

А. П. ЗАГНІТКО

Теоретична граматика
української мови
Морфологія

А.П.Загнітко

ТЕОРЕТИЧНА ГРАМАТИКА УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

МОРФОЛОГІЯ

Обов'язковий примірник

НБ ПНУС

597955

Донецьк ДонДУ 1996

81.24к-21

3-14 УДК 808.8

Загнітко А.П. Теоретична граматика української мови:
Морфологія: Монографія.-Донецьк: Дон ДУ, 1996. - 437с.

У монографії розглядаються система і структура морфологічних категорій української мови, з'ясовується її ядро, напівпериферія, визначаються статус міжрівневих граматичних категорій перехідного і проміжного типів, формально-граматична і семантична корелятивність/некорелятивність дієслівних категорій, рівні граматичних категорій дієслова та особливості міжрівневої опосередковано морфологічної граматичної категорії валентності дієслова, простежується місце морфологічних категорій у граматичному ладі української мови.

Для фахівців з теоретичної і функціональної граматики, викладачів вузів, аспірантів і студентів.

Табл. 17; Схеми 4; Бібліогр.: 658 назв.

Рецензенти: І.Р.Вихованець, д-р філол.наук, проф., чл.-кор.
НАН України (Інститут української мови НАН України);
Н.Ф. Клименко, д-р філол. наук, проф. (Інститут мовознавства ім.
О.О.Потебні НАН України)

*Пам'яті моєї матері
Варвари Степанівни
присвячується!*

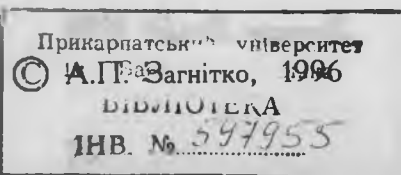
ВСТУП

В останні роки в мовознавстві предметом пильної уваги є питання, пов'язані із загальною теорією граматичного ладу мови, із системно-структурним і системно-семантичним підходами до опису мовних явищ, що можуть бути здійснені з ономасіологічних і семасіологічних позицій та їх органічного поєднання*. Це пояснюється тим, що граматичний лад являє собою винятково складне явище. Розв'язання проблем його системно-структурної організації пов'язане з цілим комплексом питань.

Найважливіше серед них - встановлення концептуальних принципів аналізу граматичних одиниць з позицій адресата (семасіологічний підхід) чи з позицій мовця (ономасіологічний підхід). Поряд з цим особливої ваги набуває вивчення семантичної мотивованості морфологічних одиниць, співвідношення в них семантичного і формально-граматичного змісту, встановлення особливостей системності морфологічних одиниць, їх внутрішньоструктурної взаємодії та взаємозв'язку з іншими мовними рівнями.

Ядром граматичного ладу української мови є категорії, що відображають позамовну дійсність і різняться особливостями її формального вираження, щодо якого виділяються: 1) категорії з цілісною однорівневою парадигмою афіксів (рід, число, відмінок іменника; вид, спосіб, час, особа дієслова); 2) категорії з нецілісним міжрівневим інвентарем формальних засобів (категорії істот/неістот, осіб) неосіб іменників; валентності дієслова); 3) категорії, репрезентація яких пов'язана з особливостями функціонування тих чи інших одиниць (предикативність, модальність і под.).

*Значною мірою пропонуване дослідження спирається на попередні праці автора (див.: (185-204; а також: Загнітко А.П. Система і структура морфологічних категорій сучасної української мови (проблеми теорії). -К., 1993. -343 с.)).

Традиційно за всім комплексом категоріально-формалізованої семантики закріпилась загальнонародова назва граматичної категорії (ГК), що постають як єдності граматичних значень (ГЗ) і граматичних форм (ГФ) і виступають ядерними компонентами мовної організації, здобуваючи всебічну реалізацію в мовленні, функціонуванні мови. Комунікативна і когнітивна значущість категоріальних одиниць зумовлює їх нетотожність системній закріпленості. Реалізуючись у парадигмі і функціонуючи в мові, ГК пронизують всю її систему, надаючи мові стрункості, викінченості. Встановлення сутності ГК в плані її виділення і модифікації пов'язане з багатоаспектністю міжрівневої взаємодії. Відмітною ознакою багатьох категорій виступає їх полірівнева формальна репрезентація і характеристика на кожному з ярусів як мікросистем, оскільки всі площини мовного життя міцно взаємодіють і пов'язані одна з одною подібно до того, як в організмі різноманітні його складові частини перебувають між собою в міцному органічному зв'язку [54, т.2, с.163-164]. ГК засвідчують системний характер мови, всю її потенційну і результативну спрямованість.

Найпоследовніше формалізація семантики у слові здійснюється на морфологічному рівні, основу якого становлять морфологічні категорії (МК) як різновиди ГК, поєднаних особливостями вираження частини мовного значення і реалізації синтаксичних відношень. Дослідження системи МК, специфіки їх структури, закономірностей взаємодії МК (у різноманітних її виявах) є *актуальним завданням* сучасного мовознавства.

Окремі питання, пов'язані з генезисом МК, їх еволюцією і типологією в мовах різної будови, корелятивністю /некорелятивністю плану вираження і плану змісту в структурі ГК, взаємоперетину частини мовного значення і семантики іменних та дієслівних категорій у германських, романських, слов'янських мовах, викладені в роботах В.Г.Адмоні, Ш.Баллі, А.Белича, Е.Бенвеніста, О.І.Бодуена де Куртене, О.В.Бондарка, В.М.Брицина, К.Бругмана, Л.Блумфілда, Т.В.Булигіної, Л.А.Булаховського, Ф.І.Буслаєва, Ж.Вандрієса, Г.Вежбицької, В.В.Виноградова, Ед.Вольтера, В.Г.Гака, Я.Гріма, М.І.Греча, М.Докуліла, М.М.Дурново, В.І.Дегтярьова, Л.Єльслева, О.Єсперсена, А.А.Залізняка, О.В.Ісаченка, В.Б.Касевича, С.Д.Кацнельсона, Е.Куриловича, Г.Курціуса, О.С.Кубрякової, А.Мартіне, Ю.С.Маслова, І.І.Мещанінова, Ф.Міко, І.Г. Милославського, И.П.Мучника, А.М.Мухіна, Л. Новака, Н.Г.Озерової, В.З.Панфилова, О.М.Пешковського, О.В.Попова, О.О.Потебні, І.І.Ревзіна, А.Сеше, О.І.Смирницького, Ю.С.Степанова, Ф.де Сосюра, І.Теньєра, І.Фодора, В.С. Храковського, О.О.Шахматова, Ч.Філмора, Л.В.Щерби, Р.Якобсона, та ін. Деякі аспекти структури іменних і дієслівних МК розглядалися українськими лінгвістами И.Ф.Андершем, І.Р.Вихованцем, А.Ю.Кримським, О.С. Мельничу-

ком, І.І.Огієнком, М.Я.Плющ, В.М.Русанівським, С.П. Самійленком, Є.К.Тимченком, І.Г.Матвіясом, І.К.Кучеренком та ін., але, незважаючи на це, в україністиці немає спеціальних праць, в яких розглядалась би система МК, висвітлювались співвідношення їх структури і внутрішньочастини мовної і міжчастини мовної ієрархії, встановлювались концепти цілісності системи МК української мови.

У зв'язку з цим вивчення системи та структури МК української мови, чинників, які визначають: 1) кількість МК, особливості їх вираження; 2) співвідношення формально-граматичного і семантичного змісту в структурі МК; 3) основи корелятивності і взаємовпливів внутрішньомовних функцій МК; 4) специфіку співвідношення/неспіввідношення МК з лексико-граматичними розрядами (ЛГР) слів; 5) особливості інтегруючих, диференціюючих та синтезуючих взаємозв'язків, парадигматичної (радіальної та іррадіальної) і синтагматичної взаємодії, взаємозумовленості, взаємопереходу, взаємовпливу, взаємопроникнення; 6) специфіку вираження МК на віртуальному й актуальному рівнях мовного знака; 7) співучасть МК в оформленні частини мовної семантики, є *актуальним завданням* дослідження.

МК виступає як високоорганізована абстрагована замкнена структура, в якій найпоследовніше і найрегулярніше на рівні слова вираженні однорідні ГЗ. Головним завданням МК є матеріалізація семантичних завдань, що постають перед синтаксичним ладом мови для виконання нею головної, комунікативної функції. Будучи узагальнено-абстрактними похідними синтаксичних спеціалізацій слів, МК на системному (віртуальному) рівні мовного знака постають як величини з власним когнітивним смислом, викінченою міжкатегоріальною взаємодією і корелятивністю (лінійною, хвилеподібною, вертикальною), утворюючи іманентно-автономну систему. Розглядаючи статус і специфіку ГЗ у структурі категорії, Ю.С.Маслов відзначає: "Будь-яке семантичне протиставлення, що набуває статусу граматичної опозиції, безповоротно тією чи іншою мірою "формалізується", тобто відходить від більш безпосереднього і ... більш найповнішого відображення дійсності в бік загального і опосередкованого, більш специфічного і складного відображення" [317, с. 31-32]. Вираження у формі семантики свідчить про когнітивність граем, що виступають у структурі МК рядами форм, що існують у плані лінгвістичної онтології як узагальнені граматичні класи у відзосередженні від того чи іншого лексичного наповнення (див.: [58 с.133; 103, с. 6; 622, р. 35-41]). МК неоднаково співвідносяться з когнітивною і комунікативною функціями мови, що безпосередньо пов'язано з їх генезисом, еволюцією, семантичною мотивованістю і корелятивністю з формальним, семантико-синтаксичним, власне-семантичним і актуальним аспектами речення.

МК характеризуються двома мовними функціями - внутрішньомовною і зовнішньомовною, перша з них спрямована на частини-

мовну дефініцію слів, визначаючи особливості формального закріплення частиномовної семантики, зовнішньомовна ж орієнтована на реалізацію синтаксичних відношень. МК становлять внутрішню форму семантичного відношення, в межах якого реалізується відповідний тип синтаксичних зв'язків. Оснащене відбиває системність МК, їх загальну підпорядкованість ієрархічно визначальним функціям мови, щодо яких вирізняються внутрішньоморфологічні категоріальні підсистеми.

Слово реалізує діалектичний зв'язок граматичного ладу з розгалуженою сіткою семантико-парадигматичних зв'язків лексем прямо і опосередковано (пор. диференціацію за родами слів типу *хінді, ідиш, урду, мундарі* (мова) - ж.р., *брі, сулугуні, салкумі* (сир) - ч.р. і родо-приналежності особових іменників). Здатність утворювати декілька опозицій МФ неоднойменних категорій свідчить про полісемантичний характер флексії, внутрішньокатегоріальна неодноразова участь флексії в опозиціях МФ відбиває її поступову семантичну редукцію і нерелевантність. Полісемантичність флексії засвідчує внутрішньочастиномовні міжкатегоріальні зв'язки, що знаходять своє підтвердження у міжчастиномовних внутрішньокатегоріальних, міжчастиномовних міжкатегоріальних, внутрішньочастиномовних міжкатегоріальних і внутрішньочастиномовних внутрішньокатегоріальних видозмінах (пор. атрибутивно-предикативне і номінативно-предикативне узгодження за родом, конститутивний і референційний контраст родової приналежності та ін.). Система МК становить цілісне утворення, наповнене нерівнорядними взаємозв'язками, взаємозумовленостями і взаємопереходами, підтверджуючи тим самим свою складність і багатомірність.

Всебічне вивчення системи і структури МК в цілісному плані розкриває механізм співвідношення семантичного і формально-граматичного змісту (статичку і динаміку) у внутрішньокатегоріальній внутрішньочастиномовній і внутрішньокатегоріальній міжчастиномовній структурі, внутрішньочастиномовну міжкатегоріальну і міжчастиномовну міжкатегоріальну взаємодію на морфологічному, синтаксичному і комунікативному рівнях, висвітлює специфіку співвідношення між первинними і вторинними функціями МФ, формування функціонально-семантичних парадигм окремих МФ і МК.

Система МК української мови становить відносно закритий список у плані реалізації спеціалізованими засобами позамовних смислів. Вона охоплює: 1) головну спрямованість МК, місце в їх структурі семантичних і асемантичних форм; 2) співвідношення семантичного і формально-граматичного змісту в структурі МК; 3) корелятивність функції і структури в межах однієї МК і загального складу МК; 4) закономірності співположення МК, що визначають межі найзагальнішої семантичної інтерпретації, в якій вміщується предметно-логічний зміст граматично оформленого слова; 5) взаємозв'язки і

взаємодію часткових МК; 6) напрями взаємозумовленості окремих МК і вираження ними спільного когнітивно-комунікативного смислу; 7) тенденції взаємопроникнення і взаємозумовленості МК у мовленні; 8) специфіку об'єднання часткових МК у класи однойменних категорій, статус внутрішньокатегоріальної міжчастиномовної власне-взаємодії (морфолого-синтаксичний і смисло-змістовий напрями); 9) корелятивність/ некорелятивність категоріальних форм і категоріальних значень у межах однойменних і різнойменних категорій; 10) участь часткових МК в оформленні частиномовного значення (формально-граматичне і лексико-семантичне) при міжчастиномовній трансформації; 11) співвідношення віртуально закріплених і актуально модифікованих категоріальних одиниць.

Особливості формалізованої семантики свідчать про її регулярність на морфологічному рівні і відбивають її однорівневий/ міжрівневий статус. Останній є ґрунтом розмежування ядра / напівпериферії / периферії морфологічного рівня. Ядро морфологічної системи становлять іменні категорії роду, числа, відмінка і дієслівні категорії виду, часу, способу, що характеризуються афіксальним вираженням семантики на рівні слова, інші засоби (синтаксичні, лексичні, контекстуальні) є супровідні і не впливають на реалізацію морфологічної семантики в парадигматиці. Ядро серед іменних категорій належить іменниковим категоріям роду, числа і відмінка, що виступають як синтагматично зумовлюючі щодо однойменних категорій атрибутивних (узгоджувальних) елементів - прикметника, числівника, дієприкметника, дієслова.

Напівпериферію морфологічної системи становлять міжрівневі категорії перехідного типу, співвідношення семантичного і формально-граматичного змісту яких виступає відносно нерегулярним. Приналежність міжрівневих перехідних категорій істоти/неістоти, особи/неособи іменника до системи МК мотивується наявністю словозмінних засобів вираження їх семантики, підпорядкованістю їх компонентів реалізації частиномовного значення і нерівнорядною взаємодією з ядреними МК. ГЗ істоти/неістоти, особи/неособи іменника виражаються також лексичними, синтаксичними засобами, що постають як рівноправні з морфологічними. Останнє свідчить про їх міжрівневий комплексний статус з різними площинами вираження граматичної семантики. Категорії істоти/неістоти, особи/неособи іменника є граматичними, оскільки це поняття відбиває їх значущість у граматичній системі, не співвідносить регулярність вираження їх семантики з конкретним мовним ярусом і засвідчує формалізацію позамовного змісту. Рівновеликість різних засобів вираження значення істоти/неістоти, особи / неособи (власне-частиномовні - відмінкові форманти, зовнішньочастиномовні - особа)неособа реалізується дієслівними

флексіями; лексичні, синтаксичні) відбиває перехідний тип цих категорій.

Периферію морфологічної системи становить дієслівна валентність як ГК міжрівневого проміжного типу, тому що відмінковоутворюючий контекст є показником дієслівної валентності і відмінкові форманти виступають її словозмінними афіксами (пор.: *-ові (-еві), -і, -у(-ю), -ам(-ям) - адресат; -а (-я), -у (-ю), -о, -і, -и -об'єкт; -ом(-ем), -ою(-єю), -ами(-ями) - інструмент* і под.). Формальна мотивованість ГЗ валентності поза межами слова свідчить про її *опосередковано морфологічний* статус. Вірогідність сполучення іменникової ГФ - носія суб'єктної, об'єктної, адресатної, інструментальної, локативної семантики зумовлюється дієслівною лексемою, наявністю відповідних семантико-синтагматичних гнізд у її структурі. За своєю специфікою валентність є класифікаційною категорією, оскільки дієслова розподіляються між її грамами (шістьма). Диференціація лексем на ґрунті семантичних гнізд в їх структурі з послідовною детермінованістю залежної ГФ, що виступає формальним показником валентного значення, відбиває міжрівневий (зв'язок з моделюванням речення) проміжний (перебуває між семантикою, морфологією і синтаксисом) морфолого-семантико-синтаксичний характер ГК валентності дієслова.

До валентності дієслова прилягає словотвірно-синтаксична категорія ступенів порівняння прикметників, вияв якої на морфологічному рівні є вторинним у власне-прикметниковій означальній функції.

Іменник і дієслово виступають ядерними частинами мови через їх предикативну й аргументну спеціалізованість, навколо них групуються інші частини мови. У морфології послідовно реалізується принцип функціональної самостійності / несамостійності класів слів, що зумовлюється статусом частини мови у побудові речення. Основні класи слів - іменник, прикметник, дієслово, прислівник (інші слова виконують допоміжну функцію) щодо їх самостійності поділяються на абсолютно означаючі й означуючі. До перших належать іменники та дієслова (інколи відносять лише іменники, дієслова зараховують до другого рівня означаючого [288, с. 25-34]), співвідношення і взаємодія яких постійно перебувають у центрі уваги лінгвістів (протиставлення іменника й дієслова в їх синтаксичній функції Л.Теньєр називає "граматично помилковим" [463, с. 27]). Домінування в семантичній структурі дієслова продовжених сем свідчить про вершинність його вузла в семантико-синтаксичній структурі речення, навколо якого групуються всі інші.

Дієслово характеризується наявністю двох рядів функцій на всіх мовних рівнях, що пов'язані з його власне-лексичною концептою, лексемно-ситуативною, власне-морфологічною, позиційно-синтаксичною репрезентацією. Останні два аспекти свідчать про нерівнорядність ГК дієслова, що відбивають його частининомвний і синтаксико-

організуючий статус. Синтаксична ядерність дієслова і його пропозитивна спрямованість зумовлюють набір учасників ситуації, кваліфікують їх рольовий статус та ієрархію (див.: [27; 106; 167; 233; 235; 431; 454; 486; 487; 495; 569; 649]). У цьому ряду іменникові лексеми (незалежно від їх функціонального навантаження) постають як окремі аргументи (заповнювачі скемантичних гнізд). Лише у власне-формальному плані, співвіднесеному з лівобічною інтенцією дієслова, вирізняється позиція називного відмінка як реалізатора підмета - першого аргумента і репрезентанта функції суб'єкта (в актуальному плані тему можна тлумачити як абсолютно нейтральну позицію щодо інших компонентів висловлення, реалізатором теми виступає називний відмінок (пор.: [233; 235; 486; 487])), поруч з яким розташований знахідний відмінок, що входить до суб'єктно-об'єктної рамки речення. Знахідний відмінок з називним становлять семантико-синтаксичний центр речення і формують ядро відмінкової системи іменника, найпоширеніше виражаючи інваріантне значення субстанціальності, навколо якого групуються власне-ознакові і невласне-ознакові слова. Поняття субстанціальності є визначальним для іменникових лексем, за відношенням до нього встановлюється статус відмінка.

Функціональна багатоплановість дієслова зумовлює нерівнорядність власне-дієслівних категорій і наявність діаметрально протилежних підходів до їх кваліфікації та класифікації. Виконувани смислові і синтаксичні навантаження дієслівних категорій неоднорядні: 1) за змістовими вимірами, які відображають сферу їх референції; 2) за внутрішньочастининомвними функціями; 3) за прагматичною значущістю; 4) за рівнем абстрактності; 5) за модально-предикативною суттю; 6) за співвіднесеністю із структурою мовленнєвої комунікації; 7) за реалізацією сигніфікативного/денотативного змісту і под. (див.: [50; 58; 59; 80; 103; 133; 167; 335; 356; 415; 463; 541; 547]). Прагнення врахувати весь інвентар дієслівних функцій зумовлює неадекватність кваліфікації ГК і відмінність послідовної їх класифікації. Як правило, кожен з підходів до аналізу ГК дієслова відбиває одну із сутнісних його ознак.

ГК дієслова утворюють цілісний комплекс, оскільки вони пов'язані з тією самою лексемою та її ядерною специфікацією. Особливість дієслівних категорій полягає в тому, що більшість з них спрямована на відповідні семи іменних категорій, становлячи разом з ними внутрішньореченнєву форму.

МК української мови у своїй структурі властиві парадигматичні, синтагматичні та ієрархічні відношення. Парадигматичний план передбачає протиставлення ГЗ часткових МК, тобто внутрішньо- і міжкатегоріальне протиставлення. Вираження ГЗ в одному афіксі знімає формальне міжкатегоріальне внутрішньочастининомвне протиставлення. ГЗ різних категорій перебувають в опозиції - тому афікс

набуває ознак семантичної кумулятивності, що значною мірою ускладнює аналіз МК, встановлення їх статусу в оформленні частиномовного значення. Парадигматичні відношення МК зумовлені самою специфікою розподілу слів на граматичні класи, кожен з яких характеризується інвентарем визначальних МК. Взаємодія МК при реалізації частиномовного значення актуалізується у випадках трансформційних переходів між частинами мови і нейтралізується при уніфікації синонімічних формантів (пор. генезис та еволюцію плюративів у структурі МК роду та числа).

Закономірності синтагматичних стосунків між МК наявні на рівні віртуальних знаків, що виявляється в їх диференціації на синтагматично підпорядковуючі і синтагматично підпорядковані. У синтагматичному плані важливим є неоднаковий статус МК щодо участі їх ГЗ в оформленні частиномовного значення.

Так, на всіх ступенях трансформації слів до класу іменників визначальним на семантико-синтаксичному рівні речення є значення відмінка (простежується найактивніша участь в оформленні формально-граматичної предметності), втрата якого зумовлює також перехід іменників в інші частини мови (редукція формально-граматичної предметності, лексико-семантична при цьому залишається майже незмінною), пор.: *Я мандрував* (синтаксичне, морфологічне і семантичне дієслово) → *Мандрувати* (синтаксичний іменник і морфологічний напівіменник-інфінітив) *по горах є для мене найулюбленішою справою* (спеціалізована позиція наз.в. зумовлює відносну субстантивацію дієслова, актуалізуючи ГЗ роду і числа - найактивніших оформлювачів лексико-семантичної предметності, які в даному випадку виступають супровідними) → *Мандрування по горах є для мене найулюбленішою справою* (поряд з ГЗ відмінка реалізовано значення роду (суфікс *-н(я)*) та флексія *-а(-я)*, що лише в комплексі передають родову приналежність; у попередньому випадку ГЗ роду і числа є формально не вираженими); ГЗ числа нейтралізоване в силу омонімічності експонента та збереження квантитивної семантики виду) і *Зимою в парку* [Коваленко, 1990, с. 84]; *Веснами, ранками тужими знову прийду до вас* [Рубан, 1989, с. 111] (форми типу *зимою, весною, ранком* є майже повністю морфологізованими прислівниками: на тлі втрати ГЗ роду і числа відчутна відносна редукція категоріального значення відмінка, це паралелі до орудн.в. відповідних іменників; форми ж типу *зимами, веснами, днями, ночами* перебувають лише на межі між семантико-синтаксичною і морфологічною адвербіалізацією, тут ГЗ числа, роду зберігаються, супроводячи значення відмінка, що й зумовлює їх приналежність до відповідних лексемних парадигм (див.: [102, с. 136-137]).

МК є центром граматики, перебуваючи у двох своїх вимірах - зовнішньорегулярному вираженні і семантичній мотивованості (план форми і план семантики), які, співвідносячись і взаємодіючи, виявляють відносну автономність у мовленнєвій комунікації, що істотно впливає на формування функціонально-семантичного потенціалу МК. Останнє зумовлюється широким спектром ідей, які постійно здобувають своє вираження в мові, і відносно обмеженою кількістю категорій. Семантична ідея, що набула власного формалізованого вираження, категоризується (членується) і постає у вигляді викінченої парадигми формальних реалізацій, тобто вона зазнає формальної категоризації, в результаті чого загальнородова сема здобуває своє вираження через відповідні маркери, видові семи (зміст) (пор. загальнородову сему числа і видові семи "однина" і множина"). Через ГЗ мова впорядковує думку, робить її прийнятною, надаючи їй стрункості і викінченості.

МК постає як результат тривалого функціонування слів та їх словоформ, їх семантико-синтаксичної закріпленості і співвіднесеності з мислинневими узагальненнями та інтерпретаціями. Виконуваними ними функції (внутрішньомовні й зовнішньомовні) відбивають діалектичний процес взаємодії різних ярусів мовної системи: абстрактно-формалізована категоризація на віртуальному рівні спрямована своїми складниками в актуалізацію, зазнаючи її прямо й опосередковано через власні грами або внаслідок міжкатегоріальної внутрішньочастиномовної або міжчастинномовної міжкатегоріальної взаємодії та взаємовпливу. МК становлять цілісну систему, перебуваючи у різноманітних внутрішніх відношеннях і зв'язках (пор.: [48, с.63-67; 450, с.43; 509, с. 4-10]). Кожна з МК характеризується власним інвентарем диференційних ознак, які й визначають її статус і місце в загальній специфіці граматичного ладу української мови, водночас їм притаманні спільні інтегральні ознаки, які й зумовлюють різновиди взаємодії (взаємовплив, взаємозумовленість, взаємопроникнення, синтез, корелятивність і под.). Множинність відношень між елементами системи МК витворює їх структуру. Необхідно послідовно диференціювати внутрішньочастиномовну і міжчастинномовну структуру МК, з одного боку, і внутрішньокатегоріальну структуру, з другого. Перша утворює частиномовну підсистему МК, комплекс яких синтезується в частиномовній детермінації слова, забезпечуючи його наступне входження в ієрархічно вищі мовні утворення, остання ж відбуває весь набір диференційних ознак, які відрізняють частиномовні підсистеми МК між собою. Послідовне розмежування названих двох вимірів забезпечує виділення інтегруючих властивостей частиномовних підсистем МК, які спрямовані на частиномовне визначення слова, структурацію думки й організацію речення-висловлення, забезпечуючи його співвіднесення з ситуативно-прагматичними завданнями мовленнєвої комунікації.

Кваліфікуючи МК іменника й дієслова як цілісну систему, слід виходити з їх взаємоспрямованості і функціональної співположеності на рівні речення. В сучасній українській мові цілісна система МК охоплює дві підсистеми МК - підсистему МК іменника і підсистему МК дієслова. Термін підсистема щодо частиномовної множинності МК відбиває її ієрархічну підпорядкованість загальній системі МК, яка лише завдяки своїй цілісності забезпечує реалізацію комунікативної і когнітивної функцій мови. Кожна з підсистем МК складається з внутрішньоорганізованих і внутрішньоструктурованих одиниць, що взаємно зумовлюють одна одну, відрізняючись від протилежної мікросистеми внутрішніми відношеннями, участю в організації речення і співвіднесеністю з частиномовним значенням.

Розділ 1. СИСТЕМНІСТЬ КАТЕГОРІАЛЬНИХ ВІДНОШЕНЬ У СТРУКТУРІ МОВИ

§ 1. ГРАМАТИЧНА ФОРМА І ЗМІСТ МОВНИХ ОДИНИЦЬ

Грамактичний зміст реалізується у структурі української мови переважно формальними показниками, що мотивується її флективністю. Співвідносячись на основі певної ознаки, форми утворюють елементарне протиставлення, кваліфікація якого визначається засобами відображення позамовного змісту. Реалізація узагальненої семантики афіксами свідчить про морфологічний статус форми (вираження семантики регулярними конструкціями повнозначних слів засвідчує синтаксичний статус форми). Протиставлені ряди МФ з однорідним значенням формують загальне значення категорії і становлять її структуру. Особливості МК зумовлюються кількістю рядів МФ, співвідношенням з позамовним світом, участю у вираженні частиномовного значення, послідовністю вираження загальної семантики. Останнє визначає приналежність категорії до одного рівня мови чи її міжрівневий статус (категорія істот/неістот). МФ є носіями видового значення щодо загальнокатегоріальної родової величини, тобто однорідні значення виводимих компонентів виступають за рангом найнижчою величиною в системі МК. Семантичні ознаки, на яких ґрунтується певна категорія, переважно утворюють ієрархії (МК відмінка) і зумовлюють різний їх вияв, внаслідок чого вирізняються маркований (ознаковий) і немаркований (безознаковий) компонент МК. У першому концентрується категоріальна семантика (док.в., ж.р., множина), немаркований компонент (недок.в., ч.р., однина) категорії співвіднесений з усім обсягом категоріальної семантики і в силу цього йому властивий ширший функціональний діапазон.

Поняття МК засвідчує регулярність і послідовність реалізації семантики на рівні слова і охоплює найбільш формалізовані структури,

співвідносячись з морфологічним ярусом мови. Частково входять до нього величини, що характеризуються морфологізованістю/неморфологізованістю категоріальної семантики, для яких властивою є реалізація семантики на різних рівнях мови (морфологічному, синтаксичному, лексичному).

Різномірне вираження загального значення з наявністю морфологічної площини свідчить про грамактичний статус самої категорії (категорії істот/неістот, особи/неособи іменника) та її складників - ГФ, що співвідносяться переважно з морфологічним і синтаксичним ярусами мови.

У системі мови МФ характеризується закріпленням за нею певним ГЗ (вужче - морфологічним значенням (МЗ)), тому що воно співвіднесене з відповідним афіксом, мотивованим позамовною дійсністю, що становить центр МК, пор., напр., ГЗ роду іменників типу *дід/баба, брат/сестра, фрехтувальник/фрехтувальниця, ювіляр/ювілярка; півень/курка, баран/вівця* послідовно мотивується ознакою чоловічої/жіночої статі референта. ГЗ інших МФ прилягає до центру, трансформуючись у структурну функцію. Закріпленість МФ за тим чи іншим позамовним змістом в одній частині категорії семантично насичує форманти в усій структурі МК. Якраз цим пояснюється єдність усієї категорії, незважаючи на семантичну мотивованість її МФ в одній площині і немотивованість в іншій (грамактичний рід іменника). В українській мові форма мовного знака та його значення взаємопроникають одне в одне, утворюючи спільний сегмент, фактично не відрізняються між собою. Статус сегмента зумовлюється функціями мовного знака, його семантико-парадигматичними зв'язками та ієрархічно-валентними властивостями.

У лінгвістиці наявне вузьке і широке тлумачення ГЗ, відповідно до цього є неоднаковим визначення ГФ. Перший підхід ґрунтується на кваліфікації поняття грамактичності як послідовно формально репрезентованого явища (звужується до аналізу МФ та їх МЗ). Прихильники широкого тлумачення ГЗ не обмежуються лише співвідношенням форми і змісту, форми і значення, відзначаючи особливості їх симетрії, а підводять під статус грамактичного будь-яке значення, незважаючи на його формальне вираження чи невираження. Традиційне визначення ГЗ зводиться, по суті, до встановлення регулярності його формальної репрезентації, тим самим воно обмежується рамками морфології, в межах якої ГЗ характеризується найпослідовнішим формальним вираженням. Такий підхід дає можливість:

- 1) установити семантичну мотивованість тієї чи іншої форми;
- 2) розкрити симетрію та асиметрію ГЗ і ГФ на віртуальному рівні мовного знака;
- 3) простежити потенційні можливості форми на шляху реалізації різноманітних комунікативно-актуальних і ситуативно-прагматичних завдань;
- 4) виявити корелятивність однієї форми до інших у структурі певної ГЗ і розвиток на цьому ґрунті синонімії за-

собів реалізації певної семантики на різних ієрархічних рівнях: мовному (*Виступила справжній ерудит// Виступила справжня ерудит*); узусному (*Уже йдемо// Уже будемо йти* - про подію, часовий відлік якої співвіднесений з моментом мовлення про неї); мовленнєвому (*Марія - сучасний учитель// Марія - сучасна учителька; Виступив ерудит// Виступила ерудитка*).

ГФ можна визначити як єдність певного ГЗ і способу його вираження, "змінюючи спосіб при збереженні значення або змінюючи значення при збереженні способу (реалізації значення. - А.З.), ми отримуємо нові форми" [409, с. 214]. При цьому значущість форми в системі мови і мовлення зумовлюється вміщенням у ній тим чи іншим змістом, складником якого є ГЗ. Якраз ГЗ чи не найяскравіше співвідноситься з лексичним значенням (ЛЗ) як узагальнене з індивідуальним. Констатація ЛЗ як індивідуального ні в якому разі не означає його тлумачення як такого, що відзначає індивідуальні особливості кожного предмета чи явища, процесу чи ознаки об'єктивної дійсності. Узагальнюючий характер ЛЗ виявляється в тому, що воно репрезентує певний різновид референтів з однорідними ознаками, новимірність яких перебуває в одній денотативній площині (ГЗ перебуває у сигніфікативній площині), часто зливаючись з ГЗ і утворюючи єдиний комплекс, одиниці якого різняться нерівнорядністю і неоднаковим статусом у системі мови. Протиставлення лексичного і граматичного значення здійснюється не за рівнем абстракції та її відмінністю (хоча й це має місце), а за особливостями реалізації. ГЗ відрізняється: 1) своїм формальним вираженням, обсяг якого зводиться не лише до зовнішніх показників словозміни; 2) узагальнюючою специфікою у контексті слів однієї семантичної ознаки; 3) парадигматичною зумовленістю і регулярністю свого вияву.

Поширення семантичної тотожності граматичного і лексичного значення (ГЗ мотивується однією із сем) визначається тим, що форми і категорії мислення є однаковими у всіх народів [363, с.428], відмінними виступають лише форми репрезентації того чи іншого позамовного змісту. Будучи адекватним в одному напрямі, лексичне і граматичне значення залишаються індивергентними в іншому (це зумовлюється специфікою ГЗ, пор., напр., ГЗ числа, роду і відмінка іменників типу *ліс, дальина, село*), в силу цього розв'язання проблеми співвідношення форми і змісту мовних одиниць стає реальним тільки тоді, коли одиниці мовлення і мови як сукупності мовленнєвих актів не протиставляються одні одним, а ототожнюються [416, с. 11]. Останнє відбиває динаміку змісту в межах однієї ГФ, його співвідношення з когнітивним смислом, репрезентованим віртуально. Якраз це й об'єднує різноманітні вживання тієї самої ГФ, що засвідчують витворення функціонально-семантичних парадигм або їх спектрів, пор.: функції відмінкових форм іменників типу *камінь, вітер, дощ, вес-*

ло, молоток, комбайн, коса, лопата, серп, молотарка. Назв.в. таких іменників у конструкціях типу *Камінь вікно розбив; Весла весело занурювались у воду, підштовхуючи човен вперед* [Гр. Тютюнник, 1986, с. 21]; *Вітер за минулу ніч зніс дах з ферми, розкидав половину соломи біля господарства, звалив три опори високовольтної мережі* [Сільські вісті.-1987.-12 січ.] виражає інструмент дії. Структура предикативної одиниці імплікує суб'єкт дії і свідчить про вторинний статус подібних утворень в українській мові та їх похідність і семантичну складність, яка не відповідає формальній репрезентації компонентів змісту, пор.: *Камінь розбив вікно* ← *Хлопчик каменем розбив вікно* ← *Хлопчик кинув камінь + Камінь розбив вікно; Весла весело занурювались у воду* ← *Ми підштовхували човен вперед веслами, занурюючи їх у воду* ← *Ми сиділи у човні + Воду гребли веслами*. Похідність синтаксичних одиниць свідчить про вторинний статус форми наз. в., що виступає спеціалізованим реалізатором суб'єкта. У подібних утвореннях форма наз.в. виражає значення інструментного суб'єкта, її семантика характеризується дискретністю і опосередкованістю у співвідношенні з реаліями об'єктивної дійсності.

Кількість ГФ у структурі певної МК української мови не є універсальною, вона може охоплювати одну-дві словоформи [ГК числа іменників, прикметників] і поширюватись на загальну парадигму слова, що свідчить про міжпарадигматичний статус категоріального значення (граматичний рід іменників; значення числа у плуративів, сингулативів; значення виду у дієслова і под.). Парадигма словоформи певною мірою має самостійну цінність: вона закріплює формальні потенції слова того чи іншого класу, відбиваючи потенціал слова. Для морфології української мови суттєвою є поліфункціональність МФ, оскільки монофункціональність кожної форми трансформувала б її у синтаксис. Водночас поліфункціональність як діагностичний показник членів парадигми слова засвідчує взаємозв'язок і взаємодію синтаксису і морфології, підтверджуючи тезу В.В.Виноградова, виражену в класичній формулі: "Немає нічого в морфології, чого немає або не було в синтаксисі і лексиці. Морфологічні форми - це синтаксичні форми, що відстоялись" [97, с. 266]. У синтаксичних умовах виробляються лексико-граматичні властивості слова, тобто формується система частин мови, синтаксичні умови сприяють переходові слів з однієї частини мови в іншу, завершальним етапом такого переходу є семантична спеціалізація похідного [103, с. 18-22].

У парадигматичі словоформ спостерігається послідовне відображення принципу тотожності/нетотожності двох знаків. У реалізації ГЗ наявна відносна адекватність мовних знаків - дві словоформи, виступаючи різними знаками з погляду граматики, є репрезентацією того самого знака з боку словника. В українській мові вирізняється

така ієрархія засобів вираження ГЗ: 1) трансформація (зміна-заміна морфеми (кореня) в межах загальної семантичної ідеї, напр.: *дід*//баба; *брат*//сестра; *син*//дочка і под.); 2) афіксація (перетворення морфеми та її заміна), тобто зміна знака в межах слова (*виховати*//*виховувати*; *принести*//*приносити*; *перейти*//*переходити*; *учитель*//*учителька* та ін. - в площинах цих утворень перетинаються формо- та словотворчі тенденції); 3) використання службового слова, тобто заміна або додавання знака, окремого щодо похідного слова (*читаю*//*буду читати*; *йду*//*буду йти* (пор.: [230, с. 127-137])). Між афіксацією та використанням службового слова існує і проміжний тип, який варто кваліфікувати як квазілексемний. Прикладом цього є реалізація граматичного роду і ГЗ особи за допомогою слів типу *дівчина*, *хлопець*, *юнак* (*дівчина* - тракторист, жінка - агроном, хлопець - зоотехнік). Це ще один доказ на користь активного впливу лексики на регулярність та продуктивність ГЗ, участі в цьому процесі словотвірних факторів, які виступають і як супровідні (фемінативні суфікси серед іменників-назв осіб), і як визначальні (імперфективні суфікси у дієслові) величини.

Статус кожного із засобів вираження ГЗ в українській мові неоднаковий, немає відповідно і єдиного погляду на МФ. Визначаючи критерії розмежування частин мови, К.С.Аксаков заперечив, наприклад, у російській мові наявність аналітичних форм (майбутнього часу, умовного способу і под. [15]). Відома і теза Л.В.Щерби про те, що "В описовій граматиці повинні вивчатися лише більш або менш живі способи утворення слів, форм та їх сполучень; останнє - справа словника ..." [536, с. 170], та її заперечення О.І. Смирницьким, який акцентував увагу на необхідності дослідження всяких способів утворення граматичних форм і вивченні граматичного моменту в слові, способу формотворення і значення граматичних форм на матеріалі конкретних слів і користуванні останніми прикладами [438, с.7-8]. Аналіз граматичного в слові та способів його вираження став ґрунтом для визначення інвентаря глибинних ГК, комплекс яких утворює імпліцитну морфологію та імпліцитний синтаксис як галузі прихованої граматики [441, с. 11-17]. Не заперечуючи можливостей подібного дослідження реалізації граматичності у слові, слід констатувати її ієрархічно нижчий рівень щодо регулярно й обов'язково вираженого ГЗ, що свідчить про взаємопроникнення форми і значення мовного знака і нерівнорядний вияв ГК. Прихована (внутрішньолексемна) реалізація ГЗ відбиває динаміку граматичного ладу мови, тенденцію до регулярності вираження граматичної семантики (пор. значення результативності конструкції типу *Книга лежить на столі*; значення стативності в реченнях *Двері відчинені*, *Стіл пофарбовано* і под.). Безсумнівним є протиставлення формалізована / неформалізована реалізація семантики МК", перша є закріпленою на рівні слова,

остання виступає лише супровідною і становить компонент функціонального поля МК [59; 203; 441], що особливо частотним є у категорії перехідного типу, пор. реалізацію ГЗ особи в узгоджувальних моделях типу *красивий мужчина*, *одинокий сирота*, *технолог визначила*, *державний радник виступила* і за допомогою лексико-аналітичних засобів (*дівчина*, *хлопець* = *дівчина* - *сирота* / *хлопець-сирота*).

При розрізненні у слові трьох структур як реалізаторів різних рівнів слова (морфемна, формотворча, словотворча) і закріплені за кожною з них відповідного формально-семантичного плану слід виходити з наявності у слові надморфемної структури, що у функціональному плані виступає як цілісне утворення. Остаточною є основа - особлива одиниця формо- і словотворення, специфічність і функціональна самостійність якої є автономною щодо одно- чи поліморфемності власної структури. У сучасній українській мові і дериватори (словотвірні показники), і формативи (формотворчі показники) можуть бути одно- і поліморфемними. Прикладом поліморфемного дериватора є функціонування елементів *роз-* і *-ся* (*розбігтися*, *розчекатися*), підтвердженням поліморфемного форматива є утворення МФ умовного способу і под. Форматив умовного способу дієслова - афікс *-л* + службове слово - на синхронному зрізі мовної системи сприймається цілісно. Регулярність вираження ГЗ певним формативом дає підставу для його зарахування до складу ГФ, незважаючи при цьому на її синтетичність чи аналітичність.

Зміст ГФ слова може бути пізнаним лише при встановленні статусу ГЗ, його корелятивності / некорелятивності з ЛЗ. Визначаючи ГЗ як супровідне основному значенню слова, що в певній мові знаходить собі морфологічне або синтаксичне вираження, О.О.Шахматов [518, с. 15] актуалізував одну з провідних ознак ГЗ - як засобу реалізації зв'язків лексичних значень між собою в реченні [284, ч. 1, с. 18]. Здобуваючи своє вираження, ГЗ характеризується рядом специфічних ознак, провідною серед яких більшість лінгвістів вважає абстрагований [138, с. 302], узагальнюючий [438, с. 5-8], додатковий [125, с. 103], класифікаційно-абстрагуючий [450, с. 126], формально-виражений [230, с. 136] характер. Кваліфікація ГЗ інколи здійснюється через встановлення їх дефінітивних ознак. Так, розглядаючи співвідношення лексичного і граматичного в межах слова, І.К. Кучеренко робить висновок про: 1) відображення ГЗ форми існування/вияву предмета чи явища в ЛЗ слова; 2) корелятивність лексичних і граматичних значень логічним поняттям; 3) оформлюючий характер ГЗ щодо лексичних; 4) опозитивну специфіку виявлення ГЗ [284, ч. 1, с. 16-30]. Узагальненням виділених ознак є думка про існування в будь-якій мові значень, які не можуть бути не вираженими при вживанні тих чи інших слів. Якщо так, значення і є граматичними, служ-

бовими виявляються морфемі з граматичною семантикою [29, с. 48]. Їх реалізація характеризується примусовою специфікою, що пояснює обов'язкове їх вираження, яке в сучасній мові характеризується різними рівнями такої обов'язковості: 1) при словах певного класу відповідні значення не можуть залишатись не вираженими, і для цього класу завжди використовуються спеціальні форманти [ГЗ є послідовно формально маркованим]; 2) значення обов'язково наявне, але спеціальні форманти його репрезентації в українській мові відсутні - і тому засоби реалізації відповідної семантики можуть міститися в контексті (пор. значення часової локалізованості /нелокалізованості і под., звідси бере витоки дослідження прихованих ГК); 3) поряд з вираженням певної семантики тим чи іншим формальним засобом, контекстом наявні випадки нейтралізації ГЗ, коли інформація про певну ознаку стає несуттєвою, невизначеною (пор. узагальнюючу функцію МФ однини у конструкціях типу *Людино! Живи чесно!* і членованої множинності у випадках типу *Вітри... Вітри... Знову шумлять вітри* [Поліщук, 1987, с. 45] або семантику членованої сукупності: *Чларод! Зніміть шапки, буду слово говорити!* [Підмогильний, 1989, с. 126]). Лише за першим рівнем вираження ГЗ встановлюється система МК української мови, два інші рівні відбивають особливості групування різноманітних засобів як виразників певної семантики, співвідносячись із структурою поняттєвих категорій.

ГЗ відбивають найістотніші закони організації слів у цілісну змістову єдність і репрезентують найзагальніші їх закономірності. З цього випливає їх узагальнюючий, абстрагований характер, що мотивується відносною семантичною бідністю ГЗ. За відомим законом логіки (вищий рівень абстрагованості передбачає ширший обсяг, об'єм) така особливість ГЗ зумовлює їх поєднуваність з надзвичайно широким загалом конкретних значень. Цим, очевидно, й можна пояснити регулярність експонентів як носіїв ГЗ, відносну необмеженість охоплення слів з конкретним (лексичним) значенням і закономірності співположення ГЗ в одному форманті (пор.: *жінк-а* (-а = ж.р. + одн. + наз. в.); *дуб-ø* (-ø = ч.р. + одн. + наз. в. (знах. в.) і под.).

Межі між лексичним і граматичним у мові не можуть характеризуватись як абсолютні (прикладом може бути реалізація семантики статі особи у ГЗ роду - *-а* -ознака ж.р. = жіноча статя; *-ø* -ознака ч.р. = чоловіча статя та її відображення спеціальними лексемами типу *дівчина, хлопець* (*дівчина-тракторист, хлопець - тракторист*) і взаємодія із семантикою особи). Мова належить до динамічних величин, і тому постійно спостерігаються тенденції перерозподілу її засобів між граматикую і словником. Те, що було особливістю граматики, трансформується у словник, а те, що виступало закономірністю семантичного угруповання лексики, переходить у розряд абстрагованих значень (пор. трансформацію граматичного роду

іменників в англійській мові у розряд культурно-історичних цінностей; шпрату відмінка у болгарській мові; частковим перерозподілом у структурі ГЗ є перетворення тричленої (в індоєвропейській мові - полічленої (однина // двоїна // троїна // множина)) структури ГК числа іменників у давньоруській мові нової пори у двочленну та ін.).

Обов'язковість є дефінітивною ознакою ГЗ, оскільки регулярність вираження ГЗ свідчить про високий рівень організованості його формантів. Останнє мотивує наявність/відсутність експонента форми: якщо компонент певного типу "повинен бути у відповідній позиції, то його відсутність... набуває сили знака поруч з наявністю матеріально вираженого елемента структури" [230, с. 148].

Зміст ГФ як репрезентанта певної ГК не дорівнює видовій семі, що є складником загального значення ГК, і тому не покривається відповідним ГЗ. Уже на віртуальному рівні мовного знака ГФ уміщує потенціал власного вживання на мовному, узусному, частково на мовленнєвому рівні (мовленнєвий аспект ГФ не завжди прогнозується, він значною мірою залежить від реалізації ситуативно-прагматичних завдань), який передбачає кілька спектрів інтерпретації когнітивного смислу, зокрема прагматичну, стилістичну і под. (пор., напр., прагматичний і стилістичний аспекти семантичної функції спонукання імператива типу *йди//йдіть, чекай//чекайте, неси//несіть, ходи//ходіть, відпочивай//відпочивайте*).

Зміст ГФ вимірюється у двох площинах - прагматичній і синтагматичній, у кожній з них простежується своєрідна взаємодія однієї ГФ з іншими ГФ - компонентами загальнопоняттєвої ідеї ГК, у результаті чого видозмінюється функціональна перспектива ГФ і розкривається асиметрія між означуванним та означеним у структурі мовного знака. Зміст ГФ є широким поняттям, що охоплює потенційний і результативний аспекти вживання ГФ і віртуальну закріпленість ГФ за когнітивним смислом. Ядром змісту тієї чи іншої ГФ є відповідне ГЗ, навколо якого групуються вторинні модифікації ГФ. На користь включення вторинних функцій ГФ до її змістових параметрів свідчить взаємодія вторинних функцій з первинними, трансформація первинних у вторинні і навпаки, віртуальне відображення останніх (омонімія ГФ роду, числа, відмінка іменників та ін.). Тут необхідно розмежовувати актуалізований зміст ГФ (пор. використання ГФ ж.р. іменників типу *гадюка, змія, ворона* для характеристики осіб чоловічої статі, персоналізацію форм роду іменників - назв неістот і под.), денотативний (подібне спостерігається при використанні слів типу *академік, генерал, отоларинголог, хірург* для номінації осіб жіночої статі) і сигніфікативний, який відображає участь ГФ у мовній репрезентації денотативної ситуації. Грунтуючись на одному-двох центрах, зміст форми може охоплювати вторинні функції, що є спеціалізованими функціями співвідносних / альтернативних ГФ. Прикладом подіб-

ної змістової парадигми ГФ є використання форми знах.в., що може позначати: 1) об'єкт дії; 2) об'єкт стану; 3) суб'єкт стану; 4) просторові відношення; 5) предикатно-обставинні відношення (часу, міри дії/ваги, вартості, цінності) [102, с. 94-96].

Особливістю української мови є семантична кумулятивність афіксів, в яких репрезентуються ядерні МК певної частини мови. Флективний характер української мови свідчить про спрямованість її афіксів на план вираження змісту (в аглютинативних мовах афікси спеціалізуються на плані форми), що прогнозує закономірну синонімію афіксів як репрезентантів того чи іншого ГЗ і семантичного змісту. Флективний характер української мови не означає рівнорядності всіх афіксів, підпорядкованих реалізації ГЗ. Серед них виділяються:

1) афікси, що нагадують спеціалізованість аглютинативних компонентів, поєднуючи в собі флективні ознаки (пор. статус закінчення *-а* МФ ж.р. у дієслів типу *читал-а, писал-а, виступал-а, співал-а*, де експонент *-а* обслуговує всі дієслова без винятку у минулому часі (давноминулому) при вираженні значення ж.р., виявляючи ознаки аглютинативності, і вводить форми одночасно в опозицію за родом і числом, виступаючи перехідним афіксом); 2) акумулятивні афікси (відмінок, число, рід іменника реалізуються в одному афіксі та ін.).

Семантична кумулятивність афіксів флективних мов протистоїть їх моносемності в аглютинативних мовах. В останніх афікс є носієм одного ГЗ, навіть при своєму нульовому вираженні, при цьому важливим є розташування цих нулів як реалізаторів тих чи інших ГЗ. Наприклад, для узбецької словоформи *ез "пиши"* встановлюють структуру $ез + \varnothing_1 + \varnothing_2 + \varnothing_3 + \varnothing_4 + \varnothing_{5*12} + \varnothing_{6*5_3} + \varnothing_7$ [401, с. 52], де нулі характеризуються такими значеннями: \varnothing_1 - неінтенсивність (небагатократність), \varnothing_2 - незворотність, \varnothing_3 - неказуативність, несумісність, непасивність, \varnothing_4 - незаперечність, \varnothing_{5*12} - імперативність (наказовість), \varnothing_{6*5_3} - 2-га особа одн., \varnothing_7 - незапитальність. Водночас автори прагнуть підкреслити "істотну відмінність між типами нульових афіксів (у граматиках порядку *-А.З.*). В одному порядку нульовий афікс... означає лише негативне значення певної ознаки. ...В інших...ми маємо справу з деяким позитивним значенням ..." [401, с. 52].

Аналіз змісту МФ мовного знака ускладнюється семантичною кумулятивністю афіксів та реалізацією ГЗ за допомогою допоміжних компонентів. Аналітичність форми полягає в тому, що її власні характеристики перебувають поза нею. При творенні МФ, напр., майбутнього недоконаного типу *буду працювати, буду чекати, буду ходити, буду шептати* її засобом є форма *працювати, чекати, ходити, шептати* /ознакою форми виступає службове слово/, в нашому випадку *буду* (пор. [230, с. 193]).

Інфінітив набуває значення майбутнього часу в контексті допоміжного дієслова у відповідній формі. Якраз контекст (ширше - синтагматичне поле МФ) є визначальною величиною реалізації ГЗ, показником якого виступає функціонально переосмислений грамати-калізований компонент. Синтагматичне поле МФ як основний показник функціонального виміру МФ є одним із факторів граматичного ладу української мови у зв'язку із значним поповненням напрямів і тенденцій "прихованої" граматики у галузі формотворення (мова йде не про приховані категорії, а про тенденції прихованого формотворення щодо реалізації ГЗ роду, числа і відмінка серед так званих невідмінюваних іменників, кількість яких у сучасній мові постійно збільшується).

Синтактика мовного знака виступає його фундаментальною ознакою поруч з наявністю означаючого й означуючого у його структурі. Досі актуальним залишається питання про входження / невходження синтаксичних потенціалів у коло іманентно-прогнозуючих властивостей слова. Поза синтактикою не реалізуються ГЗ так званих невідмінюваних іменників. Їх число, відмінок визначаються за узгодженням та керуванням, що пізнаються на ґрунті зіставлення з відповідними афіксальними формами (*бачу какаду//бачу мавпу; кольорове манто//кольорові манто; поїхав на поні//поїхав на коні, поїхав конем// поїхав поні або поїхав таксі; нове фойє//нові фойє*). Виступаючи семантично мотивованими, ГЗ числа і відмінка у таких випадках виводяться із комбінаторики, не маючи окремого вираження ні в самому слові, ні поза його межами.

Наявність різних засобів реалізації і сигналізації про ГЗ свідчить про: 1) флективність української мови; 2) розгалужену систему синонімічних засобів вираження ГЗ; 3) заємозв'язаність синтетичних і аналітичних тенденцій у реалізації змісту МФ (*напишу//буду писати//писати му; прочитаю//буду читати // читати му*); 4) складність спаввідношення означаючого й означуючого в структурі мовного знака; 5) тенденцію до статичності форми мовного знака і динаміку його змістових величин; 6) нерівнорядність ГЗ у структурі ГК, поєднання різнопланових величин (пор. семантичну і структурну функцію ГЗ роду іменників); 7) взаємодію у реалізації ГЗ у межах однієї частини мови (уніфікація експонентів однієї ГК зумовлює динаміку в структурі іншої, пор. взаємодію видової і часової семантики дієслова, її результатом є витворення дієслів одновидової семантики (імперфектива і перфектива тантум).

ГФ виступає мовна одиниця, структура якої характеризується регулярністю вираження певного значення. Така форма завжди входить, з одного боку, в ряд МФ з ідентичним значенням, тобто горизонтальний ряд (*фабрик-ою, кон-ем, навчанн-ям, озер-ом, свіжіст-ю; чека(й-у), чекатим-у* та ін.), з другого, є прина-

лежністю ряду МФ з адекватним ГЗ, що ґрунтується на спільній семі як складнику загальної ідеї ГК, тобто вертикального ряду, що на певній підставі кваліфікується як парадигма тієї чи іншої ГК. Парадигма-система функціонує на ґрунті закритого списку протиставлених порядкових форм того самого слова, що закономірно змінюють одна одну в певних умовах. Кожен із протиставлених елементів у парадигмі в українській мові характеризується власним позитивним показником. Сукупність МФ як реалізаторів видових (часткових) сем, що в широкому діапазоні становлять загальну ідею (сема однини і сема множини виступають складниками ідеї числа; сема реальності і сема ірреальності дії є компонентами загальної ідеї "реальність/ірреальність дії"), утворює МК. Така загальна ідея може характеризуватися спектрами свого вираження і на інших ієрархічних рівнях мови, але там вона позбавлена регулярності в плані закритого списку форм і не утворює МК.

МК традиційно визначають як єдність МФ і граматичного змісту. Про неадекватність понять граматичного змісту і ГЗ щодо МФ свідчить формування функціонально-семантичних парадигм МФ, включення компонентів яких до змісту МФ є проблематичним. Потенціали функціональної перспективи МФ витворюються на ґрунті переплетення первинних і вторинних функцій, їх взаємодії з когнітивним смислом. У широкому плані, кваліфікуючи МК, слід вести мову про своєрідну "триєдність": 1) єдність у сфері форми (план вираження); 2) єдність у сфері значення (план змісту); 3) співвідношення форми і змісту. МФ є регулярним засобом репрезентації позамовного змісту, який набуває у мові безпосереднього/опосередкованого граматичного/граматикалізованого вираження. На ґрунті МФ витворюються ієрархічно вищі утворення - МК. Поруч з ними перебувають ГК проміжного і перехідного типу з непослідовно морфологізованою семантикою, що об'єднуються у площині свого вираження: а) власні окремі МФ; б) синтаксичні позиції; в) лексичне значення слів. До них належать іменникові категорії істот/неістот, особи/неособи з граматикалізованим ядром реалізації загального значення, утворюючи перехідну площину між морфологізованою і неморфологізованою семантикою і відбиваючи особливості закріплення семантики за окремим афіксом. Рівень регулярності/нерегулярності вияву останньої свідчить про однорівневий/міжрівневий статус ГК. Категорією проміжного типу є валентність дієслова, реалізація якої є регулярною внаслідок приєднання іменникових аргументів. Формальні показники останніх є репрезентантами ГЗ валентності дієслова.

§ 2. ТИПОЛОГІЯ МОВНИХ ФОРМ І ГРАМАТИЧНИХ ЗНАЧЕНЬ

Граматичні відношення характеризуються системністю, що зумовлюються специфікою самої мови як організованої системи з

ієрархічною спеціалізацією та її завданнями як комунікативно підпорядкованої величини. Системність граматичних відношень в українській мові зумовлює типологічну нерівнорядність МФ, кваліфікацію яких можна здійснювати у плані: 1) синтетичності/аналітичності реалізації ГЗ; 2) парадигматики форм у структурі ГК і парадигматики граматикалізованих значень; 3) функціональної відмінності; 4) семантичності/асемантичності; 5) функціонально-комунікативної і ситуативно-прагматичної, стилістичної перспективи. Статус МФ пізнається лише в межах парадигми, яка зумовлює реальний взаємозв'язок і взаємозалежність її значення з іншими значеннями однорідних форм і протиставлених МФ. На парадигмі як закритому списку МФ ґрунтується поняття МК, оскільки перші "...являють собою елементарні одиниці, які у своїй більшості (більшій або меншій сукупності) утворюють граматичну категорію" [351, с. 6]. Тим самим визначення ГК підводиться під тлумачення ГФ, регулярність вираження нею певного ГЗ [205, с. 65], при цьому акцентуються ті чи інші компоненти її структури, серед яких домінуючу позицію посідає визначення ГЗ як структуруючої величини щодо ГФ і загальної семантичної ідеї. І тому граматичній формі властиве "нашарування на лексичне значення, що в ній виражається, якогось узального значення, характерного якраз для окремої граматичної форми" [8, с. 42]. Центральним у тлумаченні ГФ залишається наголошення на взаємодії означуючого й означуемого у структурі мовного знака, вплив цього співвідношення на синтагматику (синтактику) мовних знаків. ГФ постає то як індивідуальний носій ГЗ, то як складник цілісного утворення - закритого списку МФ мовного знака (парадигми), то як одиниця, що співвідноситься з комплексами мовних знаків вищого рангу. Визначення статусу МФ як репрезентанта певної МК і носія тієї чи іншої семантичної ідеї повинно здійснюватись у двох вимірах - у плані її місця в реалізації частини мовного значення і в плані взаємодії з іншими категоріальними формами того самого ряду форм і форм з іншими граматичними семами.

Традиційно тлумачать парадигму як "ряд одиниць або утворень одного рівня, пов'язаних у мові системними "парадигматичними" відношеннями, протиставлених одне одному в самій системі мови" [312, с. 187]. Під поняття парадигми підводять: 1) зразки словозміни; 2) систему форм частини мови; 3) систему форм МК. Традиційно морфологічна парадигматика переважно розглядала зовнішні граматичні засоби побудови форми слова, і тому парадигми визначались як зразки словозміни. Це давало змогу кваліфікувати парадигми: 1) за набором закінчень (тип відмінювання іменників, синонімія флексій тощо); 2) за характером і кількістю основ (визначення формальних класів дієслів, іменників); 3) за акцентними особливостями.

Дослідження системи МК вимагає чіткої дефініції поняття "парадигма" і розмежування понять "парадигма лексеми", "парадигма

частини мови" і "парадигма МК", кожне з яких характеризується власними ознаками. Парадигма лексеми належить до лексичного рівня мови і може тлумачитись як лексична тотожність усіх форм - членів парадигми їх співвідносність і взаємозумовленість (див.: [97, с. 39-40]). Кваліфікація лексичної тотожності/нетотожності словоформ лексеми є визначальним моментом при розгляді словоформ типу *дерево// дерева, стіл// столи, озеро// озера, пішов// пішла// пішло // пішли, працювати // опрацювати, чекати// зачекати*, які інколи відносять до сфери слотоворення, розглядаючи їх як системи форм слів [489, 2, с. 80]. Об'єднуючи останні в парадигмі лексеми, В.В.Виноградов дає визначення форм слова як "системи співіснуючих співвідносних і функціонально об'єднаних форм", що є "видозмінами того ж слова, які, позначаючи те саме поняття, той самий лексичний зміст, або виражають різні відношення того ж предмета думки до інших предметів думки, або розрізняються деякими додатковими граматичними засобами, що не створюють нового слова" [97, с. 173]. Відчуваючи широту запропонованої дефініції, автор спробував диференціювати парадигму лексеми і систему форм слова, вважаючи останню ширшим поняттям від парадигми, тому що до її структури входять форми, які органічно перебувають поза межами парадигми [97, с. 175]. Ще ширше тлумачення парадигми лексеми наявне у міркуваннях Л.В.Щерби, який поширює його навіть на модифікаційні утворення, тобто слова, що містять суб'єктивну оцінку, сюди ж зараховуються корелятивні іменники типу *тигр//тигриця, лев// левиця, сом// сомиха, короп// коропаха, їжак// їжачиха, учитель// учителька, викладач// викладачка, письменник//письменниця* і поруч *будинок//будиночок, гадюка// гадючисько, хата// хатинка// хатинька// хатиночка* [536, с. 84]. Надшироке тлумачення парадигми лексеми зумовило зарахування інфінітива, дієприкметника до дієслівної парадигми.

У такому випадку зникає межа між поняттями "парадигма лексеми" і "парадигма частини мови", оскільки перша стає родовою величиною, охоплюючи абсолютно всі можливі перетворення лексеми, в тому числі і формо-, і словотворчі. Очевидно, є всі підстави погодитись із думкою І.О.Смирницького, поглибленою у працях А.А.Залізняка, О.В.Бондарка, І.Г.Милославського, І.Р.Вихованця, В.М.Русанівського, про особливості співвідношення морфологічної парадигми слова з частиномовною парадигмою, статус кожної з них пізнається в ономасіологічному плані. Останні становлять план граматичної абстракції, співвіднесений з об'єктивною дійсністю опосередковано через парадигму лексеми. Підставою для розрізнення ступенів морфологічної парадигматики є нерівнорядність кожного з цих понять та їх спрямованість у різні яруси мовної системи.

Парадигма частини мови - це комплекс МФ, що охоплює всю систему її формотворення [543, с. 42]. Взаємозв'язок частиномовної

парадигми і парадигми МК визначається тим, що система частиномовного формотворення зумовлюється системою її МК і поза нею не може існувати (парадигма іменника визначається МК роду, числа та відмінка; дієслова - МК виду, способу, часу, особи, числа і роду). Поняття "парадигма частини мови" спирається на поняття "парадигма лексеми". Тлумачення лексемної парадигми як системи форм словозміни робить проблематичним питання про включення / невключення парадигми МК роду іменників, МК виду дієслова до частиномовної парадигми іменника, дієслова, тобто поза межами частиномовної парадигми залишаються МК, семантичні ідеї яких диференційовано взаємодіють з лексичною семантикою.

Парадигму МК, яку О.І.Смирницький влучно назвав об'єднуючим моментом "більшого чи меншого числа слів" в одну граматичну групу [437, с. 32], "типоформу" ("комплексна морфема", за Г.О.Винокуром), притиставивши її словоформі і основній парадигматичній схемі - частиномовній парадигмі, можна розглядати у двох вимірах: 1) формальному (зовнішнє вираження граматичних протиставлень [205]) і 2) функціональному. Останній вимір охоплює зовнішнє вираження граматичних протиставлень з опорою на їх регулярність і внутрішню семантичну мотивованість, що передбачає обов'язковість формальної репрезентації позамовного змісту. Розглядаючи парадигму МК у функціональному плані, О.В.Бондарко визначає три рівні опису МК, кожен з яких характеризується власним планом граматичного узагальнення і граматичної абстракції: "1) рівень абстрактної граматичної системи..., 2) рівень репрезентації абстрактної граматичної системи в лексично конкретних одиницях; 3) рівень функціонування граматичних одиниць у складі висловлень, у тексті" [60, с. 61]. Загалом погоджуючись з віднесенням парадигми МК і парадигми частини мови до першого рівня абстракції - рівень абстрактної граматичної системи мови, парадигми лексеми - до рівня репрезентації парадигматичних систем абстрактно-граматичного рівня в лексиці, словоформи як компонента лексемної парадигми - до рівня функціонування граматичних одиниць у складі висловлення, слід підкреслити синкретизм парадигматики МК. Вона охоплює потенціали функціональної спрямованості і функціональної орієнтованості окремих МФ. МК як поняття граматичної абстракції належить до сфери мови, пізнаючись на рівні її системної організації, водночас характеризується неоднопорядковим і неоднолінійним спрямуванням.

Структуру парадигми МК утворює комплекс взаємодіючих граем. Граема є інтегруючим елементом, об'єднуючи часткові модифікації окремої семантичної ознаки, і презентована рядом МК (ряди форм теперішнього, минулого, майбутнього часу - складники МК часу дієслова). Граема ґрунтується на ряді МФ, тобто виступає узагальненням одного з компонентів парадигми МК, яка утворюється загаль-

ним комплексом словоформ, пов'язаних загальною (родовою) семантичною ідеєю. Парадигма МК може спиратися на парадигму однієї лексеми або охоплювати парадигми різних лексем. Останнє спостерігається у так званих лексико-граматичних [97; 319; 436] чи класифікаційних [102; 205], некорелятивних [58] категорій; термінологічно окресленим і коректним є їх визначення як класифікаційних (здійснюється розмежування лексем). Прийнятним також виступає їх тлумачення як некорелятивних, що відбиває структуру МК у плані реалізації її компонентами часткових семантичних граматикалізованих ознак, які не в усьому загалі слів є семантично мотивованими. У цьому випадку "грамема класифікуючої граматичної категорії... характеризує парадигму загалом, протиставляючи її іншим парадигмам" [205, с. 32]. Таким МК протиставлені корелятивні категорії, які репрезентовані в парадигмі однієї лексеми повністю (категорія часу дієслова, роду, числа і відмінка прикметника і под.).

Парадигма МК зрідка ґрунтується на одній із парадигматичних підсистем лексеми, спираючись при цьому у своїй структурі на всю парадигму лексеми. Прикладом такої категорії є відмінок іменника. Охоплюючи всю парадигму лексеми-іменника, ГЗ відмінка розподіляються між кожною словоформою, становлячи один із ядерних компонентів їх змісту. У подібних випадках спостерігається утворення загальної структури МК на основі часткових виявлень граматикалізованих сем, що за характером вияву є альтернативними.

В українській мові наявна закономірність у співвідношенні парадигми МК і парадигми лексеми, що виявляється в однофункціональності грамеми, закріпленості за нею однієї граматикалізованої семи і поліфункціональності словоформи, семантичній кумулятивності лексемного афікса. Специфіка взаємодії парадигми лексеми і парадигми МК простежується також і в тому, що парадигма лексеми може бути повною і неповною, дефектною (пор. статус дієслів типу *смеркатися, дніти, ночіти, вечоріти* в структурі МК особи дієслова). При цьому треба враховувати, що парадигма лексеми (граматичне слово, за Л.Г.Яцкевичем [548, с. 49]) та її зміст, тобто вся система лексико-семантичних варіантів, існують в єдності. Останнє визначає спектри впливу лексичної системи на репрезентацію МК (пор. розмежування лексико-семантичних варіантів слова в силу реалізації ГЗ виду дієслова [198, с. 4-12; 294, с. 10]). Щодо участі в реалізації лексеми як номінативної одиниці МК посідають різне місце, тому закономірною є постановка питання "про розподіл морфологічних категорій на такі, які обслуговують слова, і такі, які обслуговують лексико-семантичні варіанти слова" [440, с. 127]. Так, слово загалом обслуговують МК відмінка, роду (переважно) іменника і прикметника, часу і способу дієслова (якраз у цьому виявляється їх функціональна спільність), тенденція проникнення в номінативну основу слова властива для МК

роду, числа іменника, виду дієслова, ГЗ яких розмежують лексико-семантичні варіанти слова (пор.: *камінь - каменю* (гірська порода) і *камєня* (окремий шматок, брила гірської породи) [СУМ, т. 4, с. 83-84]) (див.: [369; 440, с. 127]).

Співвідношення парадигми лексеми і парадигми МК є складним явищем у силу їх функціональної неспівмірності. Кожен компонент парадигми лексеми (словоформа) характеризується високим рівнем інтеграції різнорівневих величин: у словоформі об'єднуються значення різних МК, граматичні компоненти ЛЗ слова і семантико-синтаксичні функції словоформи в тексті, які визначають нарощення смислу тієї чи іншої МФ у синтагматичному ряду. Взаємодія усіх цих елементів зумовлює витворення вторинних функцій МФ, що в результаті тривалого вживання трансформуються із потенційних у результативні, постаючи на віртуальному рівні мовного знака (пор. сумарне: *Учень десять разів прочитав свій твір*, наочно-зримо: *Якщо ви не зрозумієте мого тексту, я завжди зможу прочитати його вам* значення док.в.; семантико-називну, семантико-синтаксичну і узагальнюючу функції форм чол.р. іменників - назв осіб за фахом, посадою, званням).

Виступаючи абстрактним узагальненням лексемної парадигми, МК усвідомлюється як абстрактна системна сутність, що спрямована на утворення одиниць вищого порядку і відображення у своїх елементах позамовного змісту. Тим самим парадигма МК є складником частиномовної парадигми. Комплекс парадигм МК, які характеризують частину мови і становлять її парадигму, визначає статус частини мови в граматичній системі мови. Умовність терміна "парадигма частини мови" очевидна, оскільки мається на увазі сукупність протиставлених і взаємозв'язаних, взаємозумовлених парадигм як репрезентантів окремих МК, зв'язок яких виявляється на міжпарадигматичному рівні. Умовність також зумовлюється проблематичністю тлумачення частин мов, розуміння яких є часто діаметрально протилежним. Показовим у цьому напрямі є погляд Л.В.Щерби, який, розвиваючи концепцію О.І.Бодуєна де Куртене, кваліфікує частини мови як "лексичні категорії", підкреслюючи *умовність* цього терміна [537, с. 186].

Визначення частини мови повинно спиратися на комплекс вихідних ознак, важливість кожної з яких мотивується її місцем у частиномовній спеціалізації слова. Кваліфікація ядерності іменника та дієслова ґрунтується на морфологічному, синтаксичному, семантичному і словотворчому комплексі ознак. Визначальним при цьому якраз є те, що іменникові та дієслівні МК у сучасній українській мові виступають автономними, зумовлюючи відображення їх формально-граматичного і семантичного змісту в інших частинах мови [103, с. 18, 22, 25 і далі].

У морфології, як і на інших рівнях мови, послідовно реалізується принцип підпорядкування і співпідпорядкування класів і підкласів слів. Відмінність морфологічних співпідпорядкування і підпорядкування

полягає в тому, що кожен граматичний клас слів характеризується власною системою МФ, специфічних лише для нього. Частини мови виконують спеціалізовану функцію у побудові висловлення, що свідчить про неупорядкованість функціональної специфіки частин мови, вони за "своєю природою" виявляються нерівноправними. Всі основні класи слів (іменники, прикметники, прислівники, дієслова) поділяються щодо ступеня самостійності - на абсолютно означаючі й означаючі. До перших належать іменники, дієслова; прикметники є означуваними іменниками (перший ранг залежності), прислівники - означуваними дієслів і прикметників (другий ранг залежності) [178, с. 27]. Рангова неспівмірність функцій головних частин мови виступає підтвердженням виділення ядра й периферії у системі частин мови. Ядро становлять *дієслово* й *іменник*, що спрямовані на утворення речень як одиниць, в основі яких перебувають об'єктивні процеси позамовної дійсності і входять до структурного і семантичного мінімуму речення. Дієслово навіть своїм лексикографічним тлумаченням спрямоване на відображення кола учасників події, їх рангового розмежування, тобто основу лексикографічного визначення дієслова утворює пропозитивний план дієслівної лексеми. Іменники репрезентують коло учасників тієї чи іншої дії або називають носія певного стану. Про взаємодію цих частин мови свідчить наявність у структурі дієслівних лексем синтагматичних сем, їх домінування, і парадигматичних сем у структурі іменникових лексем. Така взаємодія іменника і дієслова, в результаті якої при утворенні речення синтагматичні семі дієслова покриваються відповідними іменниковими парадигматичними семами, свідчить про взаємозумовленість їх парадигматики. Парадигматику іменника і дієслова як частин мови слід розглядати у комплексі, оскільки головне навантаження ГЗ відмінка іменника при утворенні речення відбиває наявність співвідносних елементів у дієслова. Відмінок іменника і валентність дієслова становлять цілісний реченневотвірний комплекс і можуть розглядатись у структурі єдиної ГК із визначенням участі відмінкових форм у реалізації діатез результативності, каузативності і под. Відмінкові форманти сигналізують про ГЗ валентності дієслова, виконуючи подвійне навантаження: внутрішньочастиномовне внутрішньокатегоріальне і міжчастиномовне міжкатегоріальне. ГК особи дієслова одним із часткових значень має активність/пасивність (активність/інактивність), що є визначальною для категорії істот і категорії неістот. Семантичну основу МК відмінка іменника становить опозиція активності/пасивності, щодо якої відмінкові форми диференціюються на ядерні/напівпериферійні/периферійні, оскільки кожний з відмінків є функціонально спеціалізованим. Іменникові парадигматичні семі (відмінкові ГЗ є їх складниками) покривають синтагматичні семі дієслова на ґрунті їх ітеративності, пор.: *Хлопець несе квіти дівчині* (*хлопець* - активний агент = істота, особа, навмисність,

цілеспрямованість, активність у здійсненні дії, яка здійснюється за бажанням самої особи + *несе* = дія істоти, особи, передбачає об'єкт активного перебігу дії, її адресата, початковий і кінцевий пункт руху + *квіти* - об'єкт = неістота, пасивність + *дівчині* - адресат = істота, особа, пасивність, об'єкт зовнішньої дії агенса).

Взаємозумовленість парадигми частини мови і парадигми МК можна розглядати щодо участі останньої в реалізації частиномовного значення і співвідношення їх парадигм. Перший тип взаємодії є актуальним при встановленні значущості кожної МК в оформленні загальнокатегоріального частиномовного значення. Парадигми частин мови як родові величини складаються з видових - парадигм МК, при цьому виділяються два різновиди видової парадигматики: 1) парадигма МК охоплює весь загальний клас слів певної частини мови, виявляючи неоднаковий семантичний потенціал у словоформах (МК відмінка, числа іменників); 2) парадигма МК охоплює не весь клас слів, залишаючи поза комплексом ГЗ окремі різновиди слів (МК роду іменників).

На підставі однойменності МК інколи намагаються аргументувати думку про міжчастиномовний рівень їх парадигми (МК роду, числа іменників і прикметників, дієслівних форм і под. [548, с.50-51]). Аналіз однойменних категорій у різних частин мови гостро ставить питання про диференціацію часткових і загальних категорій. Перші - це ГК у певному граматичному розряді слів. Узагальнена ГК - це сукупність часткових ГК, що характеризуються однойменністю і взаємодією синтагматичних полів (пор.: [205, с. 35]). Водночас слід чітко розмежовувати: 1) статус таких часткових категорій; 2) їх функціонально-семантичну специфіку; 3) текстоорганізуючу функцію і под. Справедливим є наголошення на тому, що "збіг назв у різних часткових граматичних категорій не є щось, яке з необхідністю впливає з фактів мови, а повинно розглядатись (у крайньому разі в ряді випадків) як результат застосування певних принципів опису" [205, с. 34]. Часткові категорії як складники макрокатегорії своїми значеннями спрямовані одна до одної, характеризуючись різними напрямками взаємодії (пор. морфолого-синтаксичний: *зелене дерево, світла хата, гарний день*, смисло-змістовий: *лікар прийшов* / *лікар прийшла* із "самостійним жіночим родом дієслова", за О.М.Пешковським, тип узгодження за родом). Часткові ГК є взаємозв'язаними і взаємозумовленими. Поняття макрокатегорії відбиває специфіку взаємодії і взаємопроникнення часткових МК, у результаті чого здійснюється реалізація позамовних смислів. Синтагматична спрямованість міжчастиномовної внутрішньокатегоріальної взаємодії відбиває особливість співвідношення частиномовної і категоріальної парадигм, статус зовнішніх функцій МК у мовній системі. Відштовхуючись від специфіки реалізації ГЗ на синтаксичному рівні, є всі підстави

стверджувати наявність міжчастининомовної парадигми макрокатегорій, в якій реалізуються особливості її компонентів.

Існування мовних елементів є взаємозумовленим. У моделюванні мовленнєвої діяльності в інтелектуальних системах одним із ядерних є поняття мовної взаємодії, яка охоплює комунікативне середовище, мовну і комунікативну компетенцію партнерів по спілкуванню [342, с. 17-45]. У результаті такої взаємодії здійснюється зміна окремих елементів. При цьому слід чітко відмежовувати власне взаємодію ГК від їх взаємозумовленості [498, с. 20-21]. Взаємозалежними є такі ГК, в основі яких наявний спільний самостійний семантичний компонент (вид і час дієслова подають відмінну інтерпретацію спільної ідеї часу). Взаємодіючими можуть бути категорії в межах однієї частининомовної парадигми (рід і число, рід і відмінок іменника; час і особа, час і спосіб дієслова) і МК різних частин мови (особа і відмінок; число іменника і вид дієслова та ін.). Імплицитність взаємодії більшості МК української мови пояснюється семантичною кумулятивністю афікса, що репрезентує співположені категорії. Складнішою виступає взаємодія МК, що характеризуються власним експонентом (вид і час, вид і спосіб дієслова), тут активними є процеси взаємопроникнення у синтагматичному плані і взаємозумовленості у функціонально-комунікативному аспекті (індикативні форми недок.в. головним мають актуально-тривале значення (Так *думає* вчений із світовим ім'ям (І.Р.Юхновський), наукові дослідження якого сягають у глибину третього тисячоліття [Молодь України. 1991. - 12 лют.]; [Соколов:] Дирекція, яку я *очолюю*, виконуючи рішення ... оргкомітету, підготувала і уклала угоду з міськвиконкомом Запоріжжя... [Там же]); імперативні форми недок.в. провідним значенням мають загальнофактичне (*Думай*, знову *думай*, скільки сил для цього треба [Пчілка, 1990, с. 18]; [Охрім:] *Очолуй і керуй*, і ніхто й не запитає [Гр. Тютюнник, 1984, с. 128])). У таких випадках видозмінюється ієрархія значень: часткове значення трансформується в головне і навпаки.

Експліцитна взаємодія МК наявна в тому випадку, коли кожна МК характеризується власним експонентом. Так, фінитне дієслово в хіналузькій мові, крім кореня, вміщує показники категорій виду, часу і способу [237], тобто у кожній формі фінитного дієслова наявні абсолютні величини - категоріальні значення виду, часу, способу, що заповнюються перемінними - окремими афіксами - носіями певних значень [275, с. 10-45].

Взаємодія часткових категорій виявляється в межах їх синтагматичних площин і в процесі утворення одиниць вищого рівня. Існує кілька різновидів такої взаємодії. Одним із них є спектральність парадигми загальної ГК, що у своєму обсязі вичленовує кілька відмінних парадигм однойменних часткових МК, серед яких вирізняється ядерна (семантично мотивована) і периферійні (відображувальні) парадигми.

Так, категорії роду, числа і відмінка охоплюють іменникову, прикметникову та інші парадигми. При цьому функціональне навантаження цих парадигм в іменників та атрибутивних компонентів відмінне.

Поповнення словникового фонду певної частини мови новими утвореннями, у структурі яких не редукувалися повністю категоріальні значення вихідної частини мови, зумовлює цілий спектр їх взаємодії з частиномовною парадигмою, до якої вони влились. Складність взаємодії частининомовної парадигми і парадигми лексеми мотивується тим, що: 1) парадигма окремого слова може становити лише частину загального комплексу форм певної частини мови (пор. співвідношення неповних, потенційно повних і дефектних парадигм слова, тлумачення непослідовних корелятивних категорій [58, с. 76-89; 135; 205; 269, с. 5-23; 314, с. 55-68; 389; 440]); 2) неоднорідність морфологічної парадигми лексем однієї частини мови зумовлена конкретними історичними процесами у сфері словотвору, лексики і морфології [73, с. 3-8; 154], які детермінують: а) розпад системи форм одного слова (плуративи, сингулятиви в історії української мови [423, с. 1]); б) спеціалізацію окремої форми та її випад з парадигми (форми типу *смеркається, ночіє, вечоріє, темніє, дніє*); в) якісну і кількісну зміну семантичного наповнення форм (зміни родової приналежності слів типу *староста, воевода*); г) суттєві переходи форми слова в окремі слова і навпаки - слів у форми інших слів з аналогічним коренем-основою або у форми слів адекватної семантики (форми кон'юнктива, в яких формант *б (би)* генетично походить від аориста дієслова *бути*).

Різноманітність взаємодії парадигми лексеми, парадигми МК і парадигми частини мови зумовлюється їх взаємозв'язаністю, спрямованістю в структуру мови і на відображення явищ та реалій об'єктивної дійсності і специфіки відношень між ними. Останні демонструють особливості репрезентації МК на різних рівнях мови й закономірності граматичного оформлення слів і нерівнорядність типів формотворення. ГЗ може реалізовуватися за допомогою: 1) морфологічного; 2) синтаксичного (аналітичні ГФ слова); 2) лексико-семантичного (суплетивізм) формотворення (див.: [97, с. 43, 174-180]). Функціональна неоднорідність/нерівнорядність типів формотворення свідчить про різний характер парадигматики, що перебуває в основі визначення МК та її співвідношення з частиномовною і лексемною парадигмами.

У сучасній українській мові виділяється кілька різновидів парадигм МК: 1) класифікаційний (грамми розподіляються між різними співвідносними/неспіввідносними лексемами - диференціація за родами іменників - назв неістот (*грунт//земля//озеро; будинок//хата*)/*вікно; стіл//полиця//коромисло*), грами числа в іменників типу *вода*)/*води, пісок//піски, біг*)/*біга*); 2) дериваційний (грамми розподіляються між членами словотвірної пари - граме-

ми роду, особи в іменників типу *лікар//лікарка, викладач//викладачка, фрежувальник//фрежувальниця*; такий розподіл між грамемами може здійснюватися і серед кодериватів - сумісних похідних типу

колгоспник *радгоспник*
колгосп *радгосп*
↗ ↘
колгоспниця *радгоспниця*

3) модифікаційний (грамеми розподіляються між словоформами лексеми, що чергуються (альтернації), грамеми відмінка іменника); 4) конверсивний (грамеми розподіляються або між різними парадигматичними рядами однієї лексеми - грамеми числа іменників (одн. *хат-а//хат-и//хат-і//хат-у//хат-ою//хат-і//хат-о* і мн. *хат-и//хат-и // хат-ам//хат-и//хат-ами//хат-ах// хат-и*), або між двома конверсивними лексемами - грамеми роду, особи в іменників типу *кум [кум-ø //кум-а)/кум-ові//кум-а)/кум-ом//кум-ові/кум-е] - кума [кум-и/кум-і/кум-у/кум-ою//кум-і/кум-о]*); 5) мутаційний (полягає у внутрішніх перетвореннях лексеми і грамеми розподіляються між різними вживаннями однієї лексеми - грамеми числа в іменників типу *ворота, штани, сани* (*При вході до кожного дворища стояли дві липи, між якими прив'язані були гарно плетені в усякі узори ворота - вхід до двору* [Франко, 1951, с. 27] і [*Частя:*] *Чле так уже й погано, що ти зробив нові ворота до дворища і до заїзду, та ще одні матері* [Збанацький, 1985, с. 137]); грамеми особи іменників; 6) аналітичний (грамеми розподіляються між репрезентантами, що перебувають поза основним словом (*буду працювати//будеш працювати//буде працювати*)). Для омонімічних форм найуніверсальнішим показником їх ГЗ є аналітичний маркер. Вести мову про граматикалізацію утворень типу *дівчина-тракторист//хлопець-тракторист, жінка-лікар* (семантика статі виражена окремою лексемою - квазімаркером) не має достатніх підстав. Ці утворення є поєднанням двох слів, які перебувають лише на межі граматикалізації, зберігаючи власну семантику, чому сприяє регулярність творення фемінативів, їх значна функціональна навантаженість. Тут перетинаються площини номінативної категорії (НК) статі (визначальна величина ГК особи/неособи іменників, що найбільшою мірою співвідноситься з поняттям статі і може бути описана через систему родо-статевих кореляцій на лексичному, морфолого-словотвірному і синтаксичному рівнях) і ГК роду.

Різновиди функціональних типів парадигм співвідносяться з певним типом ГЗ. Класифікаційна парадигма корелює з сигніфікативним типом ГЗ, відбиваючи особливості реалізації певної семантики на рівні мови (пор. ГЗ роду іменників - назв неістот; ГЗ виду дієслова і под.). Відтінки таких ГЗ не пов'язані безпосередньо з відповідними ознаками референтів (денотатом дії), а співвіднесені з концепту-

альними уявленнями про них у категоріях української мови. Подібні відтінки визначаються лише на основі власне мовних ознак і становлять сигніфікат роду іменника, виду дієслова та ін. Отже, категоріальне значення, що ґрунтується на класифікаційних парадигмах, є сигніфікативним.

Часто МК об'єднують кілька функціональних типів морфологічних парадигм. Поруч з класифікаційною парадигмою в категорії роду (частково в ГК особи/неособи) репрезентовані дериваційна і власне-аналітична, які утворюють ядро МК роду. Це пояснюється послідовною співвіднесеністю ГЗ роду - ч. і ж. - з відповідною ознакою статі (площина активного перетину НК статі), сюди ж прилягає невелика кількість іменників с.р. Їх родова приналежність мотивована ознакою недорослості.

МЗ як один із визначників структурування лексики неоднаково взаємодіють з ЛЗ. Сукупність перших визначає категоріальну структуру мовного ладу, впливає на діапазон функціонально-семантичних категорій (функціонально-семантична опозиція "дозвіл/заборона" залежить від МЗ виду дієслова, зокрема в таких випадках, як *пропускай //не пропускай* (пор. [419, с. 158, 160 і далі]). Особливо значущим у системі МЗ, їх структуруванні в межах МК виступає їх протиставлення за ознакою маркованості/немаркованості. Їх відмінність виявляється у ширшому функціональному діапазоні немаркованого члена і вужчому - маркованого (пор. уживання форм теперішнього часу, що є немаркованими в структурі МК часу дієслова (О.В. Бондарко вважає їх також маркованими [465, с. 25]), і форм минулого, майбутнього). Немарковані компоненти МК характеризуються об'ємнішою семантичною площиною, здатністю вживатися замість маркованих форм. Сфера функціонування МФ - це не однопланова площина, в ній вирізняються випадки переносного використання МФ і випадки функціональної транспозиції (пор., напр., теперішній історичний).

МК, як і МЗ, існують не ізольовано, вони взаємозв'язані і взаємозумовлені. МК об'єднуються на ґрунті спільної формальної репрезентації і взаємодоповнюючої значущості у вираженні частини мовного значення. У цьому плані своєрідним є каркас іменникових категорій, які в системі беруть активну участь у вираженні лексико-семантичної і формально-граматичної предметності, а на реченневому рівні диференціюються на стрижневу - відмінок (сюди ж належать ГК істоти/неістоти, особи/неособи) і супровідні - рід і число (*Враз два постає на екрані комп'ютера і стає моторошно від його невідомості* [Чорногуз, 1983, с. 103]; [*Василь Іванович:*] *Знову тут стоїть і...* *Чому?* [Копань, 1989, с.48]). Інша картина спостерігається серед дієслівних категорій, в яких частини мовне значення виражають категорії часу, особи, способу, виду; рід і число є відображувальними і супровідними. Розмежування стрижневих і супровідних МК відбиває їх неоднаковий функціональний статус

при утворенні речення (пор. визначальний статус відмінка для позиції підмета і особи - для присудка (сигніфікат речення і сигніфікат МК накладаються одне на одного) і супровідний характер усіх інших категоріальних значень).

Ієрархія МК зумовлюється їх участю в реалізації частиномовного значення, комунікативних і мовленнєвотворчих процесах. Водночас ієрархія МК свідчить про складну організацію їх внутрішньої структури і перетин із зовнішньою ієрархією, верхніми компонентами якої є семантично мотивовані МК. Часткові МК взаємопов'язані і перебувають у складних парадигматичних і синтагматичних відношеннях, об'єднуючись у цілісну морфологічну систему мови, напівпериферію якої становлять категорії перехідного міжрівневого типу. Приналежність до морфологічного ярусу мотивується наявністю в їх структурі спеціалізованих носіїв семантики - морфем (категорії істот/неістот, особи/неособи іменника). Власне периферію становлять категорії проміжного міжрівневого типу, що характеризуються співвідношеннями з ядерними категоріями і формують разом з ними цілісні утворення. До периферії системи належить опосередковано морфолого-семантико-словотвірно-синтаксична категорія валентності дієслова, що своїми компонентами спрямована на основні відмінкові значення і утворює разом з ними цілісну семантико-синтаксичну макроструктуру. Поруч перебуває словотвірно-синтаксично-морфологічна категорія ступенів порівняння прикметників, прислівників, що за своєю структурою є двокомпонентною і двовалентною і семантико-синтаксичною за своїм первинним статусом.

§ 3. КОРЕЛЯТИВНІСТЬ/НЕКОРЕЛЯТИВНІСТЬ МОРФОЛОГІЧНИХ КАТЕГОРІЙ І ЛЕКСИКО-ГРАМАТИЧНИХ РОЗЯРДІВ

Винавальною у розмежуванні МК і ЛГР⁶ є регулярність/нерегулярність формальної фіксованості певної семантики і витворення/невитворення на цій основі цілісної структури. Поза системою МК перебувають значні угруповання слів, що співвідносяться з граматичними стосунками, впливають на статус МК і яким властива відносна регулярність вираження змісту. Ґрунт кваліфікації певного угруповання лексем як ЛГР становить їх семантична спільність. Під поняття ЛГР інколи підводять частиномовні класи слів [547, с.5-23], що є ієрархічно вищими угрупованнями. В основі їх вирізнення перебувають семасіологічні (ономасіологічні), морфологічні, синтаксичні і дериваційні фактори [103, с. 10-19; с. 24-27], становлячи ґрунт гетерогенної класифікації частин мови (пор. гомогенні критерії, що базуються на лексичному [33, с. 128-136], морфологічному [346, с. 162-163, 171-176, 178-180; 347, с. 71-94] підході, і гетерогенний критерій, застосований Л.В.Щербою [538, с. 78-81], В.В. Виноградовим [98, с.39-45],

В.М.Жирмунським [183, с. 17-32], В.Г.Адмоні [551, с. 62-68], І.К.Кучеренком [284, ч.1, с. 75-89, 92], І.Р.Вихованцем [103, с.10-19]). Урахування співвіднесеності/неспіввіднесеності граматичного компонента з поняттям (логічний критерій), узагальненого значення лексем (семантичний критерій), їх синтаксичної спеціалізації (синтаксичний критерій), закріплення словотвірних засобів за окремими цілісними угрупованнями слів (дериваційний критерій) розкриває механізм частиномовної диференціації лексем. Морфологічний критерій поширюється на формальні ознаки частин мови - сукупність МК і парадигм. Остання становить частиномовну парадигму і свідчить про її відмінність від інших, характеризуючи частиномовні класи слів. Тому об'єктивно постає відмінність між частинами мови в особливостях їх парадигм [634; 635], що не лише окреслюють класи лексем, а беруть активну участь в оформленні частиномовного значення. Переконавшю є кваліфікація частин мови як морфолого-синтаксико-словотвірно-семантичних класів слів з константацією особливостей ономасіологічного, морфологічного, синтаксичного і словотвірного принципів у групуванні лексем. Названі чотири критерії підтверджують ядерність іменника та дієслова, що мотивується статусом їх МК, синтаксичними функціями, цілісністю словотворення та семантикою.

До МК прилягають ЛГР слів, які не завжди термінологічно окреслюються, при цьому кожен з ЛГР у межах певної частини мови по-різному кваліфікується. Так, О.О.Шахматов тлумачить речовинність, збірність, одиничність як ГК [519, с. 435-454]. Подібні міркування висловив і В.В.Виноградов, заперечивши лише належність окремих слів до цих ГК [98, с. 166]. Семантична ознака, покладена в основу визначення речовинних іменників, не викликає заперечення [319, с. 66]. Сумнів виникає у встановленні формальних засобів вираження речовинності і констатація їх регулярності. Найчастіше такі слова кваліфікують як "назви іменників з речовинним значенням", "категорія речовинності", "семантична категорія речовинності" [281; 290, с. 24-34; 319, с. 66]. Найпереконливішим є тлумачення іменників з речовинним значенням як ЛГР, оскільки останні є граматично значущим угрупованням слів на ґрунті семантичної спільності щодо МК числа і не спираються на спеціальну систему форм. Термінологічне окреслення слів як ЛГР виступає ємнішим і передбачає: 1) об'єднання слів на ґрунті семантичної спільності; 2) значущість угруповання для граматики; 3) морфемну маркованість/немаркованість і под. Семантика речовинності може бути формально вираженою (род.в. іменників ч.р. другої відміни: *свинцю, кисню, ситцю, крендешину, шифрону*) і формально невираженою (*вода, пшениця, гречка, кукурудза, морква, капуста, цибуля, малина, мак*), що й підтверджує лексико-граматичну специфіку угруповання лексем з речовинним значенням. Визначальним чинником їх об'єднання

є їх відношення до опозиції "рахованість/ нерахованість" і класифікаційна парадигма МК числа.

ЛГР, семантика яких базується на морфемній мотивованості, не становлять опозицію іншим ЛГР. Хоча спроби установити таку опозицію досить широко представлені в дослідженнях з проблем аспектології, зокрема при аналізі АД. Ознака формальної фіксованості/нефіксованості значення виявляється тією межею, яка зумовлює зарахування/незарахування лексем до ЛГР. Так, одні аспектологи відносять до ЛГР акціональності групи дієслів з формальною фіксованістю і формальною нефіксованістю АД⁸ (Ю.С.Маслов, О.В.Бондарко, М.О.Шелякін і под.), інші зараховують до ЛГР лише групи дієслів з формальною фіксованістю значень (Н.С.Авілова, Г.Г.Кухтенкова). Розрізнення характеризованих ЛГР (слова з формальною фіксованістю семантичної ознаки) і нехарактеризованих ЛГР є суттєвим, оскільки розкриває механізм граматичного структурування лексики, підкреслює функціональне навантаження тих чи інших словотвірних елементів, їх взаємодію з МК, диференціацію частиномовних дериваторів.

Характеризовані ЛГР становлять ядро взаємодії з МК, до периферії належать нехарактеризовані ЛГР.

До характеризованих ЛГР входять збірні, одиничні іменники, окремі АД (обмежувальний, інхоативний, ітеративний, дистрибутивний, делібітативний, меліоративний та ін.), зворотні дієслова. Формальна фіксованість значення в межах ЛГР буває трьох різновидів:

1) послідовна (ядро); 2) непослідовна (напівпериферія); 3) часткова (периферія).

Ядро характеризованих ЛГР становлять іменники із значенням одиничності (словотвірний формант *-ин(-ин- +к-; -ин +-очк-)*): *соломина, хлібина, стежина, соломинка, хлібинка, стежинка; соломиночка, хлібиночка, стежиночка*; збірності (*-ств(-цтв-), -(j)-, -і(j)-, -(н)-, -от-, -в-, -еч-, -ич-, -ар-, -ор-, -ин-, -ин(j)-, -аж-, нульовий суфікс*): *студентство, жіноцтво, кілля, паліччя, братія, комарня, пташня, звірота, дрібнота, листва, мурашва, малеча, галич, мошкара, озимина, ярина, бобовиння, кукурудзиння, молодь, юнь, літраж* і под.; окремі АД, хоча й вони ґрунтуються часто на різних словотвірних засобах, яким притаманна міжрозрядна омонімія (пор. префікси *по-, роз-, за-* та ін.).

Напівпериферію характеризованих ЛГР утворюють абстрактні, конкретні, речовинні іменники, якісні, відносні, присвійні прикметники, зворотні дієслова. Особливістю напівхарактеризованих ЛГР є відсутність регулярного формального показника значення. Проблема їх кваліфікації полягає у встановленні корелятивності/некорелятивності форманта і значення, вияві впливу ЛГР на статус МК. Так, абстрактні іменники розширюють класифікаційну парадигму МК числа і свідчать про нейтралізацію МЗ числа серед іменників з досить суворо

орієнтованою синтагматичною функцією, що підтверджує залежність морфологічної парадигми числа від синтаксису. Диференціація іменників на конкретні й абстрактні здійснюється на ґрунті їх відношення до опозиції рахованості/нерахованості.

Периферію становлять ЛГР, позбавлені формалізації семантики. Особливе місце серед них посідають власні і загальні назви. Належність іменника до ЛГР власних назв переважно мотивується комплексом позамовних факторів. Межі між власними і загальними назвами досить умовні: потенційно кожен апелює може трансформуватись у ЛГР власних назв, пор. символічні найменування "Воротар", "Зірка", "Тірик", "Шахтар" (команда) і под. Відмінність власних назв від загальних найповніше виявляється в їх числовій парадигматиці і статусі в структурі МК числа. Для власних назв характерною є класифікаційна парадигма (*Василь, Петро, Павло// Альни, Карпати, Афіни, Лубни*).

На цьому тлі напівпериферійні ЛГР абстрактних і конкретних іменників вирізняються наявністю певних формальних показників значення. Абстрактність виражається суфіксами *-изм(-ізм-), -от-, -н(j)-, -ен(j)-, -т(j)-, -ін(j)-, -ств-, -цтв-, -нин-, -б-, -в-, -н-, -оц-, -ин-, -аці(j)-, -ізаці(j)-, -чк-, -ан-, -фікаці(j)-, -аж-, -ин-, -изн-, -ін-, -щин-, -(j)-, -іст-*: *романтизм, популізм, гострота, щедрота, навчання, пересушення, шиття, биття, квиління, сушіння, терпіння, страдництво, жнивварство, директорство, репетиторство, шефство, стажировка, мішанина, біганина, чеканина, штовханина, боротьба, ходьба, молотьба, гонитва, ловитва, брехня, маячня, борня, тріскотня, реготня, любовці, ревнотці, пестоці, обжинки, родини, заручини, оглядини, автоматизація, вулканізація, пастеризація, компіляція, озимізація, телефікація, газифікація, тренаж, бракераж, пілотаж, гульня, могутня, дешевина, дороговизна, сивизна, гнилизна, вульгарщина, глибочинь, голубинь, бистринь, мудрість, радість, відважність* і под. (близько 18000 слів). Віднесення іменників з абстрактним і конкретним значенням до напівпериферійних зумовлюється наявністю значної кількості лексем без формальних показників їх семантики (пор. *олівець, хліб, кільце* - конкретні іменники і *доля, краса* - абстрактні іменники). Напівхарактеризованим ЛГР абстрактних і конкретних іменників властива некорелятивність формального вираження їх значень. У сучасній мові абстрактність є формально фіксованішою, що мотивується похідністю (*хоробрий* → *хоробрість, мужній* → *мужність, похмурий* → *похмурість* (близько 28,0%, або 62546 іменників)) та предикатністю цих іменників. Власне-предикатність останніх відбиває синтагматичний статус абстрактних іменників і реалізацію ними згорнутої пропозиції. Абстрактні іменники об'єднують у своїй структурі імен-

никові і предикатні властивості, виразниками граматичної предметності є суфікси і синтаксична позиція (підмет, додаток). Остання диференціює їх власне-предикатний і невластиве-предикатний статус. Власне-предикатний характер абстрактних іменників найпоширеніше реалізується в їх суб'єктних валентних відношеннях, що виражаються через залежний родовий відмінок: *Прихід гостя стривожив усіх* ← *Ме, що гість прийшов, усіх стривожило; Його хоробрість уже нікому не могла дати спокою* [Панч, 1972, с. 18]; *Бадьорість кожного з нас була напускною, але ж не відступати тепер* [Сільські вісті. - 1987. - 16 червн.]. Модель "відад'єктивний (віддієслівний) абстрактний іменник + род.в. суб'єкта дії" ("род.в. суб'єкта дії + відад'єктив (девербатив)") є регулярною в сучасній мові.

Серед абстрактних іменників значну частину становлять девербативи, що відбивають активні процеси міжчастиномовних дієслівно-іменникових трансформацій (власне-синтаксичні, морфологічні, семантичні). Словотвірні засоби морфологічного оформлення міжчастиномовних трансформацій підпорядковані вираженню граматичної предметності і об'єднують: 1) нульову суфіксацію (*від'їзд, приїзд, прихід, похід, надія, відповідь*); 2) суфікси *-н(я)-, -ан(я)-* (*бажання, змагання, очікування, хворіння* і под., близько 7000 слів), характерні для іменників с.р.; 3) суфікси *-аці(я)-, -б-, -іан-* наявні серед слів ж.р. (*агітація, акредитація* (853 лексеми, або 6, 0%); *ворожба, боротьба* (33 іменники, або 0,2%); *Шевченкіана, Моцартіана* (12 слів, або 0,06%) та ін.). Окремі з девербативів перебувають ближче до дієслівної частини мовної семантики, про що свідчить збереження ними формально маркованого ГЗ виду (*виховування//виховання, вивершування//вивершення, вибування//вибуття, довершування//довершення, завертання//завернення, засилання//заслання, застигання//застелення, звершування//звершення, звертання//звернення, замовляння//замовлення, завершування//завершення, осягання//осягнення, опромінювання//опромінення, повертання//повернення, переплітання//переплетення, перегрупування//перегрупування, поливання//полиття, прибування//прибуття, сполучання//сполучення, спрямовування//спрямування, стискання//стиснення, стверджування//ствердження, утверджування//утвердження, утискання//утиснення* (всього 700)) у корелятивних парах.

Редукція дієслівної семантики є незначною, оскільки власне-предикатний статус таких субстантивів нейтралізує категоріальне значення іменникового числа і трансформує вияв останнього у міжпарадигматичний план, звужуючи репрезентацію лексико-семантичної предметності. Формальна маркованість числа серед девербативів с.р. є

слабкою, оскільки лише сім із чотирнадцяти відмінкових формантів несуть інформацію про нього. Це поряд з відмінковим максимальний вияв парадигматичної нейтралізації форм однини і множини. Щодо відмінкового вираження, то серед субстантивів також наявна значна нейтралізація парадигматичної опозиції відмінків, що охоплює більше половини МФ, пор. одн.: *-а(я)//-а(я)//-у(ю)//-а(я)//-ам(ям)//-а(я)* і мн.: *-а(я) // -о // -ам(ям)//-а(я)//-ами(ями)//-ах(ях)//-а(я)*. Ідентичні суфікси (абстрактності) зустрічаються і серед іменників конкретної семантики (*розподіл, водовоз, хліборіз* і под.). Межі між абстрактними і конкретними іменниками хисткі, в основу їх розмежування покладено ономазіологічний принцип, взаємодію з морфологічною парадигмою числа. Всі конкретні іменники, за винятком слів pluralia tantum, належать до конверсивної парадигми МК числа, послідовно утворюючи форми однини і множини. Абстрактні іменники становлять ядро недискретності і відповідно класифікаційної парадигми граматичного числа. Розбіжності у кваліфікації абстрактних і конкретних іменників [290; 319, с. 64-65; 460, с. 169-170] мотивуються відсутністю чітких формальних показників їх значення, синтагматичністю абстрактних іменників. Остання означає складний (треступінчастий) процес міжчастиномовної трансформації. Такі слова не позбавлені повністю ГЗ вихідної частини мови (інколи спостерігається омонімія МФ:

крикнути
крик ↗ *кричати*);

що позначається на їх функціях. Їх вживання у структурі простого речення семантично ускладнює його. Абстрактні лексеми являють собою пропозицію, що інколи вміщує і каузацію, пор.: *Проводили хлопця затагнувшись аж до краю села* ← *Хлопець від'їжджав + Всі проводжали хлопця аж до краю села* (каузативне слово само не називає ту дію, що виступила засобом каузації) і под.

Суперечливим у сучасній лінгвістиці є питання про статус дієслів активної/пасивної семантики, виділення окремих груп серед зворотних лексем. Вирівнення однієї групи дієслів виступає самоодстатнім для тлумачення статусу інших значень. На аналізі перехідних/неперехідних дієслів ґрунтується дослідження стану (В.М. Русанівський, М.В.Леонова та ін.). Інші дослідники, навпаки, виходять з обов'язковості семантики стану дієслова [74; 222, ч. 1, с. 45; 542, с. 213-214], значення перехідності/неперехідності розглядаються окремо. Різноманітність підходів зумовлює неадекватну кваліфікацію угруповань дієслів з семантикою транзитивності/інтранзитивності, активності/пасивності. Непоодинокими є визначення, напр., транзитивності/інтранзитивності то як семантичної категорії (Н.К. Дмитрієва, Н.П.Калакуцька), то як семантико-синтаксичної (О.О. Потебня,

Д.М.Овсяннико-Куликовський, В.О.Богородицький, О.О. Холодович, А.К.Хасенова), то як морфолого-синтаксичної [46, с. 33-47] і навіть повне її заперечення (В.К.Поржезинський, С.Карцевський, О.М.Пешковський). Поруч з цим обґрунтовується погляд на транзитивність/інтранзитивність як морфолого-семантичну категорію (О.В.Бондарко). Не менший діапазон щодо кваліфікації статусу і місця в системі часткових ГК характерний і для дієслів із семантикою активності/пасивності. Кожен з названих поглядів має свою тривалу традицію [194, с. 77-82] і заслуговує на увагу, відображаючи у своїй суті різні акценти й підходи до аналізу того самого лінгвістичного явища.

Розмежування "відкритих" і "прихованих" ГК робить можливим зарахування до складу МК лише таких, які характеризуються регулярним вираженням семантики через протиставлені ряди МФ [441]. Широке тлумачення "відкритих" ГК ґрунтується на формалізації семантики в межах слова або поза ним [482, с. 45], що відповідає загальному розумінню ГК. Перенесення МФ у сферу синтаксису розмиває саме поняття МК і не відбиває її зміст на віртуальному рівні мовного знака як фундаментального засобу сруктурування лексики і вираження частини мовного значення.

Транзитивність/інтранзитивність поряд з різновидами семантики рефлексивності, активності/пасивності, стативності, результативності мають місце на рівні віртуальної дієслівної лексеми і співвідносні з її семантичною структурою. Кваліфікація дієслова (1) як частини мови і (2) як репрезентанта позамовної ситуації висвітлює механізм організації сем у структурі дієслівної лексеми на віртуальному рівні, домінування серед них синтагматичних сем. Їх реалізація зумовлює "злитість" різних одиниць у реченні. Уже на віртуальному рівні дієслово передбачає семантично незаповнені гнізда, які можуть бути реалізовані/нереалізовані в процесі мовленнєвої комунікації. Наголошення об'єктних сем у структурі дієслів відповідної семантики є логічно виправданим, оскільки зв'язок суб'єкта і об'єкта на рівні речення є взаємопередбачуваним [361, с. 12-30; 415], дія суб'єкта не може бути реалізованою поза експлікацією об'єкта. Поруч з семою об'єкта перебуває сема інструментальності, яка також міститься у дієслові і передбачає аргумент відповідної семантики (пор.: *вишивати рушник/вишивати рушник голкою; забивати цвях/забивати цвях молотком, відколювати шматок/відколювати шматок ножем*).

Виділення перехідних/неперехідних дієслів при аналізі морфологічних явищ переносить дослідження в семантичний (структура дієслівної лексеми) і синтаксичний (суб'єктно-об'єктні зв'язки) план, залишаючи поза межами реалізацію сем адресата, знаряддя, засобу дії, що перебувають в одному ряду валентних гнізд. Віднесення перехідності/неперехідності до морфологічних явищ залишає нез'ясованою

специфіку її співвідношення із семантикою активності/пасивності. Їх особливості повинні розглядатися в структурі міжрівневої опосередковано морфологічної категорії валентності дієслова, що характеризується нерівнорядною ієрархічною структурою у формальному і семантичному плані. Зіставлення валентностей усього загалу дієслів розкриває специфіку трансформації суб'єктно-об'єктних відношень у пасивних дієслів (*Студенти збирають урожай → Урожай збирається студентами*) і взаємодію ГЗ валентності з первинними відмінковими функціями. Загальна кількість похідних дієслів пасивної семантики у сучасній мові незначна (близько 1500 слів серед 16225). У більшості випадків приєднання постфікса *-ся (сь)* сигналізує про зміну семантики предиката дії на предикат стану і витворення нової лексеми з відмінною валентністю (пор.: *Хлопець майструє радіоприймач// Радіоприймач майструється хлопцем; Хлопець був відважним + Це захоплювало всіх → Відважність хлопця захоплювала всіх*). Активність/пасивність дієслів як компоненти категорії валентності пов'язана з МК в силу того, що відмінкові значення іменника зумовлюються семантико-синтаксичними властивостями дієслів, участь відмінків у дериваційних процесах є валентнозумовленою і предикатноопосередкованою. Кожен компонент категорії валентності характеризується аргументом відповідної семантики і передбачає його формальне вираження. Лише постійна лівобічна позиція і реалізація семантико-синтаксичної функції суб'єкта зумовлюють ядерність називного відмінка. Часткове формальне вираження значення пасивності свідчить про укомплектованість (словотвірну) його ядра, до якого належать також словоформи типу *коханий, писаний, очікуваний, залитий*. Усі інші дієслівні лексеми, що головним значенням мають пасивність, становлять периферію функціонально-семантичного поля пасивності. Активні й пасивні конструкції нееквівалентні і за своїм когнітивним потенціалом (пор. паралельний розвиток системи часів в активі і пасиві у старонімецькій мові і генетичну похідність активних конструкцій від пасивних в англійській мові), оскільки пасивна конструкція вміщує кваліфікацію предмета в аспекті нової ознаки, що в нього з'явилася, і реалізується через призму "спостерігача" (можливість/неможливість експлікації/неексплікації суб'єкта становить основу відсутності пасивної діатези дієслів типу *шпурнути, швиргнути, шпурляти, швиргати, жбурляти*). Активність співвідноситься з позицією "діяча". Таким чином, перехідність, активність/пасивність, результативність, каузативність, реципрок (взаємність), стативність є семантичними компонентами міжрівневої проміжної морфологічно опосередкованої категорії валентності дієслова, причому частина її семантичних компонентів пов'язана із словотворенням і відбиває особливості міжрівневої взаємодії. Перехідність/неперехідність вирізняється серед інших компонентів у силу ядерності семантико-синтаксичної функції об'єкта (знах.в.) як

реалізатора значення субстанціальності і морфологічного закріплення, що й відбиває її поряд з лівобічною валентністю ієрархічно найвищу позицію.

До периферії належать нехарактеризовані ЛГР особової/безособової семантики, статус яких слід розглядати на загальному тлі дієслівних МК і у співвідношенні з категорією валентності. Семантика особовості/безособовості охоплює весь загал дієслів і взаємодіє з ГЗ валентності в плані їх вираження/невираження. Притиставлення дієслів особової/безособової семантики ґрунтується на архісемі "суб'єкт", щодо якої всі лексеми поділяються на суб'єктні/асуб'єктні. Безособові дієслова характеризуються нульовою лівобічною валентністю і відсутністю особової парадигми (пор.: *світати* → *світає*, *палати* → *палає*, *морозити* → *морозить*, *сніжити* → *сніжить*), на основі чого робиться інколи висновок про їх інперсональність [417, с. 86-88].

Взаємодія семантики МК із значенням ЛГР є надзвичайно складною. Часто значення останніх є обмежувальним фактором поширення загальнокатегоріальної семантики (пор. збірність, одиничність, речовинність, абстрактність і опозицію однини/множини), що й зумовлює аналіз ЛГР у складі семантики певної МК (О.О.Шахматов, О.В.Ісаченко і под.), у такому випадку розкривається механізм впливу значення ЛГР на витворення форм МК, його обмежувальний і диференціюючий потенціал. Коректнішим і послідовнішим є розгляд структури МК в аспекті їх взаємодії з ЛГР, що співіснують, часто корелюючи, семантично накладаючись і перебуваючи в опозиції до інваріантного значення МК. При цьому ЛГР і МК характеризуються власними особливостями в ономаціологічному плані, що й визначає їх місце і статус у загальній граматичній системі, специфіку в реалізації фундаментальних понять предметності і ознаки.

ЛГР виділяються на основі відношення до категоріальних властивостей певної частини мови, взаємодіючи із семантикою її МК, репрезентуючи їх особливості і детермінуючись відношеннями до МК, їх відображувальної семантики. Ономаціологічний принцип є провідним у розмежуванні ЛГР і МК. За формальною фіксованістю значення встановлюється регулярність/нерегулярність, обов'язковість/необов'язковість, системність/асистемність, структурність/аструктурність, означеність/неозначеність вираження загальної семантичної ідеї, яка й набуває своєї формальної диференційованості, що відбиває її структуру. На цьому рівні перебуває найістотніша відмінність між ГЗ і значенням ЛГР слів: перші за своїми ознаками є граматичними, другі - лексико-граматичними, зокрема словотвірними; слова об'єднуються в ЛГР за спільністю лексико-граматичних сем. Значення останніх є або результатом взаємодії семантики словотвірної морфеми та ЛЗ тих основ, до яких вона приєднується (збірні, одиничні іменни-

ки), або результатом узагальнення ЛЗ певного угруповання слів відповідно до їх граматичної семантики (АД типу сталості: *стояти*, *мовчати*, *голодувати*, *мучитися*; еволюційності: *грішити*, *виховувати*, *плакатися*, *сміятися*, *реготати*, *палити*, *уміти*; релятивності: *залежати*, *значити*, *уміщувати*; якісні, відносні прикметники). Грамами і значення ЛГР належать до різних рівнів мовної абстракції. Перші є власнеграматичними узагальненнями і відбивають закономірності об'єктивного світу, суттєвої ознаки референтів (звідка репрезентують структурний статус МФ), значення ЛГР - це абстракції словотвірного і лексико-граматичного плану. У площині ЛГР містяться пучки різноманітних засобів реалізацій їх значення - від морфемно-словотвірного до особливостей сполучуваності та інтерпретації пропозиції. Статус окремих АД визначається на ґрунті їх сполучуваності. Так, дієслова із семантикою дистрибутивності типу *перележати*, *переловити*, *перестріляти*, *переграти* набувають її регулярності лише в контексті (*Переловили всіх зайців в окрузі, тепер нема чого туди їхати* [Вишня, 1975, с. 133]; [Настя:] *Переламав всі кісточки мої, що тепер маю робити* [Алчевська, 1990, с. 45]), а не через префікс *пере-*, що не завжди відбиває дистрибутивність (пор.: *Всього не переробити, ходімо спати* [Вовчок, 1978, с. 29] - дистрибутивне і *Це нам треба сьогодні переробити і не пізніше; Переграти всі вальси Штрауса і Добре було б переграти батька в шахи*). Аналогічне спостерігається і в кумулятивних дієслів, диференційованою ознакою яких є сполучуваність з род.в. іменника (*насадити кущів*, *насмажити картоплі*, *націпляти стрічок*, *насіяти проса*, *накупити олівців*, *наосити води* та ін.). Якраз у площині формальної фіксованості/нефіксованості значення та рівня його вираження, участі в оформленні частиномовного значення перебуває розмежування МК і ЛГР слів.

Тлумачення МК як білатеральної величини, що характеризується планом змісту і планом вираження, передбачає змістове упорядкування рядів МФ. Визначальна роль останнього не применшує суттєвого навантаження плану вираження в силу їх взаємопов'язаності і взаємопроникнення у функціонуванні МК. Формальний план вирізняє МК серед інших граматичних явищ, встановлюючи межу між ГК і граматичними явищами, що своїми чинниками наближаються до неї.

Дослідження особливостей реалізації того чи іншого позамовного змісту на різних мовних рівнях повинне здійснюватися в аспекті визначення участі категоріального значення в оформленні частиномовної семантики, її вирізнення серед інших, поширення такого значення через розгалужену систему формальних засобів серед слів певної частини мови і внаслідок цього послідовне розмежування різних функціональних навантажень тих чи інших регулярно/нерегулярно формально

виражених/формально невиражених значень, їх участі у процесах взаємодії та взаємозумовленості. Імплицитні (приховані, за Б.Л.Уорфом) категорії перебувають у тій площині граматичних явищ, в якій перетинаються різноманітні мовні засоби (лексичні, морфологічні, синтаксичні, контекстуальні, просодичні) і де несуттєвою є участь категоріального значення у структуруванні лексики, його статусу в морфологічному, семантичному процесах частиномовних трансформаций. Водночас розгалужена сітка значень словотвірного чи лексичного плану, що становлять ґрунт ЛґР, є істотною щодо системи МК, постійно впливаючи на останні і зумовлюючи цілий ряд істотних відхилень у їх структурній організації.

§ 4. ВЗАЄМОДІЯ ГРАМАТИЧНОГО РОДУ І ЛЕКСИКО-ГРАМАТИЧНИХ РОЗРЯДІВ ІМЕННИКІВ

Взаємодія МК роду іменників з ГК істоти/неістоти, особи/неособи, семантикою "недорослості", статі є складним явищем. Наявні три шляхи його розв'язання: 1) семантика "істоти" розглядається як компонент категорії роду (А.Мейє, І.П.Мучник), ці поняття синтезуються, і визначається розгалужена система родів, що дистингує в собі істоту/неістоту, особу/неособу, чоловічу/жіночу стать на рівні граматичного роду (М.М.Дурново, Л.Єльмслев); 2) ГК істоти/неістоти й поняття категорії статі пов'язані з МК роду, але не тожні одне одному (І.Фодор, А.Мартіне, Б.Л.Уорф, О.В.Бондарко, І.Р.Вихованець); 3) МК роду й ГК істоти/неістоти об'єднуються і розглядаються в структурі ГК "узгоджувального класу" (А.А.Залізник, І.Г.Милославський).

І.П.Мучник вважає безпідставним твердження про те, що значення роду у всіх іменників - назв істот є елементом їх семантики і розмежовує у них лексичне і структурне значення роду. Наявний міцний зв'язок між ознаками статі і категорією роду, перші впливають на визначення ГЗ роду субстантивів. З другого боку, вони пов'язані семантичною функцією граматичного роду.

МК роду іменника, зазнаючи впливу з боку опозиції статі, не підпорядкована їй. Це дві автономні сфери в мові, які перетинаються і взаємонакладаються у певній частині своїх форм (опозиція статі репрезентує семіологічну значущість у словесному знакові, не завжди відображену віртуально, категорія роду є елементом оформлення частиномовного; найбільшою мірою пов'язана із семантикою статі ГК особи/неособи). Мовна субстанція завжди знаходить засоби вираження відмінностей за статтю (пор., напр., перську, азербайджанську, сучасну англійську мови (див.: [193, с. 15-16])).

У сучасній мові слід відрізнити граматичний рід від біологічної статі. Якщо при понятті "рід" мова йде про потенційну здатність імен-

ника у формі одн. вибірково співвідноситися з родовими формами узгоджуваних (координованих) слів, то ознака статі є величиною лексико-семантичною.

Між НК статі і формами граматичного роду виник генетичний взаємозв'язок, що переплітається з уявленнями про істоту/неістоту, особу/неособу. Форми роду були осмислені як виразники статі референта [540, с. 120, 162 і далі], що ускладнило родову диференціацію іменників. Сьогодні практично неможливо встановити: якій з названих диференціацій належить генетичний примат, але це для сучасного стану мови і неістотно. Важливим є те, що семантично значуща НК статі функціонує лише в межах іменників - назв істот. Одиничні кореляції за ознакою статі виявляються серед іменників - нав неістот, але вони вторинні, залежні від семантичної функції форм роду і є, очевидно, наслідком давнього перетворення активного ладу праіндоевропейської мови на номінативно-акузативний, у результаті чого зникають обмеження на репрезентацію позиції суб'єкта в бік її заповнення будь-яким іменником, пор.: *кавун//кавуниця, чайник//чайниця*, діал. *берез//береза, слив//слива, груш//груша* (див.: [48, с. 203-222; 123; 323; 421; 447, с. 30-40; 451, с. 335-348; 454, с. 19; 648, с.142-165]).

Значення статі в українській мові перетинаються з множинністю особових іменників. Останнє ні в якому разі не слід розуміти як чіткий вияв опозиції статі. Обидві опозиції включені в одну ієрархічну систему підкласів іменникових лексем. Головна опозиція статі та її закономірність визначається так: якщо іменник позначає особу чоловічої статі, а також самця тварини, то він належить до ч.р. (*свекор, зять, абітурієнт, відмінник, студент, кабан, півень, баран*), якщо ім'я позначає особу жіночої статі, самку тварини - належить до ж.р. (*відмінниця, абітурієнтка, студентка; корова, курка, вівця*).

Значення віднесеності до статі слід розглядати як опозицію, побудовану на єдиному семантичному принципі, що об'єднує два відмінних об'єкти, "пов'язаних таким чином, що думка не може уявити один, не уявивши інший" [625, р.246]. Сукупність сем кожного члена в такій опозиції становить структуру семемі і водночас протиставляє семемі між собою за однією маркованою семою. Напр., у семемах *батько//мати* Л.О.Новиков виділяє п'ять корелятивних сем, протиставлених лише за одним інтегральним елементом статі [360, с.135] і об'єднаних семою родинності (аналогічно *зять//невістка, тість//теща* і под.). Утворюючи опозицію, вони не існують окремо, підтверджуючи співположеність ЛґР за ознакою статі.

Ядро НК статі в українській мові становлять розряди слів, що характеризуються: а) значенням чоловічої статі; б) значенням лише жіночої статі; в) омонімією МФ роду. Специфіка антропонімів вияв-

ляється в тому, що між їх формами роду поширені еквіполентні та привативні відношення. У перших обидва члени рівномарковані (охоплюють не більш як сорок пар слів і практично не поповнюються).

Більш поширені привативні опозиції, в яких маркований один співчлен. Вирізняються два типи цих опозицій: 1) іменник ч.р. характеризується загальнішим значенням, немаркованою ознакою чоловічої статі і функціонує як екстенсивний член опозиції (назви осіб за професією, видом заняття, посадою, званням [185, с. 59-62]): *поет//поетеса (поетка), актор//актриса (акторка), словесник//словесниця, слухач//слухачка, спінінгіст//спінінгістка, директор//директорка (директриса), аматор//аматорка, фантаст//фантастка, конструктивіст//конструктивістка, гімнаст//гімнастка, медієвіст//медієвістка* та ін.; 2) в одн. маскулінатив уживається для номінації осіб чоловічої статі, ім'я ж.р. - для номінації осіб жіночої статі (національність і под.): *ненець//ненка, ефіопець//ефіопка, англієць//англійка, австралієць//австралійка, японець//японка, харків'янин//харків'янка, ростовчанин//ростовчанка, мінчанин//мінчанка, полтавчанин//полтавчанка, нікарагуанець//нікарагуанка*, та ін. У формах мн. ці слова вступають у привативні відношення (*кияни* = *кияни* і *киянки*, *москвичі* = *москвичі* і *москвички*, *росіяни* = *росіяни* і *росіянки* і под. [186]).

У першій групі фемінативи семантично складніші, ніж маскулінативи: *птахар* - "назва особи за типом заняття", *птахарка* - "назва особи за типом заняття" + "жін. стать". Інтегральний елемент, ускладнюючи екстенціонал слова, маркує його. У другому типі привативних відношень семантична складність корелятив однакова: *москвич* - "житель Москви" + "чоловік", *москвичка* - "жителька Москви" + "жінка". Додавання суфікса нейтралізує чоловічу стать.

В обох групах опозицій маскулінативи здатні відбивати у своєму екстенціоналі всю множинність осіб не лише у мн. (1 і 2), а й у одн. (1). Нейтралізація статі пояснюється тим, що ім'я ч.р. підкреслює не стільки ідею статі, скільки уявлення про особу, соціальну значущість її занять [15, с. 52].

Для фаунонімів характерними є еквіполентні і привативні (першої моделі) опозиції. Відношення між компонентами опозицій такі самі, як і в антропонімів. Жіноча стать відображається за умови соціальної необхідності та її актуалізації (ситуативно-прагматичний план): *Я в цю мить Сою уперше заплавав: Він знав, що прощається із завіддю, з дном, з корчами і осокою, і глибокою ямою, де він жив, і з рідною Сомихою* [Корнійчук, 1985, с.6]; *Два цикли, представлених у книжці "Зоря моя вічнозелена" і "Жив собі журавель і журавка"...* [Літ. Україна. - 1985. - 17 січ.].

Зовнішня мотивованість і логічність граматичного роду в опозиціях із значенням статі [53, с. 367; 340, с. 365, 795-798 і далі] на практиці виявляється складним явищем, що імплікувало у своїй структурі соціальні процеси і тенденції вдосконалення системи граматичних родів. Найповніше відбивається генетичний процес взаємодії МК роду із семантикою статі, ГК особи/неособи в межах перетину трьох основних груп слів: 1) рухливі номінації (серед них вирізняється 6482 морфолого-дери́ваційних найменування: *викладач//викладачка, європеїд//європеїдка, уругваєць//уругвайка, чародій//чародійка, лісовик//лісовичка, вихованець//вихованка, арматурник//арматурниця, повивальник//повивальниця, помічник//помічниця, заступник//заступниця* і 2809 семантико-синтаксичних рухливих номінацій: *академік, доцент, професор, оператор, матрос, профорг, фізорг*); 2) нерухливі найменування (*дядько//тітка, зять//невістка, брат//сестра*); 3) субстантиви з омонімією МФ роду (*сирота, плакса, недоріка, пусторіка, пустошеля, недотепа*, їх кількість дорівнює 326). Імена першої і третьої груп характеризуються деякою спільністю в структурно-семантичному плані, що виявляється в розчепленні МФ роду на синтаксичному рівні (за принципом синтагматичної взаємовиключеності граем однієї МК у відношеннях одна до одної). Якщо у фемінізмів (іменники типу *нехлюя, нероба, п'яниця*) це набуло мовленнєвої закономірності, відображеної віртуально, то серед маскулізмів вирізняється особлива підгрупа слів, в яких не простежується навіть okazіональна омонімізація МФ роду, пор.: *узбек//узбечка, білорус//білоруска, парагваєць//парагвайка, якут//якутка* (назви національностей); *вінничанин//вінничанка, односельчанин//односельчанка, львів'янин//львів'янка* (місце проживання); *однокурсник//однокурсниця, аспірант//аспірантка, докторант//докторантка* (тип занять), адекватних привативним опозиціям, де серед номінацій за національністю і місцем проживання не зустрічається заміна фемінатива іменем ч.р. одн. без лексеми-нейтралізатора типу *кожний, будь-який, один* (пор.: *кожний француз* - він і вона). Останнє зумовлене специфікою антропонімів, що набули "особливого граматичного вираження при формуванні суб'єктно-об'єктного ладу речення, коли вирізнилися ті найменування, які могли позначати... активну людину, істинного суб'єкта дії... на противагу... всьому іншому" [543, с. 182], що знайшло вираження у формуванні ГК істоти/неістоти, особи/неособи (пор.: [518, с. 27]). Їх семантика відбивається у посиленні опозиції Н::З серед назв істот та її нейтралізації серед назв неістот, з одного боку, і формальній закріпленості протиставлення "особа) неособа" на рівні МФ дав. в., з другого боку, пор.: *Проте Тригорієві це місто сподобалось, - воно дуже нагадувало Київ* [Багрянний, 19916, с. 173]; *Святкували Різдво... і з усім*

тим... ритуалом, що такий пам'ятний Тригорієві з дитинства [Там же, с. 160]. Раритетні форми, що зберігаються у стійких зворотах (*вийти заміж, вийти в люди, йти в гості* або нові утворення *записатися у донори, приймати у переможці, вийти у чемпіони*) відбивають пасивність діючої особи ч.р. і зберігають стару форму знах.в., передаючи "...значення приднання або перерахування когось з певної категорії осіб..." [529, с. 13]. Особлива семантична наповненість групи діючих осіб виявляється не лише у відмінкових формах, а й функціонально.

Опозиція статі, утворюючи підкласи іменників - назв істот, пов'язана з категорією роду. В межах назв істот більшість іменників маркована ознакою жіночої статі, слова ч.р. - слабо марковані лише в мн., а в одн. можуть вступати в семантичну опозицію з ж.р., що зумовлено ЛЗ слова, його семантико-парадигматичними зв'язками. Відмінність статі у мн. зберігається: *робітники//робітниця, агітатори//агітаторки*, пор.: *Про немеркнучу славу розповідають людям і численні дарунки від синів і дочок України, прогресивної громадськості світу* [Літ. Україна. - 1985. - 22 серп.], *Були то переважно листи від знайомих віденців і віденок, бо з земляками він [Стефан Русович.-А.З.] майже не листувався* [Лепкий, 1991, т. 1, с. 355-356], але на родову диференціацію вони не впливають. Остання завжди зумовлена відповідними формами одн., і в цій позиції вони нерелевантні для граматики. Важливою ознакою МФ мн. є збереження дистинкції статі та нівеляція ознак граматичного роду. Здатність МФ ч.р. позначати особу взагалі і виступати засобом номінації особи жіночої статі дала підставу Р.Якобсонові зарахувати їх до немаркованих форм [542, с. 211] (пор.: [350, с.39-82; 450, с. 180-208]). Це відповідає специфіці МФ ч.р., що на віртуальному рівні характеризуються потенціалом нерівнорядних функцій, які спрямовані на реалізацію завдань ситуативно-прагматичного (підкреслення соціального статусу посади, звання: *присвоїти звання доцента; присвоїти звання заслуженого артиста України*) та актуально-комунікативного (*Марія - справжній бригадир//Василь - справжній бригадир; Оленка нарешті стала кандидатом біологічних наук//Микола нарешті став кандидатом біологічних наук*) плану. У площині цих аспектів перебуває функціональна відмінність сигніфікативного та денотативного вживання МФ ч.р., що зумовлює їх різний статус у структурі МК роду іменників. Денотативне вживання (підмет, прикладка і под.) спрямоване на відбиття у МФ роду актуалізованої ознаки статі, що репрезентується у ровчепленні омонімічних форм, сигніфікативне (присудок) уживання відповідає класифікаційним і кваліфікаційним параметрам форми, залишаючи ГЗ роду незмінним.

Взаємодія семантики статі та ГЗ роду, психологічні асоціації означуючого й означачого, прагматичні фактори наповнили формальний зміст грамам роду екстралінгвістичним змістом, що дало можливість МФ роду іменників - назв істот виконувати семантичні функції. ГЗ роду слів з омонімією МФ експлікуються на синтаксичному рівні, відбиваючи у своїх значеннях стать особи і визначаючись функціональною значущістю ГК особи в актуалізованих формах.

Поширення семантичної функції лише серед іменників - назв істот вносить додаткові труднощі у визначення єдиних принципів родової диференціації, зумовлює наявність у структурі МК роду семантичних та асемантичних форм. Процес розподілу іменників за родами складний і суперечливий, і не можна приписувати одному з принципів винятковість. Тим більше, що семантика також не завжди здатна визначити і детермінувати ГЗ роду, пор.: *марал* у тюркських мовах - назва самки оленя, в українській мові під впливом МФ це слово означає самця, для назви самки вживається похідне від загальнородового - *олениха*.

Взаємодія МК роду із значенням статі настільки сильна, наскільки лексика підпорядкована граматиці, тобто якою мірою система мови визначає синтагматику лексичних одиниць. Така позиція знаходить своє пояснення в природі мовних знаків, спрямованих одним із своїх аспектів на відбиття дійсності. Тому взаємодія яскраво виявляється в площині тотожності їх значень, комплекс таких МФ (семантично мотивуючих грамемам) утворює семантичне ядро МК роду. В межах ядра співвідносні з чоловічою і жіночою статтю грамеми роду іменників - назв істот становлять систему кореляцій, яка зводиться до шести концентричних кіл: 1) антропоніми ч.р. на позначення осіб чоловічої статі (*батько, брат, господар, вусань, бородань, бабій, двичур*); 2) іменники ж.р., які називають осіб жіночої статі (*мама, донька, свекруха, вдова, породілля, учителька, монтажниця, мотальниця*); 3) імена ч.р. на позначення осіб жіночої і чоловічої статі, в яких наявні граматично марковані морфолого-словотвірні кореляції ж.р. і в яких репрезентоване узуальне розчеплення МФ роду (*директор Чохальський// директор Чохальська; інженер, виконроб, бригадир, мемуарист, моторист, переписувач, розшліфтовувач; перекладач, мудрагель, жшикрут, голоботес, буквоїд, лобур, шаливір*); 4) фауноніми ж.р. на позначення різновидів тварин, комах, птахів обох статей (*ластівка, синиця, білка, миша, севрюга, ласка, акула, муха*); 5) імена ч.р. на позначення тварин обох статей (*лин, окунь, кит, ягуар, муфлон, слон, леопард, яйцеїд*); 6) слова з абсолютною омонімією форм роду на віртуальному рівні мовного знака, що виражають якісні ознаки особи і мають значення ч.р. щодо осіб чоловічої статі і ж.р. щодо осіб жіночої статі (*злодіяка (добрий злодіяка)/добра злодіяка, відчаяка*,

недбаха, бідолаха, розумака, гультіпака). У цих групах імен ГЗ роду часто виступає співположеним: неможливо провести чітку межу між семантикою статі і графемою роду. Підтвердженням останнього є прогресуюча тенденція розчеплення морфологічного роду на синтаксичному рівні в іменників третьої групи, що функціонально прирівнює їх до слів шостої групи. Рівними вони виступають тільки в одній з площин (семантичний рід = граматичному = жіночій статі, пор. співвідношення понять "семантичний суб'єкт" // "логічний суб'єкт" // "граматичний суб'єкт"), де семантика абсолютно тотожна графемі роду. Незважаючи на екстралінгвістичну мотивованість родової диференціації іменників - назв істот, вона є не єдиною силою, що визначає приналежність слова до родового класу. У фаунонімів не простежується еквівалентності семантики статі значенню роду, що свідчить про формально-граматичний зміст їх родової класифікації і значну відмінність семантичної мотивованості роду серед антропонімів і фаунонімів. Система кіл демонструє всю складність відбиття актуальних модифікацій мовного знака на віртуальному рівні та особливості взаємодії МК роду і НК статі. У групі рухливих номінацій (третья група) простежується цілий спектр синкретичних переходів у мотивованості ГЗ роду семантикою статі, співвідношення формально-граматичного і семантичного змісту в графемі і відбиття цієї взаємодії в структурі актуальних одиниць, де семантичний зміст роду іменників представлений у взаємодії семантичного суб'єкта і предиката, а формально-граматичний - у послідовності типового узгодження, пор.: *Ча наряді виступила відомий ініціатор впровадження нових фінансових відношень менеджер Ч.П.Волковинська* [ВК.-1991.-27 січ.]. Специфіка цієї взаємодії виявляється в тому, що навіть при наявності корелятивів ж.р. право на функціонування в межах певних стилів мають тільки слова ч.р. Це визначається граматичними і функціонально-стилістичними факторами. Регулярним і якісно домінуючим виступає використання антропонімів ч.р. при номінації осіб жіночої статі в офіційно-діловому мовленні, публіцистичних текстах і в жанрах наукового мовлення; для неофіційного мовлення (розмовно-побутовий, розмовно-народний, художній) характерним є функціонування в ідентичних умовах фемінативів: *Депутат Ч.В.Мевченко у своєму виступі проаналізувала стан справ щодо підвищення продуктивності праці, її інтенсифікації на провідних підприємствах міста* [Рад. Україна. - 1985. - 20 серп.]; *Захекана директорша однієї із шкіл скоромовкою рапортувала представникові райвно...* [Літ.Україна.-1986.-27 бер.].

Поза контекстом професійні номінації ч. і ж.р. становлять граматико-семантичну опозицію, в якій морфолого-словотвірні кореляції за родом виражають значущу протиставлення за статтю і репрезентують ГК особи. Кореляти ж.р. виступають стримуючим фактором омонімізації маскулінативних форм, тобто перетворення узуальної та

оказіональної (мовленневої) омонімії у продуктивну і системно значущу. Семантика статі залишає поза своїм впливом імена с.р. Відношення до віку, послідовно виражене серед іменників із значенням "недорослості", що корелює з графемою с.р.. ЛГР із значенням "недорослості" слід тлумачити як периферію в межах назв істот і семантичного ядра МК роду (домінуюча роль належить семантиці статі), але дистинкція за віком соціально значуща [476; 477]. На користь визнання цих іменників ЛГР свідчить їх: 1) семантична спільність; 2) поліфункціональний експонент; 3) взаємодія з МК роду; 4) формальна репрезентованість, інтерпретована в системі деривації і морфологічної парадигматики. Значення с.р. є обов'язковим для цього підкласу слів, виступає інваріантним і як рівноправний член протистотіть ГЗ ч. або ж.р.

У сучасній мові спостерігається регулярність деривації імен на позначення осіб тваринного світу, але менших за розміром і віком: *черепаха/черепаха, черепашена, черепашенятко, черепашеняточко; голуб/голубя - голубятко - голубяточко, голубеня - голубенятко - голубеняточко; зубр//зубря - зубрятко - зубряточко, зубреня - зубренятко - зубреняточко* і под. Ядром с.р. є іменники, в яких значення роду семантично мотивоване.

Опозиція "чоловіча // жіноча стать" // "нейтральність статі" ("стать" // "не-стать") виникає на ґрунті протиставлення інтегральних сем у складі імен ч. або ж.р. Семантичні опозиції із значенням віку бувають еквіполентні, сферою їх поширення є найменування осіб, тварин: *дід/баба/онуча, батько//мати//дитя, дитинча (хлоп'я - дівча), маленя, немовля; бик//корова/теля, телятко, теляточко; жеребець//кобила/лоша, лошатко, лошаточко; привативні: сом // сомиха // соменя // соменятко // соменяточко; шпак // рідк. шпачиха // шпача, шпаченя, шпаченятко; яструб // рідк. яструбиха// яструбеня, яструбенятко, яструбеняточко; павук // рідк. павучиха // павученя, павученятко, павученяточко; чорногуз // рідк. чорногузиха // чорногузеня, чорногузенятко, чорногузеняточко; дятел // дятленя; змія // змієня; ворона // вороня, воронятко, вороняточко; вороненя, вороненятко, вороненяточко* та ін. У сучасній українській мові непродуктивними є утворення слів с.р. від антропонімів, а наявні похідні становлять закритий список. Продуктивність деривації імен с.р. серед фаунонімів мотивується екстралінгвістичними факторами (необхідністю вираження емоційної оцінки диференціації тварин за віком, її відбиття в системі мови).

Актуально значуща нині диференціація за віком є генетично вторинною. Загальні назви типу *дитя, внуча, вутя* могли виникнути лише після послаблення опозиції "активність//інактивність" у до-

номінативному ладі праіндоєвропейської мови, активізації нового протиставлення назв істот/назв неістот у праслов'янській мові. Як свідчить етимологічний аналіз, ці назви "в загальноіндоєвропейській мові відсутні" [476, с.35].

Причиною їх відносно пізнього оформлення варто вважати те, що використовувана при цьому форма с.р. у давніші епохи не могла позначати назв істот (співвідносилась лише з неживим). Останнє відбиває корелятивність семантики "недорослості" (пасивності) з ГЗ с.р.

Позиція іменників на позначення недорослих істот у мовах навіть однієї типологічної структури є різновиявлюваною (пор.: укр. *лоша, теля, зайча, вороненя* - с.р.; рос. *жеребенок, теленок, зайчонок, вороненок* - ч.р.; нім. *das Füllen, das Kalb, das Flaschen* - с.р., тільки мн. *die Kzahejunges*; в окремих мовах немає с.р. (норвезька, французька, шведська та ін.). Природно, що розвиток різних мов здійснювався неідентичним шляхом, і те, "що спостерігається в одних мовах, може не мати місця в інших" [327, с.311]. Будь-яке поняття, наявне у свідомості людини, може виражатися семантикою одного слова, може у своїй мовній передачі утворювати систему" [327, с. 15].

У структурі слов'янських мов у більшості випадків це знайшло відображення в опозиції іменників - назв істот с.р. до слів ч. і ж.р., напр.: укр. *теля, лоша, курча*; пол. *cielce, zrzebe, kuczga (kuczczak)*; болг. *теле, жребе (жребче), пиле (пиленце)*.

В українській, як і в болгарській, чеській, польській, словацькій, сербохорватській мовах, у словах с.р. відбита ознака "недорослості", в російській мові - ГЗ роду в таких випадках є формально мотивованим, тобто МФ роду індиферентна до семантики статі і ознаки "недорослості", що підтверджує залежність особливостей відбиття дійсності від граматичної системи мови, інвентаря морфологізованих засобів. В українській мові ГЗ роду спрямовані на відбиття диференціації істот за статтю і дорослістю, семантично мотивуючись останніми, в російській мові наявна тенденція до генералізації і домінування формально-граматичного змісту в МК роду.

Динамічна взаємодія МК роду іменників і НК статі ще раз підтверджує тезу про неідентичність їх значення. Немає ніякої необхідності постулювати один із принципів латинської граматичної школи "Genus est sexus discretio", розвинений і уточнений Г.Світом [644, Р. 2, р. 52], О.Есперсеном [178, с. 35]. Грамами роду семантично мотивують не лише значення "чоловіча стать", "жіноча стать", які зумовлюють особливий функціональний статус особових іменників у структурі МК роду, а й ознака "недорослості". Семантично повні форми роду утворюють ядро МК, яке визначається не лише семантикою, а й формальним змістом (*жінк* - (жін. стать = ГЗ ж.р.) + *-а*

(експонент ж.р.) = ГЗ ж.р. і под.). Сильна позиція ядра зумовлена перетином формальної маркованості із семантичною і дериваційною, поза межами ядра відбувається динаміка ГЗ роду. Закріплення словотвірних формантів як показників роду засвідчує формальний зсув у МК роду.

НК статі ширша від граматичного роду іменників, реалізації її значень підпорядковані різні ієрархічні рівні мови, що дає можливість вести мову про функціонально-семантичне поле біологічної статі, ядром якого виступає МК роду. В її спектрі виленюється позиція включення/невключення ознаки статі в ГЗ роду, співположення/ неспівположення значень роду і семи статі, множинність детермінованості/ недетермінованості родової приналежності імені позамовною семантикою. Сема "недорослості" виступає включеною до МК роду і не репрезентована поза її системою, вона співположена з грамою с.р. Семантика статі включена в граму роду у всіх антропонімів, але співположеною вона є лише серед родинних номінацій, виступаючи у мн. формально беззмисловою. У решти антропонімів ознака статі може бути включеною в ГЗ роду і включено-співположеною. У фемінативів сема статі включена в граму роду, що мотивується окремішністю їх реалізацій (суфікс - носій ознаки статі, флексія - показник ГЗ роду). Включено-співположеними є співвідношення значення статі та ознаки роду в маскулізмів. При оказіональній омонімізації форм відбувається формальне відображення співположеної ознаки статі в інших елементах предикативної одиниці. Визнання функціональних модифікацій форм роду ГЗ приведе до розмивання взаємозв'язку означуючого й означаного, неможливості дистингувати актуальне й віртуальне в словесному знакові, заперечення центральної закономірності: віртуальний характер словесного знака, виступаючи системним, є семантичним субстратом для актуальної модифікації, мовленнєвих наповнень віртуального знака в результаті співвіднесення мовленнєвої одиниці до нової дійсності, що становить основну властивість предикації (див. (Табл.1)).

Ядерною площиною взаємодії МК роду і НК статі виступають іменники - назви істот*, але навіть у цій площині, як свідчить аналіз, інколи простежується асиметрія семантики і форми, що призводить часто до домінування парадигматичного плану над синтагматичним. Засоби вираження ГЗ роду іменників не зівжди відповідають семантиці статі.

*При визначенні засобів вираження і засобів вияву (відповідно ЗВир і ЗВияв) ГЗ роду іменників і семантики статі, віку враховувалися лише назви істот, порівнювалися моделі типу *батько//мати. син//дочка*, група *mobilia* повністю (див.(Табл.1)).

свідчить про її граматикуалізацію і протиставлення усім іншим формам з ізосемічним відмінковим формантом. Поширені відхилення від закономірності (*привіз батьку/батькові, приніс синові/сину*) відображають особливості внутрішньовідмінкової взаємодії і підтверджують міжрівневий *перехідний* тип ГК особи/неособи, що характеризується класифікаційною парадигмою і здобуває своє підтвердження в лексико-семантичній закріпленості і словотвірній співвіднесеності. ГЗ роду морфологізують особову семантику, відтіняючи її категоріальні компоненти - особа)неособа. Реалізації семантики ГК особи підпорядковані родо-статеві кореляції (*дочка/син, брат//сестра, хлопчик-сирота/дівчина-сирота, кореспондент підкреслив/кореспондент підкреслила* = *кореспондентка підкреслила*), що реалізовані на лексичному, морфологічному і синтаксичному рівнях.

Наявність морфологічного ядра граматикуалізованої семантики істоти/неістоти, особи/неособи виявляє їх приналежність до напівпериферії системи МК, співвіднесеність ГК перехідного типу з різними рівнями мови.

Периферію системи МК становлять категорії, реалізація яких характеризується морфологічною опосередкованістю. Вияв семантики таких категорій є регулярним, продуктивним, для нього властива афіксна спеціалізованість, що виражена на рівні типової конструкції. Дієслівна валентність репрезентує тип *проміжної міжрівневої* ГК. Кваліфікація валентності як семантико-синтаксичної властивості дієслова [103] відбиває лише її статус на реченневому рівні. ГК валентності дієслова є полярусною структурою і співвіднесена з морфологічними, словотвірними, семантичними і синтаксичними особливостями. Морфологічний компонент ГК валентності виявляється у спеціалізованості відмінкових форм як заповнювачів відповідних аргументних позицій, що й дає можливість диференціювати власне-відмінки і не-прислівний тип синтаксичного зв'язку. Звідси й тлумачення відмінка як валентно зумовленої і валентно зумовлюючої МК.

Словотвірний компонент ГК валентності дієслова виявляється у її пов'язаності з творенням нових слів і зміною типу валентності дієслова-предиката. Це одночасно відбиває взаємодію словотворення і типології семантико-парадигматичних зв'язків лексем, пор.: *будувати/будуватися, вишивати/вишиватися, сповідати/сповідатися, віднайти/віднайтися* і под. Семантичний компонент ГК валентності дієслова пов'язаний з архісемами "суб'єктність/асуб'єктність", "дія/стан/процес" і виражений шістьма значеннями: суб'єкт, об'єкт, адресат, інструмент, початковий і кінцевий локативи. Взаємодіючи з типом пропозиції і способом її відбиття, семантичний компонент може ускладнюватися різноманітними відтінками (каузативності, результативності, стативності та ін.).

Семантичний компонент пов'язаний з синтаксисом дієслова-предиката, визначаючи разом з ним таксонімію синтаксичних позицій та особливості їх заповнення, пор.: хто? ← *відрізати* → що? чим? від чого?

Тлумачення ГК валентності дієслова як категорії *проміжної опосередковано морфологічного типу* відбиває її пов'язаність з різними рівнями мови, відсутність внутрішньолексемних засобів вираження ГЗ, взаємодію з морфологією відмінків, семантико-синтаксичну спеціалізованість і активний вияв. Остання ознака наявна також у словотвірній категорії ступенів порівняння прикметників (прислівників), що за своїми властивостями є двовалентною (суб'єктно-об'єктною): *Сестра старанніша від брата; Сестра була/є/буде найстаранніша від усіх однокласників*), перебуваючи у своїй невластивості-приметниковій - присудковій функції. Словотвірна категорія ступенів порівняння належить до двокомпонентних (вищий і найвищий ступені) і спеціалізована на виконанні присудкової (дієслівної) функції, про що свідчить її формально-граматична (поєднання з аналітичною синтаксичною морфемою-зв'язкою *бути*) і семантико-синтаксична (валентність) репрезентація. Словотвірний вияв ступенів порівняння відбиває їх приналежність до словотвірного рівня і відповідно словотвірний статус категорії порівняння.

Частковий вияв ГК валентності наявний серед іменників з обов'язковим атрибутивно-об'єктним зв'язком. Предикат відношення приналежності (частини цілому та ін.) входить до їх значення: *син (чий?) Миколи, дах (чого?) будинку* і под. Така валентність є імпліцитно предикатно-дієслівною, оскільки на глибинному рівні вміщує відповідний дієслівний предикат.

Граматикуалізація семантики істоти/неістоти у формах знах.в. мн. всіх іменників, одн. - лише ч.р., диференціація ізосемічних формантів дав.в. у силу формального закріплення особової семантики відбивають динаміку граматичного ладу української мови, засвідчують наявність ГК *перехідного* типу із послідовно морфологізованим ядром. ГК проміжного типу підтверджують взаємодію всіх мовних рівнів, і через них виявляються особливості творення речень, реалізації семантики субстанціальності на синтаксичному рівні.

§ 6. ТИПОЛОГІЯ СИСТЕМНИХ І АСИСТЕМНИХ ВІДНОШЕНЬ СЕРЕД МОРФОЛОГІЧНИХ КАТЕГОРІЙ

Кількість протиставлених рядів МФ з однорідним значенням конституює структуру категорії, особливості її парадигми. В українській мові граничним виявом структури МК є дві грами (МК числа іменника, виду дієслова), максимальним - сім грамам (МК

відмінка іменника). Між двома кінцевими структурами перебувають МК, що мають у своєму складі три (МК роду, способу, часу) грами. У структурі кожної МК вирізняються марковані і немарковані форми, двокомпонентні є поєднанням останніх. МК складнішої структури характеризуються кількома семантичними опозиціями, щодо яких і виступає один (або більше) компонент немаркованим (категорія часу дієслова - минулий і майбутній час є маркованими). Основу семантики МК становить її позамова мотивованість, що може безпосередньо співвідноситись з об'єктивним світом і бути опосередкованою (пор. категорії числа і відмінка іменника). Загальнокатегоріальне значення, членуючись на окремі компоненти, утримує МФ у своїй структурі, водночас його статус *загального* прогнозує протиставлені ряди МФ, їх гіпотетичну здатність до транспозиції. У цьому й слід шукати визначальні фактори проєкції МФ, що в загальному розумінні означає властиву формі/ МК здатність випромінювати притаманні їй граматичні ознаки назовні - на інші МФ і на весь лексичний матеріал. Останнє відбиває особливості внутрішньочастиномовної внутрішньокатегоріальної взаємодії на синтаксичному і комунікативному рівнях, що є головним фактором утворення власного функціонально-семантичного поля. Навколо нього групуються інші однарусні та поліярусні мовні ресурси реалізації семантики [11, с. 82-87; 57, с. 8-45; с. 204-233; 60, с. 5-45; 66].

МК ґрунтується на трьох визначальних ознаках: 1) єдності в плані форми; 2) єдності в плані змісту; 3) єдності у співвідношенні форми й змісту. Перша забезпечується додатковим розподілом або вільним варіюванням показників семантики, єдність у плані змісту тлумачиться більшістю лінгвістів як обов'язкова наявність інваріантного значення [222, ч. 1, с. 106-120; 336, с. 10-16; 356, с. 20-26; 526, с. 26-27], щодо якого всі інші значення є варіантними, звідси "і вся парадигма об'єднана спільною семантикою, диз'юнктивно розділеною на "сфери", що відповідають протиставленим формам" [230, с.182]. Аналіз МК реально свідчить про їх нерівнорядність і неоднорозчинність, різномірність і відмінність у семантичній мотивованості, наявність інваріанта, що підтверджує неоднаковий характер їх змістової організації (пор. МК виду і часу дієслова). На основі відмінних семантичних ознак, що визначають напрями організації змісту, вирізняється три різновиди структури змісту МК: 1) наявність інваріантного значення; 2) наявність семантичного поля (польова структура не заперечує співвідношення основного і вторинних значень, останні наближаються до основного, водночас розмежовуючись між собою (семантичний план МК часу дієслова)); 3) наявність кількох відносно самостійних семантичних величин, які вже не пов'язані класичним відношенням: головне і вторинне значення (в ряді праць при

описі слов'янського виду виділяється чотири основних значення [130] і спостерігається прагнення визначення інваріанта [1; 98; 216]).

В українській мові співвідношення форми і змісту належить до регулярної двобічної залежності. Відповідність форманта закріпленому за ним значенню і навпаки свідчить про симетрію означуючого й означачого в структурі мовного знака, що є парадигматичною і наявна в основному (примарному, за Є.Куриловичем) значенні МФ, виявляючись у нейтральному контексті у позиції сильного протиставлення. Асиметрія означуючого й означачого спостерігається при витворенні вторинних (секундарних, за Є.Куриловичем; особливих, за Р.Якобсоном) значень, що формуються внаслідок постійного використання МФ у певній функції та її закріпленні вже як потенціалу віртуально. Вторинні (похідні) значення МФ є синтагматичними. Між парадигматичним і синтагматичним значеннями МФ існують міцні зв'язки: 1) основу синтагматичного значення становить одна із сем парадигматичного значення (теперішній історичний; теперішній репортажний; теперішній сценічний); 2) парадигматичні і синтагматичні семи співположні (майбутній гіпотетичний); 3) синтагматична сема нашаровується на парадигматичну, співіснуючи з нею на психолого-кумулятивному рівні (*Тепер команда, безперечно, буде попереду, в ній грає тиме провідна зірка футболу - знаменитий Марадона* [Спорт. газета.- 1989. - 16 січ.]). Співвідношення парадигматичних і синтагматичних значень формує полісемію МФ.

Включення слова в мовлення опосередковане наявним у нього ГЗ, тобто закономірності участі слова у мовленнєвій комунікації включені в систему мови. Якраз тут і спостерігається взаємодія парадигматичних і синтагматичних факторів у змістовому наповненні МФ, синтагматичний план актуалізації МФ ґрунтується на парадигматичному (пор. плюсквамперфектне значення МФ минулого (*Світло місяця погасло, і все село було охоплене тремтливим світлом* [Гуцало, 1982, с. 27]); аористне значення недок.минулого (*Дмитро ходив, дивився, слухав, спостерігав себе як сторонню особу - йому все було байдуже* [Підмогильний, 1988, с.45]); репортажне, сценічне значення МФ теперішнього недок. (*Ось вони йдуть: справжні лицарі слави* [Леся Українка, 1984, с.45]); [Мотря:] *А тепер я кажу, що цього хочу. Вона йде зі сцени* [Олесь, 1989, с. 82]) і відносну граничність вторинних імперфективів типу *спалювати, прочитувати, переказувати*). Синтагматичні значення не виходять за межі мікросистеми парадигматичних опозицій, що передбачає синонімізацію їх значень. Вона зумовлюється місцем парадигматичної опозиції в структурі МК, її співвідношенням із семантичним ядром (синоніміка МФ ч. та ж.р. на позначення осіб жіночої статі ґрунтується на бінарному компоненті "стать", що є головним мотиватором семантики ГЗ роду, особи [94]), тому парадигматичне значення однієї МФ збігається із синтагматич-

ним значенням іншої форми і навпаки (синтагматичне значення однієї МФ збігається з парадигматичним значенням іншої). Витворення синонімічних рядів на рівні синтактико-парадигматичних // парадигматико-синтаксичних // узагальнено-первинно-вторинно-транспозитивних значень свідчить про асистемність відношень у парадигматичній структурі змісту МК. Комплекс парадигматичних і синтагматичних значень МФ становить її функціонально-семантичну парадигму.

Встановлення особливостей системних/асистемних відношень у структурі МК передбачає визначення її центру. У системі МК української мови вирізняються узагальнені значення, головним призначенням яких є *поєднання мовної семантики із актом комунікації*. Їм властиві форми, що виражають відлік у такій системі координат, тобто позначають явища, семантично найбільш наближені з погляду мовлення у просторі і часі й орієнтовані на вихідні позиції в самій комунікації [562, р. 28, 36 і далі]. У системі дієслівних часів відправною формою є презенс, у парадигмі особових форм - перша особа, на їх основі розробляються і встановлюються різноманітні семантичні опозиції і кореляції [198, с. 32-41; 415, с. 237-241; 419, с. 165; 463, с. 130-132]. Такі категорії є комунікативно-орієнтованими.

Ієрархічно верхніми у структурі МК виступають форми, що найпоследовніше репрезентують загальну семантичну ідею та зовнішньо-категоріальні функції. Семантичні розрізнявальні ознаки, на яких ґрунтується певна категорія, можуть бути чотирьох різновидів: 1) категорії-репрезентанти відношень речей (реалій), що наявні в об'єктивній дійсності (реальна одиничність і реальна множинність); 2) категорії-інтерпретатори відношення мовця до значень першого виду, які позначають суб'єктивну трансформацію реальних відношень у свідомості мовця (реальність // ірреальність дії); 3) категорії, що не співвідносяться з позамовною дійсністю і виражають відношення між мовними одиницями (релятивність) за особливостями синтагматичної сполучуваності (денотація внутрішньомовна: рід, число, відмінок прикметників); 4) категорії-репрезентанти концептуальних уявлень про семантичні явища мови, їх взаємодію і протиставлення (вид дієслова). Названі різновиди подають схему парадигматичних сем, оскільки кожен тип МФ може зазнавати суб'єктивної інтерпретації.

Одним із виявів взаємозв'язків між формами у структурі МК виступає їх синонімізація, проруч з якою перебуває суплементне (доповнююче) протиставлення [11, с. 91-93]. Класичним зразком останнього є частини мови, які лише у своїй сукупності становлять систему, що дає можливість виразити в мові ті головні види відношень, в яких постають явища дійсності.

Суплементними є відношення форм ч.р. і форм ж.р. в центрі МК роду, одн. і мн. в МК числа іменників і под. Суплементно-протиставні відношення МФ передбачають наявність форми-

репрезентанта всієї сукупності протиставлених рядів МФ, виражаючи ту ознаку, яка є об'єднуючим началом певної сукупності МФ у системі парадигматичних значень. Суплементно-протиставлені відношення МФ ґрунтуються на їх парадигматичних відношеннях, які й становлять потенціал наступних суплементних/синонімічних відношень.

На суплементних і синонімічних відношеннях МФ базуються трансформаційні і транспозиційні відношення. При транспозиції не зникає парадигматичне значення, на нього нашаровується додаткове, при цьому первинне значення МФ надає контекстові своєрідного відтінку. Нашарування вторинного значення створює особливий різновид застосування МФ (історичний презенс), транспозиція передбачає незмінність початкової семантики транспонованого компонента, на неї нашаровується інше значення, що переважно виражається опозитивними формами [11, с. 100-103; 33, с. 130-131; 526, с. 29-30].

Особливість взаємодоповнюючих відношень як різновиду суплементності пояснюється їх структуруючою функцією. Взаємоспрямованість категоріального значення особи дієслова, що презентує комунікативний статус підмета і відмінка іменника, поза яким не відбувається формальне вираження підмета, відбивають взаємозумовлені зв'язки: позиція підмета, його кваліфікаційний статус зумовлюються ГЗ валентності, значення особи дієслова прогнозується іменниковою лексемою.

У структурі ряду МК наявні спільні ознаки. Так, між категоріями роду іменників і особи дієслова простежується спільність в ієрархії розрізнявальних ознак. МК особи охоплює дві опозиції: за ознакою "персональності/імперсональності", протиставляючи форми 1-ї і 2-ї особи разом узяті форми 3-ї особи, і за ознакою "мовець/ адресат" протиставляються форми 1-ї особи (для форм 3-ї особи ця ознака нерелевантна). У межах категорії роду іменників у її ядрі за ознакою статі форми ч. і ж.р. протиставляються формам с.р., які є індиферентними щодо семантики статі. У свою чергу форми ч.р. протиставляються формам ж.р. за ознакою "чоловіча/жіноча стать". Афіксальне вираження ГЗ особи у дієслові є ґрунтом поширення закону компресії, внаслідок дії якого забезпечується більша комунікативна самостійність дієслова і редукується семантично надлишковий компонент (пор.: *Я співаю пісню* → *Співаю пісню*; *Я йду* → *Йду* - елемент *-у(ю)* вміщує семи особи, числа, способу). Диференційні ознаки роду іменника актуалізуються у формах минулого (давноминулого) часу, де спостерігається окреме вираження ГЗ особи і ГЗ роду. Міжкатегоріальна взаємодія роду і особи свідчить про широкий потенціал кожної з МК і підпорядкованість їх зовнішньокатегоріальних функцій реалізації синтаксичних відношень.

Найважливішою властивістю української морфології є наявність трьох об'єднань (класів) однойменних категорій, що належать до

різних частин мови (пор. ГК роду - МК роду іменника, прикметника, займенникових іменників, дієприкметників, окремих форм дієслова і под.). У межах цих об'єднань простежується чітка ієрархія категоріальних значень, підтвердженням чого виступає синтагматично визначальний характер одних і синтагматично підпорядкований характер інших. Іменникові рід, число і відмінок є синтагматично визначальними (центральними, інформативно насиченими) щодо однойменних МК (прикметників, займенникових іменників та ін. Останнє відбиває внутрішньокатегоріальну міжчастиномовну ієрархію, що зумовлена статусом кожного елемента в структурі речення.

Система МК української мови характеризується двома центрами: 1) МК іменника і 2) МК дієлова. В силу визначальності дієслова й іменника на синтаксичному і морфологічному ярусі, їх ономаціологічної природи притаманні їм МК є синтагматично підпорядковуючими, МК інших частин мови становлять периферію морфологічної системи, групуючись навколо іменників і дієслів і утворюючи спектри функціонально-семантичної і формально-граматичної специфіки останніх. Система МК є цілісним утворенням, постійно розвивається, всі її компоненти перебувають у різноманітних взаємозв'язках. Підтвердженням цього є синонімічні, суплементні, транспозитивні та інші відношення внутрішньокатегоріального внутрішньокатегоріального, міжчастиномовного внутрішньокатегоріального, внутрішньокатегоріального міжкатегоріального і міжчастиномовного міжкатегоріального характеру. Система МК ґрунтується на парадигматичних значеннях МФ, що визначають категоріальну структуру мови.

Склад МК та їх функції свідчать про неоднаковий статус МК, їх співвідношення з системою мови і системою мовлення, значний вплив на їх статус узусних тенденцій. Іменникові категорії роду, числа і відмінка є нерівнорядними в плані семантико-синтаксичної і віртуально-лексемної спеціалізації. Граматичний рід характеризується закріпленістю за кожним іменником віртуально, зазначаючи наступної актуалізації/не-актуалізації у мовленні. Лише іменники з омонімією МФ роду належать до інтерпретативно-актуалізаційних величин, оскільки їх розщеплення простежується за умови актуалізації ознаки статі особи, потенційно ж вони вміщують ряд значень (пор.: іменники типу *лікар, інженер, полковник, словникар* характеризуються: а) узагальнюючою, б) номінативною (актуалізація чоловічої статі), в) семантико-синтаксичною (актуалізація жіночої статі) функціями [186, с. 36-42]). Значення числа іменників належить до абсолютно інтерпретативних та актуалізованих величин [196, с. 39-44], крім тих іменникових лексем, в яких ГЗ числа є класифікаційним²¹. Поряд з категоріями роду і числа відмінок є постійно семантично мотивованим і комунікативно інформативним з послідовною формальною репрезентацією і синтаксичною спеціалізацією серед власне-іменників. Рід є денота-

тивно-сигніфікативною МК, число - денотативним і відмінок - сигніфікативним.

Об'єднуючим моментом МК роду, числа і відмінка іменників є наявність в їх змісті об'єктивних (диктальних) компонентів, що властиво також морфологічному видові дієслова. Серед іменних категорій власне-диктальним є відмінок, що виступає непередикатним при реалізації значення предметності (первинні іменники). Відмінкові значення спрямовані на формально-граматичне окреслення поняття субстанціальності навіть за умови нейтралізації ГЗ роду і числа (*В нікуди, в нікуди дорога біжить - В затоплені морем луки...* [Руденко, 1991, с. 20]). Рід іменників є предикатно-непредикатною категорією з домінуванням ознак предикатності, що виявляється у послідовній актуалізації родової приналежності іменника в мовленні. Площина предикатності граматичного роду репрезентована серед особових іменників. Непредикатність МК роду є кількісно об'ємнішою, але семантично ущербною. Рід іменників належить до об'єктивних категорій із рухливим внутрішнім компонентом, що визначається особливостями його різноманітних конститутивних і семантичних суперечностей. Число іменника є власне-предикатною категорією, витворюючи одну з радіально актуалізованих площин на віртуальному рівні.

В умовах мовленнєвої комунікації МФ роду і числа спроможні передавати суб'єктивні значення, що мотивується співвідношенням об'єктивних і суб'єктивних смислів у реченні. Серед дієслівних МК віртуально-класифікаційними є грами виду, що модифікуються предикатно-інтерпретативними значеннями часу і способу. Значення особи і на віртуальному, і на актуальному рівнях є актуально-інтерпретативним, забезпечуючи просторову стратифікацію денотативного смислу речення щодо особи мовця.

З погляду семантичної/структурної доміанти іменникові категорії роду, числа і відмінка також належать до різних площин: число і відмінок поряд з дієслівними категоріями способу, часу, особи, виду є категоріями із семантичною доміантою, рід іменника посідає проміжне місце, поєднуючи у своєму складі семантичні і структурні компоненти, статус останніх неоднаковий. Семантично мотивовані МФ роду іменника утримують за цією ознакою статус категорії, а не формального класу (таку кваліфікацію граматичному родові іменників дала І.П. Іванова [218, с. 55-61]), наповнюючи своїм змістом асемантичні форми при їх переносному вживанні. Структурна доміанта, що є характерною для МК роду, числа, відмінка прикметників, роду і числа дієслова, співіснує з категорією роду, числа, відмінка іменників, відбиваючи їх семантику і засвідчуючи суто синтаксичний, релятивний характер МК роду серед назв неістот. У розмовній практиці спостерігається розчленування МК роду, числа і відмінка при аналітичному вираженні ГЗ роду і ГЗ особи в конструкціях типу *лікар прийшла; ака-*

демк підкреслила²⁸, в яких ГЗ роду іменника відбивається в експоненті дієслова.

Диференціація МК на семантично і структурно мотивовані є неоднаковою у граматичному і функціонально-семантичному аспекті. На першому рівні виявляється наявність чи відсутність МК в абстрактно-морфологічному плані, другий рівень - це потенціал категоріальної форми в аспекті її функціонування. Реалізація ГЗ роду, числа, відмінка прикметника, роду і числа дієслів відбувається лише за умови їх сполучуваності із семантично наповненими словоформами. Це й свідчить про власне-граматичний характер таких категорій.

ГЗ МК із семантичною домінантою ґрунтуються на поняттєвих величинах, і такі категорії є відображувальними (пор.: граматичний рід серед особових іменників пов'язаний із семантикою статі). До їх складу належать МК роду, числа, відмінка іменника, часу, особи, способу дієслова. Їм протиставлені МК, у значеннях яких закладена потенційна можливість мовної інтерпретації відношень, які можуть бути тими самими в об'єктивній дійсності: вид, час дієслова. Водночас ці дієслівні категорії не позбавлені ознак відображувальності, в їх структурі ознаки відображення й інтерпретації співіснують (див. (Табл. 2)). Окрему групу утворюють МК відображувальної семантики неінформативного типу, ГЗ яких є віддзеркаленням семантично наповнених форм [рід, число, відмінок прикметника і под.].

МК не однаковою мірою реалізують позицію мовця в його оцінці змісту висловлення з погляду співвідношення останнього з об'єктивною дійсністю²⁹. МК способу, часу, особи і виду зумовлюють просторово-часову стратифікацію денотативного змісту речення щодо особи мовця, поза ними мовлення комунікація неможлива. Інші категорії можуть набувати актуалізаційних ознак в умовах контексту. Актуалізованість способу, часу, особи та виду дієслова перебувають у різних площинах. Об'єктивно актуалізованими є категорії особи і часу [196, с. 56-61].

Неоднаковими виступають категорії у плані спроможності/неспроможності утворювати співвідносні форми, ряди форм (словоформ), тотожних з погляду ЛЗ і протиставлених за ГЗ. Категорії, що характеризуються активним формотворчим потенціалом, належать до послідовно корелятивних категорій: відмінок іменника та інших частин мови, рід, число прикметників, спосіб, час, особа, число, рід дієслова; категорії, що охоплюють формо- і словотворчі потенціали, при цьому певна кількість лексем є неспіввідносною, кваліфікуються як послідовно корелятивні: вид дієслова, число іменників (ГК особи іменників); категорії, що не можуть бути реалізовані кореляціями форм одного слова і завжди репрезентуються формами різних слів, є некорелятивними³⁰: рід іменників (ГК істот/неістот іменників, валентності дієслова).

У структурі МК перетинаються формо- і словотворчі тенденції, що й визначають характер корелятивності категорії. У цьому ракурсі О.В.Бондарко розрізняє альтернативний і дериваційний типи МК, залишаючи поза увагою некорелятивну категорію роду іменників. Аргументом для такого підходу є те, що при репрезентації граєм роду конкретними словоформами чергування різних родів не знаходить ґрунту для порівняння в спільності ЛЗ, хоча у граматичному плані наявне чергування компонентів категорії роду іменників [58, с. 100]. Альтернативними є категорії послідовно корелятивного типу, дериваційними - категорії непослідовно корелятивного типу [58, с. 99-110]. Ємнішим є аналіз МК з погляду функціональних різновидів парадигм, типологія яких відбиває центр і периферію витворення протиставлених один одному рядів МФ. Розгляд типів формотворення МК розкриває співвідношення в їх структурі слово- і формотворення, специфіку співположеності сем у парадигмах лексем і підтверджує наявність кількох типів формотворення в ряді МК, особливості їх поширення, звідси і переконливим є твердження про класифікаційний (переважно класифікаційний) чи словозмінний тип категорії (див. (Табл. 2)).

Відношення між МК у морфологічній системі відбивають:

1) місце і статус МК у класифікації лексем, визначенні їх частини мовної приналежності; 2) поза- й власне-мовні смисли; 3) корелятивність/ некорелятивність (структурну чи семантичну) між окремими різно- та однойменними частковими та родовими МК; 4) ієрархію МК; 5) особливості парадигматичного структурування позамовного змісту, його синтагматичну інтерпретацію; 6) спрямованість/ неспрямованість у комунікативний план; 7) статус у вираженні об'єктивних і суб'єктивних смислів речення; 8) взаємодію та взаємозумовленість на рівні лексеми та речення і под. Все це підтверджує неоднорідний статус кожної МК зокрема і системи МК взагалі, відбиває акумулятивність їх змісту.

Таблиця 2

Класифікація морфологічних категорій української мови

Категорії	Принципи класифікації МК	За ознакою семантичної / структурної домінанти		За ознакою об'єктивного / суб'єктивного смислу	
		МК із семантичною домінантою	МК із структурною домінантою	МК із об'єктивним смислом	МК із суб'єктивним смислом
Іменникові	Рід	+	-	+	-
	Число	+	-	+	-
	Відмінок	+	-	+	-
	Особа	+	-	+	-
	Істота	+	-	+	-
Прикметникові	Рід	-	+	+	-
	Число	-	+	+	-
	Відмінок	-	+	+	-
Дієслівні	Вид	+	-	+	-
	Спосіб	+	-	-	+
	Час	+	-	-	+
	Особа	+	-	-	+
	Число	-	+	+	-
	Рід	-	+	+	-
	Валентність	+	-	+	-

Продовження табл. 2

Категорії	Принципи класифікації МК	За ознакою відображувального / підпорядковано - інтерпретативного характеру		За ознакою співвідношення з позицією мовця і комунікативною орієнтацією				
		МК відображувального характеру	МК інтерпретативного характеру	МК підпорядковано - інтерпретативного характеру	МК актуалізаційного плану	МК актуалізаційного плану	МК неактуалізаційного плану	МК проміжного плану
Іменникові	Рід	+	-	-	-	-	+	-
	Число	+	-	-	-	-	-	+
	Відмінок	+	-	-	-	-	+	-
	Особа	+	-	-	-	-	+	-
	Істота	+	-	-	-	-	+	-
Прикметникові	Рід	-	-	+	-	-	+	-
	Число	-	-	+	-	-	+	-
	Відмінок	-	-	+	-	-	+	-
Дієслівні	Вид	+	+	-	+	-	-	+
	Спосіб	-	+	-	-	+	-	-
	Час	+	+	-	+	-	-	-
	Особа	+	-	+	+	-	-	-
	Число	-	-	+	+	-	-	-
	Рід	+	-	+	+	+	-	-
	Валентність	+	-	-	-	-	-	-

Закінчення табл. 2

Категорії	Принципи класифікації МК	За ознакою віртуальної закріпленості/ комунікативної спрямованості		За ознакою номінативного/ сигніфікативного плану	
		ВЗ	КС	НП	СП
Іменникові	Рід	+	-	-	+
	Число	-	+	+	-
	Відмінок	-	+	+	-
	Особа	+	-	+	-
	Істота	+	-	+	-
Прикметникові	Рід	-	+	+	-
	Число	-	+	+	-
	Відмінок	-	+	+	-
Дієслівні	Вид	+	-	-	+
	Спосіб	-	+	+	-
	Час	-	+	+	-
	Особа	-	+	+	-
	Число	-	+	+	-
	Рід	-	+	+	-
	Валентність	+	-	-	+

§ 7. ОСНОВИ ЕВОЛЮЦІЇ МОРФОЛОГІЧНИХ КАТЕГОРІЙ

У працях багатьох провідних лінгвістів зустрічаємо міркування про напрями еволюції МК, тенденції їх зміни, місце в цих процесах поза- та власне-мовних факторів [78, с.46-52; 178, с. 15 і далі; 323, с. 64-116; 327, с. 17; 398, т. 1)2, с. 67, 69]. Неоднорядність і неоднорівність еволюційних процесів виявляються у поліфункціональності складників МК (пор. функціонально-семантичну парадигматику МФ одн. і мн.; первинні і вторинні функції видових, часових і особових форм дієслова), кожна з яких інколи кваліфікується як окрема категорія із розгалуженою сіткою спеціалізованих, напівспеціалізованих, неспеціалізованих форм, з одного боку, і ядерних, напівпериферійних, периферійних МФ, з другого. Це досить переконливо підкреслив О.О.Потебня, розглядаючи семантичну членованість орудного відмінка в російській мові: "Ми звикли, напр., говорити про один орудний відмінок у російській мові, але насправді цей відмінок є не

одна граматична категорія, а декілька різних, генетично (підкресл. наше. - А.З.) пов'язаних між собою; власне, у нас декілька відмінків, позначуваних ім'ям орудного" [398, т. 1)2, с.64]. Значна концентрація різноманітних семантичних і семантико-синтаксичних функцій у межах відмінка [17, 469, с. 34-40; 384, с. 282; 387, с. 17-28; с.120-196; 470, с. 45-56; 471, с. 45-67; 472, с. 15-45; 473, с.77-85] стала відправним моментом відомої дискусії [282, с.41-45; 284, ч. 1; 329, с. 1-4].

Функціональний синкретизм МФ, віртуальна спектральність її когнітивних смислів свідчать про відбиття нею актуальних і власне-мовних величин, їх закріплення за парадигматичними і синтагматичними семами в структурі мовного знака. Репрезентація смислів у семній структурі останнього зумовлює його вживання і мотивує його ГЗ. Генетично первинними виступають у мові ГЗ, що виконують завдання мовленнєвої комунікації і підпорядковані реалізації ситуативно-прагматичних завдань. Підтвердженням цього є розвиток опозиції "активність/інактивність", яка пронизує всю мовну систему і первинно сформувалась як послідовне протиставлення агенса і пацієнса щодо сполучуваності з дієсловом-предикатом [478, с. 101-102]. При трансформації праїндоевропейського ладу мови, що характеризувався ознаками активності, в номінативно-акузативний, відбулося поступове зміщення опозиції "активність/ інактивність" у протиставлення іменників-назв істот//іменників-назв неістот. Думка про те, що формальна репрезентація відмінної граматичної ознаки у слові є значно пізнішою від семантичного протиставлення (пор. лат. *pater - mater - батько - мати* і *lupus - fagus - вовк - букове дерево*) та його відбиття в атрибутивному компоненті, дає підставу для аргументів про "відроджувальний потенціал" класифікуючих категорій, що постійно знаходять новітню основу свого виявлення: "Очевидно, взагалі всі класифікаційні граматичні категорії (як іменні, так і дієслівні класи) є категоріями, що не зникають, постійно відновлюються" [450, с. 219]. Основу еволюції МК становить її ядро. Реалізація парадигматичними семами певних ознак референтів об'єктивного світу означає їх входження до мовної номінації, закріплення віртуально. Видозміна функціонального призначення МФ істотно впливає на комплекс її ГЗ, модифікує семантико-парадигматичні зв'язки самого слова. Подібне можна спостерігати тоді, коли МФ перебуває на межі двох категорій: первинної, визначеної системою, її місця серед однорідних МФ, і вторинної, мотивованої синтаксичною позицією і семантикою слова. Актуалізація парадигматичної семи визначає напрями асиметрії означуючого й означачого, її трансформацію в мовленнєвий план і розширення площини сигніфікативно орієнтованих сем (пор. опозицію Н:З у плані її сигніфікативної спрямованості і переміщенні позицій актуалізації вираженого змісту, її співвідношення із зовнішньолексемними

перетвореннями у конструкціях типу *Хлопець співає пісню* → *Пісня співається хлопцем*, при цьому спостерігається посилення опозиції З::О із семантичною нейтралізацією опозиції Н::О). Віртуальний та актуальний типи вживання мовного знака є двома взаємопов'язаними модифікаціями слова, визначальною серед них виступає актуалізація мовного знака, яка й детермінує видозміни МФ, центр і периферію асиметрії означуючого й означачого.

Актуалізація парадигматичної семи мовного знака зумовлює видозміну його синтаксичної позиції. Сигніфікативне вживання професійних номінацій закріплено в позиції семантичного предиката з домінуючим компонентом ідентифікації, зрідка класифікації, напр.: [*Гласека:*] *Ваша донька без роботи не залишиться. Буде вона і музикантом, і педагогом, як того захоче* [Культура і життя. - 1987. - 20 груд.]; *Екзамен дівчата склали добре, повернулися до села студентами-заочниками* [Молодь України. - 1986. - 14 лют.] та ін. Подібна актуалізація спостерігається і тоді, коли професійні номінації виступають у позиції уточнюючого члена речення, прикладки тощо (*Ввійшла Петяна Петрівна Книшова, його концертмейстер* [Культура і життя. - 1986. - 14 груд.]). Співвідношення денотативних і сигніфікативних сем у структурі мовного знака визначає особливості його актуалізації, на прями наступного функціонального зміщення. Денотативне вживання професійних номінацій ч.р. закріплено в позиції семантичного суб'єкта, в яких найчіткіше простежується домінування парадигматичних сем, співвіднесеність з референтом, міцність валентного зв'язку з дієсловом-предикатом. Тому використання професійних номінацій ч.р. у цих позиціях для позначення осіб жіночої статі визначає розчеплення омонімічних форм роду на синтаксичному рівні (*Найбільшим щастям свого життя назвала роботу для глядачів зановник і беззмінний керівник Московського дитячого музичного театру Ч.Ч.Сац* [Культура і життя. - 1986. - 14 груд.]; *Особливу увагу звернути на такі новини фірми "Мелодія" радить вам старший товарознавець Українського будинку грампластинок Ольга Олексіївна Чернишова* [Молода гвардія. - 1986. - 26 черв]). Сигніфікативне вживання модифікує лексему, актуалізуючи в ній оцінну якість (*Ольга була мені за старшого брата і за доброго порадирика; Лариса Миколаївна Петірко була досвідченим тренером* [Молодь України. - 1986. - 21 січ.]).

При цьому витворюється потенційна здатність МФ використовуватися у функції характеристики діяча, його кваліфікації. У межах семантико-парадигматичних зв'язків такі іменники (при сигніфікативному використанні) не змінюють свою родову принадлежність, динаміка помітна тільки в актуальному і синтагматичному планах. Сигніфікативне вживання професійних номінацій та іменників типу

сирота, невдаха, роботяга перебуває не в одному функціонально-семантичному спектрі. Домінуючим для останніх є значення характеристики, емоційної оцінки. Показовою постає їх неспроможність уживатися в денотативному плані

На статус МК істотно впливають вторинні номінації, утворені в результаті транспозиції, що лише частково набувають морфологічних ознак того класу слів, у який вони транспонуються, і утворюють внаслідок цього частиномовну периферію. Так, віддієслівні іменники, кількість яких постійно і динамічно зростає, характеризуються омонімією МФ числа, відад'єктивні субстантиви - не змінюються за числами (*мужність, хоробрість, байдужість, цікавість*). Кількісне, почасти якісне, зростання таких площин [641, р. 120-123] (пор.: у сучасній українській мові нараховується більш як 8000 іменників с.р. на -а(я) з омонімією МФ числа на віртуальному рівні мовних знаків (*горіло багаття//горіли багаття*), серед них близько 7000 слів становлять девербативи: значну кількість утворюють відад'єктивні похідні (більш як 4000 слів) типу *мудрість, своєрідність*) зумовлює зміну внутрікатегоріальної структури, розширення її класифікаційної парадигми. Предикатний характер ГЗ свідчить про їх постійну актуалізованість і неабстрагованість від суб'єктивно-прагматичного плану. Посилення класифікаційних тенденцій ГЗ числа зумовлюють сингулятиви і плуративи, витворення яких в українській мові пов'язане із: 1) "руйнуванням" числової співвіднесеності і лексикалізацією множини (налічується 300, зрідка 500 плуративів [193, с. 52 і далі]); 2) семантичним обмеженням на утворення МФ числа (сингулятиви становлять 12000 слів, утворення форм множини належить до синтаксичного плану і зумовлює появу окремого слова, пор.: *Іде чернець і воду несе* [Мельник, 1990, с. 16] і *Для полегшення головного болю вживається аспірин і пірамідон, при кашлі - лужні води наполовину з теплим молоком* [Наука і суспільство. - 1958. - №1. - С. 22] і *Ми все в Латинові уста Внесем ..., докажем, що з Пурном дружба есть пуста* [Котляревський, 1989, с. 87]; *Пвої дружби всім уже обридли* [Чорногуз, 1986, с. 56]; *На білу гречку впали роси, Веселі бджоли відгули* [Рильський, 1956, т. 1, с. 27] і *Тим часом люди зібрали останні гречки, викопали бульбу й почали домашні роботи* [Лепкий, 1991, т. 1, с. 440]). Мовленнєві потреби формують цілісну дискретну функціонально-семантичну парадигму МФ, крайні позиції якої частково руйнують цілісність структури. Останнє спостерігається при предикативному вживанні відмінкових форм іменника, що транспонує іменник в аналітичне дієслово (пор. кваліфікацію функціонального різновиду присудка як простого у конструкціях типу *мати бесіду = бесідувати; вести розмову = розмовляти; працювати лікарем = лікувати; організу-*

вати пропаганду = пропагувати; працювати учителем = учительювати [215, с. 170]).

Формування структури МК зумовлюється функціональними потребами, необхідністю закріплення окремих величин як носіїв відповідної семантики на віртуальному рівні мовного знака, що часто серед іменників є наслідком синтаксичної спеціалізації. Так, досліджуючи генезис відмінків у індоєвропейських мовах, О.В. Попов відштовхується від концепції Г.Курціуса про дві формації індоєвропейських відмінків: більш ранню, до якої належить формування наз., кличного і знах., і більш пізню, до якої належать інші відмінки [391, с. 1-45]. Еволюція МК свідчить про трансформацію одних абсолютних категоріальних ознак в інші. Прикладом цього виступає родова диференціація праіндоєвропейської мови, що, по суті, є існуванням двох відмінків (один позначав активне начало (об'єднував ч. і ж.р.), другий позначав неактивне начало (с.р.) [221, с. 19]). Такий абсолютний статус іменникових лексем закріпив за ними зовсім інше значення, яке потім в одному з підкласів набуло послідовної семантичної мотивованості ГЗ роду (семантика статі, пізніше формалізувалась семантика "недорослості"), в іншому - його значення зведене до формального, власне-структурного.

Семантична спеціалізація окремих форм на рівні речення сприяла формуванню центра відмінкової системи. Первинними в еволюції були відмінки, що репрезентують специфіку суб'єктно-об'єктних відношень, у межах яких ліво- і правобічна валентність дієслова-предиката взаємопередбачають одна одну незалежно від їх експлікації/імплікації, пор.: *Дівчина вишиває рушник і Вишиває рушник* та ін. (позиція суб'єкта зазнала значних видозмін у процесі еволюції індоєвропейського речення, її перебіг можна охарактеризувати як послідовне розширення від репрезентації суб'єкта тільки іменем - назвою особи до реалізації будь-яким іменником (*Майдан швидко порожніє...; Вулиця розходиться* [Тютюнник, 1984, с. 67])). Позиція сильнокерованого другорядного придієслівного члена визначена семантичною структурою дієслова, його редуція трансформує дієслово дії в дієслово стану, вторинний статус якого в системі очевидний (*Дівчина вишиває рушник // Дівчина вишиває*). У дієсловах абсолютивної семантики (*читати, писати, малювати, вишивати*) наявність об'єкта імпліцитно передбачається, поза ним суб'єкт не може виконувати певну дію.

Вся повнота граматичних ознак виявляється лексевою як носієм частиномовного значення за умови використання її в генетично первинній спеціалізації, тобто ряди первинних значень слів завжди є складниками центру МК. Приналежність вторинних номінацій до периферії МК мотивується почасти збереженням вихідних граматичних ознак, почасти пасивним уживанням у спеціалізованих синтаксичних функціях (пор. наявність квантитативного виміру процесуальної ознаки

у девербативів типу *перешліфування // перешліфовування, навіяння // навіювання, обігравання // обігрування* (всього 700 пар слів)). Заповнення спеціалізованих позицій суб'єкта, об'єкта неспеціалізованими формами визначає семантичні зрушення в структурі дієслівних лексем, прогнозуючи напрями еволюції їх МК. Збільшення периферії в структурі одних МК детермінує якісні трансформації в структурі інших категорій. Розширення площини дієслів стану визначило шляхи формування вторинної суб'єктної функції дав.в. [388, с. 94], пор.: *Мені хочеться побігти в дитинство* [Драй-Хмара, 1989, с. 47]; *Школярам мріється про подвиги досі незнані* [Зірка. - 1980. - 27 вер.]; *Тригорієві вдалося швидко піймати сохатого* [Багрянний, 1991, с. 148].

Поряд з дією універсально-мовної опозиції активність/інактивність, що найпослідовніше представлена в частиномовному центрі-іменнику та дієслові, семантико-синтаксичною спеціалізацією слова, які є визначальними факторами еволюції МК, активними рушіями еволюції МК є закони мовної економії. Основою мовної еволюції Є.Д.Поліванов, наприклад, вважав особливості економії трудової енергії, джерелами якої можуть бути: 1) суто фізіологічні; 2) мисленнєві; 3) психофізіологічні закономірності та специфіка їх лінгвістичного відображення. Для динаміки граматичної системи будь-якої мови істотним є принцип економії мисленнєвих процесів, у результаті якого істотно модифікуються закони конструювання речення, афіксна маркованість конгитивного змісту і закономірності засвоєння рідної мови [390, с. 75-89]. Названі чинники відіграли важливу роль у перетворенні тричленної структури МК числа іменників у давньоруській мові у двочлену. Подібні причини стали визначальними при видозміні окремих дієслівних форм, що виступали позначеннями відносного часу: "Форми дієприкметників на -ль, -ла, -ло, що змінили в більшості випадків, разом із допоміжним дієсловом або без нього, давні утворення минулого недоконаного (казахъ, 2 або 3 особа однини казааше і т.д.) та аориста (казахъ, 2 та 3 особа однини каза), мали перед останнім перевагу *единого (наш. - А.З.)* закінчення, коли ж уже сама будова основ дозволяла відрізнити значення закінченості або незакінченості дії: каза-ль, каза-ла (казав, казала); съказа-ль, съказа-ла (сказав, сказала). При такій умові видова ознака ще й у флексії була вже зайва, і еволюція відбувалася у напрямкові економії мовних засобів" [78, с. 50]. Відхилення від принципів мовної економії, що мають місце в збереженні окремих форм двоїни, які виступають репрезентантами множинних форм, напр.: *очима, плечима, дверима; діал. курима, костима, хащома, тілома, ярома, польома; дві руки, дві нозі* [379, с. 194, 207 і далі]; функціонуванні форм давноминулого часу для відтворення віддаленості дії від моменту мовлення про неї та ін., свідчать про активну взаємодію різноманітних

факторів при розвитку і динаміці МК, вплив на їх еволюцію консервативних і прогресивних тенденцій.

Функціональна спеціалізованість МФ є визначальною щодо її позиції в структурі МК, цим зумовлюється і формування окремих форм як виразників відповідної семантики. Прикладом цього є генезис МФ умовного способу дієслова, джерелом яких виступає поєднання дійсного значення аориста *быхъ* з дієслівною формою на *-лъ*, що передають умовно-бажальне значення. Форма аориста дійсного способу не виражає реального перебігу дії і може розглядатися як заперечення наявності (у тому числі й присутності) явища у тому смислі, "що якби явище було, то, очевидно, його уже немає" [398, т. 1)2, с. 270], воно існує лише в думці. Сполучення аориста *быхъ* з дієприкметником на *-лъ*, що виникло на ґрунті реального, але такого, що трансформувалося у минуле, стало виражати насправді неіснуюче, але мислиме явище (процес). Перебіг часу вніс свої корективи у вживання цих аналітичних форм: форма аориста втрачає своє часове значення внаслідок втрати особової парадигми, закріпивши за формантом *би (б)* значення умовності. У цій площині ірреальності дії перебувають і форми наказового способу, що дає підставу окремим лінгвістам тлумачити спосіб як двокомпонентну категорію ([103, с. 95,], пор.: [198, с. 18-34]), розмежовуючи площину об'єктивних (реальних) відношень - МК часу і площину суб'єктивних (ірреальних) відношень - МК способу. У межах речення ці площини поєднуються, виступаючи спектрами категорії предикативності і репрезентуючи суб'єктивні смисли реченневої структури.

Важливе місце в еволюції МК належить їх взаємодії. Уніфікація формантів числа іменників у давньоруській мові нової пори стала ґрунтом витворення плуративів, що відбиває особливості внутрішньочастиномовної міжкатегоріальної радіусної власне-взаємодії. Верхня позиція ГЗ відмінка в іменників і значень часу у дієслів зумовлена особливостями їх семантичної мотивованості і формального вираження, впливу на статус МФ інших категорій (пор. вплив значень виду на функціонування часових форм; ГЗ роду іменників - назв неістот пізнаються на міжпарадигматичному рівні, зокрема таких слів, як *готель, кітель, спектакль, бінокль* - ч.р.; *цитадель, віолончель, фініфть, паралель* - ж.р.; ч.р. охоплює 2616 слів, а ж.р. - 4526 та ін.). Семантичне ядро МК є обмежувальним фактором витворення МФ інших МК або виступає тим чинником, що стоїть на прешкоді до їх утворення. Підтвердженням цього є творення синтетичних і аналітичних форм особи у наказовому способі дієслова, відсутність часових форм в імперативі та ін.

Еволюція МК української мови зумовлюється дією різноманітних факторів, визначальними серед яких є співвідношення її МФ із реаліями об'єктивної дійсності, їх семантична мотивованість і синтак-

сична спеціалізованість. Навколо цього ядра групуються всі інші чинники динаміки МК української мови, зміна яких відбиває розвиток граматичного ладу мови загалом.

§ 8. ВЗАЄМОДІЯ ІМЕННИХ І ДІЄСЛІВНИХ КАТЕГОРІЙ

Систему морфологічних категорій утворюють підсистеми іменних (визначальними є іменникові, оскільки рід, число, відмінок прикметника, рід і число дієслова виступають відображувальними) і дієслівних категорій як носії частиномовного значення двох фундаментальних взаємоспрямованих і взаємопротиставлених мовних понять - субстанціональності і процесуальності. У системних зв'язках перебувають не лише МК як окремі компоненти внутрішньочастиномовної структури, а й внутрішньокатегоріальні елементи і цілісні категоріальні структури іменника і дієслова, іменника і прикметника. Це свідчить про наявність *внутрішньокатегоріальної внутрішньочастиномовної, внутрішньокатегоріальної міжчастиномовної, міжкатегоріальної внутрішньочастиномовної, міжкатегоріальної міжчастиномовної взаємодії* (див. (Табл. 3)), що пізнається на морфологічному, синтаксичному і комунікативному рівнях і характеризується нерівнорядними площинами. Взаємодія морфологічних одиниць виявляється у п'яти різновидах: *власне-взаємодія, взаємовплив, взаємозумовленість, взаємопроникнення, взаємоперехід*.

Серед іменних категорій вирізняються самостійні іменникові і залежні (узгоджувальні) прикметникові, числівникові, дієслівні категорії. Взаємодія між ними зумовлена реалізацією синтаксичних зв'язків і підпорядкована відображенню структурної функції. На цій підставі поєднання однойменних автономної і залежної категорій пропонують розглядати як цілісні одиниці (А.А.Залізник, І.Г.Милославський), що свідчить про *внутрішньокатегоріальну міжчастиномовну* взаємодію, різновиди і напрями якої є нерівнорядними на морфологічному, синтаксичному і комунікативному рівнях щодо роду, числа і відмінка.

МК роду, числа, відмінка іменника і виду, часу, способу, особи становлять центр системи морфологічних одиниць, напівпериферійними є ГК істот/неістот, особи/неособи іменника, периферійною виступає ГК валентності дієслова. ГК істот/неістот, особи/неособи іменника належать до *міжрівневого перехідного* типу одиниць, їх дотичність до МК мотивується наявністю ядра морфологізованої семантики (посилення опозиції Н::З серед назв істот (нейтралізація опозиції Р::З) та її нейтралізація серед назв неістот (посилення опозиції НР::З); диференціація ізосемічними формантами давального відмінка чоловічого роду серед назв осіб). Рівноправність морфоло-

гізованного ядра з іншими засобами (лексичними, синтаксичними) вираження семантики істоти/неістоти, особи/неособи пояснює їх перехідний міжрівневий тип.

Взаємодія роду і ГЗ істоти/неістоти належить до морфологічного ярусу, оскільки ГЗ роду оформляють семантику істоти/неістоти. Диференціація ізосемічних формантів відмінка як засобу реалізації значення особи/неособи є типовим зразком внутрівідмінкової взаємодії. Серед особових іменників найпоєднованіше реалізується дериваційна парадигма МК роду (для фаунонімів характерною є переважно формальна мотивація родової приналежності і класифікаційний тип парадигми), що свідчить про взаємозумовленість їх семантики: наявність ГЗ особи передбачає позамовну мотивованість граматичного роду (пор. *орендар/орендарка, господар/господарка, аптекар/аптекарка, квітникар/квітникарка, свічкар/свічкарка, сукнар/сукнарка, льонар/льонарка, жонглер/жонглерка, білетер/білетерка; Були то переважно листи від знайомих віденців і віденок, бо з земляками він (Стефан) майже не листувався* [Лепкий, 1991, т. 1, с. 145]. *Що сходилися вечірничники і вечірничниці* [Лепкий, 1991, т. 2, с. 326]. *Хіто не вийшов його зустрічати, не було ні сусідів, свояків, сільських лікарів і лікарок* [Лепкий, 1991, т. 1, с. 501]).

Внутрішньокатегоріальна міжчастининомовна взаємодія роду іменників і роду атрибутивних компонентів має морфолого-синтаксичний (*зелене дерево, глибока долина*), смисло-змістовий (*Державний секретар підкреслила значущість космічних досліджень*) і комунікативно-прагматичний (*Василько - велика плакса*) виміри, що зумовлюються референтно-предикатною властивістю ГЗ роду іменників, їх підпорядкованістю актуально-прагматичним завданням (пор. референційний і конститутивний контраст граматичного роду у слів типу *Олюньчик, Танюшик, Миколка; [Микола:] А Танюшик нам чаю принесе* [Самбук, 1979, с. 158]).

Підсистема іменникових категорій характеризується спільністю реалізації, в силу чого рід, число і відмінок є співположеними і для них властива *аккумулятивно-структурна, власне-структурна і семантико-граматична внутрішньокатегоріальна міжкатегоріальна взаємодія*. Акумулятивно-структурний різновид внутрішньокатегоріальної міжкатегоріальної взаємодії роду, числа і відмінка має місце серед більшості іменників, його головною ознакою є реалізація структурної функції з акумуляцією всіх ГЗ в одному форманті. Акумулятивно-структурна взаємодія характеризується двома вимірами: *радіальним* та *іррадіальним* (Табл. 3). Перший має місце в усіх випадках формальної мотивації роду, її пов'язаності з вертикальними опозиціями відмінків і си-

нонімікою ізосемічних формантів числа, тобто кожен рід утворює власний радіус взаємодії з категорією відмінка та числа [194, с. 101] (пор. родову диференціацію іменників з основою на м'який/твердий приголосний: *короб, дуб, килим, дитих* - ч.р.; *гуаш, ретуш, флеш, одіж, подорож, патолоч, пригірці, зустріч, нехворощ* - ж.р.; ч.р. охоплює 20732 слова з кінцевим твердим основою з (ø), що становить 99, 5% загальної кількості цих іменників; *гордень, шкентель, фалінь, форштевень, логінь, лотінь, фальшкіль, фідаль, цинубель, мушкель, міраць, дактиль, дюраль* - ч.р.; *гантель, гастроль, метіль, синкліналь, грюнколь, бешамель, трандафиль, фухтель, бластоцель, герань, віолончель, опарінь, тіль, просинь, голубінь, сивінь, височінь, гарячінь* - ж.р. - ГЗ ч.р. реалізовано у 2616 іменників, ГЗ ж.р. охоплює 4526 слів). Серед цих радіусів вирізняються площини активної (відмінок і с.р., останній у слів типу *море, поле, озеро* (назви неістот) виражається лише називним і знахідним) і пасивної (*жужіль/жужелю* - ч.р. і *жужіль/жужелі* - ж.р.; *купіль/купелю* - ч.р. і *купіль/купелі* - ж.р.; *черінь/череня* - ч.р. і *черінь/черені* - ж.р., близько 30 слів) взаємодії, іррадіальна взаємодія охоплює випадки синтагматичного роду іменників і поширена серед лексем з омонімією морфологічних форм роду (*плакса, сирота, трудяга, відчаюга; інженер, посол, консул, представник*).

Структурно-аккумулятивна внутрішньокатегоріальна міжкатегоріальна взаємодія зумовлює динаміку однієї МК при зміні іншої. Так, уніфікація показників числа детермінувала звуження площини вираження роду і трансформацію класифікаційних ознак до структури морфологічного числа [475, с. 85-92; 494, с. 15-36]. Останні поширені серед плюративів, девербативів, деад'єктивів (охоплюють близько 25000 слів), уніфікація ізосемічних відмінкових формантів (у староукраїнській і давньоруській мові повністю ізосемічними були в наз.в. одн. 30 флексій та їх варіантів, у мн. - 35, у знах. одн. - 36, у знах. мн. - 46 [183, с. 7-20], пор. у сучасній мові: наз. одн. характеризується 6 ізосемічними формантами та ін.) стала причиною елімінації форм двоїни, трансформації окремих з них до парадигми множини і перебудову МК числа, що насамперед мало поширення серед класу осіб. Подібні тенденції відбивають, з одного боку, внутрішньокатегоріальні інтеграційні процеси, з другого, свідчать про різноманітні напрями і різновиди внутрішньокатегоріальної міжкатегоріальної аккумулятивно-структурної взаємодії, тобто конвергенція в одній площині морфологічних форм стає стимулом дивергенції в іншій. Підтвердженням останнього є витворення відносного протиставлення назв істот і назв неістот з тенденцією послідовної диференціації ізосемічних відмінкових формантів з метою морфологізації опозиції "особа)неособа" серед іменників. Горизонтальні ряди відмінкових формантів визначаються

формальними мотиваторами роду і репрезентують парадигматичний рід, звужуючись та уніфікуючись, відмінкові флексії поширюють омонімію морфологічних форм роду на віртуальному рівні мовного знака, що свідчить про взаємозв'язок віртуальних і горизонтальних опозицій. Звуження площини взаємодії МК числа з поняттєвою категорією кількості сприяло розширенню аглютинативності числа з його спрямованістю на постійну актуалізацію (Ш.Баллі), пор.: *два будинки, два комбайни*, і активізувало внутрівідмінкову взаємодію з наступною диференціацією значеннєвих відтінків: *дві жінки, дві фабрики, три книги*. Іррадіальна акумулятивно-структурна взаємодія поширена серед іменників - професійних номінацій, за якої в межах однієї відмінкової форми спостерігається генералізуюча (узагальнене позначення особи: *Учитель - фахівець творчий, невсипущий*, - *має стати реформатором* [Літ. Україна. - 1986. - 21 серп.]; *Нехай чабан жене свої отари - Офірі огнищ не підвладний я* [Филипович, 1989, с. 65]); семантико-номінативна (номінація осіб чоловічої статі: *У понині відкриває творчій молоді секрети високого мистецтва майстер художнього ткацтва киянин Семен Филипченко* [Літ. Україна. - 1986. - 13 лют.]); смантико-синтаксична (називання осіб жіночої статі: - *По-перше, - розповіла мені Алла Костянтинівна, - Марія - обдарована людина, народний майстер з шиття, і водночас - реставратор одягу* [Плачинда // Літ. Україна. - 1988. - 16 лист.]; *Канадський літературознавець Маргарет Фарлей ... високо оцінила нову збірку поезій* [Літ. Україна. - 1987. - 17 груд.]) функції. З одного боку, тут наявна внутрішньокатегоріальна, зокрема внутрівідмінкова взаємодія, з другого, у подібних випадках спостерігається міжкатегоріальна внутрішньочастининомовна взаємодія, кінцевим етапом якої є розчеплення омонімічних форм чоловічого і жіночого роду і витворення смисло-змістового узгодження за родом (реалізоване між підметом і присудком), що й дає змогу послідовно розмежовувати парадигматичний і синтагматичний рід іменникових лексем (*Лікар встановив причину хвороби і Лікар встановила причину хвороби*). Взаємодія МК на різних мовних рівнях є відмінною і характеризується власним спектром взаємопереходів і взаємозв'язків, співположеності і розчеплення.

Власне-синтаксичне значення словоформи є різницею між її комунікативним значенням, що зумовлюється семантикою підпорядкованого компонента, лексико-граматичним значенням підпорядковуючого компонента і абстрагованим зразком творення речення - структурною схемою. Для роду і числа іменників суттєвим виступає перший компонент, власне-синтаксичне значення відмінка, навпаки, визначається дією трьох чинників. Звідси й кваліфікація останнього як МК синтаксичного призначення. Рід і число є вагомими в прислівному типі

зв'язку - узгодженні (*зелене дерево і зелені дерева; біла хата і білі хати*), відмінок же поряд з узгодженням виступає визначальним при керуванні, іменному приляганні та неприслівній взаємозалежній координації. Синтаксичний аспект відмінкової форми відбитий в її синтаксичних характеристиках, пов'язаних і з вираженням відношень, і з вираженням значень, зумовлених *структурною схемою*. Кожному з відмінків властивий власний набір прислівних і неприслівних зв'язків. На підставі відмінкових форм здійснюється кваліфікація безприменникового, применникового, сильного, слабого зв'язку в різноманітних його конотаціях.

Морфолого-синтаксичний аспект роду і числа іменників забезпечує морфологічний сингармонізм роду й числа синтаксично пов'язаних слів (зовнішні функції МК), відбиваючи особливості внутрішньокатегоріальної міжчастининомовної взаємодії, в чому виявляється одна із властивостей синезису (повторення - відбиття). Відмінок у цьому плані також спрямований на зв'язок слів у синтагмі, що відбиває складники морфологічних значень: 1) значення змінюваності/незмінюваності слова (пор. виділення комплексної морфемі (Г.О.Винокур)); 2) значення форми слова, що забезпечує її зв'язки у словосполученні; 3) корелятивність/некорелятивність МК і лексико-граматичних розрядів слів, що виражаються за допомогою словозміни. Для відмінка істотними є всі три ознаки, тому категорії роду і числа лише тоді набувають властивостей характеризувати відмінкову форму, коли їх виражають. Остання має місце при узгодженні, тотожності парадигматичного і синтагматичного роду, власне-структурна міжкатегоріальна внутрішньочастининомовна взаємодія засвідчує підпорядкування роду іншим закономірностям диференціації (семантико-парадигматичні зв'язки серед невідмінюваних іменників *типу салхіно, мтіулурі, пульті, бергамаско, болеро* (назви танців), *нейблау* (барвник), *каралбулі* (напій), *альдине* (шрифт) - ч.р., кількість невідмінюваних іменників становить 5000 слів). Власне-структурна взаємодія наявна лише на синтаксичному рівні, де простежується розчеплення омонімічних форм відмінків і числа.

Семантико-граматична внутрішньочастининомовна міжкатегоріальна взаємодія іменникових категорій спостерігається при різноманітних міжчастининомовних трансформаціях, формально-граматичному і лексико-семантичному оформленні предметності. Посідаючи ієрархічно вершинну позицію серед іменникових категорій завдяки постійній семантико-синтаксико-морфологічній мотивованості і вираженості, відмінок найактивніше задіяний на початковому етапі формально-граматичного оформлення предметності, втрата відмінкового значення зумовлює нівеляцію предметної семантики і трансформацію іменників в інші частини мови - синтаксичні прислівники, аналітичні морфемі [182, с. 5-87]. Поряд з цим число і рід беруть активну участь разом з відмінком у лексико-семантичному оформленні суб-

станціональності (пор. первинну функцію суб'єкта називного відмінка, об'єкту знахідного, адресатну давального і под.). Сема роду виступає складником лексичної структури слова, визначаючи його характеристики на віртуальному рівні слова. Семи числа спрямовані на кінцевий етап окреслення предметності, найбільше співвідносячись з визначальною семантикою субстанціональності - просторовою, що орієнтована на часовий вимір. Взаємоспрямованість просторової і часової семантики підкреслює протиставлення і взаємодію фундаментальних понять мови - субстанціональності і процесуальності, внаслідок чого утворюються ієрархічно вершинні мовні одиниці - речення. Просторова семантика субстанціональності, головним складником якої є вичленування предмета із сфери йому подібних і неподібних, послідовно відбита в диференціації іменників на конкретні й абстрактні (збірні іменники утворюються лише від іменникових лексем конкретної семантики), що детермінована зв'язком семантики МК числа з ознаками дискретності/ недискретності і приналежністю останніх разом з ознаками рахованості/ нерахованості до семантичного ядра граматичного числа. У протиставленні однини і множини остання характеризується більшою спрямованістю на реалізацію семантики індивідності, підтвердженням чого є послідовне вираження значення істоти/ неістоти її формами і витворення формально мотивованих (суфікси типу *-ств-*, *-і(ј)-*, *-(н)-*, *-от-*, *-в-*) збірних іменників, серед яких нейтралізується значущість відмінностей між елементами множинності. Недискретність інколи зумовлюється активною дією залишкових категоріальних ознак, що має місце серед девербативів (*шліфування, транспортування, перерізування, сподівання* та ін., близько 9000 слів). Видова семантика, що репрезентована на рівні іменникових лексем (переважно з омонімією видових форм), в основі своїй передбачає кількісний вимір дії. Останнє зумовлює підпорядкування морфологічних значень числа вертикальним відмінковим опозиціям і трансформацію числа в категорію *міжпарадигматичного* типу. Форми вважаються омонімічними, якщо в еталоні займають різні горизонталі, співвідносячись з відповідними вертикальними рядами, і характеризуються різними значеннями. Омоніми завжди є адекватними двом специфічним формам іншого слова, пор.: *навчання/навчання, транспортування/транспортування* і *фабрика/фабрики, народ/народи* або *матері/матері, хоробрості/ хоробрості, листа)ліста* і *учительки/учительці, долини/ долині, новели/новелу*, тобто розмежування омонімічних форм здійснюється на підставі їх комутаційних властивостей (за С.Д. Кацнельсоном).

Міжчастиномовні трансформації засвідчують активну семантико-граматичну взаємодію значень середнього роду і називного відмінка при субстантивації слів типу *живе, майбутнє, прекрасне, незабутнє* і міжкатегоріальну внутрішньочастиномовну взаємодію значень

чоловічого роду і родового відмінка при субстантивації лексем на позначення осіб за фахом, посадою (*черговий, командуючий, завідуючий, учений*) та іншими ознаками (*приїжджий, знайомий, перехожий; Старенького ще ніхто не забув* [Лепкий, 1991, т. 1, с. 405]). Інтенсивні міжчастиномовні трансформації відбуваються за умов перебування зазначених лексем у формі наз. (назви неістот - 175 випадків із 200) і род. (142 випадки із 200 вживань субстантивів - назв істот) відмінків.

Значення роду іменника найбільшою мірою підпорядковане комунікативно-прагматичним завданням і переважно визначається денотативним чи сигніфікативним вживанням іменника, що особливо яскраво виявляється серед іменників на позначення фаху, звання, посади. Сигніфікативна позиція іменника зумовлює домінування класифікуючих і кваліфікуючих ознак, що визначає перевагу морфолого-синтаксичної єдності сполучуваних форм: *Уже сьогодні Олена - справжнісінький висококваліфікований дозиметрист* [Україна молода. - 1991. - №20. - С. 5], денотативна співвіднесеність актуалізує лексико-семантичний компонент морфологічного значення роду іменника, кінцевим етапом є розчеплення омонімічних форм роду: *Овочівники вважають, що неабиякий внесок у досягнення таких результатів зробила і бджоляр Чі.С.Лідволоцька* [СВ. - 1989. - 26 січ.]; *Бджоляр В.С. Коваленко вже давно прозвітував...* [Молодь України. - 1988. - 24 вер.]. Форми роду і числа нейтральні щодо синтаксичної функції іменника, виступаючи інколи індіферентними і щодо морфологічних значень роду і числа присудка, пор.: *Комп'ютер - прекрасна машина нашого століття* [Україна молода. - 1991. - №18. - С. 1]; *Сонячні турбіни - чудове джерело енергії майбутнього* [Зірка. - 1991. - 18 лист.]. Використання відмінка постійно синтаксично зумовлене - визначається позицією іменника в реченні, характером його зв'язку з іншими словами, що свідчить про розчеплення внутрішньочастиномовної міжкатегоріальної взаємодії на синтаксичному і комунікативному рівнях (Табл. 3). Останнє є наслідком відмінних статусів роду, числа і відмінка у витворенні предикативного зв'язку і участі в комунікативній функції (МК роду серед назв осіб є комунікативно орієнтованою, різновиди її міжчастиномовної внутрішньокатегоріальної взаємодії зумовлюються денотативним/сигніфікативним наповненням іменникової лексеми; МК числа є повністю предикатною і не залежить від синтаксичної позиції іменника).

Взаємодію дієслівної особи та відмінка іменника слід кваліфікувати як ієрархічно найвищу ланку протиставлення і взаємоспрямованості дієслова й іменника. Подібний тип взаємодії категоріальної семантики є підтвердженням взаємопроникнення МК і засвідчує підпорядкованість зовнішньочастиномовних категоріальних функцій витворенню одиниць ієрархічно найвищого мовного рівня. Взаємопроник-

нення МК характеризується двома вимірами - *формально-граматичним* і *семантичним*. Перший з них пов'язаний з інвентарем позиційних відмінків і з формально-граматичною детермінацією іменем дієслова (особа дієслова і є категорією, що зумовлена іменниковим (у широкому розумінні) підметом, що виступає визначальною при утворенні структури двоскладного речення. Дієслівна семантика спрямована на змістове завершення, заповнення синтагматичних сем, що в структурі двоскладного речення перетинаються з парадигматичними семами іменника. Семантична детермінація дієслова-присудка допускає варіювання на відміну від визначеності формальної. Формально-граматичний план взаємопроникнення співвіднесений з особливостями вираження іменникового відмінка і дієслівної особи (пор.: власне-іменники пов'язуються з дієсловами лише у 3-й особі), семантичний аспект пов'язаний з комунікативним і власне-означальним (власне-семантичним) планом речення [199; 463, с. 250]. Міжчастининомовна міжкатегоріальна взаємодія мотивується перетином суб'єктної семантики іменників і дієслів, що в межах дієслів виражена протиставленням "суб'єктність/ асуб'єктність". Корелятивність/ некорелятивність останнього з сигніфікативно сильною позицією називного відмінка (індукує всі інші позиції) як ядерного компонента вираження суб'єктності відбиває площину активної/пасивної міжчастининомовної міжкатегоріальної взаємодії та особливості семантичного ускладнення формально елементарного простого речення, початковим етапом якого є розширення функціональної можливості кожного іменника виступати в позиції сигніфікативно індукуючого компонента (пор.: *Хлопець сміється і Море сміється; Комбайн зрізає колоски пшениці і Колоски пшениці зрізаються комбайном (комбайн позначає окрему пропозицію) і под.*). Відмінкоутворюючий контекст іменника [444, с. 160; 407, с. 68-86] є складником дієслівної валентності, що й дає змогу розглядати їх як одну суперкатегорію. Остання є класифікаційною серед дієслів (грамеми розподіляються між класами лексем) і словозмінною для іменників, оскільки показник її міститься в іменнику і є опосередкованим щодо дієслова. Бінарність відмінкової системи (доповнююча специфіка щодо семантичного взаємопроникнення, визначальний статус у формально-граматичному взаємопроникненні, синтагматично зумовлюючий аспект у міжчастининомовній внутрішньокатегоріальній взаємодії) з усією повнотою відбиває послідовну семантичну мотивованість її грамеми і реченневотвірний потенціал відмінків.

Взаємопроникнення МК є ієрархічно найвищим різновидом взаємодії, оскільки в ньому виражено проникнення семантики однієї категорії в семантику іншої, активна взаємодія останньої у реалізації зовнішніх функцій МК. Ієрархічно нижчим різновидом взаємодії є *взаємозумовленість*, що поширена у внутрішньокатегоріальній міжкатегоріальній площині. Найпослідовніше взаємозумовленість ви-

Аспекти, різновиди і напрями взаємодії	Напрями				
	міжчастининомовний внутрішньокатегоріальний			міжчастининомовний міжкатегоріальний	
	морфолого-синтаксичний	смысло-змістовий	власне-морфологічний	формально-граматичний	семантичний
Система іменних і дієслівних категорій					

Автономні іменні

МК

Відмінок

+ - + + +

Рід

+ + + + +

Число

+ + + + +

Залежні

(узгоджувальні)

МК

Відмінок

+ - + - -

Рід

+ + + + +

Число

+ + + + +

Особа

- + - + +

Автономні дієслівні

МК

Вид

- - - - -

Спосіб

- - - - -

Час

- - - - -

Аспекти, різновиди і напрями взаємодії	Аспекти						
	морфологічний	синтаксичний		комунікативний			
		власне-морфологічний	власне-синтаксичний	семантико-синтаксичний	референція	пресидикація	комунікативна орієнтованість
Система іменних і дієслівних категорій							

Автономні іменні МК

Відмінок	+	+	+	-	-	-	+
Рід	+	+	+	+	+	+	-
Число	+	+	+	+	+	-	-

Залежні (узгоджувальні) МК

Відмінок	-	+	-	-	-	-	-
Рід	-	+	+	+	+	-	-
Число	-	+	+	+	+	-	-
Особа	+	+	+	+	+	+	-

Автономні дієслівні МК

Вид	+	+	+	-	-	-	-
Спосіб	+	+	+	-	+	+	-
Час	+	+	+	+	+	+	-

Аспекти, різновиди і напрями взаємодії	Різновиди							
	Власне-взаємодія				Взаємовплив			
	Внутрішньо-частино-номовна	Між-частино-номовна	Між-частино-номовна	Внутрішньо-частино-номовна	Внутрішньо-частино-номовна	Між-частино-номовна	Між-частино-номовна	Внутрішньо-частино-номовна
Система іменних і дієслівних категорій	внутрішньо-частино-номовна	внутрішньо-частино-номовна	категоріальна	категоріальна	внутрішньо-частино-номовна	внутрішньо-категоріальна	категоріальна	категоріальна

Автономні іменні МК

Відмінок	+	+	+	+	+	-	-	+
Рід	+	+	-	+	+	-	-	+
Число	+	-	-	+	+	-	-	+

Залежні (узгоджувальні) МК

Відмінок	-	+	-	-	-	+	-	-
Рід	-	+	-	-	-	+	-	-
Число	-	+	+	-	-	+	-	-
Особа	+	-	+	-	+	-	+	-

Автономні дієслівні МК

Вид	+	-	-	+	+	-	+	+
Спосіб	+	-	-	+	+	-	-	+
Час	+	-	-	+	+	-	-	+

Аспекти, різновиди і напрями взаємодії	Різновиди							
	Взаємозумовленість				Взаємопроникнення			
	Внутрішньо-частино-номовна на внутрішньокатегоріальна	Між-частино-мовна внутрішньокатегоріальна	Між-частино-мовна міжкатегоріальна	Внутрішньо-частино-мовна міжкатегоріальна	Внутрішньо-частино-мовна на внутрішньокатегоріальна	Між-частино-мовна внутрішньокатегоріальна	Між-частино-мовна міжкатегоріальна	Внутрішньо-частино-мовна міжкатегоріальна
Система іменних і дієслівних категорій								

Автономні іменні МК

Відмінок
Рід
Число

Залежні (узгоджувальні)

МК
Відмінок
Рід
Число
Особа

Автономні дієслівні МК

Вид
Спосіб
Час

Аспекти, різновиди і напрями взаємодії	Різновиди			
	Взаємоперехід			
	внутрішньочастино-номовний внутрішньокатегоріальний	міжчастино-мовний внутрішньокатегоріальний	міжчастино-мовний міжкатегоріальний	внутрішньочастино-мовний міжкатегоріальний
Система іменних і дієслівних категорій				

Автономні іменні МК

Відмінок
Рід
Число

Залежні (узгоджувальні) МК

Відмінок
Рід
Число
Особа

Автономні дієслівні МК

Вид
Спосіб
Час

Інвентар внутрішньочастино-номовних внутрішньокатегоріальних взаємопереходів пов'язаний з формуванням функціонально-семантичних парадигм окремих морфологічних форм (пор. співвідношення первинних і вторинних функцій у форм роду, відмінка, числа іменників), що зумовлюються асиметрією означуючого й означачого в структурі мовного знака. Парадигма внутрішньочастино-номовних міжкатегоріальних зв'язків мотивується участю категоріальних ознак у частино-номовній детермінації слова, статусом категоріальних сем у формальному і се-

детермінації слова, статусом категоріальних сем у формальному і семантичному структуруванні лексем, міжчастиномовна внутрішньокатегоріальна взаємодія підпорядкована реалізації номінативних завдань і організації синтаксичних відношень, ієрархічно вершинну позицію якої утворює міжчастиномовне міжкатегоріальне взаємопроникнення.

Розділ II. ІЄРАРХІЯ ІМЕННИХ КАТЕГОРІЙ

§ 1. СТАТУС СЕМАТИЧНОЇ МОТИВОВАНОСТІ МОРФОЛОГІЧНИХ КАТЕГОРІЙ РОДУ, ЧИСЛА І ВІДМІНКА

Специфіка іменника як частини мови визначається МК роду, числа і відмінка, міжрівневими перехідного типу категоріями істоти/неістоти, особи/неособи. Іменники характеризуються системою граем, яку Т.В.Булигіна пропонує термінологічно окреслити граматемою [80, с. 128], відобразивши тим самим складний характер взаємодії МК, їх суплементно-ієрархічну специфіку у вираженні предметності. Вхідження словоформ іменників до різних категорій пояснюється тим, що вони є компонентами парадигми всіх МК.

Однією із структурних одиниць граматики іменника є відмінково-грамема. Відмінок як МК за особливостями формотворення і семантичної мотивованості максимально протиставлений категоріям роду і числа, що знаходить пояснення в ієрархії відмінкових форм, найпоширенішому формальному вираженні її граем, закономірностях формально-сислової структури МФ. Творення форм роду і числа взаємодіє із словотвором, синтаксисом, структура їх МФ відбиває асиметрію формотворення і категоріальної системи, пор. *шліфувальник // шліфувальниця, хлопець-тракторист // жінка-тракторист, сани // двоє саней*.

Семантику МК іменника (МКІ) необхідно послідовно розглядати на системному (морфологічному і синтаксичному) і комунікативному рівнях. Диференціація двох планів семантики МКІ дозволяє виявити максимально мотивовану категорію, простежити специфіку такої мотивованості в системі мови, розглянути тенденції модифікації віртуальних величин у мовленнєвих одиницях.

Визначення семантичної мотивованості МКІ, засобів вираження їх граем ускладнене ієрархією мовних рівнів, їх активною взаємодією. Граматична система української мови є не однолінійною побудовою, "... в якій кожна вища сходинка за одним і тим же принципом надбудовується над кожною нижчою і аналіз якої може бути виконаний на основі одного-єдиного критерію" [6, с. 12; 11, с. 12]. У змістовій структурі іменника взаємодіють елементи, визначувані його номінативною, комунікативною функціями, які відображаються компонентами лексичної структури, граматичної організації речення. Іменник

як частина мови об'єднує в собі морфологічний, синтаксичний, лексичний і словотвірний рівні мови, їх взаємодія реалізується у функціональних модифікаціях категоріальних форм іменникових лексем, віртуальній закріпленості вторинних функцій як граем, пор. омонімію форм ч. і ж.р. в іменників типу *небдаха, відчаюга, трудяга (великий трудяга // велика трудяга)*.

МКІ неоднаковою мірою співвіднесені з формально-граматичним, семантико-синтаксичним, комунікативним, власне-семантичним планами речення: рід, число, будучи спрямованими у позамовну дійсність у віртуальних знаках, мінімально взаємодіють з формально-граматичною структурою актуальних одиниць, що зумовлює їх супровідний характер при взаємозалежній координації підмета з присудком. Значення відмінка, впливаючи на формально-граматичну структуру речення, безпосередньо пов'язане з виконуваною іменником синтаксичною функцією, його варіантне значення зумовлене законами синтагматики, валентністю дієслова-предиката, напр.: *везти вантаж машиною, вишивати рушник голкою // йти дорогою, летіти літаком; доповідь делегата // вибори делегата*. Відмінок посідає особливе місце в системі МКІ завдяки винятковій регулярності формальних показників і протиставлень, але він набуває значення лише в тому випадку, якщо виконує певну синтаксичну функцію, тобто реалізується у складі одиниць вищого рівня. Така залежність граем відмінка дає підстави зарахувати відмінок до категорій з перемінною (змінною) синтаксичною значущістю (пор. [58, с. 65; 245, с. 7-9]).

При аналізі МКІ на морфологічному рівні їх часто диференціюють на класифікаційні (рід) і словозмінні (число, відмінок). При визначенні специфіки іменних категорій необхідно враховувати їх багатоплановість (див. (Табл. 2)), яка виступає наслідком позамовної мотивованості граем, їх функціональної спрямованості, відображуваності функціональних зміщень у віртуальних знаках, взаємодії різних елементів у контекстуальних одиницях. Диференціація на власне-формальному рівні іменних категорій на словозмінні і класифікаційні не враховує двоїстого характеру граматичного роду, якому значною мірою властива формотворча специфіка серед особових іменників, пор. *автор//авторка, учитель//учителька, письменник//письменниця (учитель → учителька, письменник → письменниця)*. Утворення категоріальних форм роду є різновидом морфологічної деривації, при якій новоутворенні форми не виходять за межі МК, що є показником внутрішньокатегоріальної деривації. Явище морфологічної деривації як відкрита система залежить від лексичних і словотвірних факторів, що зумовлюється принципами похідності/непохідності, утворення/неутворення однієї форми від іншої в семантичному і формальному планах. Утворення форм ж.р. від особових іменників ч.р. дає підстави стверджувати певну формальну і

відносно семантичну (змінюється одна сема в структурі семми - сема статі: чоловіча стать // жіноча стать) похідність фемінативів.

Морфологічна деривація, яка характерна для категоріальних форм роду, виступає у переважній своїй більшості аспектом модифікацією. Граматичний рід протиставлений іншим категоріям іменника не лише за специфікою відбиття об'єктивної дійсності, а й за поєднанням різного плану величин у власній структурній організації: серед назв осіб грамеми роду є семантично мотивованими і пов'язаними з послідовною диференціацією осіб за статтю, в усіх інших іменників значення роду виступає формально мотивованим, причому така мотивованість може бути абсолютною і відносною. Відносною вона є тоді, коли визначення роду пов'язане з парадигматично-відмінковою системою загалом, як це спостерігається в іменників з кінцевим формантом - приголосний + (ø), пор. *гладінь, бистринь, височінь* - ж.р., *кипінь, шворінь, курінь* - ч.р. Відносна мотивованість грамем роду відзначається послабленням експонентної маркованості і підпорядкуванням граматичного роду мотивційним процесам семантико-парадигматичних зв'язків у лексичній підсистемі іменників, що особливо помітно у підкласі невідмінюваних іменників іншомовного походження (*сироко, торнадо, памперо* - ч.р., тому що виступають видовими номінаціями щодо родової назви "вітер", формально-граматична мотивованість родової приналежності якої переноситься на видові номінації). Поширення мотивованості значення роду системою семантико-парадигматичних зв'язків відбиває складний процес взаємодії лексичного, морфологічного і синтаксичного рівнів мови і свідчить про утворення площини вторинної (опосередкованої) мотивованості грамеми роду. Система міжрівневих зв'язків накладає відбиток на семантичну природу іменних категорій, зумовлюючи часто поширення периферії, що свідчить про істотну видозміну сутності категорії. Реальне протиставлення одиничності/множинності, яке визначає структуру МК числа, взаємодіє з опозицією "членованість/ нечленованість", яка разом із ситуативним завданням визначає ступінь універсальності названого протиставлення, пор.: [Черевко:] *Яке щастя, що сні є виключною власністю одиниці і що над ними нема ніякої державної контролю* [Лепкий, 1991, т. 1, с. 422]; *Українське студентство підтримало ініціативу створення столичного заgonу для будівництва міста Славутича; Кияни, та й не тільки вони, докладають багато зусиль, щоб зробити столицю екологічно чистою, перетворити її в місто високої культури, міжнародних контактів*.

Семантично мотивовані форми числа диференціюються у три етапи: на першому етапі значущим виступає протиставлення числової членованості/нечленованості (дискретності/недискретності), в яке органічно включена ознака рахованості/нерахованості та означен-

ності/неозначеності, другий етап реалізує розподіл словоформ за ознакою одиничності/множинності, а на третьому етапі простежується внутрішнє розмежування словоформ у кожній окремій підгрупі (одиничності/множинності) і визначаються функціональні зміщення МФ числа. Поетапна членованість семантично-означених форм числа відбиває складний процес еволюції й категоріальних видозмін у структурі граматичного числа, тенденції уніфікації грамемних формантів, спрощення структури, в результаті чого одна із опозитивних форм включає функції зниклої, пор. у праїндоевропейській мові існувало чотири форми числа (однина, двоїна, троїна, множина⁴²), що зумовлювалось потребами афіксного позначення предметної кількості [330, с. 62-67; 331, с. 42-56].

Взаємодія МКІ має багатоплановий вимір. Структурна тождність грамем МКІ не доповнюється семантичною, комплексний характер грамем роду, числа і відмінка формує лексико-семантичну і формально-граматичну предметність. Категорія числа в системі імені розвивається у напрямі все більшої її стабілізації і закріплення за нею мінімальної кількості формантів, до вичленування парадигматики, підтвердженням чого виступає абсолютна відсутність формальної мотивованості грамем роду у формі мн., де категорія числа має найбільш чітке і марковане вираження.

Ієрархія категорій роду, числа і відмінка визначається лінгвістами неоднаково. Верхня позиція категорії може бути встановлена при послідовному розмежуванні двох планів семантичної мотивації грамем: внутрішньокатегоріальної і зовнішньокатегоріальної [60, с. 101; 64, с. 5-27].

Компоненти парадигми МК роду розподіляються між парадигмами різних лексем, парадигми іменникових лексем включають усі відмінкові грамеми. Значення числа є супровідним і входить у парадигму лексеми. МК числа найтісніше пов'язана з лексикою, що послідовно відбивається в утворенні функціонально-семантичних парадигм форм одн./мн., поширенні її периферії. Парадигма категорії числа реалізує взаємодію елементів лексичного і граматичного значень у слові. П.О.Соболева відзначає, що грамеми числа реалізовані завжди в одній лексемі й обслуговують її лексико-семантичні варіанти ([440, с. 127]; пор. думку Н.Г.Озерової про участь ГЗ роду в диференціації лексико-семантичних варіантів слова [369]). МК числа іменників пов'язана з логіко-поняттєвою категорією кількості, її грамеми опосередковано реалізують кількісні виміри предметів. Конверсія виступає домінуючим типом утворення форм числа, напр.: *будинок // будинки, хата // хати, учень // учні, учениця // учениці, комар // комарі, звір // звірі* і под.

МК числа і роду зближує наявність спільних типів витворення корелятивних форм, зокрема конверсії (зміна парадигми між двома конверсивними лексемами: *онук // онука*), класифікації (*гора //*

горб // узгір'я і хитрощі, мудрощі, студентство, листя); мутації (внутрішнє перетворення форми, яке приводить до зміни її парадигматичної функції на протилежну), напр.: агроном прийшов // агроном прийшла, одні сани // двоє саней; дериваційних парадигм, пор. викладач → викладачка, орендатор → орендаторка, ординатор → ординаторка, реєстратор → реєстраторка, кооператор → кооператорка, кредитор → кредиторка (Що сходилися вечірничники і вечірничниці [Лепкий, 1991, т. 1, с. 440]) і громадяни → громадянин. Класифікація виступає одним із найдійовіших способів структурування іменникових лексем і є найстатичнішою в комунікативному плані. Класифікаційна специфіка МК роду мотивується морфологізацією семантичної ознаки в іменників типу сестра // брат, дочка // син і формальним характером граем роду при відсутності активної взаємодії структури граматичного роду з позамовною дійсністю, яка б визначала родову приналежність кожної лексеми, напр.: стіл // столи і стіл // стіна // вікно, океан // річка // озеро і под. (назви неістот становлять 72, 8% всіх іменників).

Класифікуючий характер граем числа іменників є похідним і вторинним щодо їх словозміни, він зумовлений модифікацією структурної організації МК числа⁴⁴, в результаті якої: 1) зросла абсолютна значущість аналітичної репрезентації кількісних вимірів предметів (три пальми, чотири яблука, дві сливи); 2) звузився конверсивний тип творення МФ числа (сани, ножиці); 3) нейтралізувався експонентний маркер роду; 4) відмінкові форми переймають на себе функції форм множини, виражаючи значення означеної/неозначеної кількості (група екскурсантів, комплект книг, букет троянд; кілограм цукру, тарілка каші, п'ять школярів, дві стіни, три руки). Опозиція плюративів до системи граматичних родів зумовила перенесення класифікаційної суті роду в структуру МК числа, що мотивується морфологізацією категоріальної семантичної ознаки парності (пор. визначення окремого "парного" роду іменників (М.М.Дурново, А.А.Залізник)). Активна участь числових граем у реалізації ситуативних завдань, їх взаємодія з граемами роду дає можливість розглядати мотивованість категорій роду, числа в системі мови і мовлення (в результаті внутрішньовідмінкової взаємодії розширюється діапазон род. одн. у сполученні з аналітичними лексичними морфемами типу три, чотири).

Відмінкові граеми є визначальними у формально-граматичній організації речення, їх участь в реалізації пропозицій створює передумови для синтаксичної заміни відмінків, яка зумовлена предикатом. Синтаксична форма може активно впливати на морфологічну структуру словоформи, перетворюючи її функціонально-динамічний аспект. Поширена тенденція адвербіалізації іменникових та іменниково-прийменикових форм у детермінантній і постпредикативній позиції

відбиває взаємодію семантичних, синтаксичних і морфологічних рівнів, пор.: У вересні птахи збиралися в дорогу. Я проходжу вулицями життя, як велетенський рот, відкритий і нілий [Тарнавський, 1991, с. 32]. Аналогічний процес наявний у субстантивації прикметників при семантизації їх числа і роду (синтаксичний і семантичний рівні), напр.: Майбутній мир і майбутнє нашої планети залежать від сьогоднішньої боротьби народів за вільний розвиток та її результатів; Старенький ще свого не забули [Лепкий, 1991, т. 1, с. 344]. Невласне-іменникові синтаксичні функції відмінків (книга брата, ніжка стола, політ лютчика, відпочинок на березі річки, йти лісом (Йде [Мрочко] попри ворота шевця і навіть не подивиться... [Лепкий, 1991, т. 1, с. 451])) відбивають принципи редукції, актуальної номінації, свідчать про необхідність розмежування власне-морфологічних, морфолого-синтаксичних і семантико-синтаксичних мотивацій відмінкових граем. Автономність синтаксису відмінкових форм виражається в їх здатності бути керованими і прилеглыми, граматичними і конкретно-семантичними (чекати годину, йти полем, працювати на городі, пройти кілометр (конкретно-семантичні); одержати перемогу, накидати листа, побачити хату (граматичні)).

Граеми числа, роду і відмінка найпоширеніше репрезентовані у власне-суб'єктних іменах, серед інших іменників спостерігається абсолютизація ознаки, її формалізація і трансформація у класифікаційну (число в іменників pluralia tantum, відмінок у кількісних іменників), семантична переорієнтація категоріальних значень у результаті активної дії комунікативних установок - категорій просторової, часової локалізованості і под. (адвербіальні значення у детермінантних і предикатних імен), звуження морфологічної деривації в результаті поширення омонімії, розвиток аналітичних тенденцій формотворення як головних реалізаторів позамовної мотивованості граем, пор. незабутнє враження // незабутні враження, хлопець-терапевт // жінка-терапевт.

МК числа, відмінка і роду, репрезентуючись на різних мовних рівнях, навіть на морфологічному як найформалізованішому, виступають незамкненими системами, їх форми зазнають значного впливу і модифікуються, їх уживання детерміноване внутрішніми і зовнішніми законами організації текстових одиниць. Внутрівідмінкова взаємодія зумовлює синонімізацію МФ роду: дресирувальник виступила і дресирувальниця виступила, зовнішньовідмінкова взаємодія визначає напрями витворення вторинних функцій: називний / родовий / давальний / знахідний / орудний суб'єкта і под.

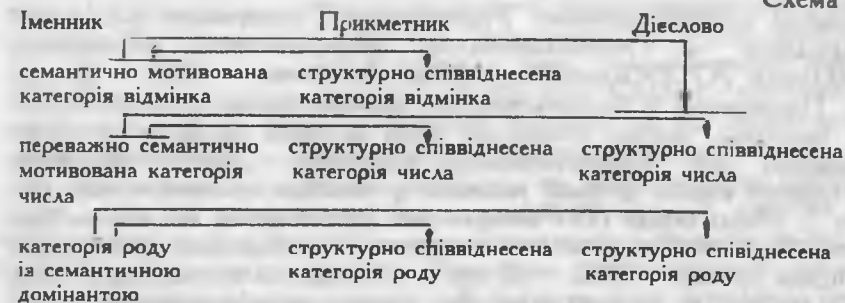
Аналіз однойменних категорій прикметника свідчить про їх структурний характер, видозміна їх специфіки відбувається на площині речення, коли в силу вступають закони актуалізації окремих змістових

компонентів, що не позбавлені формального вираження. У таких випадках категорії роду і числа виступають основними репрезентантами семантичних функцій, пор.: *Ти людяний // Ти людяна* (формами роду прикметників виражається семантика статі; у займенникових іменників у 1-й і 2-й особі одн. родова диференціація нейтралізована в силу актуалізації опозиції "мовець // не-мовець"); *Ви людяний // Ви людяні* (ГЗ числа прикметників відображає кількість предмета або виступає засобом вираження пошанної форми, в останньому випадку форма числа прикметника асемантична). Самостійна семантична функція прикметникового відмінка репрезентується у реченнях типу *Батько прийшов схвильований; А пам'ятаю я тебе молодим // А пам'ятаю я вас молодим* (при ввічливому звертанні). У подібних випадках відносна самостійність відмінкової форми прикметника мотивується її співвіднесеністю з попереднім реченням і подвійним підпорядкуванням (*Батько прийшов + Він був схвильований → Батько прийшов схвильований // Батько прийшов схвильованим; Я пам'ятаю тебе/вас + Ти/Ви був)були молодим/ молодими* (при ввічливому звертанні лише форма мн., що відображає відповідну форму займенникового іменника і свідчить про часткову редуцію і нейтралізацію вихідних МК прикметника, пор. нім. *Die Freude ist schön // Der Mann ist schön // Das Bleistift ist schön*, в якій МК прикметника майже повністю редукувалися у присудковій формі [103, с. 158-160]; перехідний стан, що ілюструє майже повну втрату // неповну втрату МК прикметника засвідчено в російській мові у співвідношенні повних/коротких форм у присудковій функції).

Відносну самостійність МК прикметника набувають у невластивих прикметниковій - дієслівній (присудковій), іменниковій (підметовій, додатковій) функції. В останньому випадку флексія *-ий, -а, -е, -і* трансформується в дериватему і перетворюється із словозмінного елемента у словотвірний, що маркований у кінечному етапі граматики статтю референта, пор.: *-а* = ж.р.; *-ий* = ч.р.; *-е* = с.р. Словозмінні МК прикметника трансформуються в автономні категорії, що властиві для власне-іменників. Переміщення прикметника з власне-синтаксичної (присубстантивної) позиції зумовлює видозміну його МК, засвідчуючи поступову втрату ним частиномовних ознак

Первинною для МК роду, числа і відмінка атрибутивних елементів є структурна функція (див. (Схему 2.)).

Схема 2.

Перетворення форм числа дієслова у семантично мотивовані спостерігається у різних випадках дії закону компресії: *Я пишу тобі листа → Я пишу тобі листа* і при семантико-синтаксичній імплікації агенса: *Посадили над козаком явір та калину* (агенса матеріально не виражений і дорівнює нулю як власному репрезентанту); *Час зустрічають, допомагають розташуватися* [СВ. - 1985. - 12 бер.]. При неозначеності агенса дії дієслівна форма числа виконує функцію неозначеної множинності, що відбиває взаємодію МК числа з опозицією неозначеності/означеності.

Акумулюючись із семантикою особи, дієслівне число бере участь у вираженні узагальненого (*Не накликай на себе горе - це зроблять інші; Не, що заощадиш, буде потім як знайдене; Дай когось спокій і матимеш спокій; Підеш далеко, побачиш багато*) або безособового (*Світає; Смеркається; Вечоріє; Дніє; Не має село, не має й місто* [Українські прислів'я та приказки, 1976, с.206]) значення. МК роду дієслова за своїм змістом є вторинною, відбиваючи родову приналежність іменника. Нормативною вважається репрезентація в предикаті значення статі, що робить можливим визначення за дієсловом "самостійного жіночого роду" [384, с. 175], пор.: *Я щоб уникнути помилок надалі, наш кореспондент Л.Денисенко взяла інтерв'ю... у начальника Закарпатської геологорозвідувальної експедиції Івана Гліча Мотелешка* [Київська правда. - 1991. - 13 лют.]; *Сьогодні важко встановити точно, як вчинила начальник відділу, але відомо, що наряди й надалі не показували робітникам* [Літ. Україна. - 1985. - 18 серп.]; *Директор школи М.Т. Волковинська розробила перспективний план роботи педагогічної ради і скоординувала дії середньої школи з відповідними планами педагогічного інституту* [Рад. освіта. - 1987. - 12 серп.]; *Знаменитий мовознавець прийняла ці слова доцента як насмішку над нею* [Тютюнник, 1986, с. 79]; *Тро-*

мадський кореспондент "Радянської Донеччини" О.Ломко зустрілась з начальником Донецького обласного управління Ю.А.Киреєвим... [Рад. Донеччина. - 1985. - 11 вер.] і под. Поширення є підпорядкування родової форми дієслова експоненту іменника, носієм семантики статі в таких випадках виступає іменниковий або прикметниковий займенник: *Завідувач проаналізував стан справ також у відділі громадської роботи ... Далі вона (О.Ратушняк) спинилася на тих перспективних завданнях, які стоять перед усією редакцією* [Вінницька правда. - 1982. - 12 вер.]; *Автор газети, яку важко запідозрити в симпатіях до наших національних інтересів, детально розповів про ганебну розправу ... над отцем Антонієм з Хмельницького...* [Молодь України. - 1991. - 12 лют.]. Це свідчить про значну структурну підпорядкованість форм роду дієслова формальній ознаці роду іменника, супровідний характер ГЗ роду у взаємозалежній і взаємоспрямованій координації підмета з присудком, спрямованість дейктичного елемента як співвідносного з іменником компонента за номінативно-репрезентативно-денотативною функцією на вираження актуалізованих ознак референта. На синтаксичному рівні виділяється три типи узгодження за ознакою роду: 1) атрибутивне, 2) предикативне, 3) дейктично-репрезентативне. Атрибутивне узгодження - це послідовне вираження значення роду іменників через підпорядковані атрибутивно-узгоджувальні елементи (*молодий вальцювальник // молода вальцювальниця, молода вальцювальниця; відомий трикотажник // відома трикотажниця*). Предикативне узгодження в граматичному роді спостерігається у формі минулого і давнього минулого часу дієслова-предиката, де найпослідовніше репрезентується розчеплення омонімічних форм роду іменників. Найуніверсальнішим засобом вираження роду є займенникові іменники типу *він, вона, воно* та займенникові прикметники типу *який, яка, яке* трьох ступенів віддаленості: 1) репрезентація іменника та дейксиса (маркера роду) в межах одного речення (*Автор, яку я давно знаю, тепер виступає із іншими концепціями* [Зірка. - 1991. - 17 бер.]); 2) вираження семантики статі референта (дейксис) у наступному реченні (*Перечитую твори Марка Вовчка, написані в останній період творчості. У них вона максимально виразила перетворення людської душі ...* [Брандіс, 1978, с. 12]); 3) реалізація ознаки статі референта через дейксис у співположених реченневих одиницях - третьому, четвертому (*Це було оригінальне і неповторне полотно справжнього майстра. Художник проник у глибину світовідчуття людини ... Вона справді змогла передати ... біль своєї зраченої душі* [Слабошпицький, 1986, с. 47]).

Категорія роду переплітається з функціонально-семантичною парадигмою категорії особи, що репрезентована серед іменників і дієслів. Розглядаючи статус дієслова, його реченнєвотвірну функцію, О.О.Потебня вказав, що поняття дієслова включає "відношення до особи, якою б не була ця особа: відомою чи ні, справжньою чи фіктивною" [398, т. 1]2, с. 91]. Підпорядкованість категорії особи дієслова в генезисному плані іменникам та займенниковим субстантивам полягає в репрезентації ними особи постійно. У дієслова особа характеризується частковістю: при невираженні ГЗ особи в дієслові - вона реалізується аналітично. Зважаючи на синтетичну реалізацію категоріального значення особи в дієслові та його важливість у вираженні предикативної функції дієслова, взаємодію з іншими дієслівними категоріями, семантику та структуру категорії особи слід розглядати в складі МК дієслова. Серед власне-іменників і займенникових іменників категорія особи/неособи є класифікаційною, на основі дії якої всі предметно-особові займенникові іменники розподіляються на три класи - із значенням 1-ї (*я, ми*), 2-ї (*ти, ви*), 3-ї (*він, вона, воно, вони, хто, що, ніхто, ніщо, хтось, де* і под.) особи. Ці класи протиставляються за значенням і особливостями граматичної синтагматики. Прямі й транспоновані значення міжрівневої класифікуючої ГК особи/неособи та словозмінної категорії особи виступають співположеними. Дієслівні форми в умовах компресії виражають значення особи в реченні самостійно. Спільну множинність категорії роду та особи становлять МФ третьої особи теп. і майб. часу в аналітичних сполуках, форми минулого (давноминулого) часу, умовного способу (*я ходив // ти ходив // він ходив*), де ГЗ роду та особи набувають окремого вираження. "Якщо на ранніх етапах розвитку давньої української мови у цій парадигмі (минулого часу - А.З.) паралельно уживалися два показники: особовий займенник і особові форми допоміжного дієслова *бути*, пізніше - особовий займенник і особовий афікс минулого часу, то згодом, у новій українській літературній мові, єдиним показником особи лишається особовий займенник (*я есмь ходилъ → я ходил емь → я ходив*). Отже, друга особова парадигма (минулого часу - А.З.) розвивалася від аналітичної до синтетичної і знову до аналітичної" [415, с. 240]. Поєднання морфологічної (теперішньо-майбутній), синтаксичної (умовний спосіб, минулий, давноминулий час) і морфолого-синтаксичної (наказовий спосіб) площин у реалізації функціонально-семантичного поля особовості свідчить про ядерність морфологічного плану. Поряд з останнім співіснують класи предметно-особових займенникових іменників, парадигматичне об'єднання яких не можна визнати ні власне-граматичним, ні лексичним - це поєднання власне-комунікативне, в якому родовою інтегруючою ознакою є не речовинне значення, не спільний граматичний зміст, а лише віднесеність до позиції в мовленнєвому акті, орієнтація на мовця. Об'єднання трьох

членів комунікативної парадигми не відрізняється послідовною опозитивною природою: *я//ти* - позначення активної//пасивної участі у спілкуванні, що допускає взаємозаміну денотатів у межах однієї діалогічної одиниці: *я//він//ти* або *я, ти//він, вона, воно* - орієнтована на вихід за межі діалогічної рамки, оскільки словом *він (вона, воно)* мовець називає відсутню, відсторонену від активної позиції у мовленнєвому акті особу//не-особу [48, с.289; 60, с.8-9; 492, с.17; 623, S.10-12].

Своєрідність комунікативної парадигми, репрезентованої еквіполентною опозицією "*я // ти*" (власне-суб'єктна кореляція) та комунікативно ширшим протиставленням "*я, ти // він (вона, воно)*", полягає в тому, що існує в двох семантичних варіантах - одн. і мн.: *я // ти // він (вона, воно)* і *ми // ви // вони*, хоча множинність займенникових слів і не зводиться до звичайної плюральності. Серед спеціалізованих категоріальних засобів вираження суб'єктності провідна роль належить МК особи дієслова, семантична структура якої безпосередньо співвіднесена з парадигматичним об'єднанням предметно-особових займенникових іменників (показник 3-ї особи є найбільш спеціалізований у службовій функції і не диференціює особової/неособової природи означуваного, цим мотивується його багатий зміст, ніж у слів 1-ї і 2-ї особи, оскільки він також уміщує грамеми роду).

§ 2. СТРУКТУРНІ ОСОБЛИВОСТІ ІМЕННИХ КАТЕГОРІЙ

Структурні особливості іменних категорій визначаються типами їх формотворення та семантичною мотивованістю/немотивованістю граем⁴⁸. Семантичний компонент МК організовує її структуру, членуючись на окремі елементарні складники - семи, репрезентантами яких виступають протиставлені ряди МФ. Елементарна сема інколи характеризується рядом формальних виразників, які перебувають між собою у рівноправних відношеннях: ч.р. - *ø*, - *a* (*я*), -*y* (*ю*), -*ові* (*еві*), -*ом* (*ем*); ж.р. - *-a* (*я*), -*ø*, -*и* (*і*), -*і*, -*у* (*ю*), -*ою* (*ею*); с.р. - *-o*, -*a* (*я*), -*a* (*ат* - *ят*) + *-и*), -*у* (*ю*) (-*ат*-*ят*) + *-і*), -*ам* (*ям*)(-*ен-ем*), -*і* (-*ат*-*ят*) + *-і*); одн. - *-ø*, -*a* (*я*), -*o*, -*e* (*е*); мн.: -*и*, -*і*, -*a* (*я*) та ін.

У структурі МК провідними, визначальними в єдності плану змісту і плану форми виступають категоріальні змістові ознаки. Якраз у реалізації цих ознак полягає призначення МК, опора на певну формальну структуру - необхідний для цього засіб.

Словозмінні МК роду, числа, відмінка прикметника⁴⁹ та роду, числа дієслова відображають властивості іменникового денотата і є "зовнішніми", "невласними", "узгоджувальними", відіграючи важливу роль у формалізації синтаксичних зв'язків слова.

Структуру МКІ становлять опозиції елементарних сем з рядами формальних репрезентантів. Зміст флексійних морфів іменника є дискретним і складається з елементарних неоднорідних МЗ, що перебувають одне з одним у відношеннях кон'юнкції (інтердепедентності), в плані вираження декільком елементам змісту відповідає одна неподільна одиниця вираження [25, с. 75].

Кількість елементарних сем з власними експонентами і визначають внутрішній лад МК. Членованість змістової структури флексій з виділенням мінімальних елементів граматичної інформації визначається тим, що грамемам властивий план вираження, який складається з певного ряду показників. Кожен з останніх, актуалізуючи певну граему, змушений реалізувати й іншу (інші), тим самим одночасно входячи в інші ряди, протиставлені один одному в межах частиномовної парадигми. Причому протяжність рядів виявляється різною (пор., напр., ряди родових, числових і відмінкових граем), що свідчить про неоднорідність граем. Отже, парадигматична ієрархія проектується в ієрархію синтагматичну, міжкатегоріальна ієрархія перетинається з власне-категоріальною ієрархією.

Граничним виявом простоти внутрішньої структури є МК числа, ієрархічно вищою постає МК роду, що охоплює три компоненти, і найскладнішою - МК відмінка, до її структури входить сім компонентів. Багатоконструктивність МК свідчить про складність її внутрішньої структури, розгалужену сітку взаємовідношень між її складниками і зовнішні взаємовідношення її компонентів, неоднорідність її семантичних складників.

Співположеність елементарних сем МКІ в одному афіксі утворює надорганізм слова. Порушення у мн. принципу комплексного вираження категоріальних значень тим самим формантом стало причиною ліквідації первинного розподілу значень роду, числа та відмінка між усіма ланками парадигми. Мн., в якій категорія числа набуває чіткого, актуального і маркованого вираження, відокремлюється формально, звужуючи дію МК роду і зазнаючи відчутного звуження облігаторності словозмінного характеру. У взаємодії відмінка і числа провідним є перший, уже на межі семантико-синтаксичної і морфологічної адвербіалізації число виконує суто кваліфікаційно-оцінну функцію, позначаючи простір, час, якість дії: *Я згадувалось про багато в окупах* [Фальківський, 1989, с.45]; *Прославиться кожен із нас у віках* [Поліщук, 1987, с. 190]; *Марія Миколаївна відтворила все в деталях* [Підмогильний, 1990, с. 127]; *Я подався Василь і солдатах* [Івченко, 1990, с. 526] і под.

МК існує у зв'язках, первинним є не окрема категорія, а комплекс категорій. ГЗ, що знаходяться в одній макроструктурі, не становлять зливу масу індивідуумів, будучи єдиним організмом із зрівноваженими величинами. Динаміку одних мовних явищ зумовлює зміна

інших, в цьому виявляється основний закон граматичного ладу української мови.

Передумовою взаємодії іменних МК є спільне їх вираження, співположеність в одному форманті, що визначає їх відносну структурно-парадигматичну взаємозумовленість. Так, будь-який опис утворення відмінкових форм уже є висвітленням показників категорії числа, а опис форм числа, якщо він дається не лише для словникової форми (наз.в.), є вже аналізом відмінкових і родових розрізнявальних засобів. Формально-парадигматичний зв'язок МКІ виступає послідовним і реально значущим (див. (Табл. 4*)).

"Співположеність" МКІ якоюсь мірою дефектна. З одного боку, виконувана структурна функція, властива всім категоріям, не завжди доповнюється семантичною, невключеність одних іменників у МК роду не означає відсутності у них граем числа, відмінка, з другого боку, семантична значущість кожної граеми забезпечує специфічний характер відповідної МК у плані семантики, напр.: *молодий суддя // молода суддя; великий трудяка // велика трудяка; високоякісна сталь // високоякісні сталі; лист батька // лист батькові* і под. [190, с. 67-74].

Таблиця 4

Формально-парадигматичний (віртуальний) зв'язок МК

Іменник	Категорія роду			Категорія числа		Категорія відмінка						
	ч.	ж.	с.	одн.	мн.	Н.	Р.	Д.	З.	О.	М.	К.
воріт	-	-	-	-	+	-	+	-	-	-	-	-
дріжд- жами	-	-	-	-	+	-	-	-	-	+	-	-
дубу	+	-	-	+	-	-	-	+	-	-	-	-
конфе- рансьє	±	±	-	±	±	±	±	±	±	±	±	±
попури	±	±	±	±	±	±	±	±	±	±	±	±
броколі	±	±	±	±	±	±	±	±	±	±	±	±

* У наведеній таблиці "+" означає сильну позицію; "±" -варіативність на мовному (узусному), мовленнєвому рівні, що рівномірно виражена в мовній практиці; "-" - рідку вживаність ознак, позначених "-", і широку вживаність синтагм із знаком "+".

Серед МКІ найформальніше вираженою виступає МК відмінка, що є однією із "зразкових", її формальний зміст зумовлений граемами роду. Нерідко внутрішній парадигматичний план детермінує консервативне збереження формальної залежності граеми роду від типу відмінювання, зумовленого, у свою чергу, ГЗ роду: *юнга, хлопчина, парубчина*, діал. *сина* - жін. відміна. Відмінкова система може визначати рух ГЗ роду, пор.: *путь, пугі, пугі* - ж.р.; також *гармонь*, але *біль, болю, болю* - ч.р. [185, с.126-148]. Категорії роду і відмінка найміцніше зв'язані між собою. Шлях їх розвитку в українській мові свідчить у загальному плані про поступове наростання омонімії формантів, використання синтаксичних засобів вираження їх граем (пор. тлумачення Л.Есперсеном роду як синтаксичної категорії в латинській, французькій, німецькій мовах [178, с. 58]; його погляди здобули свій розвиток та інтерпретацію в роботах А.А.Залізняка [205, с. 25-40], І.Г.Милославського [335, с.240-362]), наявність грамадикалізації еквівалентних лексичних конструкцій і тенденції до аналітичного вираження ГЗ: *добрий розумака // добра розумака; молодий хадендоа // молода хадендоа; До нас прийшов папуа // Побачив красиву папуа; прийшли на річку // прийшли до річки; зайшли в депо // зайшли за депо* і под.

В українській мові головну роль при визначенні граматичного роду іменників відіграє початкова форма. Це сильнішим виступає її значення в болгарській мові, позбавленій відмінювання (пор. *град, брат, син* - ч.р.; *учителька, сестра* - ж.р.; *моличе, моличе, човече, адвокатче, езеро* - с.р.). Диференціація за родами на ґрунті початкової форми бере початок від усвідомлення носіями мови якогось значення роду за тим чи іншим звуком [398, т. 3, с. 401].

Розглядаючи структуру граматичного роду, легко виявити найсильнішу позицію взаємодії роду і відмінка - взаємовідношення ж.р. з відмінковою системою загалом. Значення ч.р. на рівні парадигми може посилюватись і нейтралізуватись (слова на (а)), оскільки воно інколи виступає факультативним для морфології і детерміноване ЛЗ. Слабкою ланкою виявляється с.р., маркований тільки в наз. і знах. в. При омонімії МФ роду власне-парадигматичний план їх не диференціює і свідчить про його поступову редуцію (див. (Табл.5*)).

Таблиця 5

Власне-парадигматична взаємодія МКІ роду і відмінка

Відмінок	Назви істот			Назви неістот		
	Рід	ч.р.	ж.р.	с.р.	ч.р.	ж.р.
Н.	-	-	+	-	+	+
Р.	+	+	-	+	+	-
Д.	+	+	-	+	+	±
З.	-	-	+	+	+	+
О.	+	+	-	+	+	-
М.	+	+	-	-	-	-
К.	+	+	-	+	+	+

Система відмінків не завжди спроможна актуалізувати форму міжпарадигматичного роду, її сила залежить від відмінкових і числових афіксів (див. (Табл. 5)). Відмінкові форманти різних родів в українській мові часто виступають омонімічними, в силу цього й окремі форми відмінків втрачають провідну функцію в диференціації роду. Центральною виявляється початкова форма або система відмінків загалом (пор. іменники-назви неістот - слова типу *черінь, кужіль, важіль, шворінь, курінь, лінгіль, граділь, купіль, картель, чорнобиль, шашіль, вертикаль, настель, настораль, фініфть, фланель, діагональ, субнормаль, кіль, цинубель* та ін., нараховується 7375 слів (див. [193, с. 28-31])).

В еволюції МКІ найбільш взаємопов'язаними виступають відмінок і рід. Провідною в їх розвитку є категорія відмінка як відносно продуктивніша і стійкіша непередикатна система, що репрезентує міжчастининомовну міжкатегоріальну взаємодію з її спрямованістю в синтаксис.

Визнання провідної ролі відмінка не означає пасивності родової диференціації. МК роду виступає активною вже тому, що при якісному звуженні формального вираження грамем відмінка (крім омонімії флексій) і числа внаслідок утворення "нульової відміни" (понад 5000 апелятивів) родова диференціація цих іменників зберігається, розширюючи діапазон аналітичних тенденцій у сучасній українській мові і визначаючи спектр семантико-парадигматичних зв'язків на віртуальному рівні мовних знаків [193].

* Серед іменників-назв неістот за основу взяті слова типу *линь, гай, радість, ремесло*; іменників-назв істот - *батько, доярка, дівча, качана, цисеня*.

Серед субстантивів простежується розчеплення співположеності МКІ, що є наслідком входження ГЗ роду до лексичної основи слова з наступним формальним вираженням в узгоджувальному елементі, число і відмінок закладені у фіналі лексеми і взаємодіють з родом лише в синтаксисі словоформи. Останнє підтверджує структурну власне-взаємодію МКІ в синтагматичній та її відсутність у парадигматичній, оскільки ГЗ роду знаходить своє мотивування в семантико-парадигматичних зв'язках лексеми. Якщо сьогодні гіпотетично передбачати омонімізацію відмінкових форм, то це зумовить майже абсолютну нейтралізацію родової дистинкції серед іменників-назв неістот (підтвердженням цьому виступає розвиток інших мов типу англійської).

Відмінок має значення лише в тому випадку, якщо він виконує певну функцію в складі одиниць вищого рівня, його значуща структура спроектована в синтагматику. МФ відмінка нейтральні щодо предикатно-денотативного змісту віртуального знака (пор. ізосемантичність формантів *-ою, -им, -ами* - оруд.в.; *-а (я), -у (ю), -о, -ів* - у знах.в. та ін.). Граматичний рід, характеризуючи віртуальне поняття, є системно значущим. У межах висловлення він може актуалізуватися (виступати носієм суб'єктивного смислу), що спостерігається при синтаксичній інтерпретації іменників у функції семантичного суб'єкта, де і простежується абсолютна локалізація його змісту. У невластивій іменниковій функції семантичного предиката ГЗ роду виконує власне-структурну функцію: *Валя - активний член шкільного учнівського комітету ...* [Молодь України. - 1986. - 5 січ.]; *"Значить, усе буде гаразд", - відповіла на дитячу спостережливість начальник табірної зміни, завуч школи-інтернату Ніна Володимирівна Зайцева* [Рад. освіта. - 1986. - 20 черв.]. Функція семантичного суб'єкта зумовлює якісно-предикатний зміст граматичного роду. В антропонімів рід є предикатним і репрезентує навіть на емічному рівні якісно-характерологічну інформацію про референта, виступаючи зв'язаним із засобами словотворення і співвідносячись з лексичною основою іменника: *авт-ор-о - "той, хто написав будь-яку працю, твір, лист..."* [СУМ, т. 1, с. 13] // *автор-к-а - "жін. до автор"* [Там же], тобто *"та, яка написала будь-яку працю, твір, лист..."* і под., пор.: *Не тільки дітей, а й колег принижує завучка Віра Макарівна* [Донбас. - 1992. - №1. - С. 222] і *Завуч школи вирішив негайно скликати батьківський комітет* [Там же, с. 220].

Категорії роду і числа мають номінативний, пов'язаний з об'єктивною дійсністю, синтаксичний, визначений правилами синтагматики, аспекти, граматичний рід також характеризується сигніфікативним планом, тобто мовною інтерпретацією об'єктивного змісту.

Виявлення МК роду і числа на синтаксичному рівні ідентичне (див. (Схему 3)). У множині така взаємодія МК роду і числа відсутня, оскільки граматичний рід позбавлений власних виразників.

Схема 3

	Ч.р.	Ж.р.	С.р.
Ядерна площа	-ий -∅	-(а) - (а)	-(е) - (е)
	- - -	-(а) - ∅	-(е) - (о)
	- - - -	- - - -	-(е) - (а)
			Одн.
Периферійна площа	--ий -е	-[а] - е	- - - -
	--ий -о	-[а] - о	- - - -
	--ий -а	- - - -	- - - -

Рід і число належать до структуруючих, з власним семантичним діапазоном МКІ (пор. [11, с. 11]), хоча у висловленнях вони мають власні формальні вираження у словах-атрибутах, що виступає засобом досягнення глибинної злитості їх центральних компонентів, пор.: *Зелений ліс стояв у зажурі; Глибока долина спала міцним сном; Синє море ірїяло на горизонті.* У цих категорій є багато спільного: 1) одна форма вираження; 2) члени опозицій не однозначні за своєю функцією і не рівні за величиною; і відмінного: 1) класифікаційний статус граем числа нейтралізує закономірності родової диференціації; 2) різні типи основних парадигм і видів формотворення (МК роду включає класифікаційну, дериваційну, конверсовану, мутаційну, аналітичну парадигми і охоплює два різновиди морфологічної деривації: основозмінну (*кум* → *кума*, *синь-йор* → *синьйора* з італ. *signoz* → *signoze*, *інфант* → *інфанта* з іспан. *infante* → *infanta*, *гитано* → *gitana*, заст. *братучадо* → *братучада* [син брата // донька брата], *стихар* → *стихаря*, *подруг* → *подруга*, *маркіз* → *маркіза*, *фін* → *фіна* (напр.: *Фін, мій славний хлопчик, допомага мені* [Маковей, 1965, с. 34] і *Моя фіна, ваша Аничка* [Черемшина, 1960, с. 99]) і основотвірну; МК числа охоплює конверсовану, мутаційну, дериваційну, класифікаційну парадигми. Число іменників належить до МК із семантичною домінантою. На периферії граматичного числа (поствербальні, постад'єктивні деривати, плюративи, сингулятиви, збірні, абстрактні іменники) нейтралізується опозиція форм, і гра-

ми числа є класифікаційними. Семантичний центр МК числа іменників, що ґрунтується на опозиції "рахованості / нерахованості" ("дискретності / недискретності", "розчленованості / нерозчленованості" [24; 73, с. 45; 102, с. 17-18]), активно взаємодіючий із семантикою протиставлення "одиночності/неодиночності", охоплює переважну більшість іменників. Класифікаційна парадигма числа поширена серед 22700 іменників, або 26, 8% загальної кількості іменників (72257 іменників, серед яких 5000 слів є невідмінюваними іменниками). У наведені підрахунки співвідношення ядра і периферії МК числа не ввійшли невідмінювані іменники. Вираження ГЗ числа у них характеризується послідовною аналітичністю і семантичною мотивованістю, хоча й серед них наявна значна кількість слів, що вживається лише в однині (часто ГЗ числа виступає основним засобом розмежування значення слова, пор. одн. *пануа* - *красивий пануа* // мн. *пануа* - *красиві пануа* (представник // представники національності) і лише одн. *пануа* (назва мови: *Микола давно поїхав до далеких країв, не боячись ніяких труднощів, він уже добре володів і пануа, і кетчуа, і хадендоа ...* [Збанацький, 1977, с. 45], їх нараховується 125), скуди ж належать слова з речовинною семантикою типу *олександрюлі, арараті, ркацителі, салкумі* (сир), *габбро* (мінерал), *карамбулі* (напій) та ін., всього близько 570 слів (лише назв різновидів винограду 36, капусти 12)). Розширення (якісне і кількісне, за матеріалами словників початку ХХ століття, їх кількість становила 400 слів) складу цих слів означає активніше входження числа іменників у сферу класифікуючих категорій, його максимальне зближення з морфологічним родом іменника. ГЗ числа бере участь у розмежуванні не лише лексико-семантичних варіантів слова, а й різних значень і закріплення слова з одним значенням внаслідок денотативного співвіднесення і входження в систему семантико-парадигматичних зв'язків лексем. Об'єднуючим моментом МК роду і числа виступає також наявність дериваційних парадигм, статус яких у структурі морфологічної системи української мови різний, тому що охоплює відмінні типи морфологічної деривації. Остання є процесом утворення слів та основ словоформ шляхом морфологічного ускладнення твірних слів та основ. Залежно від результату морфологічної деривації розрізняються: 1) афіксальне словотворення та 2) афіксальне формотворення, що відбивають суттєві протиріччя між континуумним (безперервним) характером семантики і дискретним (перервним) характером мовних форм, які матеріалізують цю семантику. Сфера семантики - це континуум, сфера мовних форм - це дискретні ступені, що фіксують з достатнім рівнем точності стан континууму в певній послідовності його розгляду. Число різних смислів у мовній свідомості завжди більше, ніж число слів та їх форм, що передають ці смисли. Будь-яка думка знаходить свою мовну реалізацію завдяки двом властивостям слова та його МФ. Кожна

МФ одночасно і стабільна (тобто постійна й автономна у своєму значенні), і гнучка (тобто потенційно готова нашаровувати нові значення та їх відтінки відповідно до ситуації мовлення залежно від сусідства з іншими словами). Співвідношення стабільних і гнучких можливостей МФ становить основу парадигматичної (полісемія та омонімія) та синтагматичної (синтетизм - аналітизм // аналітизм - синтетизм) асиметрії між означаючим і означуючим у структурі мовного знака.

Немарковані (непровідні, за В.М.Русанівським [415, с. 217]) форми здатні позначати весь клас предметів або явищ і розвивати узагальнене значення (пор. генералізуючу функцію МФ роду ч.р. іменників-назв осіб; форм недок.в. дієслова і под. і потенційну здатність набувати ГЗ протиставленої форми (гранична точка полісемічності, об'єднують дві, три і більше змістових площин ($Z_1 + Z_2 + Z_3 + \dots$)). Найбільш різким виявом семантичного синкретизму є омонімія, яка закріплює співвідношення немаркованої МФ з маркованими (*математик // математичка повідомила*). Синтагматична асиметрія при репрезентації двома формами одного змісту спрямована на витворення синкретичної форми (*жінка-квітникар → квітникарка; дівчина-проводир → проводирка; буду йти, йтиму → піду*; пор. подібне *Іване, я хочу, щоб ти йшов додому → Іване, йди додому*). У таких випадках поява нової форми супроводиться витворенням похідного слова.

Отже, межа між формо- і словотворенням проходить у середині МК (пор. аналогічне у видових опозиціях типу *писати // прописати, робити // переробити*). Корелятивні іменники - назви осіб характеризуються значною єдністю ЛЗ твірної і похідної одиниць, їх симетрією, значною регулярністю творення та відносною обов'язковістю, тому факти парного утворення фемінативів (рідкісні випадки редеривації) слід віднести до фактів формотворення, що накладаються на площину словотворення. Творення нових слів не виходить за межі МК, маркуючи похідні одиниці відповідним ГЗ. Захоплення нових афіксальних комплексів для класифікації лексем означає значний морфологічний зсув категорії роду іменника. Це мотивується специфікою класифікаційного способу морфологічного структурування лексики. ГЗ узгоджується з ЛЗ слова (звідки омонімія МФ роду), не допускаючи інших протиставлених граем. Зберігаються основи граматичної класифікації і у випадку втрати граємою семантичної мотивованості (родава приналежність іменників-назв неістот; фаунонімів типу *зебра, рись, ягуар, гієна*; статус числа в речовинних іменників [*вода/води; молоко/вершки; вермишель// макарони*]).

Дериваційна парадигма МК числа іменників охоплює незначну кількість слів і репрезентована на внутрішньо-лексемному рівні: *селянин → селяни, небо → небеса, плем'я → племена, ім'я → імена, людина → люди, каченя → каченята, гусеня →*

гусенята, лоша → лоша́та, поросля → поросля́та, теля → теля́та, хлопчєня → хлопчєня́та, дівча → дівча́та (всього 596 слів), пор. аналогічні перетворення у формах мин. часу типу *писати → писав, читати → читав, скакати → скакав, чекати → чекав*; виду при перфективізації (*писати → написати, робити → зробити*) та імперфективізації (*вилити → виливати*) і под. Таке творення похідних форм не виходить за межі формотворення і парадигми лексеми. Міжлексемний тип формотворення має місце у випадках типу *рука // руки* (ліс рук), *крапля // краплі* (ліки), *нота // ноти* (музичний твір), *слово // слова* (текст до музики), *палата // палати* (палац), де форма мн. поряд з граматично співвідносним значенням одн. і мн. (*слово // слова, нота // ноти*) містить нове значення (пор. *шашка // шашки* ("плекатий предмет круглої форми з дерева, кістки, пластмаси...", яким грають на спеціальній дошці" [СУМ, т. 11, с. 425] і лише мн. *шашки* ("гра на дошці...": *Граб я з татом в шашки. Як зіграли? Чіччя!* [Нехода, 1949, с. 10]; *кегля // кеглі* ("дерев'яні або синтетичні стовпчики для гри. Розставляти кеглі" [СУМ, т. 4, с. 138]) і лише мн. *кеглі* ("гра, що полягає в збиванні кулею дерев'яних стовпчиків, розташованих у певному порядку. Ялополя повиточував кулі для крокету й кеглів" [Бойченко, 1949, с. 296]) [СУМ, т. 4, с. 138]; *вітер // вітри* (певний обсяг в часі: *насталя вітри*) і мн. *вітри*; аналогічно *дош // дошки* і лише мн. *дошки* ("перегони на бігових конях") [СУМ, т. 1, с. 174]; *хори* ("відкрита галерея, балкон у верхній частині парадного залу або в церкві (спочатку для розміщення хору, музикантів)": *Завтра я, може, побачу її в церкві... Чле піду співати на хори, стану у правому притворі на сходах, коло дверей* [Нечуй-Левицький, 1966, т. 6, с. 309]; *хороми* ("великий розкішний будинок": *Всередині хороми царя Мердаса був гарний сад, що душу звеселяв*) [Кримський, 1965, с. 155]. Оформлення нового значення відбувається за участю грамеми числа, що знаходить свою реалізацію в нульовій суфіксації та особливому типі конверсованої парадигми

Домінуючою для МК числа іменників є конверсивна парадигма, що може охоплювати весь зміст лексеми (число в рахованих іменників, рід і число у прикметників) і розподілятися між лексико-семантичними варіантами слова (парадигма числа в іменників типу *пошук // пошуки, радість // радості, біг // біга*, діал. *біги* (Чемпіонки у бігах [Молодь України. - 1991. - 12 лют.]); *Для шестикласників сьогодні був день радостей: тут і новосілля, і знайомство з новими шефами...* [Зірка. - 1989. - 14 вер.]) і зрідка розподілятися між окремими лексемами (*кум, ку-*

ма, кумові... - ч.р.; кума, куми, кумі... - ж.р.). Для числа властивими є перші два різновиди конверсованої парадигми.

Об'єднуючим елементом реалізації МК числа і відмінка виступає репрезентація їх ГЗ серед так званих невідмінюваних іменників, що поза своїм уживанням характеризуються 14 омонімічними словоформами. Аналітизм числа наявний серед слів *pluralia tantum*⁵⁶, парадигматика яких належить до дискретної площини МК числа. Аналітичні парадигми МК числа і відмінка якісно відмінні від аналітизму родової диференціації, в якій наявні доцентрові сили утворення синтетичних форм.

За типами парадигм МК роду і числа протиставлений відмінок, який ґрунтується на альтернативі словоформ. Відмінок є макрокатегорією і охоплює значний діапазон семантичної мотивованості грамам. Якраз багаточленністю і синтагматичною спрямованістю пояснюється функціонально-семантичне багатство відмінкових форм. Засобом вираження відмінкових значень виступають афікси, їх множинність охоплює: а) парадигматичні показники - відмінкові флексії, їх зміна означає зміну відмінкової форми певного слова (*опустити руку / рукою, шапка батька / батькові, лист матері / матері* - омонімія афіксів знімається аналітичною синтаксичною морфемою типу *від, до (лист від матері / до матері/ матері)* та б) синтагматичні (*опустити свою руку / своєю рукою, шапка рідного батька / рідному батькові, лист рідної матері / рідній матері* - засобом уникнення омонімії є атрибутивний узгоджувальний елемент) засоби. До останніх належать МФ атрибутивних елементів, в яких значення відмінка є семантично відображеним. Роль єдиного розрізняювального форманта відмінка виконують атрибутивні елементи у підкласі невідмінюваних іменників (*зустрів знайомого порт'є // віддав знайомому порт'є // зроблено знайомим порт'є*, пор. неможливість диференціації відмінкових форм у цьому підкласі слів аналітичними синтаксичними морфемами: *в депо → в новому депо // в нове депо*). Відмінок належить до тих категорій, в яких семантичний, формальний і функціональний плани активно взаємодіють, межі між ними динамічні, і явища одного аспекту проникають в інший, тим самим ускладнюючи аналіз відмінкових форм⁵⁸. Значення відмінкових форм пізнається лише на рівні речення: "Значення відмінка", що виражається відмінковою морфемою, тобто значення типу "називність", "знахідність", є тільки відсиланням до певного набору функцій. Таке значення може бути назване "формальним". Воно перетворюється в "змістове" значення лише в контексті" [316, с. 13]. Відмінкові форми виступають реальним засобом вираження відношень референтів імен до референтів слів різних граматичних класів, вершинними серед них є дієслова, що групують навколо свого семантико-синтаксичного ядра первинні функції МФ відмінка. Семантична структура категорії відмінка є залежною від ва-

лентних зв'язків відмінкових форм з організуючим центром речення - дієсловом. Валентний потенціал дієслова та особливості витворення центру речення зумовлюють диференціацію відмінкових форм на ядерні (основні) та периферійні, які нерідко називають дериваційними синтаксемами.

Статус ядерності відмінкових форм у структурі речення зумовлюється їх обов'язковістю, смисловою значущістю - інформаційна центральність, відтворюваністю, належністю до граматичної парадигми речення, синтаксичною зумовленістю (див.: [47, с. 437; 213, с. 10-123; 215, с. 3, 48-83; 343, с. 55]), для периферійних форм визначальними ознаками виступають їх факультативність, інформаційна вторинність, похідність (творення в процесі мовленнєвої комунікації), поширення структурної схеми речення (див. також [102, с. 40-65; 217, с. 41, 45, 68]). Відмінок іменника постає як категорія багатовимірна, що характеризується: 1) семантико-синтаксичними; 2) власне-синтагматичними; 3) парадигматичними ознаками. Найстотнішою ознакою відмінкової семантики виступає її зумовленість керуючим дієсловом і постійна трансформація у похідні структури (вторинні). Через ці величини стає можливим розрізнення: 1) дореченнєвого (*почуття обов'язку; брати участь; мати бесіду = бесідувати; вести агітацію = агітувати*); 2) постреченнєвого (наприклад, назви окремих творів типу "Прапорonosці", "Каменярі", "Дим"); 3) ізольованого (власні назви установ, закладів тощо) і 4) реченнєвого вживання відмінкових форм [245, с. 12-121].

Центр відмінкової системи становлять наз. і знах.в., розрізнення яких простежується на всіх рівнях мови (крім відомих випадків омонімії типу *дуб* - наз./ знах.). Ці два відмінки є абсолютно непередикатними в системі своїх денотативних значень. Поряд з останніми формуються спектри конотативних значень, що детермінуються синтаксичними функціями МФ [392, с. 92-101]. Розглядаючи співвідношення денотативного і конотативного значень у структурі відмінкової форми, О.А. Колесников підкреслює безпідставність такого аналізу, оскільки "значення форми відмінка зумовлені синтаксичною реалізацією, а не парадигмою" [251, с. 83]. Відмінок є синтаксичним насамперед у тому плані, що його різноманітна семантика "синтагматична" щодо репрезентації, водночас співвіднесення відмінкової системи із структурою речення визначило спеціалізацію її форм, порушення якої зумовлює дифузії семантики МФ, значне відторгнення від первинного призначення відмінкової форми - реалізацію семантики відношень між словами.

У синтагматичній семантизації і парадигматичній закріпленості відмінкових форм містяться основи онтологічного і релятивного підходів до визначення МК відмінка. Розглядаючи відмінок як са-

мостійну мовну сутність (онтологічний принцип), Р.Якобсон встановлює опозиції відмінків і визначає їх протиставлені семантичні компоненти. Кваліфікуючи відмінок як функцію, Є.Курилович поділяє відмінки на дві підсистеми: наз., знах. і род., первинною (ядерною) функцією яких є релятивність (релятивний принцип), становлять групу граматичних, або синтаксичних, відмінків; дав., орудн. і місц., за своєю функцією прислівникові, утворюють групу "конкретних" відмінків (див.: [102, с. 46-48; 245, с. 25-28; 279, с. 175-203; 322, с. 39-64; 392, с. 2-6, 69-72; 453, с. 34-38; 542, с. 133-176; 629, С. 357-372]). Спробу об'єднати онтологічний і релятивний підходи до визначення статусу кожного відмінка в структурі МК зробив Ю.С.Степанов [449], використавши поняття "реляції" (за Л.Єльсмаєвим [601, р. 101-122]), під яким мається на увазі відношення, що пов'язує два члени речення або словосполучення. Визначення реляцій ґрунтується на особливостях сполучуваності і семантико-синтаксичній валентності одного із слів. Наявні три реляції: 1) незалежність з обох боків (обидва елементи незалежні у своїй зміні: >...<): *квіти >...< в росі; юнак >...< без портфеля; коробка >...< для олівців; будинок >...< біля школи; кімната >...< без дверей; будинок >...< у три поверхи;* 2) одностороння залежність (>...< або >...<), нерівноправність компонентів виявляється у можливості зміни одного з них без зміни другого і зміні другого, що зумовлює і визначає напрями динаміки першого, пор.: *махати--->хвостом; забивати ---> молотком; косити ---> косою; вишивати ---> голкою; зрізувати ---> ножем;* 3) двобічна залежність (<...>): зміна одного елемента зумовлює зміну другого і навпаки: *Дерево транспортують <...> Транспортують дерева; Чавун виплавляють <...> Виплавка чавуну; Льотчик полетів<...> Політ льотчика.* Названа система реляцій охоплює тільки безприйменникове вживання відмінків.

У складі іменниково-прийменникових конструкцій особне місце посідає форма наз.в., що не може сполучатися з прийменниковим як постфіксальними елементами дієслівних лексем або префіксальними компонентами відмінкових форм. Диференціація відмінково-прийменникових конструкцій здійснюється за трьома ознаками, кожна яких співвіднесена із центральним (центральними) значенням (значеннями) наз.в., що програмує певні локальні відношення предметів (реалій) - їх репрезентантами виступають відмінкові форми. Форма наз.в. репрезентує ГЗ і ЛЗ у найвикінченішому вигляді, безпосередньо виконує функцію номінації як такої і вираження комплексарних стосунків у реченні. Через співвідношення з наз.в. аналітичні форми відмінків розрізняються: 1) за вираженням предмета динамічної / статичної локалізації - знах., род., дав. // місц., ор.,

пор. *сісти на стілець // сидіти на стільці; зайти за хату // стояти за хатою; сісти за стіл // сидіти за столом;* 2) за вираженням предмета інклюзії/ексклюзії, тобто предмета, в межі якого спрямований предмет або в межах якого локалізований інший предмет, і предмета, з яким тією чи іншою мірою контактує певний предмет і на контакт з яким він спрямований - знах., род., місц. // дав., ор., род., пор. *зайти в кімнату // підійти до кімнати // вийти з кімнати // стояти зі мною;* 3) за вираженням прямої/зворотної спрямованості або локалізації щодо предмета знах., дав., ор., місц. // род., пор. *ввійти у кімнату, прямувати через дорогу // вийти з кімнати* (в ряді випадків лише аналітична синтаксична морфема виступає диференціатором часткових відмінкових значень, пор. *поїхати до товариша, піти до подруги // приїхати від товариша, прийти від подруги*, в таких ситуаціях важливе значення мають семантичні зв'язки префікса дієслівної лексики з аналітичною синтаксичною морфемою). В.О.Богородицький, наприклад, вважав семіологічно різними відмінками форми з прийменниками і форми без прийменників, кваліфікуючи прийменник "формальним елементом відмінка" і такою ж необхідною частковою формою, як і закінчення ([52, с. 222-223; пор. 332, с. 321-344]). Місце кожного відмінка визначається: 1) його співвідношенням з вихідною формою; 2) валентним зв'язком з дієсловом-предикатом; 3) семантико-синтаксичною спеціалізованістю; 4) участю у синтаксичних стосунках.

У сучасній українській мові нараховується сім відмінків, статус яких у загальній парадигматичній, синтагматичній і функціонально-семантичній, комунікативній сферах неоднаковий. Відрізняються два взаємозв'язаних відмінки - наз. і знах., які часто кваліфікують як центральні [102, с. 66-105; 448, с. 11; 516, с.30-35; 542, с.133-176], до них додається род.в. [279, с. 194-196; 609, р. 179] як форма, що виникла на ґрунті опозиції знах.в. // наз.в. і найближча до морфологічної деривації. Поряд з останніми знаходяться дериваційні стосунки між наз.в. суб'єкта та оруд. суб'єкта типу *Я буду хату → Хата будується мною; Студенти складають іспит → Іспит складається студентами; Гірники видобувають вугілля → Вугілля видобувається гірниками; Учителі виховують дітей → Діти виховуються учителями; Українські вчені розробляють перспективи національної космічної авіонавтики → Перспективи національної космічної авіонавтики розробляються українськими вченими; Лексикографи укладають словник → Словник укладається лексикографами* (редукція семи активності зумовлює перехід дієслова дії до дієслова стану, пор.: *Хата будується мною → Хата будується; Іспит складається; Вугілля добувається; Діти виховуються*).

Ядерність наз.в. підтверджується також його участю у предикативних відношеннях. Безпосередньо до них прилягає комплементарне відношення ("комплементом" є перший правобічний актант, що бере участь у формуванні граматично і семантично достатньої предикативної одиниці). Форми наз. і знах.в. найбільш спеціалізовані на вираженні визначальної семантики субстанціальності серед власне-іменників і відбивають найсуттєвіші семантико-синтаксичні позиції речення. Наз.в. пов'язаний трансформаційними стосунками з більшістю відмінкових форм: *Микола продає хату Петрові* → *Петро купує хату у Миколи* → *Хата продається Миколою Петрові* → *Продаж хати Миколою Петрові*, пор. *Петрові* → *Петро, хату* → *хата, Микола* → *Миколою*.

Напівпериферію у відмінковій системі становить дав. адресата дії. Його перехідний статус між центром і периферією мотивований:

1) опосередкованим зв'язком з дієсловом-предикатом (наявний об'єкт дії); 2) вузьким діапазоном дієслівних лексем як детермінаторів первинної функції адресата (типу *віддачувати, присвячувати, дарувати, нести, посилати, присвоювати, везти, повертати, віддавати*); 3) поширеністю первинної функції лише серед іменників - назв осіб; 4) участю у сирконстантних відношеннях (непрямий додаток); 5) функціональною конкурентністю аналітичних синтаксичних морфем типу *для* (*Я купив матері дарунок* → *Я купив для матері дарунок*; *Я приніс йому радісну новину* → *Я приніс для нього радісну новину*); 6) функціонально-семантичною синонімією з формами орудного / місцевого відмінків. Навколо первинних відмінкових функцій концентруються вторинні. Поруч з функцією адресата дії форми дав.в. позначають об'єкт дії/стану, суб'єкт дії/стану, що перетинаються з первинними функціями наз. і знах.в. Ці значення взаємодіють, співвідносяться з первинною функцією, що визначає статус відмінкової форми у структурі МК, оскільки "... у різних відмінків можуть наближуватися або збігатися (значення), але системи значень загалом у різних відмінків ніколи не збігаються" [418, т. 1, с. 476]. До периферійних відмінків належать орудний, родовий, кличний і місцевий. Осібно місце серед них посідає кличний відмінок у силу його взаємодії з формами наказового способу дієслова і виконанням апелятивної функції. Більшість дослідників імператива дотримуються погляду на імператив і вокатив як на форми, що кваліфікують висловлення як неінформативне (Д.Штелінг, В.С.Храковський, О.П.Володін та ін.). У висловленні імперативного плану типу *Venez ici! / Ідіть сюди!* наказовий спосіб реалізує дві функції: 1) бажання вплинути на співрозмовника і 2) повідомлення цього бажаного [33, с. 67]. Щодо звертання, то воно так само, як і наказовий спосіб, містить у собі поняття повідомлення, яке дає можливість "ясно вказати співрозмовнику, що звертаються саме до нього... Для чого виступає ця форма, як не для повідомлення?"

Paul, sortez! *Павле, вийди!* - означає *Я ставлю вас, Павле, до відомла, що я хочу, аби ви вийшли*. Цікаве порівняння здійснює Ш.Баллі із звертанням Paul, яке "дорівнює мольєрівській формулі: *C'est a vous que ce discours s'adresse!*" *До вас звернена ця мова*. Останнє підтверджується тим, що кличний відмінок первинно був незалежним реченням, тобто мотив повідомлення, власне-висловлення, міг і до цих пір може повністю матись на увазі в ситуації і підказуватися інтонацією та мімікою. І сьогодні слово Paul у кличному відмінку залежно від ситуації може означати Paul, viens ici! *"Павле, підійди!"*; Paul, je te defende de faire cela! *"Павле, я тобі забороняю це робити!"*; Paul, je plains bien! *"Павле, я тебе жалію!"* та ін." [33, с. 61.]. Очевидно, в таких випадках наявне сплутування семантичного і прагматичного аспектів дослідження самого імператива, текстоцентричного і комунікатороцентричного підходів, що й зумовлює різну інтерпретацію того самого змістового факту.

Зміст повідомлення експліковано самою лексичною одиницею спонукування. Мовець, спонукаючи адресата до виконання певної дії, інформує його про те, що повинен виконати слухач або що хотів би адресант, щоб комунікант здійснив. Інформація вокатива виявляється зовсім іншою. Вона може бути двоякою: по-перше, вона виражена у згадці адресата. Тут слід говорити про називання адресата "за ступенем максимальної інформативності"; по-друге, звертання "вміщують" в собі взаємовідношення комунікантів. Ведучи мову про зміст знаків імператива і вокатива, значно простіше дати відповідь на запитання про те, хто і в якій позиції їх вживає, ніж на запитання, що вони означають. Значення лінгвістичної одиниці і комунікативна значущість вокативного й імперативного знаків (їх інформативна сутність), що реалізується лінгвістичною одиницею, не те саме. Будь-яке спонукальне висловлення вміщує не лише спонукування до дії, а й також повідомляє дещо про неї: чи то інформація про виконання бажаної дії, чи то інформація про номінацію адресата, чи то передача ставлення адресата до співрозмовника. Вокативні й імперативні висловлення знаходять вирішення якраз у прагматичній сфері. Семантичні дослідження не можуть бути адекватними без постійного врахування прагматичних факторів. У вивченні вокатива й імператива провідним є прагматичний аспект, який відбиває комунікативне призначення мовної одиниці, її використання мовцем як знаряддя дії, впливу і взаємодії, її співвіднесеність з поведінкою і діяльністю мовця.

Ізольовано вокатив й імператив не виражають авторської інтенції, а лише накладають свої обмеження на їх оформлення в тексті, модифікують мовлення, нерозчленовано презентуючи тим самим уявлення автора про ситуації мовленнєвого акту, його учасників тощо.

Звідси й стали можливими твердження про те, що вокатив й імператив не несуть інформації.

Інформативна сутність вокатива й імператива розглядалась у межах суб'єктивізації мовлення, що зумовлювало гіперболізацію прагматичних факторів і підходів до аналізу лінгвістичних явищ, спрямованого на виявлення практичного призначення одиниць мови. Вокатив й імператив несуть інформацію про саме спонукання, повідомлення про відображувану ситуацію, інформацію (імператив) і відношення комунікантів (вокатив). Повідомлення про перебіг дії у вокативних й імперативних реченнях виступає як другорядний фактор, домінує апелятивна функція, яка полягає у спонуканні адресата до уваги (вокатив) і до певної дії (імператив). У цьому якраз виявляється спільність їх природи. Взаємодія впливаючого і змістового аспектів значень становить основний аспект досліджень вокативних й імперативних висловлень. Вокатив посідає вершинну ланку в ієрархії відмінкових форм щодо реченневотвірного потенціалу. Подібно до інших відмінкових форм ключний відмінок корелює з наз.в., його первинною суб'єктною функцією, підпорядковуючись йому в силу: 1) обмеження складу іменникових лексем (назви осіб); 2) синкретичності - виражає адресатно-суб'єктну позицію; 3) спрямованості на виконавця дії - адресата, 2-гу особу (наз.в. представляє всі особи і виступає немаркованою формою); 4) корелятивності і взаємозумовленості з імперативними формами; 5) поширеності омонімічних форм (у формах с.р. і мн. ключний відмінок збігається з наз.в. ⁶¹); 6) первинного вираження пропозиції і семантичного ускладнення формально елементарного простого речення.

Приналежність орудн.в. до периферії зумовлюється статусом його первинної функції інструментальності у її відношенні до загальнокатегоріального значення субстанціальності, реалізація якої обмежена: 1) лексемним складом іменників; 2) невходженням в суб'єктно-об'єктні позиції речення; 3) супровідним характером вираження (суб'єкт + об'єкт + інструменталь); 4) слабким валентним зв'язком з дієсловом-предикатом; 5) участю в реалізації периферійних сирконстантних відношень, пор.: *Христя пружно натискувала ногою на педаль і прялка аж гуділа* [Нечуй-Левицький, 1977, с. 87]; *Збирати пшеницю комбайнами приступили в другій половині липня ...* [СВ. - 1987. - 12 серп.]. Навіть у превинній функції форми орудн.в. характеризуються синкретизмом - наявністю обставинної семантики.

Периферійність род.в. зумовлена його дериваційною похідністю та валентною непов'язаністю з дієсловом-предикатом, вираженням у присубстантивній позиції атрибутивних відношень (*Будинок батька стояв неподалік* [Тютюнник, 1966, с. 237]; *Командир роти вискочив з бліндажа і попрямував до окопів* [Гончар, 1976, с. 187] → *Будинок стояв неподалік; Командир*

вискочив з бліндажа і попрямував до окопів). Ці особливості род.в. зумовлюються його похідністю і прямою співвіднесеністю з позицією і функціональним навантаженням наз.в. і через останній із знах.в. [102, с. 151-155]. Родовий присубстантивний, що виражає ад'єктивні стосунки, є ієрархічно вершинним щодо інших значень у структурі речення (придієслівний родовий темпоральної партитивності, придієслівний родовий квантитативної партитивності, придієслівний родовий об'єкта і под. (*випити склянку молока; налити з відра соку; дати позику; боятися кішки; зректися друга*)) і свідчить про периферійність: 1) своєю транспозиційною спрямованістю у синтаксичній ад'єктив; 2) синонімічною співвіднесеністю з власне-атрибутивними моделями (*спів матері // матері спів; шапка батька // батькова шапка; хата учителя // учительова хата; симпатії глядачів // глядацькі симпатії; згряя вовків // вовча згряя*); 3) облігаторною похідністю і залежністю виконуваних функцій від центру семантико-синтаксичної спеціалізованості наз.в.

Граничний рівень перехідності і аналітичності в граматичному ладі української мови засвідчує місц.в., що поза постпозитивними дієслівними і препозитивними іменниковими синтаксичними морфемами не реалізується (*на коні, на скрипці, на машині; в селі, в Києві; о сьомій годині, в минулому році*) і спеціалізується на вираженні різноманітних невластивих відмінкових обставинних відтінків. Місц.в. характеризується переважно як валентно незв'язаний, лише при дієсловах типу *знаходиться, перебувати* форми місц.в. виступають валентно прогнозованими: *знаходиться на горі / при матері; перебувати на морі / при батьках*. Валентна визначеність місц.в. при обмеженій кількості дієслів свідчить про його слабку позицію у відмінковій системі, яку посилює його семантико-синтаксична функція локатива. Останній підтверджує відносну адвербіальну спрямованість форм місц.в., що за своїми значеннями є синкретичними і передають семантику просторової субстанціальності. Місц.в. належить до граничного вияву периферії відмінкових форм і є зразком перехідного міжчастининомовного аналітико-синтетичного типу МФ, пор. *Талія вже давно перебувала при лікарні і тільки тепер її побачив головний лікар* [СВ. - 1990. - 16 лип.]; *Ми знаходилися уже другий тиждень на відпочинку* [Молодь України. - 1986. - 17 бер.]. Периферійність і некорелятивність місц.в. з іншими відмінковими формами виявляється у трьох площинах: "1) в обмеженні щодо поєднання з прийменниками (місцевий відмінок вживається тільки з п'ятьма прийменниками: в (у), на, при, по, о (обо)); 2) у вузькому колі семантичних функцій і виразній семантичній спеціалізації; 3) в однорідності синтаксичних позицій. Місцевий відмінок не поповнюється новими прийменниками, стабільна кількість прийменників є для нього специфічною, не характерною для інших прийменни-

кових відмінків ознакою" [101, с. 88]. Підтвердженням периферійності місц.в. є також транспонування його форм навіть серед власне-іменників у розряд синтаксичних прислівників і переважне його функціонування в детермінантній позиції, основаній на детермінантному зв'язку, що передбачає залежність від предикативного ядра речення: *На цих шляхах, Ланах, перелогах, Де конали потомлені люде, - Мепер трактор сніва...* [Фальківський, 1989, с. 104]; *Померкло саяво позолот на древніх банях Ярослава, і сонце - як затертий злот, і слава - як гірка неслава* [Драй-Хмара, 1989, с. 109]; *Весь день на дротах коливається дощик, Затихне і знову журитьсья* [Филипович, 1989, с. 79]; *На млосних міста раменах Заплакала, мряка і вулиці-жили укрилися гноєм - Мекуча повинь* [Йогансен, 1989, с. 56].

Центральними є знахідний та називний, причому останній є ієрархічно верхинний, визначаючи особливості похідності інших (род.в.), входження в структуру речення та участі в синтаксичних відношеннях знах., дав. та орудн.в., йому властивий порядок з кличним відмінком найбільший реченневотвірний потенціал.

Місце і статус відмінка у внутрішньокатегоріальній структурі детерміновані рівнем його валентного зв'язку з дієсловами. Ліва валентність дієслова, що передбачає реалізацію суб'єкта дії/стану, належить до регулярних і продуктивних і є обов'язковою, тому позиція наз.в. виступає постійно синтагматично і валентно зумовленою та ієрархічно верхинною. Статус правобічних валентних гнізд неоднаковий, серед них вирізняються сильнокеровані придієслівні компоненти, статус і наявність яких зумовлюється семантичною структурою дієслівної лексики і репрезентацією лівобічної валентності у випадку її заповнення активним реалізатором дії: у цьому випадку між дієсловом-предикатом та придієслівним сильнокерованим другорядним членом речення витворюється комплементарний зв'язок - знах.в. (редукція комплемента транспонує дієслово дії в дієслово стану: *Мехнік ремонтує приймач* → *Мехнік ремонтує*, пор. компресія першого компонента такої динаміки не викликає: *Мехнік ремонтує приймач* → *Ремонтує приймач* - суб'єкт імплікується і передбачається репрезентацією самого дієслова-предиката). Необов'язковість позиції знахідного відмінка при всіх дієсловах відбиває його ієрархічну підпорядкованість наз.в. Поруч з цими валентними гніздами перебувають позиції адресата, що є складниками сирконстантних (за Л.Теньєром) відношень у реченні і перебувають у семантико-трансформаційних зв'язках з наз.в., тобто первинні функції дав.в. спрямовані не у сферу позавідмінкових (невласне-відмінкових) спеціалізацій, а в центр репрезентації субстанціальності.

Форми орудн.в. входять також у площину сирконстантних стосунків і репрезентують семантику інструментальності, пов'язуючись з

дієсловом-предикатом слабким підрядним зв'язком (форма слабого керування) і виступаючи валентно зумовленими лише в обмеженій кількості дієслів на позначення перехідної дії дієслова (орудн. знаряддя позначає конкретний предмет, використовуваний для успішного завершення дії): *відколювати шматок молотком; розрізувати папір ножем; молотити жито ціпом; зливати накип водою* (інколи семантика дієслова охоплює сему інструментальності: *косити траву* → *косою*). Орудн.в. при включенні до речення з активним суб'єктом - агенсом - істотою в наз.в. і пацієнсом у знах.в. є нижчим у ранзі і постає як опосередкований двома першими, пор.: *Месляр шліфує дошку* (наз.в. агенс, знах.в. пацієнс) → *Рубанок шліфує дошку* (наз.в. інструменталіс, знах.в. пацієнс) → *Месляр шліфує дошку рубанком* (наз.в. агенс, знах.в. пацієнс, орудн.в. інструменталіс). Поряд з первинною функцією орудн.в. перебувають функції об'єкта дії/стану, що є вторинними функціями, граничним виявом яких постають обставинні значення орудн.в. (*Першими ночами завітав до нас мороз* [Воронько, 1964, с. 26]; *Микола тижнями ходив по горах, ніяк не вертаючись додолу* [Івасюк, 1974, с. 48] і *Почули голос виразніше, і він Енею так сказав: - Енею годі вже журитись, Од йогом має розплодитись Великий і завзятий рід; Всім світом буде управляти, По всіх усядах воювати, Підверне всіх собі під спід* [Котляревський, 1952, т. 1, с. 155]; *Маруся лиш хитала заперечливо головою* [Хоткевич, 1966, т. 2, с. 170]). Вторинні функції орудн.в. спрямовані в семантико-синтаксичну спеціалізацію невластиво-відмінкових призначень, їх розмаїтість в самому орудн.в. і неможливість зведення до одного функціонального знаменника [23, с. 139] свідчить про їх синкретизм, велику потенційну здатність транспонуватися в інші частини мови (прислівник), виконувати семантико-синтаксичні функції останніх, напр., ад'єктивну (*Хлопець обкошував жито косою* → *Хлопець займався обкошуванням жита косою* (обкошування жита косою); *Дівчина розрізувала папір ножем* → *Дівчина займалася розрізуванням паперу ножем* (розрізування паперу ножем); *Школярі дружно витирали ганчірками пил з підвіконня* → *Школярі дружно займалися витиранням ганчірками пилу з підвіконня* (витирання ганчірками пилу з вікон); *Дорога прокладена шляховиками* → *Прокладення дороги шляховиками*. У випадках ад'єктивації форм орудного спостерігаються синкретичні явища, які найбільшою мірою відбивають особливості співвідношення і взаємодії формально-граматичної, семантико-синтаксичної і власне-семантичної організації речення, коли одна синтаксема (семантико-синтаксичний рівень) може бути репрезентована цілою парадигмою форм. У семантико-синтаксичному плані при транспонуванні форм

орудн.в. в ад'єктивну позицію "варто кваліфікувати інструментально-, об'єктно- і суб'єктно-означальне значення, у яких відображається похідний характер субстантивних конструкцій" [102, с. 133].

Граничну межу вираження субстанціальності на семантико-синтаксичному рівні являє собою місц.в., для якого поєднання з прийменником є маркованою єдиною і невід'ємною синтаксичною ознакою. Місц.в. є перехідною міжчастиномовною аналітико-синтетичною формою, що пов'язана з первинними функціями власне-відмінків і їх вторинними призначеннями. Морфологічна слабкість місц.в. мотивується нейтралізацією його опозиції на парадигматичному (внутрішньопарадигматичному) рівні, що зникає на синтаксичному рівні. Вузьке коло валентно зумовлюючих дієслів нейтралізує і синтагматичну опозицію Д::М, не на користь якої впливає і семантика форм місц.в. Семантико-синтаксичні функції місц.в. відрізняються значним розмаїттям, серед яких лише субстанціально-локативні функції при дієсловах локативної семантики типу *бути, перебувати, знаходитися* можуть бути кваліфіковані як первинні, що системно закріплені і відбивають особливості репрезентації субстанціальності на семантико-синтаксичному рівні речення. В усіх інших випадках місц.в. лише тяжіє до системи відмінків, являючи собою невласне-відмінок.

Ключний відмінок у системі української мови найміцніше взаємодіє з наз.в., виступаючи йому протиставленим за функціонально-семантичною парадигмою, потенційними можливостями іменників уживатися у вокативній (власне-називній) функції і наближаючись за особливостями реченневотвірного потенціалу.

Будь-яке розширення кількості відмінків завжди порушує корелятивність означуючого й означачого в структурі мовного знака. Нерівнорядність семантичного [486, с. 369-495; 487, с. 496-530], синтаксичного [279, с.175-203], власне-формального [542, с.133-176] підходів зумовлює відмінну диференціацію відмінків, неадекватність ядра й периферії, інколи обґрунтування нових відмінків [98, с. 245; 205, с. 43-44⁶²]. Кваліфікація відмінків повинна здійснюватися на врахуванні корелятивності форми і семантики, співвідношенні морфологічної закріпленості форми та її синтаксичної значущості і місця відмінкової форми в реалізації значення предметності. Семантико-синтаксичні функції відмінкових форм зумовлюються валентним потенціалом дієслова-предиката. Комунікативна значущість відмінкових форм, їх співвіднесеність з власне-семантичною структурою речення є похідними від встановлення участі МФ відмінків у сфері синтаксичних зв'язків і участі в реалізації семантико-синтаксичної валентності дієслова. Так, наз.в. у більшості випадків кваліфікується як репрезентант теми висловлення, род.в. - як модифікатор теми, знах.в. - як прирємний. Послідовне⁶³ врахування морфологічного, семантичного і синтаксичного критерію у визначенні структури МК відмінка дає

можливість стверджувати центральність наз.в. і знах.в., щодо співвіднесеності з якими і участю в заповненні валентних гнізд, репрезентації семантики субстанціальності і встановлюється статус кожного відмінка

§ 3. ВІДМІННІСТЬ КАТЕГОРІЙ РОДУ, ЧИСЛА ВІД КАТЕГОРІЇ ВІДМІНКА

Самостійність категорій роду і числа в іменників і несаможиттєвості (відображувальній, синтагматично зумовлений статус) цих категорій у прикметників та особових дієслів не викликає заперечень, це зумовлюється номінативним характером іменникових лексем. Ці категоріальні особливості частин мови визначають обов'язковість не "взаємного", а одностороннього уподібнення в роді і числі - уподібнення слів "ознакової" граматичної семантики субстантивним словам.

Уживання іменника (іншого субстантивованого слова) у формах певного роду і числа визначається його граматичним або власне-предметним денотативним значенням, не залежить від його синтаксичних зв'язків і не підпорядковане їх реалізації. Рід є однією з головних конструктивних категорій, що здійснює зв'язок між лексичним і граматичним рівнями мови, функціонує на ґрунті взаємодії семантики статі з закономірно змінюваними родо-граматичними формами прикметника, дієприкметника і дієслів минулого, давноминулого часу і умовного способу. Форми роду і числа у субстантивному слові байдужі до синтаксичної функції цього слова, в тому числі до його вживання в ролі підмета або другорядного члена речення, пор.: *Книга написана* → *Книгу написали* → *Сторінки книги написали*; *Вона звільнена* → *Він звільнений* → *Вони звільнені* → *Її звільнили* / *Його звільнили* / *Їх звільнили*; *Йому привезли сіно* / *Їй привезли сіно* / *Їм привезли сіно*.

При використанні субстантивного слова як підмета його рід і число часто повністю індиферентні щодо присудка: вони однаково вживаються, по-перше, і при адекватних, і при неадекватних до них формах роду, числа у присудка; по-друге, при присудковій, що виражає обидві ці категорії або лише одну з них; по-третє, при присудковій незмінному і такому, що не виражає ніяких ГК - такому, який уподібнитися взагалі не може, пор.: а) *Комп'ютери знецінили знання арифметичних дій* [Наука і суспільство. - 1990. - №1. - С. 43]; *Комп'ютери - джерело нових потенціальних звільнень людини від виснажливої монотонної роботи* [Там же, с. 44]; б) *Комп'ютер працює*; *Комп'ютер працював*; в) *Комп'ютер - трісь*; *Комп'ютер наготові* і под.

Така байдужість до форм присудка свідчить, що яка-небудь орієнтація на них при вживанні підмета у певному роді і числі відсутня. Прикметники та особові дієслова в цьому плані характеризуються

протилежними властивостями. В граматичній і семантичній природі категорій роду і числа цих частин мови міститься необхідність уподібнення. Поза синтаксичними зв'язками (атрибутивними та предикативними) морфологічне вираження числа і роду в них необов'язкове. Їх ЛЗ ознаки або дії (процесуальної ознаки) не вимагає характеристики з боку числа і роду і не детермінує використання прикметників і дієслів у формах певного роду і числа. Семантика роду і числа у цих частин мови повністю спрямована не на характеристику самої ознаки (в тому числі процесуальної), а на повторну, відображену (віддзеркалену) характеристику граматичних властивостей і предметної семантики відповідного іменника. Наприклад, словформи мн. типу *металеві, виступають* вказують не на множинність ознак, а на множинність предметів, що є носіями відповідної ознаки. Якраз тому спрямованість на субстантив, що позначає носія ознаки, і вибір форм роду і числа шляхом граматичного уподібнення цьому слову або відбиття його предметної семантики є для прикметників і особових дієслів граматичною необхідністю. При цьому в різних синтаксичних стосунках використання прикметника ця категоріальна необхідність реалізується завжди однаково, пор. атрибутивне, предикативне вживання та різні випадки напівпредикативного використання прикметників: *Допомагав старший брат / Брат уже дорослий / Уже дорослим брат згадував одну страшну картину, що не давала йому спокою / Уже дорослим брат вступив до інституту / Допомогали дорослі діти / Діти уже дорослі / Уже дорослими вони подалися на незаймані землі.*

Отже, характер уподібнення в роді і числі завжди однаковий. Там, де таке уподібнення має місце, воно завжди однобічне, це спостерігається на всіх рівнях синтаксичних зв'язків у структурі речення та словосполучення незалежно від рангу членів речення, що репрезентують такі зв'язки.

Інший характер має зв'язок підмета з предикативним прикметником на рівні відмінкових форм, який можна кваліфікувати як відносний паралелізм відмінків (*Будинок світлий*). Тут спостерігається своєрідна взаємозалежність, один з аспектів координації, що ускладнює просте уподібнення присудка до підмета в роді і числі. Вживання будь-якого субстантивного відмінка, на відміну від форм роду і числа, завжди є синтаксично зумовленим - визначається його синтаксичною позицією в реченні, характером зв'язку з іншими словами, в першу чергу з дієсловом-предикатом.

У випадках типу *Клімата простора; Учитель - сільський; День ранній; Ніч темна* використання наз.в. субстантива зумовлене і передбачене всією будовою речення, його структурною схемою і, зокрема, тим, що означуваному прикметнику відведена в цій схемі речення роль присудка. Отже, вживання наз.в. імен-

ника в межах його сполучення з прикметником своєрідно залежить від предикативної позиції прикметника, що вимагає від субстантивного слова наз.в. [429, с. 61-70]. Водночас сам прикметник набуває наз.в. в силу безпосереднього зв'язку з іменником, що зумовлює обов'язкове узгодження. У випадках опосередкованого подвійного зв'язку узгодження у відмінку стає необов'язковим (в роді і числі воно зберігається), пор.: *Батько повернувся додому схвилюваний / схвилюваним; Ніч була тепла / теплою; Ранок наступив світлий / світлим* та ін.

Семантико-синтаксичні функції співвіднесені з сигніфікатом синтаксичної семантики, і тому для визначення статусу відмінка надзвичайно важливим є встановлення приналежності відмінкової форми до центру / периферії в смислової структурі речення. Актант, виражений номінативом і репрезентуючий лівобічну валентність, є центром, і всі смисли, які так чи інакше становлять план змісту речення, певним чином групуються навколо номінатива і співвідносяться з предикативним зв'язком речення. В цьому полягає ядрена з сигніфікативної точки зору роль підмета у реченні і його головного виразника - номінатива. Будь-який інший відмінок, навіть входячи в активні предикативні, напівпредикативні стосунки, доповнюючі предикативний центр, є периферійним у сигніфікативному плані щодо структурно-смислового ядра речення (пор. традиційне розмежування головних і другорядних членів речення). Сигніфікативно сильні позиції (форми) індукують сигніфікативний центр речення, детермінуючи статус інших форм і визначаючи їх ієрархії: *Хлопець читає → книгу; Робітник обточує → деталь → різцем → на верстаті*. Зміщення сигніфікативного центру семантичної структури з одного денотативного компонента на інший зумовлює неоднакову мовну інтерпретацію того самого денотативного змісту. Це здійснюється за допомогою відмінкових форм, у результаті чого вони вступають у різноманітні типи реляцій: *Урожай пшеничних культур збирається комбайном → Збирання урожаю пшеничних культур комбайном*.

МК числа і роду іменників є активно валентними (синтагматично зумовлюючими), оскільки визначають форми числа і роду залежних елементів, відмінок являє собою активно-пасивно валентну (синтагматично зумовлюючу і синтагматично зумовлену) категорію. Визначаючи відмінкові форми атрибутивних елементів, відмінок у своєму основному вияві зумовлюється ГЗ валентності дієслова, і його форманти виступають показниками останніх. Відмінним є аналітизм МФ роду, числа і відмінка. Для МК роду найпоширенішим засобом вираження ГЗ поза межами основного слова є його відображення формантами роду атрибутивних елементів, інколи лексемами-маркерами. МК числа іменників при розчепленні омонімічних форм на синтаксичному рівні включає в діапазон своїх засобів вираження аналітичні морфеми типу *один, два, три* та форми числа особових

дієслів, поширюючи аглютинативність граматичного ладу. Аналітизм відмінкових форм характеризується охопленням синтаксичних аналітичних морфем, кожна з яких все більше закріплюється за окремим відмінком, спеціалізуючись на вираженні одного значення (пор. місц.в. має закритий список аналітичних морфем). Різниця між МКІ роду, числа і відмінка міститься в: 1) їх формальній репрезентації; 2) функціональній спрямованості; 3) участі в реалізації предикативних відношень і синтаксичних зв'язків; 4) сигніфікативній/денотативній спрямованості; 5) співвідношенні з комунікативними категоріями (рід і число - комунікативно орієнтовані, відмінок - предикативно-референтно інформативний); 6) репрезентації взаємодії мовних ярусів. Категорія роду здійснює зв'язок між лексичним і граматичним рівнями мови, що найпоєднаніше виражено серед іменників-назв осіб. Участь ГЗ роду в організації контексту опосередкована дійсними компонентами - виразниками роду. Конструктивна функція МФ числа належить до вторинних, виступаючи засобом синтаксичних зв'язків у реченні. Водночас функції числа співвідносяться з дериваційною площиною, лексикалізуючи значення окремих форм мн. Якраз тут спостерігається перетин функціональних потенціалів МК числа і МК роду іменників. Категорія відмінка найбільшою мірою репрезентує взаємодію морфологічного і синтаксичного ярусів мовної системи, відбиваючи семантико-синтаксичний рівень структурації речення. Постійна мотивованість МФ відмінка іменника протиставляє їх формам числа як переважно мотивованим і формам роду як таким, що є переважно мотивованими лише в одній площині - серед іменників - назв осіб.

МК числа іменників є постійно співвіднесеною з реаліями об'єктивної дійсності, її ядерні функції виступають реально значущими і денотативно орієнтованими. У цьому полягає принципова відмінність між категоріями числа і відмінка, остання є сигніфікативно орієнтованою, її форми індукують сигніфікативний центр речення (номінатив), комунікативна значущість відмінкової форми не залежить від її формального вираження, її актуалізація може здійснюватися лише внаслідок різноманітних модифікацій структури речення. Значення числа і роду іменника актуалізуються безвідносно до реченнєвої структурації, не впливаючи на репрезентацію її сигніфікативного центру. Відмінкові форми найбільшою мірою співвіднесені з формально-граматичним планом оформлення значення предметності, виступаючи базовим фактором трансформації різноманітних елементів, набутті ними субстантивних категоріальних властивостей. Форми відмінка спрямовані в синтаксис і відбивають особливості і закономірності головних типів синтаксичних відношень у реченні та словосполученні (див.(Табл. 6)). Внаслідок різноманітних дериваційних перетворень на рівні речення і внутрішньо-категоріального співвідношення, розвитку узуальної, мовленнєвої си-

нонімії, їх відбиття на рівні мови, впливу неоднопланових процесів частиномовних взаємопереходів МФ відмінків набувають вторинних функцій (див.(Табл. 7)), кожна з яких співвідноситься з центром категорії і через неї з іншими відмінковими формами та їх функціями. Об'єднуючим началом МК роду, числа і відмінка іменників виступає їх участь в реалізації лексико-семантичної і формально-граматичної предметності та конструктивна функція у предикативних стосунках, хоча й у цих сферах помітні відмінні значущості. МКІ протиставлені і за валентністю: відмінок є синтагматично зумовлений з боку дієслова (пасивна валентність) і синтагматично зумовлюючим для атрибутивних елементів (активна валентність); рід і число є двовалентними з активним їх потенціалом, зумовлюючи відбиття власної семантики на рівні атрибутивних елементів та особових форм дієслова. Рід своїм основним значенням має класифікацію іменникових лексем, ГЗ числа спрямовані на послідовну їх актуалізацію в реченні. МК роду і числа виступають серед іменників самодостатніми величинами, відмінок зумовлений семантико-синтаксичним типом речення, функціонування відмінкових форм пов'язане з предикатом-дієсловом і репрезентоване на рівні мови (знаходить відбиття в структурних схемах речення). Весь комплекс функціонально-семантичних парадигм відмінкових форм у центрі іменникових лексем (власне-іменники - конкретні субстанти-ви) зумовлюється валентністю дієслова-предиката. Тому відмінок як МК спрямований у синтаксис, виступаючи постійно семантично мотивованим і становлячи площину, через яку переважно відбувається первинне транспонування інших елементів в іменниковий клас, приймаючи на себе ядерні функції на кінцевому етапі формально-граматичного вираження предметності. Відмінок в ядерній своїй площині є непередикатною, сигніфікативно орієнтованою, формально вираженою МК, виступаючи визначальним фактором родової диференціації цілого ряду іменників.

Послідовно віртуально закріпленою на рівні репрезентації іменників як лексем, детермінатором їх абсолютної структурації в конструктивних зв'язках є МК роду, що відбиває особливості взаємодії лексичного, морфологічного, синтаксичного, словотвірного і контекстуального ярусів мовної системи. Статус ГЗ роду значною мірою залежить від сигніфікативного/денотативного вживання іменника. Предикатний зсув у семантичній мотивованості і словотвірний зсув у формальній закріпленості родової приналежності іменника засвідчує подвійний характер МК роду й її тяжіння до міжрівневого перехідного типу ГК. Рід як послідовно класифікаційна категорія впливає на статус МК числа, передаючи їй функції при різноманітних процесях редукції. Категорія числа найбільшою мірою спрямована в комунікацію, виступаючи постійно актуалізованою і денотативно співвіднесеною.

Внутрішньокатегоріальна структура іменникових відмінків

Відмінки	Статус МФ відмінка в семантико-синтаксичній структурі речення	Валентні зв'язки МФ відмінка з дієсловом-предикатом			Участь МФ відмінка в синтаксичних відношеннях на рівні речення і словосполучення			Комунікативна значущість			Релятивні відношення між МФ відмінка	
		Сильний підрядний зв'язок	Напівслабкий підрядний зв'язок	Слабкий підрядний зв'язок	Предикативні	Комплексні	Атрибутивні	Тема	Рема	Мо-ди-фі-ка-ційні	>...<	<...>
Н.	+	+	-	-	+	-	-	+	-	-	-	+
Р.	-	-	+	-	-	-	+	-	-	+	+	+
Д.	-	+	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
З.	+	-	-	-	-	+	-	-	-	+	-	+
О.	+	-	-	-	-	-	+	-	-	+	-	-
М.	-	-	+	-	-	-	+	-	-	+	-	-
К.	+	+	+	+	+	-	-	+	-	-	-	+

* У наведеній таблиці знак "+" означає максимальний вияв ознаки, знак "-" свідчить про відсутність цієї ознаки в репрезентації відповідних форм, знак "±" ілюструє наявність сильних і слабких сфер у вираженні певної ознаки, домінування сильних позицій, а знак "-" - про перевагу слабких реалізацій.

Потенціал ядерних, периферійних і напівпериферійних іменникових форм відмінка

Суб'єктна	Об'єктна		Адресатна		Інструментальна		Локативна		Ад'єктивна		Темпоральна		Відмінки		Опосередований		Причина
	первинна	вторинна	первинна	вторинна	первинна	вторинна	первинна	вторинна	первинна	вторинна	первинна	вторинна	Функція	член	В.	П.	
+	-	±	-	±	-	±	-	±	-	±	-	±	Н.	-	-	-	-
-	-	±	-	±	-	±	-	±	-	±	-	±	Р.	-	-	-	±
-	-	+	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	Д.	-	-	-	+
-	+	-	+	-	-	±	-	±	-	±	-	±	З.	-	-	-	-
-	±	-	-	-	-	-	-	-	-	-	+	-	О.	-	-	-	+
-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	±	М.	-	-	-	-
+	-	-	+	-	-	-	-	-	-	-	-	-	К.	-	-	+	+

* У таблиці наведені ядерні (первинні) і неосновні (вторинні) функції відмінкових форм, відображені власне відмінкові (суб'єктна, об'єктна, адресатна, інструментальна) та невідмінкові (темперальна) функції, що репрезентують дві неадекватні площини субстантивних слів: власне-іменники та невідмінкові лексеми - субстантивальності, до якої належать суб'єктна, об'єктна та адресатна категоріальності властивості іменникових лексем - субстантивальності, до якої належать суб'єктна, об'єктна та адресатна синтаксеми і до них прилягають синтаксеми інструментальності та різноманітні випадки синкретизму (показані в таблиці знаком "+" або "±", сильна позиція засвідчена "+", що водночас означає спеціалізацію форми в репрезентації цієї функції, її ядерну позицію у функціонально-семантичній ієрархії, знак "-" показує вторинний статус функції).

РОЗДІЛ III. ФУНКЦІОНАЛЬНО-СЕМАНТИЧНІ ОСОБЛИВОСТІ МОРФОЛОГІЧНИХ КАТЕГОРІЙ ІМЕННИКА

МК - це система протиставлених один одному рядів (МФ) з однорідним значенням [(58, с. 29)]. ГК за своєю суттю - знак (поєднання означаючого і означуючого), який стосується плану змісту і плану вираження. Таке білатеральне (двостороннє) розуміння адекватніше фактам мови, ніж розуміння унілатеральне (одностороннє), що відриває значення від форми.

МЗ і МФ - це складники поняття МК. Перше з них являє собою високо узагальнене категоріальне значення, що виражається обов'язково (хоча і не без винятків) формальними граматичними засобами української мови, які витворюють у своїй сукупності МФ (ширше ГФ) відповідної МК (ширше ГК). ГФ - це сукупність формальних засобів, які обов'язково і постійно "матеріалізують" ГЗ певної ГК.

Взаємодія ГЗ і ГФ в межах ГК складна і суперечлива. М.Докуліл виходив із загального трактування характеру відношення форми і значення в мові: "Певний зміст усвідомлюється через призму мовної форми, з цього випливає вторинність значення щодо форми. Значення, у свою чергу, тяжіє до відриву від первинної форми, до відносної автономності і може створювати собі нову форму" [162, с. 8]. Таким чином, у поєднанні ГФ і ГЗ генетично первинною є форма. Аргументом цього є також те, що ГК виникає там, де формальні відмінності не пов'язані з якоюсь функцією (наприклад, різниця між м'якою і твердою групою іменників, їх відмінюванням). Як видно, М.Докуліл стверджує наявність у сучасній мові певної залежності форми від значення. О.В.Бондарко [58], вважаючи головним категоріальний зміст, що спирається на опозиції формальних показників, генетично первинними також визнає останні. Для того щоб значення стало категоріальним, воно повинно спиратися на формальне вираження. Засобом системи ГЗ слів організуються змістова структура речення, семантико-синтаксичні відношення і синтаксичні зв'язки словоформ відповідно до потреб комунікативного плану висловлення. Сміслоорганізуюча функція ГЗ передбачає зв'язок і взаємодію типів часткових функцій: змістової, яка доповнює НЗ слова, і формальної, що виявляє характер і спрямування зв'язків і граматичних залежностей у реченні. Мовна особливість ГЗ виявляється у тому, що вони пов'язані з відображенням фактів об'єктивної дійсності не прямо і безпосередньо (пор. ЛЗ), а умовно і опосередковано предметно-логічним значенням слова. Вони спрямовані на позначення дійсних відношень, але водночас підлягають внутрішнім законам і механізмам мовної системи. Отже, якщо перед нами ГК (зі всіма характерними для неї ознаками в

плані змісту і плані вираження), то провідними, визначальними в цій єдності двох планів виступають категоріальні змістові ознаки, які знаходяться в основі певної категорії. Нарешті саме в реалізації цих ознак полягає призначення ГК, а опора на певну формальну структуру - необхідний для цього засіб.

Категоріальні значення ГФ, реалізуючись у мовленні, тією чи іншою мірою "обростають" вторинними, некатегоріальними елементами, внаслідок функціонування в контексті також ЛЗ певної форми: в процесі функціонування форм "чистої" категоріальності вже немає, перед нами сплав категоріальних і некатегоріальних елементів у певних семантичних контекстах (комплексах). Під категоріальними значеннями маються на увазі значення членів МК (наприклад, значення чоловічого, жіночого і середнього роду, однини і множини та ін.), тобто значення тих рядів МФ, на протиставленні яких ґрунтується МК.

Для правильного визначення будь-якої МК необхідне чітке розмежування категоріального і некатегоріального. Перше знаходиться в основі категоріальних форм (грамем) - членів МК. Елементи певного класу форм, наприклад, форми родового, знахідного відмінка чоловічого роду, об'єднуються на ґрунті спільності визначення категоріальної ознаки (тут - ознаки чоловічого роду), різні (але однорідні) класи форм протистоять один одному на базі опозиції категоріальних ознак. Весь парадигматичний ряд іменника "ліс" об'єднаний значенням чоловічого роду, яке протиставлене іншим грамам у структурі МК роду.

Необхідно відзначити ще одну особливість у функціональній спрямованості категоріальних значень. Наприклад, форма жіночого роду може виражати пасивність, особливо в поетичному контексті, форма знахідного відмінка в українській мові, крім категоріального значення прямого об'єкта, в суворо обмежувальних умовах, які залежать від ЛЗ (валентності) дієслова та іменника, може виражати комплекс обставинних значень, пор.: "береза ніжно протягує віти до дуба", "пройти кілометр", "прожити цілий місяць" та ін. Але названі ознаки не обов'язкові, не характеризуються інваріантністю та системністю, вони належать до некатегоріальних значень.

Чіткої межі між категоріальними і некатегоріальними значеннями немає. Особливо це помітно у взаємодії форми та контексту як "реалізатора" певного значення в процесі функціонування ГФ. Категоріальне значення, яке належить до мовної системи, не можна ізолювати від процесу функціонування мови, воно спирається на цей процес, заключаючи в собі те постійне, стійке, що селекціонується в безлічі актів функціонування і складає системну мовну організацію нових і нових мовленнєвих вживань. Але з процесу функціонування форми у взаємодії з іншими мовними елементами до категоріального змісту форми включається лише те, що істотно для ГК. Значення, зумовлені

контекстом, ситуацією, а в окремих випадках і лексичною функцією відповідної словоформи, вважаються "частковими значеннями" МФ, наприклад: *Мишкевич здавався для Єрелії старою випещеною бабою-зітхальницею, що сидить на м'якеньких подушках, нічого не робить, тільки зітхає та охає, та бідається, а часом чогось ще й сльози ллє, без жодної причини* [Нечуй-Левицький, 1965, 4, с. 364]; *Рокив було йому десь із вісімнадцять, навряд чи набагато більше, але на вигляд - ну, чисто тобі дівчина - гарненький, довговий, повногубий та ще й будови тендітної* [Літературна Україна. - 1985. - 18 квітня]. МФ жіночого роду в цих контекстах характеризують осіб чоловічої статі, виступаючи, таким чином, якісно-оцінними формами, але це значення для них є нерегулярним, несистемним, тобто некатегоріальним. Категоріальним елементом цих значень, яке притаманне самій МФ, є значення жіночого роду. Не можна стверджувати, що часткові значення не визначаються системою МФ, але вони не зовсім незалежні від неї: система форм, зокрема категоріальне значення певної форми, створює передумови для такої диференціації семантичних варіантів, яка відповідає категоріальному значенню форми, її місцю в системі (в інших форм виявляються інші семантичні варіанти). Для значення чоловічого роду притаманний узагальнюючий характер, з одного боку, він закладений у самій МФ, з другого боку, названий зміст не завжди реалізований, виявляючи постійну залежність від контексту, ситуації, ЛЗ іменника, пор.: *Телеграму було вручено контролеру одного з великих підприємств України Чаталці Мельничук* [Літературна Україна. - 1985. - 12 грудня]; *"Яка прекрасна країна!" - скрикнула Сахно, ... почувавши, як загоряється її душа землероба і агронома* [Смолич, 1971, с. 192]; *...правління армії одноголосно вирішило присвоїти Марії Євстахіївні Тміздівський звання Почесної колгоспниці* [Хлібороб України. - 1968. - N 3. - С. 23]; *Марія Фредерівна Скрипник - відома діячка українського прогресивного руху в Канаді, письменниця, переадаптачка - відзначає нині "кругленьку" дату в своєму житті* [Літературна Україна. - 1985. - 12 грудня]. Такого типу відмінності важливі для граматики, тому що вони відображають диференціацію стійких типів функціонування форми, набування нею стійких вторинних функцій, як це трапилось у МФ чоловічого роду, і являють собою таку варіативність стійких категоріальних семантичних ознак, яка не може бути байдужою для змістової характеристики категорії, зокрема граматичного роду. Але парадигматичної (а для роду міжпарадигматичної) граматичної категоріальності в розглянутих конструкціях немає. Тут спостерігається категоріальність інша - притаманна типам функціонування МФ, певною мірою залежних від ЛЗ іменника, стійким типам контексту. Проте цю категоріальність контексту як явище особ-

ливого порядку ні в якому разі не можна отожднювати з категоріальністю в плані системної граматичної парадигматики.

Якщо взяти певне часткове значення МК як ціле, то "міра граматичної категоріальності" залежить від ступеня контекстуальної і лексичної зумовленості. Найбільш сисотну роль категоріальні елементи мають при реалізації головного значення, яке найменшою мірою залежить від контексту і ЛЗ слова (пор.: наприклад, значення чоловічого роду: *Дізнавшись через Ференца, що руський шукає пилки або сокири, угорці не на жарт переполошились. З голосним плачем кинулися в материнські пелени змарнілі, перелякані діти. Вони не мали сумніву, що вусач із зіркою на лобі зараз почне отут пилати їх пилкою або рубати сокирою* [Гончар, 1977, с. 306] і *Дослідник, певна річ, не може не враховувати момент іманентного в розвитку літератури, ті новаторські тенденції, які не відразу усвідомлюються й сприймаються не тільки широким читачем, але нерідко і в самому літературному середовищі, якраз цю проблему Т.С. Володиковська вирішує творчо і перспективно* [Літературна Україна. - 1985. - 26 грудня].

Слід чітко відрізнити категоріальні значення від часткових категоріальних значень, перші утворюють ядро граматичної семантики. Це ядро оточене периферійною сферою некатегоріальних значень, сферою лексики на службі граматики, додатковими "невласними" функціями ГК. При визначенні ГК, її суті, завжди треба орієнтуватись на те, що лексичні засоби не можуть визначатись центрально значущими для обов'язкової категоріальності, вони виступають додатковими, супровідними елементами реалізації ГЗ.

Визначення двосторонньої природи ГК служить ґрунтом для окремишнього аналізу структури плану і структури змісту [58, с. 33]. Наприклад, серед ЛГР іменників із значенням статі, функція МК роду іменників семантично значуща, план вираження реалізує біологічну ознаку статі, виступаючи, таким чином, екстралінгвістично мотивованим. Динаміка зв'язку простежується при різнобічному аналізі іменників з граматичною омонімією роду, пор.: *сирота, нехлюя, відчаяка* і под., де від формальної і семантичної мотивованості жіночого роду простежується перехід до потенційної можливості позначати осіб чоловічої і жіночої статі.

Значення форми визначається її функцією. Функції змінюються залежно від рівня мови. Так, словоформа "хата" на рівні слова (як морфологічна одиниця) має значення жіночого роду, однини, називного чи іншого відмінка. На рівні словосполучення окрема форма може бути стрижневим словом, якому уподібнюються у формах роду числа і відмінка залежні слова (*батькова хата, зелений ліс*) або вона керує залежними словами (*хата для дочки, лист від*

батька). У реченні словоформа "хата" може виступати у ролі підмета, іменної частини складеного присудка.

МФ неоднозначні у своїх функціях. Словоформам притаманний синкретизм, тобто збіг форм, яким властиве різне категоріальне значення. Це явище, звичайно, називають граматичною омонімією. Так, словоформи "море", "знання", "плем'я", "курча", "ведмежа", "гадюченя", "вороненятко" можуть бути формою називного і знахідного відмінків і виражати суб'єктні та об'єктні відношення.

Процес взаємодії і взаємообумовленості морфологічних і синтаксичних категорій не можна ні гіперболізувати, ні забувати про нього. МК, як уже зазначалося, це такі, яким притаманні морфологічні засоби вираження. Незначна кількість словоформ, формальний показник яких у межах окремої категорії омонімічний, не нівелює цей закон: названі словоформи для окремої категорії виступають периферійними і такими, що не визначають сутності її. Синтаксичні засоби служать полем розчеплення омонімічних форм, які репрезентують відповідні МЗ, пор.: *великий роботяга* і *велика роботяга*. Все це ще раз підтверджує необхідність комплексного вивчення ГК.

§ 1. ГРАМАТИЧНИЙ РІД ІМЕННИКІВ

Грамматичний рід, на думку Л. Єльмслева, "одна з найменш логічних і найбільш непередбачених категорій у мові" [174, с. 115]. Всі погляди на генезис ГК роду, незважаючи на їх велику розмаїтість, можна звести до двох діаметрально протилежних точок зору. Одні вважають, що граматичний рід є відображенням значення біологічної статі [84, с. 299, 411-413; 89, с. 91-132; 98, с. 58-60; 384, с. 315-357; 398, III, с. 93-94; 398, с. 574-578; 566, с. 135; 619, с. 74-91]. Вважається, що з формами роду у мовленні пов'язане вираження різноманітних суб'єктивно-психологічних моментів у свідомості і поведінці людей, тонких відтінків думки, почуття і волі. У цій сфері складаються вторинні властивості категорії роду, спрямовані різним чином на ідентифікацію всіх предметів (персоніфікація, одухотворення) реальної дійсності екстралінгвістично мотивованій класифікації.

Було навіть зроблено спробу поєднати психологічні риси, наявні в родовій диференціації іменників, в окремих стадіях розвитку суспільства: форма суспільства включала певний тип розрізнення за цінністю (матріархат - граматичні форми жіночого роду, патріархат - чоловічого і под.) (концепція М.Я.Марра).

Якщо вважати вихідними моментами утворення ГК роду пряме й безпосереднє відображення біологічної статі референтів, то необхідно зазначити, що при такому погляді на генезис граматичного роду можна виділити три напрями вирішення цієї проблеми: 1) стимулом виникнення граматичного роду є безпосереднє відображення статевих відмінностей і їх перенесення на весь реальний світ; 2) домінуючим фактором

генезису граматичного роду виступає диференціація найменувань предметів за цінністю (важливістю); 3) утворення іменників різних граматичних родів пов'язане з відповідним етапом розвитку людського суспільства.

Навіть якщо вважати, що граматичний рід є прямим і безпосереднім відображенням біологічного роду, то викликає подив непослідовність граматичної контрастності між чоловічим і жіночим, замість формального мова використовує інші способи (наприклад, гетеронімія (різнокореневість): *бик* - *корова*, *жеребець* - *кобила*, *кнур* - *свиня*, залишаючи поруч слова, не диференційовані за статтю: *суслик*, *кріт*, *миша*, *короп*, *лин*, *окунь*, *пантера*, *рись* і под.).

У зв'язку з аналізованим ще раз постає питання про сутність ГЗ, яке в своїй основі містить проблему взаємодії логічних і ГК, визначення форм їх зв'язку і ролі логічних моментів у розвитку і становленні норм функціонування ГК. З одного боку, ГЗ начебто прямо співвіднесені з лексичним фактором, пор.: *чоловік* - *жінка*, *зять* - *невістка*, *лікар* - *лікарка*, а з другого боку, в ГЗ відсутня предметна співвіднесеність. У потенціальній основі зіставлення граматичних і логічних категорій, наприклад, стану, способу, числа, особи та ін. неможливо відкрити будь-які ознаки предметної співвіднесеності. Такий ґрунт можуть утворювати тільки логічні поняття і відношення. Щоправда, в окремих випадках, як уже зазначалося, все ж таки можна виявити деякі ознаки предметної співвіднесеності, як, наприклад, у вживанні граматичного роду за "значенням" (так званим значенням), тобто з орієнтацією на біологічну стать, але ці часткові випадки перекриваються загальним категоріальним поняттям роду.

Грамматичний рід не є прямим і безпосереднім відображенням біологічної статі і не міг він виникнути тоді, коли людина з примітивним мисленням перенесла речі у свій вжиток. Якщо б це було так, "тоді б людина використала скрізь, де вони (відмінності - А.З.) найбільш прийнятні: в іменах людей, тварин" [566, с. 285]. Покликаючись на зазначене положення К.Бругмана, І.Фодор пише: "Теорія природного роду продовжує здійснювати вплив, і навіть ті, хто хоче відмовитись, відірватись від неї, не можуть цього зробити" [582, с.6].

Теорія відображення природного роду, а разом з нею і диференціація за цінністю [соціально-економічне обґрунтування] у родовій диференціації іменників, без сумніву важливі, але вони не можуть відповідати: яка необхідність змусила первісну людину надавати словам певної ГФ, чому це набуває форми розподілу на роди. Навіть якщо віднайти ядро адекватності ГЗ роду іменників номінативному значенню статі (тотожності ГЗ логічному) - неясним буде мотив існування загальнономовної категорії роду.

Останнім часом все більшої популярності в лінгвістиці набуває погляд, згідно з яким граматичний рід іменників позбавлений будь-якого екстралінгвістичного змісту. Прибічники цієї теорії [51, с. 202; 205, с. 25-40; 221, с. 13-18; 321, с. 199-229; 566; 582, с. 285; 588, с. 6; 608, 54-59] намагаються відшукати пояснення щодо розкриття генезису граматичного роду іменників у внутрішніх законах функціонування мовної системи. Деякі лінгвісти заперечують значимість цієї категорії на рівні слова (в іменників), вважаючи, що вона може мати ГЗ тільки в словосполученнях як узгоджувальна категорія (205, с. 59; 233, с. 21), інші стверджують, що функції роду абсолютно різні на рівні морфології і синтаксису (561, с. 24-43).

Не варто отожднювати категорію граматичного роду і НК статі: цій теорії суперечить багато фактів мови. По-перше, назви неістот не можуть бути семантично пов'язані зі статтю, і тому не можна пояснити, чому іменник *клен* - чол.р., *береза* - жін.р., а *дерево* - середн. р., *океан* - чол.р., *ріка* - жін.р., *озеро* - середн.р. По-друге, багато іменників-назв істот не мають вказівки на статеві відмінності: вони позначають чоловічу і жіночу стать тварин, риб, птахів: *носорог*, *верблюд*, *слон*, *окунь*, *короп*, *лин*, *соловейко*, *одуд* - чол.р., *пантера*, *антилопа*, *щука*, *акула*, *ластівка*, *сорока* - жін.р., *вовчєня*, *козєня*, *ластівчєня*, *гайворонєня* - середн.р. По-третє, іменники чоловічого роду із значенням професії можуть однаковою мірою позначати як осіб чоловічої, так і осіб жіночої статі, пор.: *лікар*, *геолог*, *офтальматолог*, *математик*, *інженер* та ін.

Категорія роду не пов'язана з реальним значенням, її розвиток, динаміка підлягають перш за все загальним законам розвитку мови, але заперечувати її ГЗ в іменників було б неправильно. Рід іменників - це один з морфологічних засобів вираження предметності: будь-яке слово, яке позначає ознаку, дію, число, належить до іменника, якщо воно має категорію роду як постійну ознаку (*наше "завтра"*, *головне "ура"*, *набридливе "кра"*, *приїхав командуючий*, *вчорашній черговий*). Рід - це класифікаційна категорія, пов'язана з будовою і зміною іменників. Цю функцію граматичного роду відзначив А.Мейє: "Слов'янські мови прагнуть до стану, який характеризується трьома відмінами - чоловічою, жіночою і середньою. Але ця тенденція не досягла повного завершення" (321, с. 151).

В іменників споконвічно вираженні дві функції ГК роду - реальнозначуща пов'язана з вираженням родових (статевих) відмінностей, і формально-граматична, яка оформляє синтаксичні відношення слова в реченні. Оскільки первинною функцією флексії є формально-граматична, тобто оформлення слова в складі мови, створюється враження, ніби суть ГК роду зводиться тільки до узгодження слів у складі словосполучення чи речення загалом. Це уявлення ґрунтується

на змішуванні функції флексії і вираженні ГЗ. Узгоджувальна функція на синхронному зрізі мовної системи виступає домінуючою, але в ЛГР іменників-назв істот граматичний рід є семантично мотивованим і це врешті-решт і дає змогу говорити про екстралінгвістичну маркованість формального показника роду і про перенесення названої мотивованості на весь клас іменників. Очевидно, останнє не є переконливим тому, що велика кількість мовних фактів свідчить про динаміку ГЗ роду в іменників-назв неістот, пор.: *Темно бо бѣвъ 3 день: два солнца поивркоста, оба багряная стльпа погасоста, і в морѣ погрузиста, и с нима молодая мѣсяца* [Слово о полку Ігоревім], *...стар йшинам галилейскам* [ж.р., так в Остромировому Євангеліє] і под. Тенденція мови до узгодження за семантикою (пор.: *приїхав суддя, приїхала суддя, виступив голова, виступила голова*) дала змогу Д.М. Овсяннику-Куликовському стверджувати, що в сучасних мовах виросла екстралінгвістична мотивованість ГЗ роду іменників, його співвіднесеність з НК природної статі, з одного боку, а з другого боку, мовна субстанція у межах деяких стилів виявляється ведучою у визначенні типу узгодження: "Загальнолінгвістична категорія роду втратила колишню силу в мові. Про це свідчить затемнення і зникнення граматичного роду числівників: *п'ять*, *шість*, *сім*, *вісім*, *дев'ять*, *десять*, *двадцять*, *тридцять* і под. і утворення на противагу названим числівникам "родомаркованих" іменників: *сотня*, *десяток(десятка)*, *сімка*, *вісімка*, *п'ятірка*, *шістка*. Певною мірою підтвердженням сказаного виступає: 1) зникнення середнього роду в деяких мовах, наприклад, у романських, кельтській, литовській; 2) нерозрізнення граматичного роду в англійській, новоперсидській; 3) посилення "пустоти" ГФ роду, наприклад, середній рід нім. *das Weib* (жінка), *das Mädchen* (дівчина), чол.р. словінського *deklič* (дівчина); 4) нівелювання родової корелятивності між словами, які раніше виражали співвідносні смислові відтінки: *дух* - *душа*, лат. *animus* - *anima*, це раритетні форми парних утворень лат. *flens* і *flia*, *eqns* і *eqna*, санскр. *acva-1* (кінь) і *acva* (кобила), *deva-1*(бог) і *devi* (богиня), (болг. *куп* і *кура* - А.З.). Ці пари, як і їх залишки, очевидно, виникли в ту епоху, коли багато іменників мали атрибутний характер і могли змінюватись за родами" [365, с. 14]. Погляд вченого де в чому переконливий, але процес узгодження за семантикою набагато складніший, адже граматичний рід іменника часто є превалюючим.

Для ГК роду іменників, якщо її порівняти з аналогічною категорією у прикметників, характерна класифікуюча ознака, тобто характерним є її зв'язок з лексемою, а не з окремою слівформою. Категорія роду займає серед інших категорій особливе місце, оскільки вона характеризується як "суперкатегорія", побудована за принципом інтердепенденції, тобто категорія роду іменників і рід прикметників пов'язані:

рід прикметників припускає існування роду іменника, а рід іменника, в свою чергу, передбачає наявність роду у прикметників (або іншого класу слів, в якому категорія роду має ту саму будову, що і у прикметників).

Класифікуючий характер категорії роду іменників передбачає при відсутності формальних виділяючих показників роду в іменнику можливість в окремих випадках визначати рід іменника тільки за узгодженням з частинами мови, які входять у клас узгоджуваних. Всі розроблені в останні роки формальні процедури виділення роду базуються на цій особливості "суперкатегорії" роду [321, с. 122-145]. Очевидно, саме тут слід зауважити, що між атрибутивним елементом і узгоджуваним у широкому розумінні останнього міститься глибока відмінність, яка знаходить собі пояснення у включенні в узгоджувані елементи власне координуючих моментів, наприклад, зв'язок підмета і присудка, (пор.: *Лікар здивовано підняла брови, відвела його трохи вбік, обличчя її зробилося уважним* [Тютюнник] і *А Людмила, а точніше, Людмила Володимирівна Меленченко - вже відомий педагог, організатор позашкільних та позакласних заходів, майстер виховної роботи* [Літературна Україна. - 1985. - 24 вересня]). Координуючий елемент - дієслово - орієнтований на НК статі, тоді, як атрибутивний компонент повторює всі граматичні характеристики іменника.

Категорія роду іменників належить до категорій сильно зв'язаних: план змісту і план вираження в ній виявляються іноді ніби розділеними: значення роду утримує в собі категорію роду іменника, а формальний показник - категорію роду прикметника, саме це дозволяє виступати категорії роду іменників засобом організації підрядних зв'язків у синтагмі. Звідси: граматичний рід іменників належить не до керованих категорій, а до керуючих (пор.: ідентична категорія у прикметників). Для керованих категорій характерне домінування синтаксичного компонента, а для керуючих - превалювання ЛЗ (пор.: *голубий костюм-голубе море-голуба сукня*). Стверджуючи самостійний характер ГК роду іменників, варто зазначити, що будь-яка ГК виступає як елемент, парадигматично протилежний іншим ГК, тобто протиставленість, яка виявляється серед ГК, не стільки формально реалізована і не стільки подана, скільки реалізується значеннєво.

1.1. МОТИВОВАНИСТЬ ГРАМАТИЧНОГО РОДУ ІМЕННИКІВ СЛОВОТВОРЧИМИ СУФІКСАМИ

Категорія роду іменників - явище надзвичайно складне. Причиною цього є не тільки складність визначення значення родової класифікації, але й різні морфологічні способи вияву роду іменників. Так, в одній групі іменників відмінності родових показників виявляються у

формі називного відмінка. Наприклад: *гай, малина, поле*. Родова приналежність виражається протиставленням флексій: - о -чол.р., -а(я) - жін.р., -е(о) - сер.р.

В інших групах іменників, які мають різну родову приналежність, форми називного відмінка збігаються, пор.: *бемоль, бетель, кахель, кегель, контроль* - чол.р., *макрель, турель, фавероль, цитадель* - жін.р. Родові відмінності виявляються в системі відмінювання, у формах непрямих відмінків. Наприклад: *бемоля, бемолю, бемоль, бемолем*, (на) *бемолі, бемольмакрель, макрелі, макрель, макреллю*, (на) *макрелі, макрель*. Таких іменників у сучасній українській мові нараховується 6159 з основою на м'який приголосний і 221 на твердий [ж], 123 - на [ш]. Родова диференціація названих імен суперечлива і динамічна. Серед першої групи слів помітно вирізняється підклас іменників чоловічого роду, ГЗ роду в яких мотивується словотворчими суфіксами -тель та -ець (перший охоплює 122 слова, а другий - 1024), наприклад: *довгожитель, обновитель, урвитель, родитель, житель, хвалитель, велитель, визволитель, хоронитель, осквернитель, забіритель, примиритель, довіритель, просвітитель, навчитель, самовчитель, вручитель, вершитель, нищитель, шевченкознавець, джерелознавець, вулканознавець, рисознавець, скандінавець, судовиконавець, червонодеревець, білодеревець, вродливець, прозорливець, доброзичливець, драмгуртківець, мандрівець, співомовець, обновець, правобережець*. Не викликає труднощів родова приналежність іменників з кінцевим (й) - всі вони чоловічого роду (393, поширений серед них суфікс -ий; 131 іменник охоплює названий формант), пор.: *алювій, пролювій, ферованадій, вередій, лицедій, заводій, чудодій, скиглій, епітелій, алюміній, кадмій, багатій, травостій, сухостій, крутій, ізгой, аналой, алой, герой, батерфляй, хазай*. Названі словотворчі суфікси та форманти -ень, -ань (пор.: *вусань, горлань, губань, горбань, окань, дурень*) мотивують 60, 3% всіх іменників чол. роду, тобто охоплюють 1340 слів з 2220 іменників-назв істот чоловічого роду.

Найбільш мотивованими словотворчими суфіксами серед іменників на м'який приголосний є слова жіночого роду: з 4526 слів - 4071 іменник має суфікс -ість, тобто 94% (з усього складу) мотивовано, наприклад: *недружелюбність, переливність, рибопродуктивність, конструктивність, невгамовність, неприродність, електропровідність, ліквідність, бактеріцидність, кумедність, легкопрохідність, простонародність, безрозсудність, врівноваженість, відокремленість, одухотворенність, змореність, вивітреність*,

розмагніченість, рівнобедреність, приголомшеність, правоспроможність, віртуозність та ін.

Серед граматичних родів іменника найбільш мотивований словотворчими суфіксами - середній рід; 9209 слів з 11415 іменників середнього роду в сучасній українській мові охоплюють словотвірні типи із суфіксами -анн-я (49, 8%), -енн-я (15, 4%), -інн-я (6,5%), -ств-о, зтв-о (56, 86% серед слів на (о) охоплює цей формант), -цтв-о (2, 46%), наприклад: *укомплектовування, перепроєктовування, диригування, народжування, геолого-розвідання, розповсюджування, автоблокування, простукування, картографування, просмолювання, крохмалення, вдосконалення, переплавлення, самозаглиблення, зазнайомлення, волевиявлення, знеславлення, переправлення, протравлення, представлення, деревосадіння, володіння, тужіння, лазіння, гризіння, свердління, дзуміння, зледеніння, похолодіння, сокоріння, боягузтво, землеробство, хліборобство, судноплавство, мисливствознавство, голубоводство, байкарство, молодецтво, підсобництво, плодівництво, луківництво, ондатрівництво, рахівництво, самітництво, другорічництво* та ін. Словотворчі елементи в сучасній українській мові є тим засобом, який дозволяє безпомилково визначити рід іменника, більшість з них функціонує з ГЗ лише одного роду.

Процес взаємодії словотворчих суфіксів і граматичного роду іменників (ступінь поширеності суфікса визначається в межах кожного роду, окремо) наведений в табл. 8.

Взаємодія ГР іменників і словотворчих суфіксів.

Таблиця 8

Суфікс	Число слів	Маркова-ність, %	Суфікс	Число слів	Маркова-ність, %	Загальна кількість слів	Маркова-ність, %
1	2	3	4	4	6	7	8

Чоловічий

рід							
-енк-о	48	0,2	-к-о	56	0,2		
-ичø	27	0,1	-чукø	27	0,1		
-ухø (-юхø)	7	0,03	-ль(-аль)	8	0,03		
-антø	106	0,5	-ентø	101	0,5		
-унø	182	0,8	-акø				
			(-якø)	448	2,02		
-тельø	132	0,6	-чикø				
			(-щикø)	356	1,6		
-истø	531	2,4	-ецьø	1124	5,08		
(-істø)							
-орø	430	1,9	-окø	1236	5,6		
(-аторø)			-арø				
-анинø	113	0,6	(-ярø)	394	1,8		
-янинø			-ачø				
-икø	838	3,8	(-ячø)	639	2,9		
-никø			-ерø	481	2,2		
-льникø	2345	10,6	-анø	358	1,6		
-альникø			-л-о, -ил-о				
-еньø	102	0,5	-ал-о	17	0,07		
-ійø	130	0,6	-укø-				
			(-юкø)	14	0,06		
-аньø	30	0,1	-очокø	348	1,6		
-усьø	2	0,009	-есеньк-о	18	0,1		
-онькø	36	0,1	-уньø				

продовження табл.8

1	2	3	4	4	6	7	8
-альø	4	0,01	(-уньø)	9	0,03		
-ичокø	4	0,01	-измø				
-ажø	46	0,2	(-измø)	512	2,3		
-астø	2	0,009	-атø	35	0,2		
-асьø	3	0,02	-ельø	2	0,009		
			-итø	84	0,4	11577	52,7
Жіночий							
рід							
-иц(я)	1554	8,0	-ух-а		0,7		
-ечк-а	186	0,96	-еньк-а		0,2		
-ис-а	7	0,04	-ес-а		0,04		
-ин-я	37	0,02	--ш-а		0,1		
-от-а	88	0,5	-івн-а		0,2		
-н-т-еч	35	0,2	-к-а(-ів-т				
			-к-а, -ов-				
			+				
			-к-а, -л-т		24,5		
-ур-а	69	0,4	-к-а)		21,0		
-ах-а	15	0,07	-істьø		0,2		
-ин-а	1048	5,4	-их-а		0,2		
-ов-а	13	0,06	-в-а		0,2		
-очк-а	480	2,5	-изн-а		0,04		
-ад-я	1	0,005	-ус-я				
-н-я	281	1,1	-ав-а		0,08		
-льн-я			(-яв-а)		1,4		
-ик-а, -ік-а	189	0,98	-оньк-а				
-б-а	33	0,2			0,2		
			-оз-а		0,06		
-ул-я	16	0,07	-иньк-а,				
-ичк-а	8	0,04	-іньк-а		0,04	13293	68,7
			-ун-я				

продовження табл.8

1	2	3	4	5	6	7	8
Середній							
рід							
-цтв-о	281	2,5	-ств-о	786	6,8		
			(-зтв-о)				
-інн-я	743	6,5	-анн-я	5683	49,8		
-енн-я	1717	15,0	-тт-я	162	1,4		
-лн-о	9	0,07	-ечк-о	47	0,4		
-ятк-о	52	0,5	-ен-я	137	1,2		
-ен-о+							
-ят-т-к-о	50	0,4	-л-о	28	0,2		
-ячк-о	87	0,8	-ил-о				
-в-(ив-)о	20	0,2	(-ал-о)	68	0,6		
			-инн-я,				
			-нн-я,				
-ен-о	3	0,02	-овинн-я	97	0,8		
-а, при			-це	121	1,0		
відміню-							
ванні							
Збіг приго-			-ат-(-ят-)	98	0,9		
лосних у							
кінці осно-							
ви:							
-жж-я	29	0,3	-шш-я	9	0,07		
-зз-я	9	0,07	-дд-я	47	0,4		
сс-я	22	0,2	-чч-я	99	0,9	10452	91,4

У табл. 8 проаналізовано 55364 іменника, з них марковані словотвірними суфіксами 35322, тобто 65,6% всіх іменників.

Аналіз словотворчої мотивованості ГЗ роду іменників показав, що більшість словотворчих суфіксів (91%) несе на собі "інформацію" про родову ознаку іменника, утворюючи деяку надлишковість плану вираження. Порівняйте, наприклад, такі факти, як одночасне вираження роду іменників системою флексій самого іменника і формою узгод-

жуваного (координованого) слова, а також словотвірними суфіксами - *критикеса, редактриса зайшла, немає нашої лікарки*. Аналіз також показує, що в сучасній українській мові новоутворені іменники у своїй більшості мають словотворчі показники роду (середній рід - словотвірні типи на *-анн-я, -енн-я, -інн-я*, жіночий рід - словотвірний тип на *-ість* та ін.). Пасивність чоловічого роду свідчить про непохідність значної кількості цього підкласу іменників або, навпаки, нульовий суфікс - при наявності кінцевого твердого основи - свідчення чоловічого роду, наприклад: *хлборіз, водовоз, підхід, наказ, розділ* та ін. Існує дванадцять кінцевих твердих основи [в], [п], [л], [г], [ц], [с], [м], [з], [б], [н], [т], що виступають формальними показниками чоловічого роду, серед немотивованих іменників вони складають 78,1%. Тільки вісім твердих приголосних різною мірою можуть виражати ГЗ і чоловічого і жіночого роду. Щоправда, іменники жіночого роду в кожній підгрупі становлять не більш як 0,3% слів. Нульова суфіксація поширена і серед іменників жіночого роду (наприклад, *розповідь, відповідь*), але вона характерна лише для слів м'який приголосний і на *-а*, пор.: *розлука, втеча, промова* і под.

1.2. РІД ІМЕННИКІВ НА М'ЯКИЙ ПРИГОЛОСНИЙ

У родовій диференціації іменників на м'який приголосний простежується така закономірність: основна кількість іменників - назв істот належить до чоловічого роду, їх налічується 1151, наприклад: *вусань, горбань, дідунь, татусь, коваль, менестрель* (співак), *троль, конетабль* (головнокомандуючий армією), *уздень* (селянин) та ін. До жіночого роду входить обмежене коло іменників - назв істот, пор.: *кефаль, етуаль, лань* і под. Їх місце в структурі жіночого роду пояснюється: 1) міцною взаємодією граматичного значення роду з лексичним значенням слова, тотожністю роду іменника біологічній статі особи - *етуаль* (співачка); 2) залежністю значення роду іменника видового від граматичного роду загальної назви, наприклад: *кефаль*- риба, *фавероль*- курка, *газель* - антилопа, *даніель*- лань; 3) схожістю зовнішніх ознак особи, яка позначається певним словом, із загальнопоширеним видом тварин -і, як наслідок, перенесення граматичних характеристик одного слова на інше, пор.: *рись*- її зовнішня характеристика: "*Має вуха з китицями на кінцях, по боках голови - баки, ноги відносно довгі, хвіст короткий, ніби обрубаний*" [УРЕ. -Т.12. -С. 251] - нагадує кішку (іменник "*кішка*" виступає загальною назвою згаданого виду ссавців); 4) взаємодією граматичного роду запозичуваного слова і загальної назви, збереженням граматичних характеристик іншомовного слова, наприклад: *вігонь* (франц. *vigogne* - жін., ісп. *vicuna* - жін.)- лама (*вігонь* - вид лами), *кошеніль* (франц. *cochenille*) - кома-

ха; 5) синонімічністю слова на м'який приголосний до загальноновживаного іменника, в якому формальний показник знаходиться в активній позиції, пор.: *гусінь - гусениця, хурділь - хурделиця* і под. У цьому ряду тільки рід іменника "*лань*" не знаходить пояснення. Можливо, ГЗ роду цього слова зумовлене впливом латинського "*lana*" (*lanana*) жін. ("дика коза"), яка виступає спільною назвою згаданого класу ссавців. Загальна назва "*лань*", незважаючи на ГЗ жіночого роду, не змогла вмістити весь обсяг цього виду ссавців, з'являється іменник "*сарна*" для спеціального позначення самки (пор.: рос. *серна*, польськ. *kozica*, серб.-хорв. *srna, кошута, дивокоза*). Розглянуті іменники-назви істот жіночого роду є винятковим явищем і складають замкнутий ряд слів, який на синхронному зрізі не поповнюється, їх родова диференціація не взаємодіє з біологічною статтю, внаслідок чого відрізняється рухливістю або "динамічністю" в слов'янських мовах (пор.: укр. *лань, рись, кефаль, газель* - жін.р., так само в російській мові, польськ. *daniel, rys, cejtal, gazel* -чол.р., серб.-хорв. *jelen lopator, цинал* - чол.р., *газела* - жін.р.).

Найбільше труднощів викликає визначення граматичного роду іменників-назв неістот. У сучасній українській мові категорія роду - один з найефективніших критеріїв правильного встановлення типу відмінювання іменника (пор.: жін.р. *-а(я)* - І відм., чол.р. *-о* - II відм. та ін.). Він є засобом узгодження у словосполученні і в предикативній одиниці, створюючи своєрідну структурну єдність трьох членів речення - підмета, присудка і означення: *Історія зберегла шедеври, в яких праця людини найшла яскраве втілення, і понині хвилюють своєю вірогідністю рельєфи і скульптура Давнього Єгипту, композиції недавно знайденої скіфської пекторалі, живопис, стінопис, пластика і графіка всіх часів і народів* [З журн.]. *Новісінька дрель лежала на столі і приваблювала своєю блискучістю...* [М.Петренко]. У синтаксичних моделях такого типу граматичний рід залежних слів знаходиться в "пасивній" позиції, бо формальний показник роду іменника неоднозначний. Для активізації граматичного роду як засобу узгодження необхідно, щоб іменник "спроєктував" свій рід на залежні від нього слова. Тому, коли ми стверджуємо, що одним з критеріїв розрізнення іменників за родами є пізнання його через підстановку узгоджуваних слів [485, с. 40], то мається на увазі модель типу *зелена трава, синє небо*. Для правильного визначення роду слів типу *кубель, дуаль, гілокотиль* необхідно знати, від чого залежить ГЗ роду названих іменників.

Ефективним засобом розрізнення граматичних родів іменників - назв неістот виступає вся відмінкова система. Але вона в вторинним критерієм, первинною виступає родова ознака іменника. Основну кіль-

кість слів цього підкласу можна безпомилково віднести до жіночого роду, про що "інформує" словотвірний суфікс *-ість* (наприклад: *поверховість, тактовність, явність, складність, недовідність, невідгідність, жалюгідність, повнокровність, переливність, інстинктивність* та ін.).

Отже, родова ознака 5615 іменників може бути правильно встановлена або за семантикою слова (назви істот - чол.р.), або за словотворчим формантом. ГЗ роду 1517 слів на м'який приголосний у сучасній українській мові визначається менш послідовно і ґрунтується на різних факторах. З одного боку, тут зустрічаються іменники, рід яких досі не стабілізувався - з наявних двох форм роду, обидві визначаються або нормативними, або одна літературною, а інші розмовними чи рідковживаними, наприклад: *жужіль - жужелю*, ч.р. і *жужелі*, ж.р., *купіль - купелю*, ч.р. і *купелі*, ж.р., *черень - череня*, ч.р. і *черені*, ж.р., *граділь - граділя*, ч.р. і *граділі*, ж.р., *стріхіль - стріхіля*, ч.р. і *стріхілі*, ж.р., *картель - картелю*, ч.р. і *картелі*, ж.р., *гризайль - гризайлю*, ч.р. і *гризайлі*, ж.р., *чорнобиль - чорнобилю*, ч.р. і розм. *чорнобилі*, *шашіль - шашеля*, ч.р. і розм. *шашелі*, *лунь - луня*, ч.р. і рідковжив. *луні*, ж.р. (в "Орфографічному словнику" подаються з трьох останніх слів тільки форми чоловічого роду), а з другого боку, рід деяких іменників диференційований тільки наголосом, пор.: *кужіль, кужелю*, ч.р. і *кужелі*, ж.р. Лише два звуки [ц] і [дз] несуть на собі "інформацію" про чоловічий рід, наприклад: *гудзь, місяць, півмісяць*, останні приголосні [л], [с], [н], [т], [з], [д] - двозначні щодо ГЗ роду іменників. З цієї групи варто вичленувати тільки приголосний [с], що в іменниках чоловічого роду зустрічається лише в назвах істот, рід яких семантично мотивований, пор.: *карась, лосось, кумась* та ін.

Щодо іменників з кінцевим [л], то їх родова диференціація чи не найскладніша і найнепослідовніша серед інших підгруп слів на м'який приголосний. З 538 іменників - 164 належать до жіночого роду, а 374 - до чоловічого. Основну кількість цих слів складають запозичення з французької, німецької, голландської, англійської, польської та інших мов. Як уже зазначалося, всі іменники - назви істот (а також слова на *-тель* і *-ець*) належать до чоловічого роду, наприклад: *констебль, фельдфебель, журавель, пудель* і под.

Родова належність інших іменників на [л] визначається декількома чинниками, що мають незначне поширення в групах з кінцевим [н], [з]. ГЗ роду великої кількості іменників залежить від формально-граматичної характеристики родової назви, яка є домінуючою в лексико-тематичній групі: більшість дублюють граматичний рід загальної назви. Жіночий рід охоплює: а) назви тканин (узагальнююче слово - "тканина"), наприклад: *фланель, бязь, прюнель, вуаль*; б) найменування фарб ("фарба"): *акварель, фініфть, пас-*

тель, пастораль, емаль; в) назви геометричних ліній, наприклад: *нормаль, бінормаль, субнормаль, діагональ, вертикаль, спіраль, паралель*.

ГЗ чоловічого роду превалює серед назв: 1) різновидів корабельного обладунку, наприклад: *гордень, шкентель, фалінь, форштевень, логлінь, лотлінь, фальшиль, лінь*; 2) приладів, інструментів: *цинубель, шерхебель, рапіль, штангенциркуль, итихель, фальцгебель, фідель, мушкель, кронциркуль, камиль, фумель, зензубель, кіпрегель, газойль, муштабель, муфель, мюль*; 3) місяців, наприклад: *преріаль, флореаль, жерміналь*; 4) літературних та інших мистецьких стилів, жанрів, поетичних розмірів: *мірабль, дактиль, буль, водевіль, йодль, ритурнель, рондель, антидактиль* (сюди входять назви різноманітних стилів плавання - *кроль* та ін.); 5) металів, сплавів, хімічних елементів, препаратів та одиниць виміру, наприклад: *дюраль, інкопель, купфермеритоль, купфернікель, моль, алюмогель, алюмель, альфоль, гідромодуль*; 6) моторів та їх частин, наприклад: *газодизель*; 7) різновидів будинку та його частин, наприклад: *гіпостиль, сераль, стапель*; 8) друкарських шрифтів: *нонпарель, кегль, кегель* та ін.

Крім тематичних груп серед іменників-назв неістот з кінцевими [н], [л] знаходимо приклади одиничної (одне слово) залежності ГЗ роду видового слова від загального (родового), пор.: *грюнколь* (капуста), *бешамель* (приправа), *трандафіль* (троянда), *каротель* (морква), *синкліналь* (порода), *жирандоль* (прикраса), *фухтель* (віялка), *бластоцель* (порожнина), *бізань* (щогла), *герань* (квітка) та ін.

Часто ГЗ роду зумовлюється аналогією (семантичною) з синонімічним словом і переносом граматичних характеристик на інше слово, в тому числі й запозичуване, наприклад: *гантель* (гиря) - ж.р., *гастроль* (роль) - ж.р., *вентиль, дросель* (клапан) - ч.р., *дирижабль* (аеростат) - ч.р., *декель* (тимпан) - ч.р., *ракель* (ніж) - ч.р., *консульт* (ковпачок) - ч.р., *гизель* (культуратор) - ч.р., *метиль, заметиль* (хуртовина) - ж.р. і под. Граматичний рід може бути зумовлений включенням іменника в ряд видових назв з одним формальним показником роду (формальна аналогія), наприклад: *геосинкліналь* (витягнуті ділянки земної поверхні) поруч з *синкліналь* - ж.р., *штапель*, поруч *ситець* - ч.р.

У сучасній українській мові наявні суфікси, які не мотивують рід. Слова, витворені за допомогою словотворчих елементів *-ущ-е, -иськ-о, -ак-а, -ук-а, -юк-а*, диференціюються за родами на основі: а) зв'язку з твірним іменником, наприклад: *старий борсучище, велика гадючище, добра свекручище, сильний вітровище, стальний кулачище* або б) формального вираження ГЗ роду, пор.: *старе борсучище, велике гадючище, добре*

свекрушище, сильне вітровище, стальне кулачище. Своєю формальною сутністю - флексією і смисловим забарвленням (пейоративністю і негативним емоційно-експресивним забарвленням) ці слова більш прийнятні для середнього роду, але вони не позбавлені повністю взаємодії з твірною основою, сильною вона виявляється у похідних від слів чоловічого роду. ГЗ середнього роду найпоширеніше в іменників із словотвірним суфіксом *-иш-е*. Так, 285 слів належать до середнього роду, що становить 83,4% загального складу цих іменників, чоловічого - 53 (15,5%), жіночого - 4 (1,1%). Подібна картина спостерігається в іменників із суфіксом *-иськ-о*. Останній зустрічається у 69 слів середнього роду, а це 77,5% всіх іменників з названним суфіксом, 20 слів охоплює чоловічий рід (24,5%). Вести мову сьогодні про закріпленість певної тенденції в родовій диференціації цих слів у сучасній українській мові поки ще рано. Досить відзначити, що іменники чоловічого роду, як правило, не втрачають зв'язку між похідним і твірним, наприклад: *хлопище, тютюнище, туманище, пнище, кавунище, чубисько, хлібисько, вітрисько* - ч.р., але *зайчисько* - с.р., *хлопчисько, парубчисько, бідачисько, вуцище* - ч. і с.р., на відміну від жіночого роду: *судьбище, стелище, бабисько, рибисько* - с.р. Родова належність іменників типу *чубище, холодище, градище, хлібисько* до чоловічого роду відображає функціональну залежність похідного від твірного, але виступає вторинним моментом у родовій класифікації, після осмислення відповідних слів як взаємопов'язаних з твірними і, власне, позначаючих те саме, тільки з відповідними відтінками.

Тенденцію до закріплення граматичного роду в похідному слові виявляють іменники чоловічого роду, слова жіночого роду, якщо вони не позначають осіб жіночої статі, належать до середнього роду, пор.: *бабище, дівчище* - ж.р., а *губище, хмарище, ігрище, сокирище, потворище, горище, кучугурище, курище, річище* - с.р. Іменники жіночого роду взагалі виявляються найбільш динамічними у зміні ГЗ роду, набутті нових відтінків і, природно, відображенні у своїй структурі нового ГЗ.

1.3. ОМОНІМІЯ ГФ ІМЕННИКІВ

Окремо слід розглянути слова типу *сирота, трудага, роботяга*. Генетично ці слова жіночого роду [15, с. 52; 111, с. 13]. Через виконувани ними функції вони набувають ГЗ чоловічого роду, не втрачаючи попереднього. Необхідно зазначити, що категоріальний зміст пов'язаний не тільки з внутрішньою формою, але й з вираженням у знакові МК, а також з тим класом контекстів, "в яких вживається знак і які визначають приховані, невиражені категорії знака" [405, с. 180]. Категорія роду у цьому разі поза контекстом є невираженою, її реалізація спрямована на контекстне оточення. О.О.Потебня

писав, що "вирване із зв'язку слово мертво, не функціонує, не виявляє ні своїх лексичних, ні тим паче формальних властивостей, тому що їх не має" [398, 1)2, с. 42]. Дійсно, неможливо уявити собі, що так звані часткові значення "сидять у звукові разом і в один і той же час..." [59, с. 131]. Та якщо мати на увазі ті часткові значення, про які йшла мова, то вони можливі, але відчутні тільки в межах контексту, який визначає і виявляє ступінь взаємодії ГЗ іменника з лексичним, НК статі. Ступінь завершеності формування будь-якого МЗ, систематизація способів вираження виявляються на синтаксичному рівні мови. Домінуючою синтаксичною функцією іменника виступає роль підмета, додатка (без прийменника або у сполученні з прийменником) або у формі орудного відмінка - обставини. Функцію присудка слід вважати вторинною для іменника, тобто як такою, що виявляється тільки у певній структурі речення [193, с. 31], пор.: *Павло, хоч і який був там недотепа, а розповідати не погодився* [Тютюнник, 1984, с. 85]; *На Данька ще сичать гусаки, ще собаки пориваються на нього, коли виткнеться зненацька, але то не яка біда, все інше звикає вже: худоба, коні, вівці, та навіть півень галаган облишив нападатися, як було попервах, а коли вас визнає такий забіяка, то вважайте, що прийшлися до двору, що ви майже господар* [Земляк, 1972, с.101]. У першому контексті іменник "недотепа" виступає у функції предиката (присудка, основної його частини), у другому - суб'єкта (підмета), але введено його тільки після прямої назви суб'єкта.

Для слів типу *тихоня, соня* основним виявляється атрибутивний зміст, тобто характеристика особи або за дією, або за внутрішніми якими-небудь якостями, але, як правило, з негативним відтінком. Названий функціональний план дозволив деяким дослідникам прирівняти названі іменники до прикметників (336, с. 11), пор.: *Мона виявився ледяничкою неймовірним, сам признався, що за лінощі його прогнали з табору, але чудово співав циганські пісні під гітару, і весь актив сходився вечорами на хутір послуhati* [Земляк, 1972, с. 105]; (Охрім:) *А розтолкуй мені, як ти такий розумака, чого я ходив по цій дорозі тисячу раз і ніколи не збивався, а цю ніч збився* [Тютюнник, 1984, с. 58]; *але Ярослав сидів з завченою посмішкою на устах, дивився на свого блазня заохотливо - мовляв, мели далі, хіба не знаємо, який ти базіка* [Загребельний, 1982, с. 256]. Контекст, як уже було сказано, визначає головний принцип функціонування ГФ, план її змісту включає в себе не тільки денотативні, але й конотативні значення - стилістичні відтінки. Характерні такі значення і для слів з омонімією граматичного роду, але вони більш самі "конотують", ніж піддаються конотації. Це зумовлено природою їх семантики: вони позначають не

саму особу, а ознаку осіб різної статі, характеризують особу, а тому не здатні домінувати у функції суб'єкта дії, відступаючи на периферію змістової структури речення. Це підтверджується і проаналізованим матеріалом (у 250 випадках із 450 вживань зафіксована функція предиката (складової частини присудка), який характеризує суб'єкт за певною ознакою, 130 - об'єкт дії, 41 - уточнюючий член речення, 23 - суб'єкт дії як вторинний елемент номінації (Табл. 9)).

Таблиця 9

Слово	Функція				
	Предикат	Означення	Підмет	Обставина	Уточнюючий член речення
Зануда	1	8	1	2	11
Заброда	2	-	3	2	13
Роботяга	2	4	1	2	-
Плакса	14	22	2	3	9
Невмивака	1	2	3	1	4
Невіра	12	15	1	4	30
Нахаба	19	21	7	7	20

Наприклад: *Лиха година зна тебе, козаче Андрію, що ти таке ледащо став, як тільки я забрався на батьківщину* [О.Бодянський]; *От недотепа, раптом подумав я, чому ж не купив оті троянди, що так її (Оленку) привабили?* [Копань, 1985, с. 105]; *Є в нас півень-молодець-роботяга і співець* [Стельмах, 1985, с. 65].

Таким чином, з одного боку, атрибутивний характер слів типу *просторіка, пустомеля, купендра, тихоня, пройда, почвара, нюня, молодиця, крикса, мандрьоха, скнарюга, виходя* дозволяє вільно застосовувати їх до осіб чоловічої статі при характеристиці, з другого боку, мотивованість жіночого роду не дозволяє функціонувати їм з ГЗ жіночого роду при характеристиці осіб чоловічої статі. Очевидно, омонімія граматичного роду в такому випадку це наслідок створення емоційної оцінки, пов'язаної з виявленням семантичних особливостей в українській мові, тобто з метафоричним переносом. Ще К.С.Аксаков, розглядаючи іменники цього типу, звернув увагу на те, що "більшість слів... на -а являють собою результат метафоричного вжитку або взагалі перенесення абстрагованих або конкретних слів жіночого роду на особи. Первісно це слова жіночого роду" [15, с. 52]. Наявна невелика кількість слів на -о (8), -ø (3)

також є наслідком перенесення і застосування цих слів для характеристики осіб жіночої статі, що ж до вживання їх у формі середнього роду (*агакало, гарикало, базікало, страшило, страшидло, ледащо*), то це - перенесення змістових елементів однієї ГФ на іншу з метою вираження певних стилістичних відтінків, тобто функція цих слів мотивована їх семантичною значущістю. Серед зібраного фактичного матеріалу найбільше зафіксовано вживання слів типу *нахаба, забудько, зайда* до осіб чоловічої статі (85, 7% загальної кількості вжитку).

Тематичні групи фемінізмів і вияви їх ГЗ роду.

Таблиця 10

Грамматичне значення роду, формат	Тематична група										
	чол.або жін.		чол.або сер.			жін.або сер.			чол. жін.або середн.		
	а)я/	-о	ø	а)я/	-о	ø	а)я/	о	ø	а)я/	о
1. Найменування осіб:											
а) якісно-оціночна характеристика (негат.)											
б) емоційно-експресивна характеристика (позитивна)	262	8	3	-	18	-	-	-	-	-	3
2. Найменування тварин	8	-	-	-	3	-	-	-	-	-	5
Заг. кількість	280	8	3	-	21	-	-	-	-	9	5

1. Найменування осіб:
а) якісно-оціночна характеристика (негат.)
б) емоційно-експресивна характеристика (позитивна)
2. Найменування тварин
Заг. кількість

Таким чином, для більшості слів характерна формальна мотивованість ГЗ роду іменника і повторення її в контекстуальному оточенні. З цього правила випадає дві групи слів: 1) слова на -а)я/, -о; 2) іншомовні невідмінювані іменники. Остання група слів, її родова диференціація повністю побудована на семантичному, більше того, на формально-семантичному принципі. Щодо першої групи слів, то формально вона мотивована або як іменники жіночого роду, або як слова чоловічого чи середнього роду. Якщо визнати силу взаємодії ГЗ роду з НК статі домінуючою, тоді всі іменники, які застосовуються для характеристики осіб протилежної статі повинні змінити свою родову характеристику, пор.: *Козак, а не дівка, А вона- справжній офіцер* і под. Саме на такому ґрунті значно розширив межі цієї гру-

пи слів В.В.Виноградов, включивши сюди всі лексеми, яким притаманна емоційно-експресивна оцінка [98, с. 74-76].

На наш погляд, у словах аналізованого типу спостерігається явище омонімії, поза контекстом в іменнику утримується ГЗ і чоловічого, і жіночого роду. Категорія роду в цих словах деякими лінгвістами визнається словозмінною [336, с. 16-19], аналогічною словозмінним категоріям роду прикметників, числівників, які також мають оцінну характеристику особи. В іменників-назв істот типу *замазуха, розумаха, зіваха, завиваха, опияка* ГК роду не тотожна словозмінній категорії роду прикметників, крім формальних факторів. На відміну від прикметників, де наявне протиставлення рядів ГФ із словозмінними формантами, тут присутні семантичні мотиви. Незважаючи на те, що "фенмінізми" (слова з омонімією граматичного роду) в основному виступають у функції предиката, означення, уточнюючого члена речення, вони не узгоджуються, а "диктують" узгодження препозитивним і постпозитивним прикметникам, займенникам, допоміжній формі предиката, тип узгодження, визначений статтю особи, пор.: *Ясновельможний волоцюга виказував ще й свою освідченість, мовби хизуючись перед султаншею і натякаючи на її занадто просте, як для її нинішнього неймовірного становища, походження* [Загребельний, 1983, с. 182]; *Прокинувся й сусіда та до найближчого куняйла: "Хто свистить?"* [Тютюнник, 1984, с. 92];... *одягнений заброда бив ц довжелезну, аж тяглася по землі, широку, невидану Сивооком одіж, теж нерозглядно темну* [Загребельний, 1982, с. 200]. Інколи, особливо на периферії речення, формант роду може функціонувати в сильній позиції, узгоджуючи, тобто підкоряючи елементи синтагматичної одиниці своєму звучанню і зберігаючи ГЗ, виражене формально, наприклад: (Охрім:) *Лежав я, лежав, потім устав і побрів до хутора, мов каліка безнога* [Тютюнник, 1984, с. 74]. Таким чином, іменник з омонімією ГФ роду буде тоді, коли атрибутивний, препозитивний чи постпозитивний прикметник (або інша частина мови) відображає його ГЗ роду, повторюючи його, і виражаючи матеріально; синтагматично такий іменник розчеплюється на дві-три омонімічні родові форми (чоловічий або жіночий - *небдаха*; чоловічий або середній - *ледацо* і под.).

1.4. СПІВВІДНОСНІСТЬ ІМЕННИКІВ ЧОЛОВІЧОГО І ЖІНОЧОГО РОДУ

Відштовхуючись від екстралінгвістичної мотивованості ГЗ роду іменників, ряд лінгвістів віднесли слова типу *хірург, отоляринголог, інженер, педагог, академік, доцент, професор* до лексем з омонімією форм роду [341, с. 45; 351, с. 173]. Таке твердження передчасне і не зовсім обґрунтоване, оскільки не можна ставити знак

рівності між словами, які характеризують особу, і словами, що номінують. Перші позначають осіб за професією, посадою і под. Для них головною функцією є виконання номінативної функції у повному її обсязі і здатність виконувати функцію будь-якого члена речення, відсутність емоційного забарвлення, пор.: *Директор місцевого музею міс Латилер звернулася по консультацію до професора Сміта* [Стельмах, 1985, с. 76]; *Прояви "тіньової економіки" (термін цей належить академіку М.Г. Заславській) тим більше небезпечні для суспільства, що виступають у прихованій формі* [Літературна Україна. - 1986. - 9 січня]; *(Лікар:) Маріє Іванівно! Маріє Іванівно! - метнулася лікар до дверей, де працювала її колега-старенький невропатолог, але потім повернулася назад і, вся почервонівши до ключиць, затупотіла ногами* [Тютюнник, 1966, с. 98].

Отже, про омонімію ГФ роду (порівняйте, наприклад, з омонімією форм відмінків) можна говорити лише тоді, коли в атрибутивному елементі повторена граматична характеристика роду іменника, в усіх інших випадках спостерігаються семантичні зрушення у ЛЗ слова. В іменників типу *анестезіолог, офтальмолог, геолог, географ, академік* ГФ чоловічого роду, як і взагалі форма чоловічого роду, здатна позначати будь-яку особу безвідносно статі. Категорія роду іменників виступає семантично значимою в корелятивних формах чоловічого і жіночого роду. Співвідносність імен-назв осіб чоловічого і жіночого роду полягає, з одного боку, в спільності значення (корелятивні іменники називають особу за однією і тією самою ознакою), а з другого боку, у відмінності як семантики, так і формально-морфологічної структури (співвідносні іменники називають осіб різної статі, мають у своїй структурі (морфемній) різні суфікси), наприклад: *смаглявець - смаглявка, штукатур - штукатурниця, письменник - письменниця, ставленник - ставлениця, улюбленець - улюблениця, вишченик - вишчениця, мученик - мучениця, спостережник - спостережниця, фронтовик - фронтовичка, взуттьовик - взуттьовичка, математик - математичка*. Часто ступінь смислової співвідносності деяких видів іменників у ряді лінгвістичних досліджень Л.В.Щерби і О.В.Миртова [340, с. 316-319; 536, с. 84] гіперболізувався, ГФ різних родів вважались формами одного і того самого слова (*онук - онука*).

Варто, очевидно, погодитися з думкою О.О.Шахматова про те, що нема ніяких підстав відносити родові кореляції типу *корчмар - корчмарка* (пор.: *директор - директорка, лектор - лекторка, скульптор - скульпторка, інструктор - інструкторка* та -ін.) до форм одного слова, тому що вони виступають різними словами і семантично, і формально-граматично [517,

с. 144-146]. Корелятивність може виражатись основою слова, словотворчим формантом (флексією і суфіксом). Перший різновид корелятивних ГФ чоловічого і жіночого роду складає обмежене коло словникових утворень (біля сорока пар), яке на синхронному зрізі мовної системи практично не поповнюється (пор.: *батько-мати, прадід-прабаба, син-дочка* і под.). Число їх може бути збільшене, якщо розглядати і похідні кожного співчлена кореляції, які також вступають в опозицію з протиставленими похідними, тоді вони охоплюватимуть сто сорок п'ять пар слів (наприклад: *дід - дідок - дідочок - дідусь - дідунь - дідуган - дідище - дідисько - дідуга/баба - бабця - бабуся - бабусечка - бабуня - бабище - бабера - бабисько// бабега, бабка, бабонька, бабусенька*). Такого типу кореляції, де ядром виступає протиставленість немотивованих основ, можуть нараховувати у своїй структурі до шістнадцяти співчленів з кожного боку, наприклад: *тато - мати(мама), татко - татонько - татусь - таточко - татуньо - татунь - татусик - татусенько - татусечко - татунько - татуля - татулька - татище // мамка - мамочка - мамуня - мамуся - матуся - матонька - мамця - мамонька - матінка - матусенька - матіночка - матушка - мамунця - мамуля - мамище*. Не всі з цих кореляцій похідних характеризуються в однаковій мірі регулярністю вживання.

Основним, найпоширенішим, живим і продуктивним способом витворення співвідносних особових іменників у сучасній українській мові виступає суфіксальний різновид афіксальної деривації. Він є домінуючим при витворенні паралельних слів жіночого роду від іменників чоловічого роду на позначення осіб за а) суспільною діяльністю; б) територіальним критерієм; в) національністю; г) фахом та ін. Очевидно, ні на одній словотворчій категорії, як на категорії роду, не позначилися такою мірою соціальні фактори, які зумовили не тільки необмежене розширення іменникових особових кореляцій, а й семантичні нашарування на певних родових формах. У минулому під впливом пануючих тоді соціальних умов іменники жіночого роду - найменування осіб за фахом чи іншим видом діяльності - надзвичайно рідко входили в родові кореляції, тобто співвідносні за родовою формою пари типу *директор - директорша (директриса), вчитель - вчительша*, наприклад: *вчительша в чорній одежі, з своїм небеселим, набить сердитим лицем, серед молоденьких паннів здавалась ніби якоюсь директрисою інституту* [Нечуй-Левицький, 1965, 4, с. 136]. Для жінок на той час була майже неможливою участь у виробничій, суспільно-політичній, науковій, культурній діяльності. Тому такі іменники, як *коваль, стельмах, покрівельник*, не мали паралельної форми жіночого роду.

Соціальна нерівність чоловіків та жінок законсервувала і водночас зумовила розвиток в іменників чоловічого роду узагальненого значення, в результаті чого виникла тенденція називати жінку завжди окремим словом жіночого роду. Започаткувалася вона в кінці ХІХ ст. Надання жінкам рівних прав з чоловіками інтенсифікувало цю нову тенденцію, активізувавши потенційні можливості мови. Але функціонування іменників чоловічого роду з узагальненим значенням призвело до того, що з двох слів, які входять до структури кореляції типу *тракторист - трактористка, комбайнер - комбайнерка, ливарник - ливарниця*, перше виступає немаркованим членом кореляції, друге - маркованим. Іменникам чоловічого роду в цих опозиціях притаманне не одне, а два значення: 1) найменування особи чоловічої статі; 2) номінація особи взагалі, без вказівки на стать (пор.: *він комбайнер - вона комбайнер*). Іменник-маскуліатив у кореляціях типу *лікар - лікарка* ширший за своїм семантичним обсягом, а тому здатний охоплювати весь підклас осіб, наприклад: *кімната школяра, будинок вчителя*. Порівняйте: *Члвд'ємною складовою процесу підготовки вчителя в інституті стала безвідривна педагогічна практика* [З газ.]. За цими особливостями розглянуті кореляції відрізняються від інших кореляцій форм роду особових іменників, де обидва члени марковані, наприклад: *кианин - киянка, смаглявець - смаглявка* і под. Якщо зіставити значення особових іменників жіночого роду з першим значенням іменників чоловічого роду в кореляціях типу *викладач - викладачка, робітник - робітниця, фрезерувальник - фрезерувальниця*, то іменники чоловічого і жіночого роду, їх ГЗ будуть рівновеликими (екстралінгвістична мотивація виступає домінуючим фактором ГФ жіночого роду). І якщо говорити про утворення особових іменників - фемінативів від відповідних слів-маскуліативів, то треба мати на увазі лише друге значення. Але в такому випадку навіть перше значення іменників чоловічого роду буде похідним від їх другого значення. Таким чином, в іменниках типу *лікар, письменник, телеграфіст, кореспондент* відбувається паралельне утворення особових іменників чоловічого роду (семантичний спосіб) та особових фемінативів (суфіксальний спосіб): *аспірант* (особа взагалі) - *аспірант* (чоловік) - *аспірант* (жінка); *оператор* (особа взагалі) - *оператор* (чоловік) - *оператор* (жінка). Переконаливою видається думка [98, с. 62] про те, що твірним виступає особовий іменник чоловічого роду, а похідним - назва особи у формі жіночого роду, наприклад; *активіст - активістка, оптиміст - оптимістка, кранівник - кранівниця* (мається на увазі витворення всіх співвідносних іменників на позначення особи за допомогою суфіксів).

Розглянутий фактичний матеріал у кількості 7048 найменувань осіб дозволяє зробити висновок: співвідносність ГФ особових імен-

ників може диференціюватися різними словотвірними формантами. Найменш регулярним серед них виступає нульова суфіксація [422, с.130]. Названий тип диференціації є абсолютно непродуктивним у сучасній українській мові: не можна назвати жодного випадку серед нових утворень. Навіть іншомовні слова, які розрізняються за цим способом, в основному були підведені під нього, але не перетворені ним, пор.: *синьйора* - *синьйора* з італ. *signora* - *signora*, *інфрант* - *інфранта* з ісп. *infante* - *infanta*, *гитано* - *гитана*. Кореляції типу *Валентин* - *Валентина*, *Валерій* - *Валерія*, *Павло* - *Павла*, *Олександр* - *Олександра* також складають невелике коло слів, яке практично не поповнюється на синхронному зрізі. Аналізована група лексики не тільки не поповнюється, а, навпаки, звужується внаслідок: а) переходу деяких слів з активного словникового фонду до пасивного, наприклад: *братучадо* - *братучада* (син брата - дочка брата), *пан* - *паня*; б) доповнення іншими регулярними способами (пор.: *внук* - *внука* - *внучка*, *сусід* - *сусіда* - *сусідка*). В українській мові утворення співвідносних лексем на позначення жіночої статі способом нульової суфіксації представлено 27 парами слів, деякі з них пасивно вживані, наприклад: *нанашко* - *нанашка*, *стихар* - *стихаря*, *раб* - *раба*, *подруг* (діал.) - *подруга*, *антипко* - *антипка*, *маркіз* - *маркіза*, *кум* - *кума*, *фін* - *фіна* (пор.: *То моя фіна. ваша Аничка* [Черемшина, 1960, с. 58]; *Фін мій славний хлопчак, допомога мені* [Маковей, 1965, с. 96]).

Відсутність співвідносних слів жіночого роду в деяких найменуваннях професій, посад, звань і внаслідок цього застосування у мовній практиці іменників чоловічого роду для позначення осіб жіночої статі, зумовлена різними причинами, одна з яких полягає в соціальній диференціації суспільства, превалюванні чоловічої праці в колі відповідних посад і професій. Цілком переконливо і повно показано це на матеріалі російської мови Л.К.Граудіною та И.П.Мучником [351, с. 146-190; 32, с. 213]. Цю правду, Л.К.Граудіна стверджує, що розвиток категорії роду в сучасній літературній мові стосується не стільки "власних словозмінних форм, скільки збільшення ваги синтаксичних способів передачі граматичного значення роду" [12, с. 256], відносячи сюди і конструкції типу *біолог говорила*. На наш погляд, у подібних випадках у синтаксичній конструкції наявна реалізація значення НК статі. ГЗ роду іменника залишається постійним і незмінним, воно визначено не тільки початковою формою іменника, але й його парадигмою. Очевидно, в таких конструкціях варто говорити про окремість вираження ГЗ роду іменника і реалізації значення біологічної статі. Координуючий член синтагми - дієслово - цілком спрямований на адекватне відображення значення НК статі, тоді як атрибутивний елемент - прикметник - на граматичну характеристику іменника. Рід іменника виступає організуючою основою структурної

моделі в межах не тільки "вузької" синтагми, але й поширеної структурної одиниці контексту. А втім, вступаючи в протиріччя з НК статі, рід часто відступає на периферію структурної вимоги, поступаючись смисловим вимогам, що є, власне, відображенням суперечності між формою слова і його змістом. ГФ стримує розвиток змісту, повну його реалізацію у будь-якій синтагмі. Крім того, тут діють закони стильової диференціації і граматичні норми, які не дозволяють атрибутивному елементові перейти повністю "на службу" смислу, а залишаються безпосереднім відображенням граматичних характеристик іменника, тоді як займенник орієнтований на смислову грань, пор.: *Праця за столом письменника і праця за редакційним столом журналіста і керівника колективу* - двоєдине поняття творчості Л.Копань. *Ця рівновага громадянського і професійного обов'язків утверджує її на шляху художніх шукань, активних життєвих позицій* [Літературна Україна. - 1985. - 3 жовтня]; *У нашої Світлани (вона народний депутат районної Ради, і там її називають Світлана Василівна Коробейник) минулого року малося без трохи не по чотири з половиною тисячі, тому й вона передовичка* [Там же. - 7 листопада]; *Відкриттям стали 13-14-річні стрибунки Ірина Чернилевська з Вінниці та Наталія Хомякова зі Стаханова, яким до снаги вже високі майстрівські нормативи. Вони відповідно посіли перше й друге місце* [Спортивна газета. - 1985. - 31 жовтня]. В усіх наведених текстах зустрічаються форми іменників чоловічого роду, застосовані для позначення осіб жіночої статі, і всі вони без винятку зберігають ГЗ чоловічого роду. Там, де є необхідність підкреслити стать особи, використовуються корелятивні форми жіночого роду, або передається це значення іншими мовними засобами, наприклад: *Якось зібралось п'ять спортсменок. як жартома вони себе називали - "п'ять відважних орлиць", та й поїхали до Львова* [Літературна Україна. - 1985. - 8 серпня], або *Дали їм премію велику, а Світлана Коробейник - заслужена передовичка, хоч я хвалю не тільки її, а й свою Жанну Яківну Конько - також* [Там же.]. Але як тільки виникає потреба у загальному позначенні - функціонує форма чоловічого роду, і тут не слід сплутувати функціональний план з граматичною нормою, наприклад: *Літописцем сучасності ми називаємо публіцистику... Вона завжди про те, що хвилює сучасника, що, як то кажуть, вита у повітрі, що кличе до того, щоб бути увічненим пером письменника. журналіста, пам'яттю цікавої людини* [Літературна Україна. - 1985. - 24 жовтня] або *Як і очікувалося, чемпіонами Спартакіади у змішаних парах стали кияни - майстри спорту міжнародного класу Валерія Митлер і Віктор Митник* [Спортивна газета. - 1985. - 31 жовтня].

Серед назв осіб найпоширеніші (80, 2%) корелятивні форми і найпродуктивніші - суфікси *-к-а*, *-иц-я* та їх похідні (*-нищ-я*, *-льниць-я*), наприклад: *пташник - пташниця*, *робітник - робітниця*, *перебіжчик - перебіжчиця*, *поставщик - поставщиця*, *ворсувальник - ворсувальниця*, *дресирувальник - дресирувальниця*, *обмотувальник - обмотувальниця*, *графоман - графоманка*, *односельчанин - односельчанка*, *дагестанець - дагестанка*, *вінничанин - вінничанка*, *саукеянин - саукеянка*, *латинянин - латинянка*.

Спосіб утворення корелятивних форм жіночого роду наведено в табл. 11.

Таблиця 11

Ступінь поширення творення МФ жіночого роду з-поміж іменників-назв осіб

Лексична група іменників жіночого роду	Спосіб утворення				
	Лексичний	Дериваційний			
		нульова суфіксація	-к-	-иц-я	-ес-
Найменування осіб жіночої статі за:					
професією	-	585	617	7	7
грамадською діяльністю	-	251	135	-	-
національністю, територіальним критерієм	-	495	-	-	-
професією чоловіка	-	7	8	-	-
якісною характеристикою родинними стосунками	20(74)	32	-	-	-
Загальна кількість	20(74)	32	1729	1207	7

Особливо широко функціонують суфіксальні кореляції жіночого роду у розмовно-побутовому стилі, інколи вони навіть не фіксовані словниками, наприклад: *терапевт - терапевтичка* (*терапевтка*), *архітектор - архітекторка*, *модельєр - модельєрка*, *словникар - словникарка*, *дисертант - дисертантка*, *ветеринар - ветеринарка*, *глазурувальник - глазурувальниця*, *набірник - набірниця*, *лучник - лучниця*, *екскурсовод - екскурсоводка*, *виноградар - виноградарка*, *електрозварювач - електрозварювачка*, *коментатор - коментаторка*, *економіст - економістка*, *мотоцикліст - мотоциклістка*, *диспетчер - диспетчерка*, *інквізитор -*

інквізиторка і под. Цей процес - активного поповнення корелятивних форм - є динамічним і постійно удосконалюється, з активного фонду словотвірних засобів переходять в пасивні форманти *-ш-а*, *-ис-а*, *-л-я*, *-ов-а*, які витворюють замкнуті словотвірні ряди, і ці утворення в основному належать до раритетних. Удосконалення процесу утворення кореляцій за родами виявляється в зміні нерегулярних дериваційних моделей регулярними, пор.: *фельдшер - фельдшерка*, *фельдшерша*, *фельдшершиця*, *директор - директорша*, *директорка*. Більш придатними, позбавленими додаткових емоційно-експресивних відтінків, виступають утворення з суфіксами *-к-*, *-иц-*, адекватно відображаючи стать особи і одночасно мотивуючі іменник семантичною ознакою "приналежність до професії". Варто відзначити, що абсолютно позбавлені дублетності словотворчі ряди філософських, ідеологічних і політичних найменувань. В українській мові наявна значна кількість дублетних фемінативів (корелятивних форм жіночого роду), які утворюлися від різних основ, але в семантичному плані вони тотожні, наприклад: *килимар - килимарка* і *килимник - килимниця*, *перекладач - перекладачка* і *переводчик - переводчиця* [485, с. 79-80]. Як свідчить аналіз фактичного матеріалу, відбувається активний процес зменшення загальної кількості дублетів. Це послідовно відбивається в лексикографічній практиці, де кожне слово дається з певною поміткою: "розм.", "діал." і под.

Поширеним явищем в українській мові є утворення корелятивних родових форм особових іменників за допомогою спеціального дериваційного форманта для кожного іменника, своєрідного чергування родових дериватів, наприклад: *-чук // -івн-а*, *-ич // -івн-а*. Такий різновид має місце в патронімічних утвореннях типу *ковальчук - ковалівна*, *писарчук - писарівна*, а також *-енк-о // -івн-а*, *-ич // -иц-я*, пор.: *слюсаренко - слюсарівна*, *чабаненко - чабанівна*, *сотниченко - сотниківна*, *гетьманич - гетьманівна*, *королевич - королівна*, *попович - попівна*, *ткачук, ткаченко - ткачівна*, *слюсаренко, слюсарчук - слюсарівна* або *братанич - братаниця*, *сестрич - сестрівна*. Тут співвідносні іменники утворюються від одного й того самого третього, спільного для них слова (*коваль, писар, слюсар, чабан, сотник* і под.). Питома вага підкласу дериватів (*-івн-а* - 38 іменників, *-енк-о* - 39, *-уч // -иц* - 28, *-ич // -иц* - 26), така, як і кореляцій типу *Василь - Василиха*, *Павло - Павлиха*, *Іван - Іваниха* (фемінативи - андроніми), *генерал - генеральша*, *професор - професорша*, *посесор - посесорша*, *офіцер - офіцерша*, *губернатор - губернатрорша*, *гетьман - гетьманша* (найменування за професією чоловіка), *Танюр - Таня*, *Талюр - Таля* (маскулінативи-гінеконіми). У системі співвідносних особових іменників у сучасній українській мові питома вага їх надзвичайно мала, деривація нале-

жить до непродуктивних типів і практично коло кореляцій не поповнюється, оскільки вони витворюють замкнуті ряди співвідносних іменників.

Серед особових іменників існують також такі, які не утворюють співвідносних форм роду. Ми говоримо про утворення ГФ жіночого роду, хоча маємо на увазі словотвірні моделі. Поняття формотворення можна розуміти як утворення не тільки форм одного і того самого слова, але й як "утворення форм різних слів" (58, с. 4). У такому випадку словотворення і формотворення виявляються не взаємовиключеними, а частково співпадаючими поняттями, тобто такими, які накладаються одне на одного. І дійсно, у співвідносних іменників спостерігається формотворення: від ГФ чоловічого роду утворюється корелятивна форма жіночого, співвідносна не лише семантично (значеннєво), але й формально. Очевидно, в ЛГР найменувань осіб формотворення і словотворення перехрещуються, утворюючи спільну частину, в якій представлені, як деривація, так і формотворення. Примат у цьому спільному, природно, належить словотвору, який виконує екстралінгвістичне завдання. Формотворення при цьому бере активну участь у проектуванні формальної співвідносності структур, утримуючи другий елемент у формальній залежності, наприклад: *стопорізалник - стопорізальниця, коноплепрядильник - коноплепрядильниця, тіпальник - тіпальниця, збиральник - збиральниця, переносник - переносниця, наладчик - наладниця, позашкільник - позашкільниця*. Таким чином, основний процес - утворення нового слова - найменування особи жіночої статі, але водночас і утворення форми жіночого роду, структурно залежної від твірної.

Головна функція ГК роду - узгодження, тобто структурна функція. Структурна функція полягає у передачі внутрішнього змісту про системно-структурну організацію мовних елементів, наприклад: *З цього приводу Ахматшин пішов у відділ праці і заробітної плати, де й поскаржився начальнику відділу М.А.Євсєєвій на незрозумілу поведінку майстра дільниці, а потім попросив, щоб вона... не розповідала П.Каченку про їхню розмову* [Літературна Україна. - 1985. - 18 липня]; *Як митець-педагог, відомий теоретик, автор ряду наукових видань з методики класичного танцю, Галина Березова чутливо підходить до кожної акторської особистості* [Театральний концерт. Київ. - 1983. - N 12. - С. 9].

Структурна інформація не містить у собі мислительного змісту, не входить у передаваний у мовленні зміст, а тому в таких випадках не співвідноситься з дозамовною дійсністю, не визначається нею. В

сучасній українській мові є кореляти-фемінативи *начальниця, авторка*, але вони не вжиті в цих контекстах, причина - стилістична орієнтованість. І хоча кількість дериваційних засобів, які витворюють корелятивні пари, зростає з чотирьох "фемінізуючих" формантів за "Словарем української мови" Б.Грінченка (-к-а, -ниц-я, -ин-я) до п'ятнадцяти (47) (-к-а, -ниц-я, -иц-я, -щиц-я, -ициц-я, -ух-а, -их-а, -ин-я, = -ен-я, -инн-а, -ес-а, -ис-а, -ш-а, -ал-я, -ев-а, -ад-я), наявна велика кількість неспіввідносних іменників чоловічого роду, зокрема: а) іменників-найменувань за професією - 2609;

б) атрибутивних (емоційно-забарвлених у тому числі) - 538; в) номінацій громадської діяльності, посад - 293, г) міфологічних назв - 53 (жін.р. - 7). Якщо корелятивні форми чоловічого роду в сумі складають 3245 слів, то неспіввідносні - 3493. Щоправда, серед іменників-назв істот жіночого роду є група некорелятивів, до якої входить 161 слово, але у своїй більшості це імена-атрибути, які характеризують особу за певною ознакою, або такі, що містять у своїй похідній основі зменшувально-пестливий чи згрубілий (пейоративний) елемент (193, с. 40-42), пор.: *шахтарочка, татарочка, любимочка, русавочка, відгада, сімнадицятка, маріонетка, паця, павочка, раккавка, песиголовка* і под. Наприклад: *Отож я й кажу, говорив дід, - Феглемедза він у тебе, Чаталко...* [Тютюнник, 1984, с. 58] або *Чи бачили ви предмети жіночого туалету в кімнаті Сідалковського? - Які предмети? - витріщився Октавіан... - А я не знаю, о, що це таке... - Йістнадицятка. - долетіло із залу* [Чорногуз, 1978, с. 196]. Кількість некорелятивів жіночого роду на позначення жіночої статі значно менше відповідної підгрупи імен чоловічого роду. Так, чоловічого роду 85 слів, більшість з яких утримує в своєму ЛЗ атрибутивну характеристику особи, а жіночого роду - лише 19. Наприклад: *джигіт, отрок, недоліток, жених, білоус, блазнюк, бородач, дівчачур, землянин і породілля, сповитуха* і под. Таким чином, поруч з корелятивними утвореннями наявна велика кількість імен некорелятивного характеру. Утворення фемінативів афіксальним способом, попри всю його універсальність і поширеність, виявляється в багатьох випадках неможливим або утрудненим. Тут на перешкоді стають: а) фонетичні, морфологічні причини (*профорг, фізорг, академік, доцент, знавець, митець, стоматолог, планетолог, морфолог, дендролог, селенолог, фармаколог, кардіолог, біолог, бальнеолог, остеолог, радіолог, топограф, селенограф, стенограф, сейсмограф, фотогеліограф, етнограф* і под.); б) "зайнятість" суфікса "фемінативності", функціонування формального корелята з іншим значенням (пор.: *технік-технічка, електрик-електричка, пілот-пілотка, папіросник-папіросниця*), хоча в розмовному мовленні зустрічаються поодинокі випадки функціонування названих слів для позначення

осіб жіночої статі. Існують також інші утруднення у використанні суфіксальних засобів для утворення "жіночих" відповідників: непоширеність професії серед жінок, емоційно-експресивні відтінки, інколи маркованість словотвірних елементів (більш характерна для російської мови), пор. суфікси *-ш-а, -их-а, -ул-я* (*купчиха, куркулиха, сотничиха, офіцерша*) як репрезентанти семантики: назва дружини за фахом, званням, соціальним станом чоловіка". Наприклад: *В нових чоботях казеного крою (сестра-офіцерша прислала), синьому галіфе з кантами і сукняній гімнастерці до стозючого коміра з червоним підколірцем* [Тютюнник, 1954, с. 86]; *Пані професорка (чоловік її вже став справжнім професором) надумала урядити в себе журфікси для молоді...* [Українка, 1954, IV, с. 186]. З різних причин, пов'язаних з морфологічними, семантичними і стилістичними особливостями похідних основ і суфіксів, деякі з іменників виявляються нездатними вступати в суфіксальні родові кореляції. Комунікативна практика часто потребує послідовної диференціації осіб різної статі, мовленнєва практика стала використовувати у відповідних випадках, замість синтетичних, аналітичні засоби вираження статі, наприклад: *Полум'яна Ванда Львівна не могла бути глядачем в жодному з поворотних моментів історії - завжди залишалась дійовою особою і творцем, відвертою, пристрасною...* [Літературна Україна. - 1985. - 31 січня]; *Епідеміолог звернувся з проханням: вирішити проблему створення в місті централізованої системи очисних споруд...* [Радянська Донеччина. - 1985. - 13 липня]. У першому випадку спостерігається вживання імені чоловічого роду, хоча є корелят-фемінатив, у другому він відсутній, наприклад: *капітан, лейтенант, лейбгвардієць, колонник, командарм, комбриг, ратман*, а також позначення посад типу *проректор, ректор, радник, референт*, релігійні - *архидиякон, архієпископ, митрополит* та ін. Щодо корелятивних утворень можна зауважити, що в науковому стилі, в офіційно-ділових жанрах мовлення превалюють немарковані форми, тобто граматичні форми чоловічого роду, наприклад: *Присвоїти звання народного артиста України Маглові Олені Іванівні* [Радянська Україна. - 1982. - 14 квітня] і пор. *заслужений працівник вищої школи Онацька С.М.* Варто, очевидно, сказати, що іменник у своїй формальній структурі може не відображати диференціацію статі і тут набирають чинності синтаксичні фактори.

Це дозволило О.М.Пешковському говорити про появу великої потреби у "вживанні самостійного жіночого роду дієслова, тому що назви багатьох спеціальностей і посад не завжди допускають утворення жіночого роду з недвозначним значенням" [384, с. 192], І.П.Мучнику - про іменники типу *отоларинголог, інженер, ревматолог* як про слова "спільного роду" [351]. Щодо першого

погляду треба уточнити, що згідно з нормами сучасної української мови можна припустити узгодження предиката за ознакою статі, хоча інколи спостерігається тенденція до послідовного узгодження з особовим іменем. Домінуючою нині необхідно визнати тенденцію вираження предикатом диференціації статі, наприклад: *Сьогодні важко встановити точно, як вчинила начальник відділу, але відомо, що наряди й надалі не показували робітникам* [Літературна Україна. - 1985. - 18 липня]; *Директор школи М.Т. Волковинська розробила перспективний план роботи ради і скоординувала дії середньої школи з відповідними планами педагогічного інституту* [Комуніст України. - 1984. - N 3. - С. 24].

Розглянутий фактичний матеріал дозволяє зробити висновок про високу частотність вживання моделей типу *академік зазначала, професор повідомила*, і хоч ГФ чоловічого роду "не утворюють умов для смислового узгодження" [519, с. 74], спостерігається регулярне відображення в родовій формі предиката статі особи. Свого часу Л.Клеменевич [608, с. 101-109] аргументував необхідність відображення в предикаті статі особи-діяча. І в цьому випадку спостерігається "смислове узгодження", реалізація предикатом значення НК статі, що якоюсь мірою уможливорює визнання за дієсловом "самостійного жіночого роду".

Отже, серед іменників - назв істот виділяються: 1) імена, здатні своїм змістом охоплювати весь клас осіб, які характеризуються немаркованістю, і зберігати у будь-якому контексті ГЗ роду, визначене ГФ формою іменника; 2) слова, рід яких змінюється залежно від того, особу якої статі вони позначають, поза контекстом вони вміщують у собі два-три ГЗ роду з омонімічними формами (пор.: *офтальмолог, агроном, письменник і нечупара, невдаха, заводіяка*).

1.5. ГРАМАТИЧНЕ ЗНАЧЕННЯ СЕРЕДЬНОГО РОДУ В СТРУКТУРІ КАТЕГОРІЇ РОДУ

Категорія роду як категорія "переважно відображувального типу" [58, с. 47] в структурі ГЗ не механічно відображає дійсність, а представляє її у вигляді класифікації, реалізуючи семантичну наповненість деяких ГФ. Серед семантично наповнених ГФ роду іменників виділяється група слів середнього роду. Як рівноправний член системи родової диференціації ГЗ середнього роду протистоїть рядам з однорідним значенням чоловічого або жіночого роду. В цьому протиставленні ознака семантичного наповнення частини ГФ середнього роду рівною мірою знаходиться в опозиції як до чоловічого, так і до жіночого роду, тому що протиставленість здійснюється за іншим семантичним критерієм - "стать/не-стать" ("чоловіча - жіноча стать"//

"нейтралізація" статі), граматичним принципом ("чоловічий - жіночий рід"//"середній рід"). Обов'язковість у межах назв істот опозиції із значенням віку дозволяє розглядати назване значення як одну з ознак, що знаходиться в основі класифікації іменників за родами. З одного боку, обов'язковість та інваріантність ознаки "нейтральності" статі створює оптимальні можливості для того, щоб вона відіграла диференційну роль у системі граматичного роду іменників. З другого боку, системна релевантність опозиції "дорослість/недорослість" виступає тільки як така ознака, якій притаманна саме системна значущість, тобто вона визначає певну граматичну підструктуру (в названому випадку - підструктуру середнього роду), її внутрішню підсистемність. Проте виділена опозиція із значенням дорослості/недорослості не є домінуючою (основоположною), наявність чоловічого або жіночого не передбачає, в свою чергу, "нейтральності" у статі. Якщо чоловіча і жіноча статі взаємодіють і взаємозалежні, то між протиставленням "чоловіча - жіноча стать"//"середня стать" ("нейтральність" за відношенням до статі) не спостерігається такої залежності. В сучасній українській мові можна спостерігати регулярність словотвірних моделей деривації імен на позначення особи згаданого виду, але менших за розміром, наприклад: *черепаха - черепаша, черепашена, черепашенятко, голуб - голубеня, голуб'я, голубенятко, голубеняточко, зубр - зубря, зубренятко* і под.

Опора змістової ознаки "нейтральності" статі на замкнену систему формальних граматичних засобів (дериваційні форманти + система відмінкових закінчень) уможливує функціонування цього підкласу іменників на противагу словам чоловічого і жіночого роду. Ядром ГЗ середнього роду варто вважати центр збігу ГЗ з лексичним, площину, в якій значення середнього роду екстралінгвістично мотивовано.

Опозиція "чоловіча-жіноча стать"//"нейтральність" статі (образно кажучи "стать"//"нестать") утворюється на ґрунті протиставлення розрізнювальних ознак у складі відповідних семем чоловічої-жіночої статі (сема із значенням дорослості). Твірними для імен середнього роду можуть виступати як слова чоловічого, так і жіночого роду. Тільки в деяких з них виявлена непохідність, пор.: *дід - баба-онуча, батько - мати - дитинча, дитя, хлоп'я, дівча, бик-корова - теля, телятко, теляточко, жеребець - кобила - лоша, лошатко, циган - циганка - циганча, циганя, циганятко, шпак - шпачення, яструб - яструбеня, павук - павученя, чорногуз - чорногузеня, дятел - дятленя, змія - змієня, ворона - вороненя, вороня, воронятко, вороненятко*. В сучасній українській мові не зафіксовано утворень іменників середнього роду від назв осіб, які позначають: а) професію (*вантажник- вантажниця, монтажник- монтажниця,*

трикотажник- трикотажниця, художник- художниця, трамвайник- трамвайниця, вагранник- вагранниця); б) посаду, соціальний стан (*дипломник - дипломниця, дисертант - дисертантка, випускник - випускниця, розбійник - розбійниця*). До специфічних особливостей українського словотвору імен належать словотвірні типи на утворення іменників середнього роду (45, с. 31-36). Серед них одним з найбільш продуктивних і регулярних є словотвірний тип з суфіксом *-ен-я*, який позначає недорослих осіб, наприклад: *козеня, гусеня, кошеня, каченя, шакалена, щуреня, щученя, пацюченя, медведеня, коненя, кроленя, лисеня, рисеня, раченя, турченя, татарченя, старченя, хлопченя, попеня, татареня*. До суфіксів *-ят-, -ен-* може приєднуватись інший суфікс *-к-, -ен-, -ят-; -ят- + -очк-*, наприклад: *голубенятко, горобенятко, гавенятко, зайченятко, звіренятко, кабаненятко, жабенятко, дятленятко, вовченятко, вороненятко, оленятко, бобренятко, татаренятко, турченятко, маленятко, чортенятко, немовляточко, каченяточко, гусеняточко*. Названий словотвірний тип охоплює імена середнього роду на позначення осіб і недорослих особин тваринного світу (Табл.12).

Таблиця 12

Кількісні вияви творення іменників середнього роду.

Підклас імен	Дериваційний формант			
	-ен-	-ен-+ -ат- (-ят-)+-к-	-ат-(-ят-+ +к-)	-ат-(-ят-) у парадигмі
Антропоніми (назви людей)	14	12	14	34
Фауноніми (назви тварин)	86	31	34	92

Сильна мотивованість імен середнього роду зумовлена специфічними дериваційними формантами: наявність того чи іншого суфікса взаємопов'язана з певним закінченням іменника і його родом. Словотвірні форманти *-ат-а, -ен-я, -ен- + -ат-; -ен- + -ат- + -очк-* зафіксовані нами тільки в іменників середнього роду, що дає змогу стверджувати маркованість цього словотвірного типу.

Поширеність імен середнього роду серед підкласу іменників - фаунонімів пояснюється екстралінгвістичними факторами - необхідністю вираження емоційної оцінки до недорослих тварин і диференціації тварин за ознакою "дорослості" (частотність демінутивних суфіксів серед іменників-фаунонімів і антропонімів середнього роду відображена в табл. 8).

Серед назв осіб і тварин поширені комбінації словотвірних суфіксів *-ен- + -ат-(-ят-) + -очк-; -ат-(-ят-) + -очк-*, перша охоплює чотирнадцять слів, друга - двадцять одне. Для словотворення

іменників-назв істот середнього роду характерний паралелізм: від одного твірного слова продукується декілька похідних за принципом або послідовності (словотвірного ланцюжка), наприклад: *пес - песя, песеня, песенятко, песеняточко, олень - оленя, оленяточко, оленяточко, зозуля - зозуля, зозуленя, зозуленяточко, зозуленяточко*, або словотвірного гнізда, наприклад: *орел - (орля - орлятко- орляточко)- орленя, орленяточко- орленяточко)- перепел - перепеля - (перепелятко- перепеляточко)- перепеленя - перепеленяточко - перепеленяточко, ведмідь - ведмеда (ведмежа // ведмедятко- ведмедяточко) - ведмеденя - ведмеденяточко - ведмеденяточко* і под. Згадані паралельні, синонімічні за своїм значенням, імена функціонують як один член опозитивних утворень. Незалежно від їх емоційно-експресивного забарвлення значення диференційного елемента в межах ЛЗ основи залишається ідентичним (пор.: *гадя, гадюченя, гадюченяточко, гадюченяточко, зубря, зубреня, зубреняточко, кроля, кроляточко, кроленя, кроленяточко, кроленяточко*), ступінь вираження значення дорослості залишається тим самим. Тому й можливі такі модифікації двочленних утворень, де перший член завжди двокомпонентний (*дід- баба, мати- батько, лев- левиця, тигр- тигриця*), а другий компонент може бути одно-, дво-, три-, чотирьох-, п'яти- і більше валентним.

У межах підкласу імен середнього роду ЛГР іменників-назв істот виділяється група слів, яка не вступає в опозицію з "чоловічою-жіночою статтю", тому що ЛЗ цих імен не детерміновано "нейтральним" відношенням до статі, пор.: *цоркотало, створіння, дичисько, здихля, трепло, убоїсько, убоїще, всезнайко, відгадько, міняйло, мурло, скавло, забивайло, потворище* і под. Вони зближуються з іменами чоловічого і жіночого роду і цілком характерні для позначення осіб жіночої і чоловічої статі, наприклад: *Взагалі зовні виглядав він простаком, так і сприймали його з першого погляду, і це іноді йшло Коренчукові на користь: ділки й прогнози втрачали пильність, вважаючи, зможуть швидко обкрутити це нездарисько. й потрапляли на гачок [Самбук, 1979, с. 56]; Надія Миколаївна була таким міняйлом, що декого це починало нервувати [Логвиненко, 1975, с. 158]; Що б же йому, сердезі, розтлумачив: коли ти таке кукурідло, то не ненамагайся кувати [Лук'яненко, 1982, с. 54]. Деякі з них мають ГЗ середнього роду, детерміноване формальним показником (початковою формою), наприклад: *бабисько, дівчисько, потворисько* та ін. Тут спостерігається взаємодія формально-граматичного і екстралінгвістичного планів, домінування першого при визначенні граматичного роду. Вся названа група характеризується динамічністю у функціональному плані, з одного боку, і обмеженістю функціонуван-*

ня окремими стилями (розмовно-побутовий, художньо-белетристичний) - з другого. ГЗ середнього роду в них запрограмовано формально і детерміновано міжпарадигматично, пор.: *бабисько, бабиська, бабиську, бабисько, бабиськом, (на) бабиську, бабисько*.

§ 2. КАТЕГОРІЯ ЧИСЛА ІМЕННИКІВ

Категорія числа, як і категорія роду, - невід'ємна ознака іменників, і має з родом спільні форми. Це дало можливість деяким вченим, зокрема, Л.Єльмслеу, вважати, що категорія роду і числа об'єдналися: "Це одна й та сама морфологічна категорія не тільки з точки зору форми, але вони мають одну й ту саму семантичну зону... Якщо відійти від забобонів традиційної граматики, то легко побачити й просто виділити 4 морфеми: чоловічий, жіночий, середній рід і множина" [174, с. 116]. На нашу думку, така точка зору неприйнятна. Хоча форми вираження граматичного роду і числа одні й ті самі, а втім зміст їх різний. Значення роду ми не пов'язуємо з реальною семантикою, тоді як значення числа має зв'язок з реальним світом - позначенням кількості предметів.

На перший погляд, категорія числа видається простою, такою, що відображає реальні відмінності між предметом і його множинністю. Проте вона, як і граматичний рід, є граматичною, а не логічною категорією, і їй притаманне своє специфічне визначення на різних рівнях мови. Безперечно, категорія числа пов'язана з ЛГР іменників і категорією роду.

Грамматичною ознакою числа є флексія. В однині вона збігається з флексією категорії роду. У множині є специфічне закінчення *-и, -а(я)*, воно виступає найважливішою формальною ознакою також інших граматичних класів слів, які узгоджуються з іменником (прикметників, дієприкметників тощо).

Схема функціонування числа в реченні має такий вигляд: *-ий, -о, -о -о, -ий -е, -ий -о, -а(я) -а(я), -а -е, -е(е) -е, -е -о* (перший хліб, ясен місяць, веселий хлопчище, гарний парубчисько, рання весна, грайливе море, лісове озеро) - однина; *-і(ї) -и, -і(ї)-а(я)* (зелені дуби, гарні парубиська, ранні весни, веселі хлопчища, грайливі моря, лісові озера) - множина.

Показники числа, так само як роду, являють собою засіб збереження високої структурної єдності словосполучень і предикативної одиниці загалом. Наприклад: *голубі ріки, барвисті луки, Перші проліски мужньо пробивалися крізь рештки снігу*.

Предметно-смісловим змістом категорії числа також є порушення чи певний розпад граматичної співвідносності, що сприяє розвитку лексичних відмінностей між формами числа. Так, у сучасній українській мові втрачено співвідношення між формами: *вода - води,*

пісок - піски, масло - масла, сталь - сталі. Множина вживається у вужчому, частковому значенні, наприклад, у значенні *сортів мінеральні води, високоякісні сталі*.

У цих випадках форма множини виступає не як граматичне вираження тієї чи іншої кількості, а як граматичний спосіб диференціації у багатозначного слова його окремих значень. У такому разі флексія -показник не форми слова, а його значення: вона одночасно є також засобом зв'язку між словами і подібно до суфікса, утворює нове слово. Нарешті, деякі семантичні групи іменників позбавлені співвідносних форм числа, взагалі не мають значення числа, тому що ці слова не асоціюються з уявою про об'єкт: *студентство, убогство, мистецтво, золото, зелень, голубизна, крутизна* та ін.

Іменники, які вживаються тільки в множині, можуть також не мати значення числа або позначати один предмет і множинність предметів: *ворота, ножиці, хитрощі, radoщі, мудрощі, канікули* і под. Ця властивість виявляється в смислового плану, морфологічного способу вираження вони позбавлені. На цій підставі, а також виходячи з тісної взаємодії роду і числа, А.А.Залізняк та І.Г.Милославський виділили їх у "парний" рід (205, с. 61-81; 336, с. 55-58).

Одиничність предмета можна визначити через поєднання іменника з числівником *один (одні окуляри)* або зі словами *одна пара* для парних предметів (*одна пара чобіт*).

Позначення кількості в іменників-назв істот і неістот притаманне тільки тим з них, які мають співвідносні числові форми.

Таким чином, категорії роду і числа іменників не є категоріями синтаксичного рівня, хоча в словосполученні та реченні мають своє формальне вираження, свій вияв. Вони зумовлюють тип зв'язку з іншими іменами. Специфіка роду і числа виділяє іменник. У прикметників та порядкових числівників названі категорії виступають синтаксичними формами узгодження. Форми категорії числа та змін за числами функціонально не тотожні. Найбільш специфічною виступає множина. Вона позначає кількість предметів або осіб більшу, ніж один. Форма однини може позначати як один предмет, так і їх множинність. Наприклад, іменник у поєднанні з числівниками *два, три, чотири* вживається в однині: *три фабрики, три пальми* (пор.: *п'ять фабрик, п'ять пальм*). Отже, множина є сильною з позиції вираження форми і з точки зору її семантичного значення.

У граматиці української мови [290, с. 45-52; 458, с.67-72], як і російської [418, I, с. 471], множина трактується як форма, позбавлена родової диференціації. На наш погляд, у множині в називному і родовому відмінках досить чітко простежуються родові відмінності форм. Називний відмінок чоловічого і жіночого роду має флексію -*и(і)*, а середнього - *а*, в родовому відмінку чоловічого роду - флексію -*ів* (*виняток коней*), жіночого - *ей, -о* і середнього -*ів, -о*.

Омонімія МФ для всіх родів спостерігається в давальному, орудному, місцевому відмінках. В однині ми також знаходимо омонімію родових форм іменників чоловічого і середнього роду (II відміна) в непрямих відмінках, пор.: *гордень*(трос), *горденя, горденю, гордень, горденем, (на) гордені і море, моря, морю, море, морем, (на) морі*.

Очевидно, найімовірнішим буде аналіз форм у множині не як безродових, а як форм із "стертими" родовими відмінностями, менш яскраво вираженими, ніж в однині, але не зовсім втраченими.

Отже, категорія роду і числа іменників мають багато спільних ознак:

1. Одна форма вираження.
2. Члени співвідносних утворень не однозначні за своїми функціями: ближче до реального значення статі - жіночий рід, ближче до реального значення числа - множина.

3. Не всім іменникам однаково притаманні ознаки числа і роду. Так, множинні іменники в сучасній українській мові втратили родові відмінності (*дріжджі, четвероногі, плавні, сінци, хащі, кліщі, веселощі, прикрощі, лютощі, гордощі, молодощі*), іменники, які позначають предмети, що не піддаються лічбі, втратили форми числа.

4. Рід і число семантично можуть змінюватися: *масло - масла* (форма множини позначає сорт), *чоловік - жінка, онук - онука, карикатурист - карикатуристка, силуетист - силуетистка, есперантист - есперантистка, лібретист - лібретистка, значкист - значкистка, розмотувач - розмотувачка* (форми роду позначають стать). Формант -*а* (*онук - онука, сеньйор - сеньйора*) поєднує в собі значення флексії і суфікса.

§ 3. ГРАМАТИЧНА КАТЕГОРІЯ ВІДМІНКА

ГК відмінка займає центральне місце в характеристиці граматичної системи таких класів слів, як іменники, прикметники, числівники, займенники. В основі відмінкових відношень знаходяться відношення між предметами і явищами об'єктивної дійсності. Наприклад, кількість, міра речовини може бути виражена родовим відмінком: *склянка молока, пачка чаю, кілограм цукру*. Просторові відношення можуть реалізовуватись у місцевому відмінку: *в саду, в класі, на полі* тощо.

Категорія відмінка виявляється також на різних рівнях мови. В українській мові значення відмінків формально вираженні не тільки в закінченнях, але й в прийменнику, який взагалі вважається додатковим, але абсолютно необхідним засобом. Завдяки прийменниковому та безприйменниковому вживанню форм, українська мова має надзвичай-

но досконалу і розвинену систему визначення найрізноманітніших відношень реальної дійсності. Так, знахідний відмінок без прийменника має значення прямого об'єкта: *зробив стіл, вишиваю рушник, співаю пісню*. Але прийменник у поєднанні із знахідним відмінком може вказувати на найрізноманітніші просторові відношення: *на стіл, у стіл, за стіл, через стіл, повз стіл, під стіл; в гору, на гору, під гору, через гору, за гору* і под.

Типи відмін визначаються із системи протиставлених відмінкових флексій з урахуванням протиставлення іменників за родами. Особливу увагу треба звернути на відмінювання слів типу *сани, ворота, окуляри і командуючий, хворий*, перші мають парадигму тільки множини, пор.: *дріжджі, дріжджів, дріжджам, дріжджі* та ін. Вони знаходяться поза відмінами, тому що позбавлені ГЗ роду і повторюють у своїй парадигмі особливості відмінювання різних типів, наприклад: *сани - саней (коней); радощі - радощів (хлопців)* і под. Слова ж прикметникового походження (*хворий, черговий, учительська, майбутнє*) утворюють прикметниковий тип відмінювання в системі іменника як частини мови (пор.: *учительська, учительської, учительській* і под.), об'єднуючи вісімдесят п'ять слів [47].

ГЗ відмінків виступають перш за все як синтаксичні: вони свідчать про підрядні зв'язки між словами (*приїзд делегатів* - суб'єктні відношення, *читання книжки* - об'єктні відношення, *доручити товаришу* - відношення непрямого об'єкта із значенням особи, *різати ножем* - відношення засобу). Отже категорія відмінка є категорією синтаксичною, тобто спрямована із синтагматичного рівня у парадигматичний, обидва рівні міцно взаємодіють, динаміка одного викликає зміну іншого.

Відмінкова форма іменника визначає його синтаксичні функції - організаторів предикативної основи речення (головні члени речення - підмет і присудок) і поширювачів словосполучення і речення. Відмінкова форма іменника являє собою "синтаксичну" форму слова, тому що значення, які нею реалізуються, визначаються у словосполученні і реченні.

Іменник у формі називного відмінка може бути синтаксично незалежною формою, але, функціонуючи в різноманітних синтаксичних умовах, вона набуває специфічного значення, зумовленого контекстом. Саме тут відбувається видимий процес витворення вторинних функцій окремої ГФ. Наприклад, вказуючи на існування, наявність чогонебудь, іменник у називному відмінку виконує функцію головного члена номінативного речення: *Зима. Ча фронт, на фронт!*.. [В.Сосюра].

Іменник у називному відмінку може бути не пов'язаним синтаксично з реченням. Він може викликати у свідомості мовця уявлення про певне явище або предмет, а в реченні з приводу названого явища

чи предмета висловлюється певне судження, наприклад: *Київ... Скільки з цим словом пов'язано...* [Слово. - 1994. -16 квітня]. Така функція іменника називається "номінативним уявленням".

У деяких мовознавчих дослідженнях функції відмінків особлива увага з-поміж них надається кличній, коли іменник виступає звертанням. На наш погляд, ця функція є основною для кличного відмінка (форми), а поодинокі випадки називного відмінка у згаданій функції - не становлять його характерологічної ознаки. Пор.: *Скажи, Україно, скажи, моя мила, звідки могутність незламна твоя?* [М.Нагнібіда]; *Дай мені, земле, пісню на серце, з якою б не сором зустріти і смерть, яка б мене люттю наповнила в герці вщерть* [О.Підсуха] і паралельні форми звертання, наприклад: *Народе мій, ясна моя любове, ти воляй лиш яви свою - поклич, - а серце вже готове за тебе згинуту в бою* [Павличко, 1975, с. 395]; *Міцній, міцній, народна сило! Народе, будь в щасті і цвіту* [О.Ющенко]. У кличному відмінку ядерною є функція, що об'єднує адресата вольової дії мовця і суб'єкта потенційної дії співбесідника (*Іванку, підійди сюди*), що реалізується тільки в предикативному синтаксичному зв'язку, коли позицію предиката заповнює форма імператива. Всі інші функції кличного відмінка є вторинними (пор. [102, с. 138-145]).

В умовах синтаксичного контексту форма називного відмінка іменника й інші форми (дієслів, імен) можуть бути взаємозалежними. Ця взаємозалежність виявляється на рівні речення. Іменник функціонує як організатор предикативної основи у двоскладному реченні разом із взаємозалежним словом, яке може бути також іменником у називному відмінку, наприклад: *Я простий сіроокий хлопчина - син своєї нової землі* [Стельмах, 1962, 2, с. 506]; *Щастя - це друзі хороші, шана людська. Руки твої роботящі - ось твоє щастя* [О.Підсуха]. Але функцію присудка може виконувати іменник не тільки в називному відмінку, але й у формі непрямих відмінків. Типовою, стилістично нейтральною формою є орудний відмінок, пор.: *Він був лікар, він був лікарем*. Наприклад: *Іван Франко був видатним письменником і вченим*. Такі взаємозамінювані залежні форми називаються варіативними, вони розвивають граматичну синоніміку і можуть бути протиставлені одна одній стилістично і за смыслом, пор.: *Він був учитель / Він був учителем / Він як учитель*. Наприклад: *Працювати чесно стало обов'язком кожного трудівника і Працювати чесно - обов'язок кожного трудівника* і под.

Називний предикативний позначає щось постійне, позачасове, незмінне. Характеристика, позначувана присудком, уявляється як постійна, основна життєва необхідність (*Він був художник, Він буде художник*). Орудний предикативний позначає щось обмежене в часі, яке підлягає змінам (*Він був художником - тепер у нього*).

можливо, інша професія). Доказом того, що орудний предикативний виражає тимчасову ознаку, служить його вживання із зв'язками *стати, ставати, зробитися: Він став справжнім майстром.*

Іменник у предикативній функції, поєднуючись із словами *як, ніби*, позначає ознаку, яка не є основною для певного предмета або особи, що має значення уподібнення: *Він був учитель, а прийшов до нас як інспектор.*

Функції непрямих відмінків іменників завжди розглядаються як залежні елементи словосполучення або другорядні члени речення.

Так, форми родового, давального, знахідного, орудного відмінків без прийменника найчастіше бувають зв'язаними. Вони поширюють слово у словосполученні, вони заплановані, передбачені стрижневим словом і залежать від нього: *любити брата, розв'язати проблему, зустріти друга, прилетіти літаком.* Поза сполуками слів форми *брата, проблему, літаком* не вживаються. Синтаксична форма місцевого відмінка може поширювати не окремий член речення, а все речення, переважно вона знаходиться за межами предикативного ядра і пов'язана загалом з ним, перебуваючи на початку речення: *У Монголії клімат континентальний, На дворі звечорило.* Такі зовнішні поширювачі мають значення місця, часу, причини, мети і зв'язані з предикативним ядром вільним приєднанням: *Сьогодні, о другій годині, в актовому залі відбудуться збори.* Їх самостійність в українській мові підтверджується і тим, що вони можуть бути вичленовані із складу речення. Наприклад: *Він приїхав недавно. В понеділок.* Таке позиційне й інтонаційне вичленовування форми слова або сполучення пов'язане з інформаційним навантаженням і сприяє витворенню самостійного висловлювання. У структурі простого речення виділяють два типи поширювачів: внутрішні і зовнішні. Поширювачі в детермінантній позиції (легко вичленовувані з речення) належать до зовнішніх.

§ 4. ГРАМАТИЧНІ КАТЕГОРІ НЕВІДМІНЮВАНИХ ІМЕННИКІВ

Іменник як одна з найбільш чисельних частин мови посідає домінуючу позицію у словниковому фонді сучасної української літературної мови (більше половини слів академічного Словника української мови є іменниками). Підклас невідмінюваних іменників сьогодні охоплює різні угруповання слів, до цих пір залишається невизначеним їх статус у загальній системі морфологічної відмінюваності, не встановлено перелік ГК, специфіка вираження ГЗ. Окремі лінгвісти стверджують тільки відносну невідмінюваність зазначеного підкласу слів, іменуєючи їх твак званими невідмінюваними іменниками. Очевидно, є всі підстави погодитись з таким твердженням, тому що названий підклас

слів не є абсолютно невідмінюваним. Насправді у невідмінюваних іменників яскраво виражена в системі мови омонімія форм як реалізаторів відповідних граем, яка, виступаючи у мовній організації потенційною і реально можливою, завжди послідовно розчеплюється на синтаксичному рівні, де відбувається в кожному конкретному випадку реалізація трьох ГЗ (роду, числа, відмінка) іменника, наприклад: *В жіночому дзюдо поки що існує ряд проблем, які потребують для початку досконального вивчення* [Радянська жінка. -1988. -N 2. - С. 29]. За відсутністю більш вдалого терміна для матеріальної невираженості формальної незмінюваності цих слів вважаємо за необхідне кваліфікувати їх як невідмінювані іменники, аргументуючи це тим, що вони 1) не включені ні в одну з наявних іменникових відмін; 2) належать до нечленованого типу морфологічних основ, тобто позбавлені способів формотворення, пор.: *неб-о//неб-ес-а, ім[]-а// ім-ен-а і карате // карате, фройє// фройє.*

Невідмінювані іменники не дають можливості реально побачити співвідношення динамічного і статичного у мовних одиницях. Словотвірна членованість слова постійно статично відображає утворення слова як лексичної одиниці, морфологічна членованість словоформи статично відображає процес її формотворення. Морфемна членованість словоформи статично відображає обидва процеси, акумулює їх у своїй суті. У формотвірчій структурі словоформи процес формотворення знаходить своє динамічне відображення, пор.: *писати → писав-ø, писала, писал-о, писал-и.* Видається правильним послідовне розмежування морфологічних і синтаксичних типів словоформ.

Невідмінювані іменники, утворюючи периферію морфологічних типів словоформ [1] знаходяться поза відмінками, 2) позбавлені формативів, тобто засобів витворення співвідносних форм числа, відмінка], тяжіють до синтаксичних типів і реалізують прогресуючі аналітичні тенденції мовної організації, наприклад: *знайоме попури, знайомого попури, знайомому попури, знайоме попури, знайомим попури, (на) знайомому попури // знайомі попури, знайомих попури, знайомим попури, знайомі попури, знайомими попури, (на) знайомих попури.*

Цей підклас іменників у сучасній українській лінгвістиці і русистиці кваліфікується неоднозначно за своїм кількісним і за якісним (включення лексико-семантичних груп слів) складом, пор.: СУМ подає 341 слово, за нашими підрахунками їх нараховується біля чотирьох тисяч іменників. Наведені цифри про кількісний склад невідмінюваних іменників відбивають тільки наявність в українській мові апелятивних слів цього типу. До невідмінюваних належать іменники іншомовного походження, які в більшості випадків істотно відрізняються своєю формою. Підклас невідмінюваних іменників охоплює загальні назви неістот, основи яких закінчуються: 1) голосними /e/, /a/, /o/, /y/, /i/, пор.: *пюре, абреже, леоне, адарме, аміле, безе, мед-*

ресе; фрейхоа, юбеа, пагуа, па-де-труа, пульга, туранга, аймара, антука; абрау, карігіну, муку, секу, кодру, мангбету, мату, тиграу; фортеп'яно, есперанто, ідо, кабаетто, кабалло, кавеццо, касетто, макао; ларі, криманчулі, кісі, ебосі, седзі, сугадатамі, маціоні, тавсакраві; приголосним: міні-скерт, цірліх-манірліх, павеспань, нонсенс, каюк, шанжан, та іменники-загальні назви істот, які розподіляються на дві великі групи: а) іменники-назви осіб, основа яких закінчується голосними /а/, /о/, /у/, /е/, /і/, наприклад: амхара, бабуа, бакуба, бавемба, джола, дуала; ібібіо, бакомо, бамбіно, баньоро, бороро, гого; ву, курчі-вандлу, немху, нонсу, чентсу; абаде, камікадзе, санде, базе, мукаче, маконде, протезе, рантьє, конферансьє; мансі, маорі, візаві, суамі, тахтаджі, калбі, барі; або приголосними, пор.: волоф, уолоф, яолоф, ханум, мадам, міс, містріс, місіс, фрутен, джі-ей; б) іменники-назви тварин, кінцевими основами в яких виступають голосні /а/, /о/, /у/, /е/, /і/, наприклад: аноа, арара, макао, кліо, мунго, ороно, гекко, каллініко, шимпанзе, авачі, вашіші, грізілі, саймірі, сосі, уакарі, фіфі та ін.

Значно розшириться число невідмінюваних іменників, якщо включати в їх коло всі категорії іменників, які характеризуються морфологічною незмінністю, зокрема: 1) жіночі власні імена типу Муккарам, Рузигуль, Джанет, Мерилін, Ев, Арбік, Арбінак, Аяк, Байлак, Дадар, Калдар (біля 3000); 2) жіночі власні іншомовні імена з кінцевими голосними основи /о/, /у/, /е/, /і/: Майсуло, Тойсуло, Янсуло, Назлі, Асли, Айбанц, Аксилу, Бібісилу, Тадельбану, Мелеме, Кільбіге, Ендебі, Гльбіне, Сальді, Глебі, Бібі (пор.: /о/ - 83, /у/ - 81, /у/ - 205, /е/ - 424, /і/ - 239); 3) жіночі прізвища власне українського та іншомовного походження з кінцевим приголосним основи: Яремчук, Воедчук, Коломієць, Вечір, Олехнович, Ральф; 4) жіночі прізвища власне українського та іншомовного походження з кінцевим голосним основи: Царенко, Перевесло, Трінченко, Дюма, Алаку; 5) чоловічі власні імена іншомовного походження з кінцевими голосними основи /і/, /е/, /у/, /о/, /у/: наприклад: Бакі, Барі, Будаві, Валі, Гані, Мінвалі, Сафаргалі, Асабе, Уразгільде, Байгільде, Буушки, Шаначі, Акушти, Хадко, Хасенко, Ябцоко, Дзабо, Баласиу, Дьокту, Сау, Даду, пор.: /і/ - 716, /е/ - 166, /у/ - 79, /о/ - 127; 6) чоловічі прізвища іншомовного походження з кінцевим голосним основи (/а/, /і/, /у/, /е/): Дюма, Легуа Руставелі, Фонашвілі, Торшиту, Думбадзе; 7) російські чоловічі прізвища на /-аго/, /-их/, /-ово/: Черних, Мертваго; 8) російські географічні назви з кінцевим формантом на голосний або з елементами /-ово/, /-іно/, пор.: Седово, Применково, Пушкіно; 9) іменники на позначення

власних географічних назв, зокрема: а) міст (Тюкіо, Делі, Гіблісі, Манагуа), б) країн (Фікарагуа, Перу), в) річок (Міссісіпі, Міссурі), г) гір (Кіліманджаро); 10) назв іншомовних газет, журналів, тижневиків: "Нойе Цайт", "Таймс", "Руде право", "Ченсабадтог"; 11) складноскорочені назви ініціального та ініціально-звукового типу: ЧАЧІ, АЧІ, ВАК та ін. (хоча у нормативних документах все частіше зустрічається ВАКУ).

Апелятивні (загальні) іменники невідмінюваного типу, які прийшли в українську мову з інших мов, розподіляються за родами на основі загальної диференціації іменників на два ЛГР за ознакою істота)неістота. Іменники-назви неістот належать до середнього роду. Такий розподіл у чомусь відповідає початковій родовій диференціації іменників в індоєвропейській мові, в якій назви неістот не могли мати ГЗ чоловічого або жіночого роду. Диференціація невідмінюваних іменників за родами в сучасній українській мові опосередкована їх семантикою, приналежністю до ЛГР істота або неістота і загальним принципом розмежування назв осіб та назв не-осіб серед іменників-назв істот. Родова приналежність іменників-назв осіб зумовлена їх позамовною співвіднесеністю, тобто семантичним змістом слова, а назви не-осіб належать за цим законом тільки до чоловічого роду.

Невідмінюваних іменників-назв неістот у сучасній українській мові найбільше - їх налічується 2499. Серед них найпомітніше виявляються нові тенденції перерозподілу невідмінюваних іменників за родами. Зміна ГЗ роду в більшості випадків зумовлена цілим рядом причин, серед яких варто назвати, перш за все, активне входження нового слова в лексичний фонд української мови, формування системи різноманітних зв'язків (синонімічних, лексико-семантичних), підпорядкування всім ГК і виникнення морфологічних зв'язків з системою відмінюваних іменників.

Одним з домінуючих факторів динаміки ГЗ роду в іменників-назв неістот невідмінюваного типу виступає система лексико-семантичних зв'язків. Запозичене слово зараховується до складу певної групи однорідних назв і в силу формальної "незвичайності" (кінцевий формант /і/, /у/ тощо), морфологічної немотивованості родової приналежності асоціюється з родовим словом ("метаіменником"), в результаті чого граматичний рід загальної назви переноситься на іншомовне слово. Кінцевий елемент невідмінюваного іменника іншомовного походження, очевидно, варто називати фіналлю, вкладаючи в цей термін поняття незмінюваності слова у формальному плані. Названий фактор (система семантико-парадигматичних зв'язків) зумовив зміну ГЗ середнього роду на чоловічий рід загалом ряду іменників-назв неістот, серед яких можна виленувати такі лексико-семантичні групи: 1) назви винограду (усахелоурі, халлі, хіхі, мтебандіді, муджуретулі, оджалеті, дондлабі, кабістоні, арараті) (всього 36)); 2) найменування вітрів (сироко, ібе,

торнадо, палперо (7)); 3) назви танців (*кінноурі, лекурі, картулі, давлурі, шимлі, мтіулурі, падеспань, пультга, солхіно* (14)); 4) найменування музичних інструментів (*тарогато, чонгурі, ствірі, гудаствірі, лавабо, мабу, бергамаско* (8)). ГЗ чоловічого роду в кожному з названих рядів слів мотивовано формою "метаіменника", який завжди позначає родову назву, пор.: " *виноград*", " *вітер*", " *танець*", " *інструмент*", а невідмінювані іншомовні іменники виступають видовими номінаціями.

Система лексико-семантичних зв'язків, їх активна дія зумовлює також перенесення ГЗ жіночого роду "метаіменника" на видові номінації серед іменників-назв неістот. Комплекс лексико-семантичних зв'язків визначає рівень активного входження невідмінюваного слова до словникового фонду, поширеність та чистоту функціонування запозиченого іменника, одночасно прогнозуючи зміну категоріальних значень, зокрема граматичного роду, який виявляється залежним від сили асоціативних поєднань нового слова з родовою назвою. Вторинне ГЗ роду в невідмінюваного іменника нормативним стає тоді, коли слово повністю підпорядковується семантичним законам 1) однорідності видових номінацій, 2) включення в обсяг загальної назви, наприклад: *шапка* → *тубетейка, ебосі, маніебосі*. Жіночий рід охоплює значно меншу кількість невідмінюваних іменників-назв неістот у порівнянні з чоловічим, пор.: 217 іменників-назв неістот належить до чоловічого роду, 74 - до жіночого роду. Літературно нормативним ГЗ жіночого роду виступає серед 1) назв різновидів вод (*віші, набеглаві*); 2) найменування різних типів річок (*еспе, карасу, кочокту, карасуکی, сарасу*); 3) назв предметів одягу (*кашибі, саквірі, шуба, папанакі, токоломо* (тапочка), *ебосі, маніебосі* (шапка)); 4) найменування мов (*хінді, ідиш, канембу, кісуахілі, ларі* (всього 15)); 5) назв різновидів хвороб (*данге, паннатачі, бері, бері - бері, мільдю*) та ін. У названих лексико-семантичних групах слів "метаіменниками" виступають лексеми жіночого роду, пор.: " *вода*", " *річка*", " *долина*", " *шуба*", " *тапочка*", " *мова*", " *хвороба*". Закон семантичної підпорядкованості в сучасній літературній практиці зумовив зміну ГЗ роду у 214 невідмінюваних іменників-назв неістот. Останнім часом спостерігається активізація названого закону, його домінування при взаємодії з іншими чинниками.

Не менш поширеною і функціонально значущою виступає одинична підпорядкованість запозиченого невідмінюваного іменника, який виступає видовим найменуванням, родовому, включення в лексико-семантичну групу як однорідної видової назви, перенесення ознаки роду "метаіменника" на іншомовне слово. Часто нове слово позначає окремий різновид певного предмета або явища, його специфічні особливості, відтінки, для відображення яких існують у деяких мовах спеціальні слова. Внаслідок активного асоціативного зв'язку видової назви з родовою, функціонування поруч, в одному ряду з однорідними видо-

вими назвами, граматичне значення роду яких формально мотивоване, відбувається зміна родової приналежності іншомовного невідмінюваного слова, закріплення вторинного ГЗ роду, пор.: *монтежю* - *апарат*, *мухамбазі* - *віршовий розмір*, *мчаді* - *хліб*, *нейблау*, *індантеблау* - *барвник*, *пенальті* - *удар*, *пуре* - *мед*, *сулугуні*, *брі* - *сир*, *диплахне* - *злак*, *кабулі* - *діалект*, *казикчі* - *жанр*, *кодру* - *великий ліс*, *мачете* - *ніж*, *кневрї* - *гличик*, *лахті* - *пояс* і *аброгані* - *торочка*, *бахрома*, *седзі*, *сподзі* - *перегородка*, *апїте* - *гора*, *гобі* - *пустиня*, *араху* - *горілка*, *арпеджоне* - *віолончель*, *годорі* - *корзина*, *акліне* - *лінія*, *алабі* - *міра довжини*, *амрі* - *культура*, *аматі* - *скрипка*, *венстре* - *партія*, *горші* - *кавалерія*, *кано* - *школа*, *кеві* - *жуйка*, *пайзе* - *табличка* і под.

Розглянуті приклади не можуть бути тільки винятком із загального правила, вони свідчать про витворення абсолютно нових і відмінних тенденцій і законів родової диференціації невідмінюваних іменників-назв неістот, відображають процеси активного освоєння іншомовної лексики, формування нової сітки мотивованості категоріальних значень роду. Одним з таких законів виступає принцип семантичного включення або система семантико-парадигматичних зв'язків, які внаслідок нульової мотивованості родової належності запозиченого слова з боку його форми зумовлюють перенесення формально мотивованої ознаки роду загальнородового іменника на видові назви. Літературно нормативним вторинне значення граматичного роду стає тоді, коли невідмінюваний іменник-назва неістоти постійно асоціюється мовлянами з загальною назвою, як це спостерігається у слів типу *лекурі* - *танець*, *марарі* - *діалект*, *денге* - *хвороба*, *торнадо* - *вітер*, при еліпсі (пропуску) загальної назви невідмінюване слово наслідуює його ГЗ роду, наприклад: *Вона (Марилька) нам винограду пасинкувала, Опилення учора провела За способом новим, боротись вчила Я з мільдю небезпечною в садах, Ми вдячні їй, вона наш садівник* [Л.Забашта]. Вторинне значення граматичного роду, набираючи статусу літературно нормативного, відображається в лексикографічних працях, пор.: *урду* - ж. [СУМ, X, с. 474], *торі* - ж. [СУМ, X, с. 204], *хінді, гінді* - ж. [СУМ, XI, с. 74], *бері* - ж. [СУМ, I, с. 61] та ін.

Важливим при динаміці родової належності невідмінюваного іменника-назви неістоти, його активного освоєння виступає принцип синонімічності, значеїневої тотожності загальнопоширеного слова і запозиченого, внаслідок чого ГЗ роду загальноприйнятого іменника переноситься і на іншомовний. Дія цього закону зумовила зміну родової приналежності цілого ряду слів (77 іменників). ГЗ жіночого роду, яке виступає формально у "метаіменника", фіксується серед 1) назв різноманітних страв: *кольрабі* (капуста), *саламі* (ковбаса); 2) найменування тканин: *байхоа* (ворса); 3) назв одиниць виміру:

беррі (миля); 4) найменування різновидів одягу: *мініскерт* (юбка), *модесті* (манишка); 5) назв різновидів вулиць: *авеню* (вулиця), *штрассе* (вулиця); 6) найменування дитячих іграшок: *пугане* (лялька), *кекесі* (матрешка); 7) назв моделей зачісок: *мідзура* (зачіска); 8) найменувань приміщень, окремих різновидів житла: *асьенде* (вілла, дача); 9) назв рослин та їх плодів: *фрейхоа* (пальма), *юбеа* (пальма), *чинебулі* (хурма) та ін., пор.: *експо* (виставка), *урмулі* (пісня), *цхенбурті* (їзда).

Значення чоловічого роду більш поширене серед невідмінюваних іменників-назв неістот і охоплює різноманітні синонімічні кореляції, які зокрема поширені серед 1) назв приладів, апаратів: *наргіле* (курильний прибор), *бодо* (апарат); 2) найменувань рослин та їх плодів: *туркмені* (їзюм), *бада* (сік); 3) назв різних моделей автомобілів: *сафарі*, *болі*, *авто* (автомобіль); 4) найменувань податків: *сачекле* (податок); 5) назв одиниць виміру ваги, довжини, ємкості: *адарме* (міра ваги, приблизно тотожна кілограму), *аді*, *адлі* (міра довжини, майже рівна метру), *кепелло*, *каде* (міра ємкості, наближається до літра), *генрі*; 6) найменувань друкарських шрифтів: *альдіне* (шрифт); 7) назв грошових одиниць: *екю*, *ейре*, *каболетто*, *кавалато*, *кавалло*, *квартильо*, *квартино*, *ларі* (всі вони асоціюються з карбованцем); 8) найменувань предметів одягу: *суйконе* (мундир), *карігіну* (костюм); 9) назв пароплавів: *авізо* (корабель) та в багатьох інших лексико-семантичних угрупованнях, пор.: *бай-у* (сезон), *аквафорте* (офорт), *аккую* (колодязь), *альпака* (сплав), *амиле* (горщик), *антука* (зонт), *бардильо* (мармур), *бухарі* (камін), *гремі* (коньяк), *кавасаки* (бот), *канці* (ріг), *якоб* (стиль).

Категорія роду серед відмінюваних і невідмінюваних іменників-назв неістот виступає класифікаційною, тому що грамеми роду (чол., жін., середн.) розподіляються між різними формально і семантично неспіввідносними лексемами: чол.р.: *явір*, *барабан*, *чонгурі*; жін.р.: *зима*, *біва*, *дзорі*; середн.р.: *озеро*, *горе*, *пюре*, *журі*.

Класифікаційний характер парадигми роду зумовлює закріплення відповідного типу відмінювання, пор.: *зима*- жін. /а); *явір*- чол. /ø/ тощо. Морфологічна незакріпленість граем роду у невідмінюваних іменників-назв неістот, відсутність мотивованості родової приналежності позамовним змістом зумовлює активне вклучення невідмінюваних слів у систему лексико-семантичних зв'язків, їх підпорядкування цим зв'язкам з метою опосередкованої мотивації значення роду, пор.: *виноград*- чол.р. → *аліготе* - середн.р. → *виноград аліготе* → *смиачний аліготе*. Інтенсивний процес впливу системи лексико-семантичних зв'язків простежується також на підгрупі невідмінюваних іменників-назв неістот, в яких наявна різна узгоджуваність у роді, наприклад: *популярне біенале*//*популярний біенале*, *попу-*

лярний біенале//*популярна біенала*, *цірліх* - *манірліх*-чол., жін. середн.; *медресе*, *мацоні*, *віскі*, *динамо*, *дінчі*, *каурі*, *ламенто*, *антре*- жін., середн.; *авто*, *амі калі*, *асамтаврулі*, *безе*, *жабо*, *мо*, *моко*, *муаре*, *анчаді*, *сіртакі*, *сулугуні*, *джерсі*, *кашне*, *манго*, *мангу*, *макао* (всього 32 іменники). У більшості випадків вторинне значення граматичного роду зумовлене семантико-тематичною підпорядкованістю видової назви загальнонародовій і перенесення формально мотивованого роду "метаіменника" на невідмінюване слово, пор.: *біенале* - виставка, *медресе* - школа, *віскі* - горілка, *динамо* - машина, *сулугуні* - сир, *мохо* - шар ґрунту; часто зміну роду викликають синонімічні зв'язки, наприклад: *дінчі* (шлюпка), *ігну* (хатина), *каурі* (раковина), *ламенто* (арія), *мчаді* (хліб), *болеро*, *сіртакі* (танець), *асамтаврулі* (шрифт), *безе* (поцілунок), *біенале*, *беннале* (форум) або однорідні видові назви, їх вплив (*мо*, *ом*, *алпер*; *муаре*, *джерсі*, *сатин*, *ситець*, *штапель*). Активна дія різних факторів, їх перетин зумовлює функціонування окремих невідмінюваних іменників-назв неістот з неоднаковим граматичним значенням роду, пор.: *Адже*, *крім ХТЧ національного фестивалю гумору і сатири*, *тут проходило VІІІ міжнародне біенале гумору та сатири в мистецтві і ІІІ міжнародний фестиваль комедійних і сатиричних фільмів* [Літературна Україна. - 1985. - 22 серпня]; *Таброво* - *одна із столиць сміху. У травні до цього невеличкого болгарського містечка з'їдуться письменники, художники, артисти, скульптори на VІІІ міжнародний беннале сатири і гумору, який проходить під девізом "Світ уцілів, бо сміятися вмів* [Перець. - 1987. - N 9. - С. 15]; *Кожна біенале засвідчує неабиякий інтерес до полотен нового напрямку...* [Молодь України. - 1983. - 14 січня].

Мовна практика свідчить, що літературно нормативним стає те значення роду невідмінюваного іменника, яке відображає його активне підпорядкування системі лексико-семантичних зв'язків. Отже первинне ГЗ середнього роду невідмінюваних іменників-назв неістот іншомовного походження виступає показником формального входження слова до лексичного фонду, його вклучення до класифікаційної сітки категорії роду, а вторинне значення роду відображає активне освоєння нового слова, підпорядкування семантико-парадигматичним законам рідної мови, витворення опосередкованої формальної мотивованості ГЗ роду.

Значну роль при закріпленні вторинного ГЗ роду як літературно нормативного відіграє подібність невідмінюваного слова до форм відмінюваних іменників, морфологічні зв'язки. Так, більшість слів з фіналлю /а) набула граматичного значення жіночого роду (*фрейхоа*, *юбеа*, *цицмата*, *легуа*, *бальбоа*, *твела*). Інколи зберігається ознака роду мови-джерела, як це спостерігається у слів *болеро* (італ.

bolezo - т), *жабо* (фран. *jabot* - т), *альпака* (нім. *Alpaka* - т), *антука* (фран. *entouteas* - т), *па-де-труса* (фран. *pas-de-tross* - т). Останнім часом не простежується активізації останнього фактору, іншомовні слова підпорядковуються законам лексико-семантичних зв'язків і родової диференціації тієї мови, в яку вони запозичені. Морфологічний фактор зумовлює активні зміщення в групі іменників з фіналлю /о/, чому сприяє тотожність відмінкової парадигми узгоджуваних слів, крім називного і знахідного відмінків (див. (Табл. 13)).

Рідко в сучасній українській мові граматичний рід невідмінюваного іменника-назви неістоти мотивований раритетною змінюваною формою. Подібне спостерігається тільки у слові *кантеле*, у більшості випадків не закріпилося формально мотивоване значення роду, пор.: *портмоне*- середн.р. // *портмонет*, *портмонетка* (Леся Українка); *фортепіано*- середн.р. // *фортеп'ян* (І.Я.Франко, О.Кобилянська, І.С.Нечуй-Левицький); *кофе* - середн.р. // *кофій* (І.С.Нечуй-Левицький).

Семантично мотивована у переважній кількості відмінюваних іменників категорія числа характеризується кількома способами витворення співвідносних форм однини і множини, зокрема при допомозі а) формотворчих суфіксів: *громадяни*- *громадянин*, *харків'яни* - *харків'янин*; б) зміни парадигми відмінювання (конверсія): *стіл*-*столи*, *дерево*- *дерева*. У невідмінюваних іменників категорія числа позбавлена формотворчого потенціалу, внаслідок чого звужується її формальна реалізація в українській мові. У цьому підкласі іменників не виявляється класифікаційна специфіка ГК числа (пор.: класифікаційний характер граем числа в іменників *singularia tantum* типу *золото*, *зло*, *селянство* і *pluralia tantum* (*висівки*, *вершки*, *канікули*, *хитрощі*)), послідовно реалізується словозмінна сутність категорії граматичного числа (418, 1, с. 417), яка виражається в системі протиставлених рядів форм однини та множини, формально реалізованих на синтаксичному рівні в моделях типу *красиве портмоне* // *красиві портмоне*, *тепле кашне* // *теплі кашне* і под., які свідчать про омонімію форм числа на морфологічному рівні.

Витворення підкласу іменників *pluralia tantum* свідчить про звуження класифікаційного характеру категорії роду, з одного боку, і трансформацію абсолютної ознаки (класифікаційної) в категорію числа. Серед невідмінюваних іменників-назв неістот зрідка спостерігається перехід слів до множинних іменників, пор.: *галіфе*, *графіті*, *сапераві* - середн.р., мн. Тяжіння окремих форм невідмінюваних іменників з фіналлю /і/ до слів множинного типу пояснюється силою асоціативного зв'язку з відповідним закінченням відмінюваних іменників, а в іменника "галіфе" ГЗ множини мотивоване семантичним зв'язком із словом "штани". В сучасній мові не спостерігається (крім *ралі-*

мн.) абсолютного входження названих слів до складу іменників *pluralia tantum*, що свідчить про активний класифікуючий характер категорії роду, закріпленість категоріальних значень роду за невідмінюваними іменниками.

Морфологічна мотивованість роду невідмінюваних іменників-назв тварин зумовила закріплення загального принципу, за яким всі іншомовні іменники невідмінюваного типу належать до чоловічого роду. Мовна практика свідчить про значні відхилення від названого правила, пор.: *гекко*, *зоса*, *калас*, *тюрко*, *тейє*, *тейю*, *тинолу*, *фіфі*, *фугу*, *хромулі*, *івасі*, *цеце*, *току* - жін.р.; *тюрбо*, *агамі*, *коаті*, *рамбульє* - середн.р. (іменників-назв тварин чол.р. налічується 42). ГЗ жіночого роду більшості названих іменників мотивоване законом семантико-тематичного підпорядкування, синонімічними зв'язками і впливом однорідних номінацій з формально мотивованим родом, наприклад: *гекко*, *тейє*, *тейю* - ящірка; *зоса* - личинка; *калас*, *ківі*, *тюрко*, *тинолу*, *таку*, *току* - пташка (однорідні видові назви: *ластівка*, *ворона*, *сорока*, *зогуля*, *синиця*); *фіфі* - завитка, *фугу*, *хромулі*, *івасі* - риба (*івасі*- тихоокеанська сардина), *цеце* - муха (...це була робоча бджола... Вона мала вигляд добре відгодованої колібрі (Вечірній Київ. - 1974. - 28 жовтня)).

ГЗ середнього роду, очевидно, пояснюється впливом невідмінюваних іменників-назв неістот, де кореляція фіналей /і/, /о/, /е/ з ознакою середнього роду є домінуючою (див. (Табл. 13)), а також низькою частотою вживання. Витворення співвідносних форм роду на синтаксичному рівні (*великий кенгуру* // *велика кенгуру*, *малий шимпанзе* // *мала шимпанзе*) має місце тому, що 1) не суперечить основним моделям узгодження (означуване слово + іменник) та координації (*шимпанзе біг* // *шимпанзе бігла*); 2) відображає зростаючу тенденцію реалізації ознаки статі в граемі роду іменника; 3) відбувається тільки внутрішнє перетворення в структурі слова, тобто граемі роду розподіляються між різним вживанням однієї словоформи (подібне спостерігається і при витворенні форм числа у всіх невідмінюваних іменників: *їхало таксі* // *їхали таксі*, *бігла кенгуру* // *бігли кенгуру*). Омонімізація (традиційно віднесення іменника до "спільного роду") форм роду іменників-назв тварин є властивою тільки для невідмінюваних іменників іншомовного походження.

Внутрішнє перетворення в структурі словоформи в результаті її активного вживання для номінації осіб обох статей широко реалізується серед невідмінюваних іменників-назв осіб, повторюючи в основних рисах аналогічне явище серед іменників-назв професій (*відомий академік виступив* // *відомий академік виступила*). У сучасній українській мові налічується 219 невідмінюваних іменників-

назв осіб, в основній своїй масі - це назви осіб за національністю і народністю країн Латинської Америки та Африки, пор.: *абабде, азанде, ібібіо, макагола, нонсу, таодзе, йоруба, барунді, бусано, бакуба, ваганда* і под. Рівномірне функціонування іменників-назв осіб з ГЗ чоловічого і жіночого роду пояснюється і їх парадигматичною незакріпленістю, тобто омонімією відмінкових форм поза контекстом, пор.: *побачив знайомого конферансьє // захоплювався чинням вести вечір елегантної конферансьє*. Невідмінювані іменники-назви осіб не утворюють аналітичних форм роду, що широко реалізується серед професійних номінацій (пор.: *тракторист → хлопець-тракторист // жінка-тракторист, капітан → жінка-капітан, президент → жінка-президент*).

Серед невідмінюваних іменників-назв осіб простежується неадекватність морфологічних і синтаксичних ознак роду. Домінуючими виявляються синтаксичні параметри, які відображають перетин ситуативних, експресивних і комунікативних завдань. Результатом цих зміщень є омонімізація форм і закріплення чоловічого і жіночого роду як нормативних.

В іменника "*растрепе*" поруч з чол. і жін.р. фіксується ще й середн., що визначається семантикою слова. Воно позначає неохайну людину, оцінку її зовнішності, рис характеру. Слово "*рамолі*" також дається з позначкою середн.р. (СУМ, VIII, 447 - помітка чол.р., Орфографічний словник української мови. - К., 1977. - С. 638 подає тільки з поміткою середн.р.) Значення середн.р. також зумовлено лексичним змістом слова, його кваліфікаційною якісністю. Щодо іменника "*аташе*", то він, безперечно, чол.р. (СУМ подає його з поміткою середн.р. (I, 70)).

Невідмінювані іменники іншомовного походження становлять основний фонд підкласу невідмінюваних іменників-загальних назв. (Тут не враховуються незмінні слова типу *півснопа, піввідра, півхліба*, які варто віднести до числівникового різновиду утворень (у СУМі їх нараховується 72)). Їх родова диференціація, як у фокусі, відображає вплив різноманітних факторів, домінуючою серед яких виступає система лексико-семантичних зв'язків. Родова приналежність невідмінюваних іменників-назв осіб семантично мотивована і послідовно визначається статтю особи, яка називається, пор.: *мадам, пері, ханум, міс, міледі, сутті* - жін.р.; *порт'є, алме, гасекі, б'єхо, брачанті, граціозо, денді, жірші, рефері, шевальє, ефенді* - чол.р. і под.

Рід невідмінюваних складноскорочених слів визначується стрижневим словом. В останній час в українській мові активізувалась формально-граматична мотивованість роду окремих аббревіатур, що реалізується в моделях типу *ВАН затвердив, повернувся із ЖЕКу*, наприклад: *Ми живемо в будинкові, де більш прак-*

тичні та вчені, ледь переступивши поріг, одразу ж затівали капітальний ремонт, а менші практичні та до того ж і не вчені, як оце ми з дружиною, починали оббивати пороги ЖЕКів, скаржачись на неполадки та недоробки [А.Дімаров]. Незважаючи на те, що названі іменники активно функціонують із значенням чоловічого роду, вони не втратили й первинну родову приналежність, яка мотивована стрижневим словом. Подібні тенденції властиві тільки аббревіатурам ініціально-звукового типу, стрижневим словом яких виступають іменники жіночого або середнього роду.

ГЗ роду власних географічних назв, найменувань газет, журналів підпорядковане формально мотивованій родовій приналежності загальних назв, пор.: *Делі, Мбілісі* (місто - середн.р.) - середн.р.; *Чікарагуа, Перу* (країна - жін.р.) - жін.р.; *Глобу, Руде право* (газета - жін.р.) - жін.р. і под. Інколи назви міст відносяться до чоловічого роду, наприклад: *Токіо вперше офіційно визнав, що японці беруть участь у бандитських операціях проти суверенного Афганістану* [Радянська Україна. - 1986. - 25 жовтня]. Такого типу конструкції зумовлені впливом російської мови, де іменники-назви міст мають значення чоловічого роду, тому що загальна назва "*город*" - чол.р. Подібне вживання є ненормативним.

Особливістю відмінкових категоріальних значень серед невідмінюваних іменників виступає їх формальна нереалізованість. Омонімія форм числа зумовлює наявність у кожному невідмінюваному іменнику наявність (поза контекстом) всіх відмінкових форм (пор.: серед відмінюваних іменників омонімія форм можлива, але вона охоплює не більше трьох форм: *хоробрості* - род., дав., місц.в.).

Морфологічна нереалізованість форм числа і відмінка у підкласі невідмінюваних іменників свідчить про неоднорідний характер іменних категорій і відносне переміщення ГЗ роду в основу слова, про що у свій час писав Л.Новак [359, с. 210-255]. З другого боку, відсутність формально вираженої відмінкової парадигми дозволяє невідмінюваним іменникам швидше вступати в лексико-семантичні зв'язки, підпорядковувати їм і родову приналежність. Форма слова не завжди виступає визначальною при його віднесенні до множинних іменників (пор.: фіналь /i/ невідмінюваних іменників (див.(Табл. 13)) і при визначенні ГЗ роду (див.(Табл. 14))).

Термін "невідмінювані іменники" не зовсім правильно виражає специфіку цього підкласу слів. Словоформи, основа яких не виступає словозмінною, тобто словоформи, позбавлені флексії, вступують у синтаксичні зв'язки прилягання (інфінітив, дієприслівник, прислівник: *бажання мандрувати, йдуть співаючи, писати старанно*). Невідмінювані іменники характеризуються синтаксичними зв'язками узгодження (*красиве метро*), керування, (*пюре з картоплі*) - на рівні речення. Названу особливість

(невідмінюваність) необхідно наголошувати, підкреслюючи умовний характер значення терміна "невідмінювані іменники", які характеризуються тільки формальною незмінністю.

Таблиця 13

	РІД						
	ч.р.	ж.р.	с.р.	ч. і ж.	ж. і с.	ч. і с.	ч., ж. і с.
Назви істот	305	57	4	227	2	2	1
Назви неістот	196	101	1464	9	12	27	1
Загальна кількість	501	158	1468	236	15	29	2

Таблиця 14

Фінали	Загальна кількість слів	с.р.	ч.р.	ж.р.	ж. і ч.р.	ж. і с.р.	ч. і с.р.
/о/	1252	937	243	18	49	3	2
/е/	368	298	36	19	9	3	4
/і/	271	127	96	27	16	3	2

Інокли невідмінювані іменники набувають ознак відмінюваних у мовленні окремих авторів, що переважно мотивується їх прагненням ввести такі лексеми в активний словник української мови і підпорядкувати повністю законам відмінюваності всіх іменникових лексем, пор.: *Де не візьмись, в її бюрі з'явився підполковник міліції* [С.Горлач]; *Не довго думаючи, іду до пластової домівки і заходжу до бюро, де мене зустрічає молода особа* [С.Горлач]; *Всі наші речі їхали автом, але дубок я забжди мав коло себе: чи то на пляжі, чи в гарячий день серед поля* [С.Горлач]. Така тенденція може бути виправданою у формальному плані, оскільки з цього боку запозичені слова з кінцевим голосним нічим не відрізняються від інших іменникових лексем, що прийшли в українську мову в інші періоди її розвитку і набули всіх ознак відмінюваності (пор. специфіку слів іншомовного походження з кінцевим приголосним основи, які поза всяким сумнівом характеризуються формальною ознакою роду і послідовно відмінюються). Подібні підходи до освоєння іншомовних слів типу *кіно, попури, кімоно,*

фойє, бюро властиві були українській мові у кінці ХІХ- на початку ХХ століття. І тільки окремі зі слів набули повного засвоєння і формально повністю уподібнились (і асоціювалися) іншим іменниковим лексемам: вони послідовно відмінюються, ГЗ роду, числа і відмінка визначається за кінцевим формантом (*пальто*), окремі ж з них тільки у розмовному мовленні характеризуються відмінюваністю (*кіно, шосе (З кедрових квадрів, тісно при собі, Вона стоїть, простора і широка, Ця хата з ганком, що в його різьбі Відбився блиск гетьманського барокка [О.Ольжич])*), проникаючи у художньо-поетичне. Відмінювання такого типу слів якоюсь мірою засвідчує уніфікацію вжитку всіх різновидів іменникових лексем, але подібне використання не стало нормою літературної мови і в цьому розрізі відображає тільки прагнення окремих авторів (переважно майстри слова діаспори) уникнути вирізнення серед усього загалу іменникам якогось підтипу слів, що принципово ні у формальному, ні у семантичному плані не відрізняється від інших слів. У цьому разі поряд з власне-мовним аспектом вжитку таких слів слід враховувати психолінгвістичний чинник, що може стати визначальним, оскільки більшість носіїв мови асоціюють такого типу слова як формально невідмінювані, що набувають МЗ числа і відмінка тільки у контексті, поза останнім для них властива омонімія усього загалу МФ. Зміни у граматичному ладі мови відбуваються не миттєво, оскільки вони опосередковані тривалим нарощуванням тенденцій видозміни та уніфікації, тому й випадки відмінювання традиційно незмінюваних іменникових лексем слід сприймати або як суто авторські, або як такі, що спрямовані на модифікацію загальних норм вжитку.

Розділ ІV. ФОРМАЛЬНО-ГРАМАТИЧНА І СЕМАТИЧНА КОРЕЛЯТИВНІСТЬ / НЕКОРЕЛЯТИВНІСТЬ ДІЄСЛІВНИХ КАТЕГОРІЙ

§ 1. СЕМАТИКО-ГРАМАТИЧНІ ГРУПИ ДІЄСЛІВ ТА ЇХ МОРФОЛОГІЧНІ КАТЕГОРІЇ

За семантико-граматичними властивостями дієслова поділяються на два найбільш узагальнених класи: слова абсолютного (автосемантичного) значення (закритої семантики) із самодостатнім смислом (*рости, світити, розвиватися, синіти, зеленіти, цвісти* і т.д.) і релятивного значення (синсемантичні дієслова) з семантичним і граматичним визначенням кількості і якості непередикатних знаків, відношення між ними (*турбуватися, міркувати, думати, освітлювати, заповнювати, обслуговувати, зачікувати, доставляти* і под.). Автосемантичні лексеми є самодо-

статними для формування ними окремої синтаксичної структури і по-стають як одновалентні (суб'єктні) дієслова: *Хлопець сміється; Дівчора грається; Малеча радіє; Людина спить; Весна прийшла; Ліс стоїть; Птахи прилетіли; Дівчина працює* і под.

Релятивні дієслова вимагають компенсації змісту залежними словами: *Син турбується про матір; Учений думає про закон; Жінка розкріює тканину ножицями; Син розсердив батька; Мати чекала на сина*. Інколи дієслова диференціюють щодо здатності утворювати речення на дієслова повної і неповної предикації [119, с. 166]. Релятивні дієслова компенсують семантико-граматичну недостатність шляхом приєднання залежного слова (керування), абсолютивні дієслова обмежені лише предикативним зв'язком, чітко детермінованим щодо ГФ. Витворення семантично елементарного речення є наслідком заповнення семантичних гнізд дієслова: *Каменя (хто?) відколює шматки (що?) від каменя (від чого?) молотком (чим?)*. На власне-синтаксичному рівні підмет і присудок постають взаємозалежними, з'єднуючись предикативним зв'язком. Семантично ж аргумент у позиції підмета на рівні з іншими компонентами елементарного речення є залежним від дієслова-предиката.

Різниця між абсолютивними і релятивними дієсловами ґрунтується на парадигматиці їх семантичних гнізд. Заповнення останніх є вибіркоким, оскільки дієслово визначає семантику залежного іменникового аргумента і його функцію. Здатність дієслова прогнозувати кількість аргументів, їх якість, відношення між ними і детермінувати форму їх вираження становить його *валентність*. Заповнюючи семантичні гнізда предиката-присудка, іменникові непередикатні аргументи диференціюються за семантичними функціями (діяч. адресат. експерієнсив, об'єкт, результатив, знаряддя, засіб, носій фізичного стану, носій всеохоплюючого фізичного стану, ідентификатив, компонентив, композитив, локатив [106, с. 40-42]) і разом з першими відбивають особливості семантичної структури елементарного речення. Семантичні функції іменникових аргументів корелюють / не корелюють з опозицією "істота/неістота", корелятивними назвами істот є функції діяча, адресата, експерієнсива, з назвами неістот - знаряддя, засобу дії. Нейтральними щодо семантики істоти/неістоти виступають функції результатива, об'єкта, ідентификатива, композитива, компонента, локатива, носія фізичного стану, носія всеохоплюючого фізичного стану.

Семантичні функції іменникових непередикатних аргументів співвідносяться з відмінковою системою, кожна з відмінкових форм є спеціалізованим засобом їх вираження (детермінація дієсловом-предикатом залежної ГФ). Семикомпонентна іменникова ієрархія відмінків відбиває акумуляцію різних форм з однією функцією, інвен-

тар відмінкових функцій в одній формі і співвідношення різних форм відповідає детермінованим дієсловом компонентам. Кваліфікація ГК валентності як здатності дієслова визначати семантику сполучуваного іменника і його форму свідчить про відмінкову закріпленість за семантичними функціями, співвідносність з лівобічною/правобічною, з одного боку, і суб'єктною/об'єктною/адресатною/інструментальною/локативною, з другого боку, валентністю.

У синтаксисі синсемантичність слова є вирішальним фактором при визначенні функції і статусу аналітичних синтаксичних форм. Слова релятивної семантики зумовлюють поширення аналітизму на рівні синтаксису і його трансформацію в парадигматику. У синсемантичних дієслів наявні лише синтагматичні семи, вони й визначають їх статус у системі мови.

Поняття дії включає в себе семантичні ознаки активності, доцільності, каузативності, об'єктності, інструментальності. Найпо-свідовніше вони вираженні лише серед номінативно-акузативних дієслів, які позначають активні цілеспрямовані дії, що витворюються особою і спрямовані на об'єкт з метою його перетворення. Значення каузативності зумовлює широку функціональність дієслова дії, його інколи розглядають в ряді дієслівних інтенцій і тлумачать як особливість певної пропозиції, як правило, імпліцитної [235], хоча тут швидше має місце модифікація валентності дієслова. Семи активності і доцільності пов'язані з лівобічною валентністю дієслова (суб'єктивним аргументом). На об'єктну (правобічну) валентність орієнтований семантичний компонент каузативності, який виражає мотивацію, причину, пор.: *Я зупиняю підводу і йдемо пішки* [Коцюбинський, 1984, с. 42] і *Підвода зупиняється і йдемо пішки*; *Гімко зараз же погасив сірника, і густа темрява знову заступила очі* [Тютюнник, 1984, с. 23] і *Сірник погас, і густа темрява заступила очі*. Дієслова-предикати дії охоплюють різноманітні семантичні функції іменникових аргументів і диференціюються на одно-, дво-, три-, чотири-, п'яти- і шестивалентні дієслова.

Дієслова дії охоплюють лексеми на позначення фізичної дії: *вишивати, різати, чеканити, шити, шліфувати, складати* і под.; інтелектуальної дії: *акумулювати, аналізувати, імпровізувати, конструювати, проектувати, систематизувати, створювати, фантазувати* та ін.; мовлення: *оголошувати, оповідати, повіствувати, пояснювати, розповідати, стверджувати, уточнювати, шепнути* і т.д.; давання: *відбирати, віддавати, відправляти, давати, дарувати, доручати, красти, отримувати, платити, присвоювати* і под.; відношення: *переважати, рівнятися* і т.д.; простору: *висіти, лежати* та ін.; володіння і приналежності: *володіти, тримати* і под.

Дієслова стану характеризуються елементарною смисловою структурою і називають приписувані субстанціям ознаки, властивості як іманентно їм властиві, що не виходять за межі суб'єкта. Вони виражають стан, сферу якого становить один суб'єкт (тому їх кваліфікують як суб'єктні або як автосемантичні). Дієслова стану характеризуються відсутністю семи активності, їх пасивність формально не виражена і кваліфікується як семантично-граматична, що зумовлюється семантичною структурою лексеми, від її особливостей залежать тип речення і семантичні функції іменникового аргумента.

Центр дієслів стану становлять одновалентні, абсолютивні дієслова, периферію - двовалентні, пор... всі *сміялися* [Тютюнник, 1966, с. 48]; *Мече* річка все тихенько і моря шукає [Гулак-Артемівський, 1978, с. 88]; *Ось сонечко зайшло, і світить* нам, і *світить* нам, і *гріє* [Гребінка, 1977, с. 96]. За тином під вербами сиділа юрба дівчат. *Хлопці* стояли коло їх і *балакали* [Нечуй-Левицький, 1966, т. 1, с. 287]; На високому старому в'язі в лелечім гнізді *сплять* лелеки [Довженко, 1964, т. 1, с. 296]; *Дідусь сидить* над річкою [Підмогильний, 1989, с. 209]. До дієслів абсолютивної семантики входять лексеми на позначення фізичного або психічного стану суб'єкта: *біліти, зеленіти, переживати, радіти, страждати, синіти, сушити, твердіти, хвилюватися, чорніти*; фізіологічного стану: *дихати, кашляти, позіхати, спати*; поведінки: *безчинствувати, вередувати, капризувати, коверзувати, сваволити, химерувати*; звучання: *барабанити, галасувати, гудіти, дзвеніти, дзижчати, кричати, репетувати, шелестіти, шуміти*; буття: *бути, жити, зароджуватися, існувати, стояти* і функтивні дієслова: *горіти, йти, працювати* (годинник), *китити, накрапувати, світити, текти* та ін.

Послідовна диференціація лексем на дієслова дії і дієслова стану має вирішальне значення, оскільки інвентар дієслівних ГЗ значною мірою залежить від приналежності дієслова до першого чи другого розряду слів. Дієслова стану є значно складнішими у функціональному плані, що мотивується їх похідністю і конденсацією попередньої семантики (реченнєвої) у своїй структурі. Первинні функції суміжних компонентів речення семантично узгоджені: продовжена сема одного знака відповідає продовженій семі іншого. Ітеративність сем в реченні є важливою рисою його семантичної організації. Так, компоненти речення *Діти сплять* узгоджені за семантикою істоти. Якщо одна із них вживається у вторинній функції, то сам по собі знак зовні втрачає відповідну продовжену сему. Наприклад, у реченні *Будинок спить* семантичне узгодження відсутнє. Сема істоти компонента *спить* наділяє суміжний компонент ознакою істоти, персоніфікуючи його, і трансформує в суміжний клас знакової системи. Семантика істоти/неістоти є однією з найзначущіших в семантичній організації ре-

чення і виступає регулярно ітеративно, будучи відображеною в іменникових і дієслівних лексемах. Суперечність між первинною і вторинною функціями знаків, що репрезентують суміжні компоненти, становить ґрунт для міжкласної інтеграції; регулюючим засобом є продовжені семи.

Опозиція дієслів дії і дієслів стану пронизує всю граматичну систему мови. Похідністю дієслів стану зумовлюється, зокрема, їх своєрідність щодо видового протиставлення (непарність переважно властива дієсловам стану; результативність - дієсловом дії, пор.: *любити // розлюбити, будувати // побудувати, малювати // намалювати, писати // написати // відписати*). У відношеннях до різноманітних субстанцій та обставин⁶⁵ виявляється дієслівна ознака, відбита або в семантиці дієслова, або в його МК. Розрізняються три групи властивостей дії: 1) внутрішні якісно-кількісні (динамічність, інтенсивність, кратність/однократність, тривалість/миттєвість, завершеність/незавершеність), що відбиті у ЛЗ дієслова і МЗ виду і способу; 2) внутрішні відносні властивості дії, що виявляються у зв'язках дієслова з аргументами і відбиваються в семантиці дієслова, лексико-граматичних значеннях особовості/ неособовості, ГЗ особи і валентності; 3) зовнішні відносні властивості дії, які відбивають відношення до процесу з боку учасників комунікації (категорія модальності) або відношення певної дії в часі до моменту мовлення й до іншої дії (категорія часу і виду).

Структурний фактор встановлює межі зарахування форм до дієслівних і диференціює дієслова на повнозначні/ напівповнозначні/ неповнозначні. Якраз тут структурні особливості реалізації ГЗ перетинаються з функціональними. Серед усіх дієслівних форм розрізняються два способи за власними експонентами і один спосіб акумульовано (виділення інших є семантико-синтаксичним), два види (в їх межах вичленовуються різноманітні підвиди), три форми часу (+/- давноминулий час), три особових форми, дві форми числа, три форми роду (обмежені формами минулого часу і умовного способу), шість форм валентності.

Традиційна граматика⁶⁶ розглядає також і МК перехідності / неперехідності, стану. Значення перехідності/неперехідності належить до синтаксичних властивостей дієслова, становлячи одну з особливостей правобічної (сильнокерованої) валентності окремої групи слів (перехідність) і характеризуючись ГЗ об'єкта, і виступає частковою величиною міжрівневої ГК валентності. Морфологічний, морфолого-семантичний статус цих значень викликає заперечення через відсутність будь-яких внутрішньослівних експонентів, крім того, й семантико-синтаксична закріпленість граєм перехідності/неперехідності не завжди визначена (*Читати книжку; Підійти до товариша; Мріяти про частя* (пор. розмежування формальної і функціональної перехідності [233])).

Значення активності/пасивності дієслова належать до словотвірного рівня і співвідносяться з творенням нової лексеми, про що свідчить зміна валентності дієслова, дериваційна похідність речення, зміна семантичних функцій іменникових аргументів, пор.: *Дівчина читає книгу / Книга читається дівчиною*. Кваліфікація стану як словозмінної категорії [59, с. 58-66] ґрунтується на розгляді активних і пасивних дієслів як словоформ тієї самої лексеми. Відношення між лексемами типу *будувати / будуватися, писати / писатися, малювати / малюватися, співати / співатися* є дериваційним, оскільки полягає в семантичному перетворенні дієслова дії на дієслово стану, функціонування яких є визначальним при творенні семантичної основи речення.

Сполучуваність дієслівних лексем зумовлюється їх синтагматичними семами. Так, дієслова лише п'яти лексико-семантичних груп док.в. можуть поєднуватися з дієсловами недок.в., їх нараховується близько 90 (дієслова уміння: *навчитися, вивчитися, відучитися, звикнути, вивикнути*; дієслова руху: *вкласти, лягти, засісти*; дієслова шазовості: *розпочати, закінчити, продовжити, кинути*; дієслова стану: *встати, втомитися, набриднути*; дієслова заперечення: *відмовити, заборонити, роздумати*).

Дієслово постійно асоціюється з ознакою присудковості, що загалом відповідає його семантиці і синтаксичній спеціалізації серед особових (власне-особових, потенційно-особових) форм. Категоріальний апарат предиката значно ширший від дієслівного і є величиною синтаксичного рівня. Експонентно закріпилися за дієсловом ті властивості останнього, які постійно асоціювалися з дієсловом. Тому й розмежовується морфологічний і синтаксичний час, модальність речення і спосіб дієслова. Морфологічний час дієслова є актуалізованою категорією, відправним моментом відліку для мовця виступає позиція "тепер", синтаксичний час є родовим поняттям щодо морфологічного. Останнім пояснюється нечіткість семантики майбутнього доконаного. Парадигматична нейтралізація опозиції (*пишу і напишу, читаю і прочитаю*) мотивується збігом експонентів, видова ж семантика нейтралізована в силу неможливості реалізації значення кінцевості дії або її розпливчатості (інваріантною є форма минулого часу). Дієслово репрезентує себе як певний член речення з морфологічними характеристиками і як синтаксичний член речення, визначаючи синтаксичні позиції і програмуючи способи їх таксонімічного і морфологічного оформлення. ГК дієслова відбивають два ряди функцій. Перший ряд представлений МК виду, часу, способу, особи, числа і роду, для дієслова в цьому випадку несуттєво, яку ситуацію воно відбиває, важливим є те, що дієслово існує і бере участь у створенні речення, щодо якого можна встановити, як воно існує в часі, в об'єктивній / суб'єктивній реальності (ступінь її бажаності/небажаності (МК спосо-

бу)), в цілісності/нецілісності (МК виду) та ін. Другий ряд відбиває особливості і закономірності вживання дієслів як синтаксичних центрів речення і у грамах валентності. Значення валентності є універсальним тому, що з логічного погляду предикат завжди передбачає один або більше аргументів, щодо якого/яких щось стверджується або заперечується. Аргументи можуть набувати вербалізованого/ невербалізованого вираження у формально-граматичній структурі речення. Мінімальною є одновалентність (пор. нуль-валентність, за В.В. Богдановим), поза якою не реалізується семантично елементарне речення. Семантична валентність предиката охоплює лише ті аргументи, що характеризуються спільною з ним семою. В реалізації пропозиції визначальними є диктумні категорії іменникового відмінка і дієслівної валентності. ГЗ особи дієслова детерміновані іменниковим підметом і належать до модусу речення.

§ 2. РІВНІ ГРАМАТИЧНИХ КАТЕГОРІЙ ДІЄСЛОВА

Підсистема категоріальних ознак дієслова детермінує його частиномовний статус і синтаксичну спеціалізованість. Синкатегорематична природа дієслова зумовлює нерівнорядність і неоднорозмірність власних лексичних і ГЗ. З одного боку, дієслову властивий 1) власнелексичний (номінативний) і 2) пропозитивний концепти, з другого, воно характеризується 1) підсистемою частиномовних МК, які визначають його власне-морфологічну сутність, і 2) синтаксичною ядерністю речення. Остання функція пов'язана із прогнозуванням дієсловом-предикатом синтаксичних позицій і детермінацією способів їх таксонімічного і морфологічного оформлення (на цій підставі здійснюється диференціація його морфологічних і синтаксичних валентностей, пор. парадигму реципрокального значення з ядерним аналітико-семантико-деривативним компонентом, що включає дериватив *-ся* + флексію-форматив орудн.в., і напівпериферійним синтаксичним, лексичним та периферійним контекстуально-описовим компонентом - реципрокальні значення є складниками полікомпонентної міжрівневої опосередковано морфологічної категорії валентності). Багатоаспектність виконуваних функцій зумовлює неоднозначність і неоднорозмірність кваліфікації і класифікації дієслівних категорій, встановлення їх загальної кількості та особливостей реалізації, визначення загальної і часткової парадигми, виявлення специфіки взаємодії дієслівних категорій з іменними. Дієсловам властиві власне-дієслівні ознаки і властивості інших універсально-мисленневих категорій - імен (пор.: інфінітив та ін.), що дає можливість розглядати їх не лише у предикативно-дієслівній парадигмі, а й також і в парадигмі імені (пор. думку Д.І.Руденка про включення імен до "філософії предиката", "філософії егоцентричних слів" [412, с. 51-58 і далі]).

Підсистема ГК дієслова охоплює різні площини його функціонування і включає 1) власне-морфологічні категорії; 2) дієслівно-предикатні ГК; 3) модально-предикатно-дієслівні ГК. Наведені множинності ГК дієслова ґрунтуються на широкому глумаченні ГК, тобто під ГК підводиться ряд однорідних і протиставлених одне одному експліцитних чи імпліцитних ГЗ і засобів їх вираження. Підсистема ГЗ дієслова членується на власне-морфологічні, морфолого-семантичні (формально-семантичні), морфолого-синтаксичні, семантико-синтаксичні і семантико-контекстуальні. Для підсистеми ГК дієслова істотним є розмежування різного статусу ГК, їх нерівнорядності, оскільки нечіткість дефініції зумовлює віднесення до їх складу неоднотипних і неоднорядних явищ. Останнє визначає морфологічний підхід до аналізу категорії стану і категорії перехідності/неперехідності, що є виявами міжрівневої опосередковано морфологічної ГК валентності і співвіднесені з лексичною деривацією (стан).

До складу МК дієслова належать лише ті, які визначають його частиномовний статус, спрямовуючись на саме існування дієслова з його часовими вимірами, орієнтацією на реальність/ірреальність дії, організацію предикативного зв'язку і є парадигматично закріпленими. Кожна з МК неоднаково мірою співвіднесена із специфікою дієслівної семантики, участю дієслова в структуруванні речення, тому й розмежують первинні і вторинні категорії. Останні виконують узгоджувальну функцію - визначають форму дієслова-присудка залежно від особливостей підмета щодо роду, числа, набуваючи інколи самостійності в результаті компресії. До первинних категорій належать вид, час, спосіб. Особливе місце посідає відображувальна МК особи дієслова, яка є центральною у взаємозалежному зв'язку координації, найпоследовніше орієнтуючись на форму наз.в. і репрезентуючи площину активної взаємодії і взаємозумовленості категоріальних значень імені і дієслова. Наз.в. іменника щодо особи дієслова є синтагматично вищим і лише в інтенціональному плані прогнозується як семантично-інтерпретована форма суб'єкта [235, с. 110].

У взаємнопідпорядкованій координації визначальною категорією з боку дієслова виступає особа, що свідчить про її власне-синтаксичний статус. МК часу й особи принципово відрізняються в плані орієнтації на вихідну позицію актуалізації як точку відліку [465, с. 7]: семантика особи спрямована на просторове вичленування суб'єкта-адресата, встановлення його статусу у мовленнєвій комунікації, ГЗ часу орієнтовані на часову інтерпретацію співвіднесеної з суб'єктом предикативної ознаки.

Різнострамованість МК дієслова у їх іманентно-мовній функції відображає їх нерівнорядність і неоднакову співвіднесеність з функціями дієслова. Будучи відображувальними категоріями, рід, число й особа дієслова є синтагматично зумовленими і лівобічно спрямованими,

тобто задані інтенцією суб'єкта в наз.в. Відомий також погляд на окремі з названих категорій дієслова як цілком самостійні і визначальні. Так, розглядаючи статус дієслівного числа, інколи стверджують його трансформацію в ряд випадків із змінного в абсолютне. Це спостерігається тоді, коли дієслова набувають ознак *singularia tantum* або *pluralia tantum*. Кваліфікація таких семантичних груп дієслів здійснюється на основі їх сполучуваності/несполучуваності з іменами - носіями суб'єктної семантики [304, с. 111-112]. Визначаючи дієслова типу *зібратися, розійтися, з'їхатися, злетітися, збігтися, зійтися, розбігтися* як *pluralia tantum*; *кортити, теміти, морозити, сніжити, мрячити, туманити* як *singularia tantum*, слід констатувати, що такі лексеми, фіксуючи подію, не членують її на складові частини, а виражають цілісно, репрезентуючи перебіг дії в певний момент (пор.: [233, с. 59]). Такі дієслова наближаються за своєю специфікою до сукупних іменників, що ставлять певний спосіб внутрішнього структурування мовного буття з акцентацією цілісності об'єктів матеріальної дійсності в їх дискретності. Вони репрезентують функціонально-відображувальну "приписуваність" до вузького референтно-таксонімічного класу імен-суб'єктів, аж до індивідуальних його представників, засвідчуючи системний характер існування категорії предметності, наявність в останніх різних, міцно пов'язаних один з одним семантичних складників. Системний вияв предметності, її цілісність зумовлює те, що "саме протиставлення "об'єкта" і "процесу" ("ознаки") об'єктивне й універсальне - кожна мова здійснює його як протиставлення "імені" й "дієслова" в межах своєї власної системи, і завжди можна з переконаністю сказати, чи виступає щось у даній мові "іменем" чи "дієсловом", а отже, "об'єктом" чи "процесом" ([456, с. 233; див. також: 269, с. 46; 653, р. 355-356]). Дієслівні лексеми відбивають особливості категоризації предметності, її предикатний або неpredикатний вияв, що последовно реалізується у потенційних можливостях числового виміру предметності. Подібні явища репрезентують взаємодію двох протиставлених визначальних величин мови - імені та дієслова, водночас виявляючи "предметний" потенціал дієслова, що виражається в здатності дієслова актуалізувати як мисленнєвий образ цілу ситуацію, пов'язану із здійсненням дії, названої дієсловом, так і окремі значущі елементи ситуації. Квантитативні виміри дієслова відбивають відповідний спектр предметності, її осмислення (пор.: вияви предметності в різноструктурних і різнотипологічних мовах - функціональний, лексичний (лексикалізований), формальний (морфологізований, ширше - граматикизований)).

Семантика особи є релевантною у семантичній структурі висловлення і становить один із істотних компонентів його орієнтаційного ядра. Характеризуючись власне-морфологічним і морфолого-

синтаксичним вираженням, категорія особи дієслова своєю семантикою спрямована в структуру висловлення, тобто категорія особи належить до семантичної структури висловлення (пор.: [253, с. 55-58, 62 і далі]), відбиваючи таким чином діалектичний зв'язок морфологічного і синтаксичного рівнів мови і відношення предикатного зв'язку до власне-синтаксичного й актуального рівнів речення. Останнє зумовлюється співприсутністю в особовому дієслові складників різних механізмів мови - синтагматичних морфем, які встановлюють контакт з підметом, і актуалізуючих морфем способу-часу, що відносять до дійсності все повідомлення і виражають його модальність [363, с. 331]. Назв. підмета репрезентує синтагматичну вищість підмета через відсутність експонентів залежності, центральність присудка зумовлюється наявністю в ньому актуалізаторів і семантико-граматичних гнізд, одним із заповнювачів яких є номінатив.

До семантичного ядра висловлення належить МК способу, що виражає модальність. Нерівнорядність МФ способу виявляється у функціонально-семантичному плані. Кон'юнктив наближається до індикатива в плані номінації дії, що здійснюється за певних умов, імператив орієнтований на фіксацію мети здійснення дії. Індикатив і кон'юнктив співвідносяться з номінативним планом речення, імператив спрямований на формування комунікативно-прагматичного аспекту речення. Модальні лексеми-маркери та інші засоби вираження модальності перетинаються з МК способу і співвідносяться з відповідними МФ в плані репрезентованої семантики, відрізняючись відсутністю формальної закріпленості семантики і регулярності її вираження.

Спосіб є категорією з комунікативною спрямованістю і виступає засобом поєднання просторової і часової семантики, взаємодіючи з основними аспектами предметності в площині просторового вищелювання об'єкта і суб'єкта мовлення і "відношення самого мовця до тих відношень, які він встановлює між словами" [384, с. 88]. МК способу дієслова виражає семантику, застосуванням якої зв'язок дієслова-предиката і його аргументів визначається як реальний або потенційний (можливий, бажаний, ~~необхідний~~) характеристика пропозиції як актуальної чи віртуальної (див.: [16; 27; 58; 140; 146; 175; 231, с. 9-17; 378; 626; 653]). Спосіб акумулює об'єктивні і суб'єктивні компоненти, перші з них виявляються в індикативі. Системно-мовний центр темпорального дейксису відбиває у дієслівних МФ об'єктивний момент мовлення як центру часової орієнтації. У спектрі перетину способової і часової семантики мовець здійснює співвідношення часу дії до часу свого власного мовлення. Об'єктивний перебіг дії у позамовній дійсності репрезентує об'єктивний план МК часу і способу, його послідовна інтерпретація з позицій суб'єктивного осмислення і кваліфікації мовцем утворює суб'єктивний компонент МК часу і способу. Останній є визначальним для їх структури.

Таким чином, у сфері власне-морфологічних і морфолого-синтаксичних категорій наявні ГК, що головним своїм призначенням мають кваліфікацію дієслівної лексеми на віртуальному рівні (вид) і орієнтуються на поняттєву площину лексеми; категорії, що співвідносяться з віртуально-пропозитивним рівнем (ГК валентності); і категорії, спрямовані в актуальний план речення, становлячи центр семантичної площини висловлення. Головним призначенням останніх є суб'єктивно - інтерпретативна кваліфікація перебігу дії з орієнтацією на реалізацію ситуативно-комунікативних завдань.

Спектри актуалізаційних категорій відбивають їх орієнтаційну/неорієнтаційну специфіку. Статус дієслівних форм часу визначається їх відношенням до дейктичного центру часу, особливостями об'єктивування темпоральної інформації. Остання зумовлює первинне призначення МФ часу, які, співвідносячись, з одного боку, із системно-мовним дейктичним центром часу, з другого боку, з об'єктивною темпоральністю, набувають різноманітних часових модифікацій. Закріплення об'єктивної інформації у формі слова свідчить про системно-мовний характер таких МК. Постійна ж залежність від суб'єктивного розміщення перебігу дії зумовлює суб'єктивну специфіку МК часу. Актуалізаційний план останньої визначається постійною співвіднесеністю з реальним часовим центром, щодо якого і здійснюється вживання форм часу. Водночас мовець оцінює висловлене, спеціалізованими засобами є форми способу.

Власне-дієслівні категорії пізнаються на морфологічному рівні в силу їх формального вираження і вміщеного в них когнітивного смислу. Їх ієрархія та сигніфікативна денотативна співвіднесеність відбиває: 1) корелятивність із словом чи словоформою; 2) статус у мовленево-комунікативному акті; 3) залежність/незалежність від ЛЗ слова; 4) участь у вираженні предикативних відношень; 5) особливості кількісного виміру ознаки; 6) задіяність у творенні похідних. Інтегруючись у реченні-висловленні, більшість власне-дієслівних категорій становить його суб'єктивно-семантичний компонент, оскільки їх використання пов'язане з особою мовця, його осмисленням специфіки відношень в об'єктивній дійсності.

Поряд з власне-дієслівними категоріями постають значення, головними властивостями яких є встановлення кількості учасників дії, їх статусу та обставин перебігу дії. З ними пов'язано співвідношення первинних і вторинних функцій відмінкових форм, модифікація відношень в суб'єктно-об'єктній рамці речення. Ці значення співвідносяться із семантико-синтаксичною і власне-семантичною структурою речення і пов'язані із спеціалізацією дієслова як предиката і належать до *предикатно-дієслівних*. Пов'язаність ГЗ валентності із структурою речення свідчить про їх пропозитивне спрямування. Звідси постає і лексикографічне тлумачення дієслова, що є похідним від його власного

оточення і зумовлюється статусом синтагматичних сем у його структурі. Останні репрезентують валентні гнізда дієслівної лексики. Дієслівна семантика є провідною у встановленні корелятивності власне- і невластне-відмінків, функціональної парадигми відмінкових форм, розвитку синонімії і под. Остання істотно не впливає на системну пропозицію відмінкової форми, виступаючи вторинною. Функція МФ співвідноситься з іншою за радіальним принципом, де центр становлять МФ у їх первинних функціях, що безпосередньо корелюють із системними ГЗ. Статус відмінкової форми, її ядерність/периферійність/напівпериферійність визначається перетином парадигматичних сем іменника і синтагматичних сем дієслова, участю відмінкової форми в реалізації субстанціональності в результаті заповнення синтагматичної семи дієслова. Валентність є дієслівно-предикатною категорією, оскільки її ГЗ визначають кількість учасників дії та їх статус, тобто детермінують предикатне оточення.

Семантико-синтаксичні властивості дієслова безпосередньо співвідносяться з відмінковою парадигмою у всьому її обсязі. Акцентація певної семантики в імені та її послідовне експонентне вирізнення так чи інакше пов'язане із структурою речення, особливостями сполучуваності з дієсловом-предикатом. Розширення складу лексем-репрезентантів лівобічної валентності дієслова в результаті різноманітних метафоричних і метонімічних переосмислень зумовлює неоднорозмірні семантичні нашарування в дієслові, трансформує речення із семантично елементарного в семантично складне. Заповнення позиції лівобічного (першого) аргумента предикатним словом свідчить про модифікацію синтагматичних сем дієслова. Накладання абстрактної семантики (нерівнорядної у своєму вияві: формально опредмечена) формально неопредмечена дія, стан, властивість) імені і дієслова зумовлює актуалізацію просторового значення перших, що формується в лексико-семантичній предметності ГЗ роду, спрямованим на виокремлення "предмета" із загального позамовного світу і встановлення системи його відношень. Супровідним є ушкодно диференціююче ГЗ числа, яке, поєднуючись із родом у виокремленні "предмета", репрезентує його цілісність щодо рахованості, тобто перебуває поза лексико-семантичною предметністю. Відмінок імені є найменш ушкодно, його парадигма виявляє числове протиставлення.

Актуалізація дієслова в плані локалізації здійснюється завдяки заповненню його власних синтагматичних сем, у результаті чого обсяг дієслівної семантики співвідноситься з відповідним ситуативним типом і актуалізується. Ушкодноність числової парадигми в абстрактних імен свідчить про їх нерахуваність і активну участь у формально-граматичному оформленні предметності МК роду і відмінка. Дія завжди передбачає якусь зміну в часі, стан і якість мають стабільний характер, поєднання з дієслівною семантикою абстрактних імен усклад-

нює валентність предиката, в реченні витворюються спектри валентностей, вершинною серед яких є валентність предиката. Семантико-синтаксичні властивості дієслова у своєму комплексі становлять міжрівневу опосередковано морфологічну категорію валентності (пор. комплекс валентних категорій у [167, с. 24-33]), ієрархічно багатоплощинну і багатовимірну. З одного боку, за валентними потенціалами дієслова поділяються на одно-, дво-, три-, чотири-, п'яти- і шестивалентні, що пов'язано з особливостями їх семантики і статусом синтагматичних сем в їх семній структурі, корелятивністю з предметними властивостями імен. З другого боку, серед дієслівних лексем вирізняються рефлексиви, результативи, стативи, реципроки, активні і пасивні слова, що в загальному плані пов'язані із витворенням нових лексем і співвідносяться з лексичною деривацією, пор.: *Зачинити двері; Хлопець зачинає двері* - актив; *Двері зачиняються хлопцем* - пасив; *Двері зачинені* - результатив; *Іллямфій бере долото, злегка сокирою б'є по ньому* - робить зарубки [Стельмах, 1962, т. 2, с. 34] - актив; *Аж сюди чути, як посуд б'ється в помешканні заїжджими* [Нечуй-Левицький, 1977, т. 2, с. 256] - пасив; *Василь з Петром б'ються* - реципрок; *В шибку билась здорова муха* [Коцюбинський, 1955, т. 1, с. 310] - рефлексив і под. Отже, слід розрізняти семантико-синтаксичну валентність дієслова-предиката, що не пов'язана з його дериваційними потенціалами, і семантико-синтаксичну валентність, яка відбиває всі можливі словотвірні потенціали дієслова. У цьому плані своєрідно виступає трансформація дієслівної валентності в іменну у девербативів, останні характеризуються модифікованою валентністю (лівобічний (перший) аргумент транспонується у правобічну позицію і посідає не перше місце), співвідносячись інколи з пасивними, результативними та іншими конструкціями. Похідна іменникова валентність пов'язана з морфологічною деривацією у відмінковій системі, пор.: *Діти доглядають сад* → *Сад доглядається дітьми* → *Догляд саду дітьми*; *Школярі пишуть твір на вільну тему* → *Твір на вільну тему пишеться школярами* → *Писання школярами твору на вільну тему* і под. Таким чином, валентність дієслова є міжрівневою семантико-словотвірною опосередковано морфологічною ГК проміжного типу, комплекс ГЗ якої визначає оточення дієслова-предиката. Семантико-синтаксичні властивості дієслова актуалізуються в результаті його співвіднесення з дійсністю, індивідуалізації, локалізації, кількісного визначення понятійного обсягу дієслова-предиката. Останній вимір репрезентований ГЗ виду (в одній із своїх площин вони передають кількісну - внутрішню-кількісну характеристику процесу). Поряд з часовою локалізацією дії постає просторова (частково відбита у видовій семантиці, в основі якої знаходиться позиція мовця-діяча) і субстанціальна локалізація. Виступаючи зовнішньо актуалізованими,

дієслово-предикат спрямоване на актуалізацію імен, відношення і власності яких воно виражає, заповнюючи власні семантичні гнізда. Таким чином, ГК валентності дієслова є опосередкованим засобом актуалізації імені через накладання синтагматичних сем імені поза суб'єктивною парадигмою речення, вона виступає визначальною при утворенні граматичної моделі речення.

Розрізнення структурних схем речення вихідним моментом має типологію дієслів-предикатів, їх основні семантико-структурні властивості, пор. тлумачення мінімальної і розширеної структурної схеми речення, їх концептуальні положення, підґрунтям яких є семантична достатність/недостатність дієслова [363, с. 259-343, розділ, написаний Н.Д.Арутюновою; 47, с. 440-443; 138, с. 107-110; 213; 217; 297; 298; 522]. Валентність є засобом локалізації дії, переведення віртуальної дії/стану в предикатно структуруючі.

При широкому підході до тлумачення дієслова є можливим виділення й аналіз різноманітних модифікованих типів дієслівної валентності в плані її предикатно-структуруючої і пропозитивно відображаючої специфіки. За особливостями репрезентації кількості пропозицій розмежовуються віртуально одно- і поліпропозитивні дієслова. До останніх належать каузативні, результативні, реципрокальні лексеми. Щодо особливостей валентності в плані: 1) встановлення кількості учасників дії, їх статусу, обставин перебігу дії (з послідовним визначенням початкового і кінцевого пункту дії-руху); 2) визначення похідності/непохідності реченнєвої структури, зумовленої словотвірними властивостями дієслова-предиката; 3) виявлення специфіки вираження учасників дії (імплікований чи експлікований об'єкт дії і под.) дієслова поділяються на одно-, дво-, три-, чотири-, п'яти- і шестивалентні і серед них вирізняються окремі підгрупи лексем, що характеризуються реалізацією другого аргумента формою знах.в. (перехідність), згорнутою (редукованою) формою об'єкта (рефлексиви), імпліцитністю (нульове вираження) лівобічного (першого) аргумента (безособові, безсуб'єктні дієслова), взаємозаміщенням суб'єкта ↔ об'єкта, суб'єкта ↔ інструмента (конверсовані лексеми) і под. ГК валентності дієслова спрямована на моделювання речення. Якраз в цьому і полягає її граматичність, оскільки встановлюються регулярні типи заповнення синтагматичних сем дієслова, зумовлені його предикатною спеціалізованістю. До частиномовної детермінації лексем вони не мають прямого відношення, що свідчить про їх трансформаційну специфіку (похідні від дієслова зберігають активну валентність).

Актуалізаційні властивості дієслова пов'язані з особливостями суб'єктивної парадигми речення і спектром визначальних характеристик останнього, які в плані відношення до дійсності диференціюються на реальні та ірреальні структури. Ірреальна модальність вміщує цілий комплекс значень, серед яких вирізняються спонукальні, оптативні,

прохібітивні, превентивні висловлення і структури проміжного типу (достовірності, можливості, необхідності і под. [див.: 465]). Поряд з цим розглядаються значення ствердження/заперечення як такі, що також пов'язані із відбиттям наявності/відсутності об'єктивних зв'язків між предметами, ознаками, подіями, про які повідомляється в реченні. Парадигма модальних значень охоплює різноманітні засоби вираження: а) морфологічні (категорія способу дієслова); б) лексичні (модальні дієслова, частки); в) просодичні (інтонація, пор. класифікацію речень з погляду їх комунікативної функції на розповідні, питальні, спонукальні й оптативні); г) контекстуальні (емоційно-експресивна і якісно-інтерпретативна оцінка репрезентується головною частиною складнопідрядного речення, яка вміщує оцінний модус типу *Мені здається*). Центр модальності становлять МФ способу дієслова, що закріплені за відповідним типом опозитивних значень модальності.

Модальність речення - це актуалізація пропозиції в аспекті її комунікативної визначеності і навантаженості. Ядро реальної модальності утворюють форми презенсу, що представляють спостережувані факти із конкретним визначенням всіх учасників ситуації. У парадигмі актуалізації, яка полягає в локалізації дієслівної семантики і комунікативній інтерпретації валентності дієслова (пор. інформативний та імперативний різновиди віртуальної валентності), вершинними виступають форми теперішнього часу й імператива, позначаючи ситуації, "безпосередньо співположені із ситуацією мовлення" [61, с. 125]. Останнє виявляє спільність спеціалізованості МФ презенса й імператива, що мотивується їх дейктичністю. Ознака дейктичності і розрізняє їх, оскільки імператив є подвійно дейктичним (дейктичний суб'єкт мовлення є вольовим "мотиватором" дії, дейктичний адресат - її гіпотетичним виконавцем [465, с. 91]), час співвідноситься з позицією суб'єкта мовлення.

Імперативність визначається реальними умовами, в якій наявні причини, що каузують наказовий акт і очікуваний його появою результат, вони спрямовані на досягнення цього результату (пор.: *Зачини двері* → *Зачинені двері*; *Прибери кімнату* → *Кімната прибранна*; *Вчи віри напам'ять* → *Віри вивчено напам'ять*). Це свідчить про те, що об'єктивні причини усвідомлюються мовцем і спрямовані на перетворення ірреальності в реальність, витворення нової ситуації на користь мовця, адресата, мовця й адресата і-под. (див.: [13, с. 87-89]). Підпорядкованість імперативної ситуації волевиявленню мовця зумовлює ядерність 2-ї особи як суб'єкта-виконавця, перетворювача ірреальності в реальність, через яку сприймається семантичне навантаження 1-ї особи як суб'єкта волевиявлення. Семантика дії імперативних форм обмежується презентно-футуральною перспективою, в одній із своїх площин перетинаючись із функціональ-

ним навантаженням: МФ майбутнього часу (*Ходитиму - ходитиму до тебе колись, вже ж не обходитиму* [Пчілка, 1991, с. 28]).

Спектри модальних значень речення-висловлення ґрунтуються на морфологічних, лексичних, просодичних, контекстуальних засобах, їх парадигма нерівнорядна. Так, семантика наказовості ґрунтується на МФ дієслівного імператива, контекстуальні реалізації якого зумовлюють різноманітні модифікації. На цьому ґрунті розрізняють основні і часткові значення МФ імператива [465, с. 193-207], до яких прилягають всі інші засоби вираження семантики наказовості (інфінітив, майбутній час і под.). МФ індикатива виступають засобом репрезентації семантики можливості (*На його думку, моя нервність може стати ще більш на перешкоді операції, ніж анемія* [Леся Українка, 1956, т. 5, с. 225]; *Кульжан вила і шити, і варити, і валяти повсть, і вишивати* [Тулуб, 1964, с. 59]), необхідності (*Степан про свій намір повідомляє Зосьці, яка вобразу ж ставить до відома своїх колеґ* [Підмогиляний, 1989, с. 131] - пор.: "повинна поставити до відома", "зобов'язана поставити до відома"), достовірності (обмежена вузьким колом лексем типу *думати, вважати, здаватися...їй (Марії Василівні) здавалось, що все на землі взагалі повинно завмерти...* [Івченко, 1990, с. 383]) і т.д. Кон'юнктив утворює ядро репрезентації оптимістичності, до нього прилягають імперативи, інфінітиви, що вживаються з модальними частками *б, би*. Парадигма модальних значень висловлення є ширшою від віртуально репрезентованих у формах способу, часу і виду протиставлень реальності/іреальності. Між останніми величинами існує цілий спектр перехідних (проміжних) стереотипів. Крім того, інформативний і волітивний тип висловлення зумовлюють неадекватність їх модальних відтінків, власний аспект суб'єктивної оцінки висловлюваного.

Категорія ствердження/заперечення не пов'язана з граматичною структурою речення, вона є автономною, про що свідчить потенціал її сполучуваності з будь-яким членом речення, який на комунікативному рівні є ремодомінантним. Синкатегорематична природа дієслова-предиката надає особливої значущості позиції заперечної частки при ньому: здійснюється заперечення всього змісту висловлення. Семантика ствердження/заперечення входить до макрокатегорії модальності і репрезентує наявність/відсутність об'єктивних зв'язків між предметами, ознаками, подіями, про які повідомляється в реченні. На ґрунті поєднання заперечної частки з МФ імператива вирізняють прохібітивний і превентивний тип наказовості. Заперечні структури є похідними і корелюють із реченнями, в яких виражається ствердження. Прохібітивні і превентивні речення охоплюють предикативні одиниці, в яких репрезентується "адресоване слухаючому волевиявлення мовця щодо невиконання дії" [465, с. 211]. Перші обмежені вживанням

імператива дієслів недок.в. із заперечною часткою не: *Не спочивайте: ще не час!* [Чумак, 1991, с. 115]; *Не озирайтесь, а то кільцями гада Жажне тобі у вічі чумний дим, Я скалі'янеш життя Стовною* [Клен, 1991, с. 34]; [Автор:] *Не побивайсь так тяжко. Умоляю. Адже шумерська мова знов звучить* [Герасимчук, 1990, с. 41]; *Не читай, моя донечко, Казки смутної ції, Не ридай, моя донечко, над голубою труною, Не сумуй, моя донечко, Принц порятує її.. Не бери, моя донечко, Яблучко це наливне, Не гризи його, донечко, Жадібно і соковито...* [Матушек, 1991, с. 27]; *О не дивуй, о не дивуй мені - мое життя для тебе незбагненне* [Стус, 1990, с. 98]; *Ой не сійтесь, сніги, ой не сійтесь, рясні, Не губіть ви останньої слави* [Олесь, 1990, с. 113]; *Дібровонька тоді, шумлячи, заголосила: "О зимо! Не лякай безрадісним кінцем! Не покривай мене холодним тилм вінцем, Фехай моя пишає ще краса і сила!..."* [Пчілка, 1991, с. 55]. Превентивні речення охоплюють використання імперативних форм дієслів док.в. із заперечною часткою не (див.: [82; 465, с. 212-216; 499; 557; 559]), їх основним значенням є попередження, емоційне застереження (пор. прохібітивні речення виражають заборону, репрезентують волевиявлення мовця щодо невиконання певної дії: [Мураїха:] *Не проклені, голубко, серце, доню, Бо, може ж, він не бачив кобзаря* [Самійленко, 1990, с. 335]; *Не полюби багатого та гордого, бо мучитиме довіку* [Українські прислів'я та приказки, 1976, с. 184]. Превентивні конструкції в сучасній мові є менш поширеними, ніж прохібітивні, за умов контекстуальної можливості вживання і прохібітивних і превентивних структур використовуються перші. Як свідчать спостереження, серед тисячі заперечних імперативних конструкцій лише 45 складають превентивні речення. Прохібітивне і превентивне значення імперативних форм зумовлюється видовою семантикою дієслів, що засвідчує співвіднесеність останньої з модусним компонентом речення.

Вершинною у частиномовній детермінації слів виступає МК часу, яка, з одного боку, є внутрішньочастиномовною, спрямовуючись на встановлення часової парадигми лексеми (за цією формальною ознакою простежують особливості дієслова як окремої частини мови), з другого, час є актуалізовано-орієнтаційно-інтерпретативною категорією за системно-мовним центром часового дейксису. МК часу є послідовно репрезентованою і послідовно корелятивною з облігаторним виявленням ГЗ серед усіх власне-дієслівних форм. Закріпленість часової семантики за дієсловом виявляється також і в тому, що вона першою зазнає редукації при різноманітних напрямках і тенденціях деривації. Співположеність ГЗ особи з часовою парадигматикою визначає особливості її функціонування на сучасному зрізі мовної системи. Спе-

цифіка формального вираження часу, типологія його форм виступає детермінатором щодо диференціації особових форм у плані їх власного (формально вираженого), потенційно аналітичного представлення. Головним фактором, який зумовлює ущербність особової парадигматики дієслова, поряд з власне- і невластне-часовими формами (за походженням), є послідовна взаємодія особової семантики з дієслівною семою суб'єктності, що ядерне вираження має в імені. Витворення речення як номінативної одиниці (ця функція є визначальною для граматичної будови речення, самого граматичного ладу мови) детермінується взаємопрямованістю суб'єктної семантики імені та дієслова, в якій перша характеризується домінуванням предметності з її послідовним просторовим виокремленням, дієслівна суб'єктність виступає двоспрямованою. Один спектр її пов'язаний з еквіполентним протиставленням суб'єктності/безсуб'єктності і послідовним членуванням першого компонента залежно від його статусу в комунікативному акті спілкування, водночас дієслівна суб'єктність співвідноситься із часовою семантикою. У цій площині взаємодія семантики виокремленого імені з кваліфікацією його дії, стану, властивості є найбільш насиченою і повною. Взаємоперетин семантики предметності, суб'єктності і часу визначає напрями актуалізації граматичної моделі речення.

Функціональна подвійність підмета і присудка полягає в тому, що їх позиції зумовлюються або структурою денотата (в центрі перебувають МК особи, відмінка і виду), або комунікативним завданням (час і спосіб, частково число). Сигніфікативний план синтаксичної семантики (відбиття денотативної ситуації в мові, способи її структуралізації) індукується формальними засобами, сигніфікативний центр речення утворюють МК відмінка й особи, відмінкова семантика змінюється в результаті зміни відмінкової форми. Комунікативна значущість відмінка визначається його *позицією* в синтагматичному ряду, актуальним членуванням речення і особливостями акцентного виділення. Сигніфікативна центральність/периферійність відмінка запрограмована його формальними ознаками, які співвідносяться з основною функцією відмінка.

Домінування номінативного аспекту дієслівних речень детермінує вершинність МК особи і відмінка у взаємозалежній координаті. З ними співположений вид дієслова, головним центром якого є спрямованість на просторову семантику імені. МК виду поєднує визначальні ознаки субстанціальності і предикативності. Підтвердження цього виступає генезис окремих перфективних форм, що витворилися внаслідок приєднання до них препозитивного прийменника-префікса, ядерним змістом якого було визначення місця в просторі (*въ-ехать город* → *въехать в город* (див.: [306, с. 67]).

Взаємодія просторової і часової семантики є багатоплощинною і багатовимірною, їх відтінки можуть поєднуватися в одному слові, що

в умовах контексту актуалізує часову або просторову семантику. Так, в івриті простір і час виражаються.. одними й тими самими прислівниками і прийменниками, основу обох уявлень становлять переважно дії.. У цих випадках прислівники і прийменники виступають.. віддієслівними іменниками" [560, s. 130]. В українській мові просторова семантика імені характеризується власне-понятійним аспектом, співвідносячись з дискретністю/недискретністю його кількості, її взаємодія на системно-мовному рівні спрямована на часову локалізацію, з одного боку, і на встановлення особливостей сприйняття імені, з другого. Останній план відбитий у семантиці МК виду: утворення перфектних співвідносних форм за допомогою прийменників-префіксів (прислівників, за О.О.Шахматовим) мало на меті встановити відношення дії до субстанції, що бере участь в її перебігу. Просторова семантика імені, що закладена в його екзистенції, є визначальною і зумовлює видозміну дієслівної процесуальності з послідовним втіленням просторової або часової оцінки дії, або відношення дії до її просторово-часового континууму у власній семантичній структурі. Прийменники пов'язані із семантикою дієслова, що спостерігається у витворенні граматикалізованих (*відійти від хати; підійти до друга; увійти у хату; перейти через вулицю*), напівграматикалізованих (*зачекати товариша // зачекати на товариша; запитати про поїзду, про подругу // лише запитати подругу*), неграматикалізованих (*пройти через село // пройти селом*) структур. Перфектні форми спрямовані на вміщення просторової семантики у власній змістовій структурі і послідовну її взаємодію із просторовою семантикою імені, оцінку співвідношення перебігу дії і місцеперебывання предмета. Диференціація дієслівних лексем за ознакою внутрішньо-якісної оцінки перебігу дії щодо її завершеності/незавершеності становить внутрішньочастининомовний план МК виду, спрямованість її граем на відображення ряду пропозицій демонструє її опосередкований структуруючий та інтерпретативний план, що пов'язаний із внутрішньочастининомовним і орієнтований на функціонально-семантичну взаємодію із часом.

МК часу пов'язує з видом опосередкований структурно-інтерпретативний план останньої та орієнтаційно-актуальний план способу дієслова. Функціонально-семантичне поле модальності охоплює власне-парадигму, яку утворюють синтетичні, синтетико-аналітичні форми слова, і розширену парадигму, яка включає граматикалізовані і неграматикалізовані конструкції. За характером вираженої семантики МК способу дієслова є модально-предикатно-дієслівною, її фінитні форми засвідчують модальність предикації, тобто точку зору мовця на реальність зв'язку між носієм ознаки і ознакою, між якими він встановлює синтаксичне суб'єктивно-предикатне відношення. Категоріальний клас МФ способу є великою парадигмою, щодо якої видо-часові форми індикатива утворюють малу парадигму. Особливістю модальних

значень МФ способу є *парадигматизація* їх значень (пор.: значення імператива - волітивність і поруч гіпотетичність). Структура МК способу формується: 1) типами інформації; 2) організацією мовленнєвого комунікативного акту; 3) внутрішньокатегоріальними відношеннями МФ, що організуються протиставленням кожного способу індикативу. Опозиція індикатив)неіндикатив відбиває весь комплекс реченнєвих структур. Другий компонент членується на імператив і кон'юнктив, їх особливістю є відсутність семантики часу.

Отже, до власне-морфологічних категорій дієслова з послідовною семантичною мотивованістю їх форм належать МК часу, виду, відображувальні категорії особи, числа і роду. Утворюючи внутрішньокатегоріальну специфіку дієслова, власне-морфологічні категорії співвіднесені з його функціональною призначеністю. Твердження про словозмінний і відображувальний статус дієслівного числа справедливе лише в плані організації предикативного синтаксичного зв'язку, в плані ж кількісного виміру дії чи кількісного окреслення об'єкта дієслово містить на рівні основи семантичну означеність числа: *стукнути, крикнути, свиснути // стукати, кричати, свистати* (однократна і багатократна дія); *з'єднати, розкидати, розпустити* - збірність об'єкта дії. Вид дієслова часто вказує на збірність/сукупність суб'єкта дії (*з'їхатися, розбігатися, розійтися, юрлитися, пересваритися, зійтися, перемовлятися, битися, цілуватися*). У дієслові закладений принцип варіативності семантичного окреслення суб'єкта-об'єкта на позначення його сукупності (форма мн., форма наз.в. одн. з орудн.в., кількісний числівник з іменником, однорідні члени, лексеми на позначення сукупності: *З'єднались села в єдиному пориві державного влаштування України* [Голос України. - 1991. - 12 груд.]; *З'єднали нарешті наше село з райцентром...* [Молодь України. - 1987. - 14 вер.]; *Пося назбирала квітів і подалась до контори* [Івченко, 1990, с. 626]; *Робітники швидко нанесли муки і збирались йти уже додому* [Там же, с. 638]). Кількісний вимір дії і МК числа дієслова взаємодіють, утворюючи кілька нерівнорядних площин (морфологічну, лексико-граматичну, дистрибутивну і под. (див.: [506, с. 82-89])). У подібній взаємодії виявляються особливості взаємоспрямованості семантики імені і дієслова в структурі речення. Власне-морфологічні категорії особи і відмінка утворюють структурну основу речення, навколо них групуються всі інші значення, що особливо посилюють реченнєвий план у комунікації.

До дієслівно-предикатних ГК дієслова належить опосередковано морфологічна валентність, що головним завданням має диференціацію аргументних позицій лексеми, розрізнення валентно-зв'язаних і валентно-незв'язаних відмінків, встановлення кількості учасників дії, їх статусу та особливостей локалізації дії. Основу модально-предикатно-дієслівних ГК утворює МК способу, що у своїй парадигмі орієнтована

на відображення реальності/ірреальності дії, типу інформації речення-висловлення, волютивної спрямованості/неспрямованості перебігу дії.

Підсистема ГК дієслова об'єднує в собі нерівнорядні і неоднорядні явища. Одні з них співвідносяться з формально-граматичною і семантико-синтаксичною організацією речення (особа + відмінок іменника), інші більшою мірою спрямовані на комунікативну актуалізацію речення (спосіб, час), ще інші своїм завданням мають внутрішньочастиномовну диференціацію лексем з імплікуванням співвідношення з іменем, його статусом в об'єктивній дійсності (вид). Окрему групу являють собою значення, що становлять семантико-синтаксичну структуру речення, демонструючи його елементарну семантичну організацію і визначаючи місце відмінкової форми в загальній підсистемі відмінкових форм за функціональною спроможністю вираження значення субстанціональності (ГК валентності). Це ще раз відбиває функціональне багатство дієслова, його пов'язаність з різними ярусами мовної системи.

§ 3. КОМУНІКАТИВНА ЗУМОВЛЕНІСТЬ ВЗАЄМОДІІ ЛОКАТИВНИХ КАТЕГОРІЙ

Будучи частиномовними дієслівними детермінаторами, МК виду, часу, способу, особи, числа, роду не однаковою мірою співвідносяться з формально-граматичним, семантико-синтаксичним, власне-семантичним і комунікативним рівнями речення [106, с. 59-62]. З власне-семантичним корелює семантико-синтаксико-морфологічна шестикомпонентна категорія валентності, реалізація якої на формально-граматичному рівні є опосередкованою, зазнаючи мовленнєвої актуалізації. Дієслово *їхати*, напр., є п'ятивалентним: суб'єкт, знаряддя, вихідний пункт руху, шлях руху, кінцевий пункт руху, останні актуалізуються в мовленні вибірково. Інваріантна шестикомпонентна міжрівнева валентність дієслова співвіднесена з тринадцятьма семантичними функціями іменникових непередикатних аргументів (функція суб'єкта охоплює значення діяча, експерієнсива, носія фізичного стану, носія всеохоплюючого фізичного стану, ідентифікатива, компонентива, композитива; функція об'єкта - значення власне-об'єкта, результатива і под.), що можуть актуалізувати/неактуалізувати синтагматичну сему опосередкованою МФ, пор.: *Юнак їде машиною через поле, Юнак їде машиною через поле з лісу, Юнак їде машиною через поле з лісу до села*.

Видові значення співвідносяться з семантичною структурою опосередковано, оскільки серед значної кількості дієслів МК виду є класифікуючою і пов'язана з лексичною деривацією (відбиваються різні пропозиції). Постійна спрямованість категорії виду у словотвір і в морфологічній, і в лексичній деривації засвідчує її фузійність і вира-

ження внутрішньої сутності дії або стану щодо їх цілісності/нецілісності, граничності/неграничності.

З комунікативним рівнем речення співвідносяться МК часу, способу, особи, роду і числа, що зумовлюють просторову і часову стратифікацію денотата речення у відношенні до мовця. Вони є локативними категоріями, оскільки локалізують повідомлюваний факт на двох визначальних площинах - просторовій і часовій. Визначальними (власне-локативними) є МК способу, часу, особи, супровідними - рід і число (невласне-локативні). Наявність у дієсловах трьох і не більш осіб і їх формальне вираження зумовлюється *комунікативною спрямованістю мовлення*, структура якого вичленовує мовця, адресата і будь-яких осіб)неосіб, що не задіяні в процесі комунікації. Кваліфікація участі осіб у мовленні належить мовцеві, який визначає власну позицію (пор. локативні функції 1-ї особи множини, 3-ї особи і под.). Категорія особи є ієрархічно вершинною, що зумовлено активністю мовця і визначенням точки моменту мовлення на часовому і просторовому діапазоні. Супровідними у цій позиції є значення граматичного числа, їх взаємодія з ГЗ особи зумовлює витворення вторинних функцій МФ особи.

ГЗ способу співвідносяться з комунікативними типами мовлення. В актуально-комунікативному різновиді репрезентований індикатив, а в потенційно-комунікативному - кон'юнктив та імператив, реалізація яких співвідноситься з реальністю/ірреальністю дії і типами речень за відношенням до дійсності. Взаємодія категорій особи і способу є опосередкованою (особа детермінована іменниковим підметом) і спрямована на встановлення просторової стратифікації, оскільки у точці "зараз" і "тут" диференціюються лише мовець і адресат, третій компонент МК особи, що залишається поза мовленнєвим актом, співвіднесений з точкою "там" як не суттєвий для актуальної комунікації.

Локативна функція ГЗ часу дієслова також зумовлюється структурою комунікації, орієнтуючись на момент мовлення і щодо нього диференціюючись на дію, що передує моменту мовлення, і дію, що відбувається після повідомлення про неї. Темпоральність МК часу дієслова є орієнтаційною, дейктичною і векторною, характеризуючись двома напрямками від моменту мовлення. Останні можуть бути об'єднані точкою "тоді" (*робив, читав, шліфував* - уже було; *читалими, робити ми, шліфувалими, буду читати, буду робити, буду шліфувати* - буде; вже було + буде = тоді). МК особи і часу перетинаються у точці "тут" і "тепер", відбиваючи просторову і часову локалізацію мовця. Комунікативна взаємодія МК дієслова істотно відрізняється від системної і відбиває спеціалізовану співвіднесеність їх градем з чотирма рівнями речення. У формально-граматичній структурі визначальною виступає МК особи, поза якою не витворюється предикативний зв'язок. Формально-граматичний рівень відбиває взаємопроникнення іменникових і дієслівних категорій.

Відмінок підмета зумовлюється ГЗ валентності дієслова, особа дієслова-предиката детермінується іменниковим підметом, що свідчить про два рівні взаємопроникнення - формально-граматичне і семантико-синтаксичне. Формально-граматичне взаємопроникнення характеризується суворою регламентацією дієслівної особи, семантико-синтаксичне ж допускає варіювання семантичної функції і формального вираження лівобічного аргумента. Відображена МК, що характеризується власним вираженням, може набувати вершинної позиції, виступаючи щодо своєї семантики комунікативно трансформованою і комунікативно орієнтованою навіть на віртуальному рівні.

§ 4. ЛІНГВІСТИЧНА ПРИРОДА ВИДОВИХ ЗНАЧЕНЬ ДІЄСЛОВА

У лінгвістичній літературі вид дієслова тлумачиться то як словотвірна категорія [418, т. 1, с. 584], то як словозмінна [400, с. 1-56; 312; 514, с. 54], або підкреслюється її суперечливий характер [222, с. 2; 130, с. 115]. "Цілком очевидно, - зазначає І.Г.Милославський, - що видові кореляції не виражаються за допомогою закінчень, це сфера дії суфіксів та префіксів. Лексикографічна практика також схиляється до висвітлення корелятивних за видом дієслів як самостійних словникових статей. Таким чином, з якого б боку не розглядали видову кореляцію - з боку регулярності утворення, з боку засобів оформлення, з боку практичної презентації у словниках, - вид виступає як словотвірна категорія" [336, с. 158]. Пов'язані словотвірними відношеннями дієслова док. і недок.в. послідовно відмінні своїми граматичними якостями: сполучуваністю і складом парадигм, тобто вони характеризуються різними співвідношеннями синтагматичних і парадигматичних сем у їх структурі. Корелятивність твірної і похідної видових форм намагаються підтвердити наявністю спільного семантичного інваріанта, в межах якого відбувається лексична і морфологічна деривація [418, т. 1, с. 584].

Вид є МК із складною семантичною структурою, вказуючи на яку Б.Комрі підкреслює: "Види - це різні способи представлення (viewing) внутрішнього часового структурування ситуації" [569, с. 332-336]. Така дефініція перегукується з думкою О.М.Пешковського про те, що семантика виду описується переважно покликанням на перебіг у часі або розподілом у часі дії [384, с. 105]. Поряд з цим існує вказівка на комплексність (цілісність) // некомплексність (нецілісність) дії, репрезентованої формами док. і недок.в. [419, т. 1, с. 215]. Безперечно, будь-яка ситуація існує і розгортається в часі, що послідовно відбивається семантикою часових форм. Видова семантика відносно незалежна від часової і перетинається в синтагматичній. Вид пов'язаний з внутрішньою темпоральністю дії, стану, час

характеризується дійктивною темпоральною локалізацією дії або стану.

У цьому плані важливим є розмежування зовнішнього і внутрішнього часу. Вся ситуація взагалі міститься у зовнішньому часі, тобто розташовується щодо моменту мовлення: до, одночасно з ним, після нього. Часові стосунки всередині самої ситуації становлять її внутрішню темпоральність і виражаються ГЗ доконаного і недоконаного виду. Взаємодія зовнішнього і внутрішнього часу багатомірна і відбивається у функціональних і формально-парадигматичних зв'язках (з цим пов'язана втрата особливих форм імперфекта, плюсквамперфекта, аориста у давньоруській мові і становлення єдиної форми минулого часу). Опозиція зовнішнього і внутрішнього часу відображає нетотожність семантики часових і видових форм у системі мови і системі мовлення. Виступаючи засобом маніфестації зв'язку двох або більше ситуацій (пор. більшу смислову складність окремих форм недоконаного виду, за А.Вежбицькою), ГЗ виду є засобом сигніфікативного вираження ситуації. Внутрішній час пов'язаний з ознакою комплексності/некомплексності дії з її послідовною диференціацією щодо "точечності" і "лінійності". Опозиція зовнішнього/внутрішнього часу пов'язана з різним статусом мовця. Дійктивний, орієнтаційний і векторний зміст часових форм пов'язаний з позицією спостерігача, який послідовно здійснює зовнішнє членування перебігу дії щодо моменту мовлення. Семантика виду відповідає онтологічно позиції діяча - двох поглядів на її перебіг як на неподільне ціле (док.в.) і як на членовану величину (недок.в.) [312].

Основу категорії виду становить двочленна опозиція цілісності/нецілісності дії, її маркованим компонентом є форми док.в. (цілісність). Форми недок.в. виступають немаркованими і позначають дію як необмежену, безвідносно щодо її цілісності, чим і мотивується їх подвійне вживання. Вони можуть позначати нецілісну (*Батько читає газети*) і цілісну (*Батько уже обідав*) дії.

Вид належить до центрально-периферійних категорій дієслова, інколи його кваліфікують як основну дієслівну МК [356, с. 122], мотивуючи це універсальністю видових значень, які охоплюють всі без винятку форми. Подібне тлумачення вимагає свого уточнення, оскільки семантика виду є супровідною в частиномовній приналежності дієслівних лексем. Вид посідає особливе місце в підсистемі МК українського дієслова в силу своєї фузійності, пов'язаності з лексико-семантичними властивостями дієслів і окремої парадигми засобів вираження (суфікси і префікси), спрямованістю в словотвір у морфологічній і лексичній деривації. Зв'язки ГЗ виду із семантикою дієслова надзвичайно міцні, підтвердженням цього є розмежування ЛЗ слова за допомогою граем виду, пор. *колоти/розколоти дерево сокирою - колоти/заколоти ворога шпагою - колоти/уколоти хлопця голкою; бити/побити дитину - бити/*

розбити ворога і под. У цих умовах вид не може членувати всю дієслівну лексику на два протилежні класи і виражати одне слово у двох формах: "Оскільки видове протиставлення відбувається як в межах однієї лексики, так і між різними лексемами, дієслівний вид варто визнати граматичною категорією змішаного типу, почасти словозмінною, почасти класифікаційною" ([64, с. 77; пор. визначення виду як словозмінної категорії [311, с. 303-316; 312, с. 3-5; 313, с. 53-80; 315, с. 73-83; 317, с. 4-44; пор. [222, с. 2]]]). Очевидно, є всі підстави погодитись з твердженням Д.Пайара про те, що "обидва види позначають певний спосіб локалізації процесу в межах семантичного універсуму, який заданий предикативним відношенням" [375, с. 270]. Тим самим відбивається відмінність статусу мовця щодо семантики виду і часу, репрезентованого у предикативному відношенні.

Співвідносність виду з дієслівною лексемою свідчить про віртуальний характер його граем.

Поняття внутрішнього часу співвідноситься з кількісним виміром дії і репрезентується на віртуальному рівні мовного знака, що засвідчує когнітивність видової семантики. Участь граем виду в розмежуванні ЛЗ і закріплення лексем за окремим значенням відбиває класифікаційний (переважно класифікуючий) статус МК виду. Кваліфікація виду як "граматичної категорії з переважно інтерпретативною семантикою" [58, с. 47-50; 465, с.5] ґрунтується на висвітленні участі граем виду у структурі речення-висловлення, констатації їх ролі в реалізації темпоральності, таксису і спрямоване в синтагматику. Ядерним у структурі категорії виду дієслова є семантико-парадигматичний компонент, співвіднесений з морфологічною і лексичною деривацією, який і визначає корелятивність/некорелятивність МФ виду, місце *perfectiva* й *imperfectiva tantum* у видовій семантиці.

§ 5. СТРУКТУРА МОРФОЛОГІЧНОЇ КАТЕГОРІЇ ВИДУ

Змішаний характер виду дієслова відбитий в особливостях видотворення. При перфективізації (творення форм док.в) відбувається зміна або 1) поняттєвого (статус самої дії, чим вона відрізняється від інших) й акціонального (загальні умови перебігу дії у внутрішньому часі) значень і витворюється нова лексема, або 2) лише акціонального компонента. Поняттєво-акціональна перфективізація зумовлює творення похідної одиниці і співвідноситься з лексичною деривацією. Родова ознака похідної лексики розкривається перфектним формантом (префіксом типу *з-/с-/*, *зі -*, *роз-*, *пере-*, *по-*, *на-*), диференційна-коренем (спільним для твірної і похідної одиниць), пор. :: *робити* (*займатися якою-небудь справою, діяльністю. Без нарікань вона робила найтяжчу роботу...* [Стельмах, 1962,

т. 2, с. 209]) - заробити (працюючи, набувати права на одержання плати або одержувати плату за виконану роботу. *Оцими самими руками... заробив він увесь свій статок...* [Коцюбинський, 1955, т. 1, с. 188]); *рожевіти (ставити рожевим, рожевуватим, набувати рожевого кольору, відтінку. Оприся сидить принишло, нервово перебирає пальцями оброчку фартушка, блідість поволи зникає з її обличчя, щоки рожевють, вушка з її золотими сережками горять, як пелюстки троянди* [Тютюнник, 1966, с. 96]) - *зарожевіти (стати рожевим. Улька остаточно видужала. Її щоки зарожевіли, зеленкуваті очі знову заясніли* [Добровольський, 1961, с. 202]), *хитрувати (виявляти хитрощі. Китаєць хитрував: удавав із себе кволого й знеможеного...* [Яновський, 1958, т. 2, с. 155]) - *перехитрити (перевершити кого-небудь хитрощами; виявлятися хитрішим за кого-небудь. Так, значить, можна смерть перехитрити* [Самійленко, 1990, с. 267]); *говорити (мати здатність висловлювати думки, почуття; володіти мовою. Іде (Олеся) на панцину, мусить їх кидати, а дітки - одно не говорить, друге не ходить, а третє не вміє сидіти, - дрібненькі* [Марко Вовчок, 1955, т. 1, с. 28]) - *заговорити (починати розмову, бесіду, звертаючись до кого-небудь; вступати в розмову з ким-небудь. Стара Плимчиха грілася на призьбі проти сонця. По перед ворота проходили люди, і ніхто з бабою слова не заговорив* [Стефанік, 1949, т. 1, с. 41]). Паралельно в дії похідного дієслова відбувається зміна й акціональних властивостей: вона інтерпретується як наявний результат попередньої в часі дії твірного дієслова. Це може бути наслідок: 1) логічного розвитку мотивуючої дії (*підійти до школи - йдучи, наближатись до кого-, чого-небудь. Раз увечері зимою, у одній свитині, Іде боса Питарівна і несе дитину. По підійде до криниці. По знов одступає* [Шевченко, 1984, с. 89]); 2) реакція на мотивуючу дію: *повіддавати - повертати назад взяте (позичене, дане, привласнене, належне). Мені не доведеться видавати аванси співробітникам..., треба тільки повіддавати свої борги всім* [Самійленко, 1990, с. 514]; 3) "відміни" мотивуючої дії (*розкрити - скидати, зривати покрівлю, верх будівлі, споруди. Щоб почати безпосередньо розробляти вузьку верстку, треба спочатку розкрити її, тобто... прибрати породу, яка вкриває її* [Наука і суспільство. - 1956. - N 7. - С. 7]). У формальній структурі похідного конкретний характер результату не набуває безпосереднього вираження, він лише домислюється, що є цілком закономірним у словотворі, оскільки в значення словотвірні мотивованих слів входять:

1) мотивуюча частина, виражена словом або комплексним найменуванням; 2) частина, виражена словотвірним формантом; 3) семантичні компоненти, які не входять ні до мотивованої, ні до формантної частин [479, с. 76].

Власне-акціональна перфективація не змінює загальнопоняттєвої характеристики дієслівної дії твірної основи, вона лише модифікує акціональні ознаки дії. Загальнопоняттєва спільність кваліфікації дії зумовлює часто віднесення перфективів до словозмінних [290, с. 165-167], що вимагає свого уточнення, оскільки при цьому не враховується семантична відмінність між видовими корелятами. Перфективація є двобічно-спрямованою. Охоплюючи явище лексичної деривації, перфективація як компонент видотворення зумовлюється імперфективацією - творенням похідних форм недок.в.: *читати → по/ про/ на) пере/ при/ під) за) від) з/ недочитати → по/ про/ на) пере/ при/ під) за) від) з/ недочитувати.*

Власне-акціональна перфективація за функціональним виявом неоднакова. В одних випадках акціональний префікс модифікує парадигматичну сему дієслівної лексики, яка виступає в ролі пасивного регулятора нового значення, пор. *за-співати, за-говорити, за-кричати, по-бігти, по-летіти, при-бити* тощо. В інших випадках префікс лише експлікує акціональний елемент, що міститься в семантичній структурі твірної основи, виступаючи делексікалізованим елементом у формальній структурі похідного, тобто префіксу належить функція актуалізації значення. Ряд дієслів на позначення необмеженої (некомплексної) дії (*Час усе лікує; Хлопчик добре малює; Дівчина пише з помилками* та ін.) при сполученні з префіксами *на-, ви-, про-* і под. звукує свою акціональну багатозначність і дистрибуцію: *намалювати, вилікувати, записати* та ін. Семантика перфектних формантів передбачає обов'язкову обмеженість дії твірної основи внутрішньою межею (комплексність). Творення співвідносних видових форм за допомогою делексікалізованих префіксів належить до морфологічної деривації і становить поряд з імперфективацією словозмінну парадигму МК виду, центральною ознакою якої є наявність між твірною і похідною основами хоча б одного спільного лексико-семантичного варіанта, змінюваного за видом (*Він пише листа → Він написав листа; Хлопчик малює картину → Хлопчик намалював картину; Міцніє наша дружба → Зміцніла наша дружба* та ін.).

Врахування словозмінної і класифікаційної сутностей виду дієслова зумовлює необхідність встановлення основних його функціональних характеристик. Види можуть ґрунтуватися на ГФ того самого слова, на різних словах або на частково різних - частково тотожних, коли в межах однієї лексики можлива видова корелятивність внаслідок варіативності лексико-семантичних компонентів. Другий тип видових

кореляції наявний серед перфективів, яким властива поняттєво-акціональна похідність, третій різновид має поширення серед перфективів з акціональною зміною твірної семантики у похідній основі. Словозмінний характер МК виду найпоследовніше виявляється в імперфективах (перший різновид). Особливістю імперфективації є лексико-семантична тотожність похідних твірним у переважній більшості випадків. Так, із 1310 видових суфіксальних пар (за СУМ) у 1260 випадках спостерігається збіг поняттєвої й акціональної семантики твірної і похідної основ. Лексико-семантична тотожність імперфективів та їх твірних і нетотожність перфективів з їх твірними зумовлює співвіднесення видотворення з морфологічною і лексичною деривацією і на цій підставі тлумачення морфологічного видотворення як словозмінної сутності, лексичного видотворення як класифікаційної сутності категорії виду [311, с. 303-316; 312, с. 5-18; 313, с. 53-80; 314, с. 53-58]. Як свідчить аналіз, значна кількість перфективів корелює з морфологічною деривацією. Наявність поняттєво-акціональних перфективів відбиває співвідносність видотворення з лексичною деривацією. Таким чином, МК виду репрезентується словозмінною і словотвірною площинами, серед яких перша є більшою і чисельнішою (охоплює близько 70% загальної кількості перфективів та імперфективів). МК виду характеризується бінарною граматичною опозицією, в межах якої реальне значення процесів і дій, виражених компонентами опозиції, є тотожним, відрізняються вони лише семантикою виду. Бінарна опозиція виступає ядром граматичної семантики виду, яка охоплює весь склад дієслівних лексем. Можливість/неможливість дієслова вступати у видову опозицію залежить від його семантики (пор. у чомусь подібне явище в системі родової диференціації, у межах якої на шляху до витворення фемінативів стоять причини семантичного, соціального, морфонологічного, психологічного плану: *отоларинголог, дендролог, лексикограф* та ін.).

Структуру категорії виду дієслова витворюють дві грами (док.в. і недок.в.), сильний (маркований - док.в.) компонент якої вже на віртуально-парадигматичному рівні позначений наявністю вираження значення комплексності (цілісності), почасті досягнутої межі дії. Для слабого компонента (недок.в.) властивою є некомплексність (нецілісність) дії. Кваліфікація форм док.в. як маркованих на парадигматичному рівні підкреслює граматичний характер семантичної мотивованості категоріальних значень виду на рівні системи, що відмежовує її від усіх інших (подібних до виду) структур у безвидових мовах (реалізується семантика аспекту дії) і від свого поняттєво-функціонального еквівалента - мовно-поняттєвої категорії аспектуальності. ГЗ виду ґрунтується на семантиці дієслова і є показниками певного когнітивного смислу, адже "Вид - це точка зору, з якої

розглядається дія, а розглядається вона або як процес, або як факт" [113, с. 41].

МК виду дієслова є одним із компонентів функціональної підсистеми аспектуальності, яку також репрезентують різноманітні акціональні значення і так звані аспектуальний контекст (див.: [294, с. 17-45; 464, с. 40-209]). Ядерність дієслівного виду у "характері перебігу дії і розподілі дії в часі" [384, с. 105] пояснюється його віртуально-класифікаційним характером (співвідношенням суто класифікаційних і власне-словозмінних факторів) і формальною закріпленістю на семантико-парадигматичному рівні дієслівних лексем. Ототожнювання властивостей дієслова-лексеми і дієслова-предиката зумовлює часто кваліфікацію виду як суто суб'єктивної величини, вживання якої детерміноване уявленнями мовця про характер перебігу дії, її інтенсивність, тривалість: "...користуючись дієсловом недок.в...мовець уявляє собі дію в становленні, як певний процес; користуючись дієсловом док.в., він охоплює дію загалом, і в його сприйнятті вона повністю відієсереджена від ідеї розвитку" [258, с. 110] і в такому разі "...для видів переважаючим, вирішальним моментом виступає суб'єктивне сприйняття мовця..." [113, с.40]. Зазначені підходи до тлумачення виду акцентують функціональний аспект МФ виду, залишаючи поза увагою особливості семантико-парадигматичної мотивованості грамам виду, їх "включеність" в основу дієслівної лексеми. Останнє позначається на функціональному діапазоні і граматичній семантиці похідних утворень. Отже, МК виду дієслова належить до віртуально закріплених і семантично мотивованих класифікаційних категорій.

§ 6. ВЗАЄМОДІЯ ГРАМАТИЧНОГО ВИДУ І СЕМАНТИЧНОЇ КАТЕГОРІЇ АСПЕКТУ ДІЇ

Беспосередньо з проблемою виду пов'язаний статус граматичної частиномовної семантики дієслова, що репрезентує граничну/неграничну дію. Уже Дж.Грубор диференціював слова на еволютивні і стативні [113, с. 68-76], розмежування яких послідовно відбиває суб'єктивну інтерпретацію мовцем зображуваних подій. Об'єктивний перебіг подій виражається АД, що можуть сполучуватися з обома видами (інг्रेसивний, дистрибутивний, результативний, дефінітивний, ітеративний, пор. *скоротити - скорочувати, відкрити - відкривати, відвідати - відвідувати, чекати - попочекати, ходити - походити, причікувати - попричікувати* і под.) або лише з одним, пор. одноактний, або сємельфактивний (*кольнути, махнути, свиснути, крикнути, тріснути, верескнути* та ін.), фінитивний, або цесативний (*відобідати, відпрацювати, відплавати, відлітати, відче-*

кати та ін.), сумарний, або кумулятивний (*налітати, наносити, навозити, начитати*) - в межах граничності дії (док.в.) і сталений (*лежати, стояти, чекати, сумувати, плакати* і под.), у площині якого виділяється група релятивних лексем типу *відповідати, абстрагувати*; еволютивний (*учителювати, викладати, працювати, писати, вечеряти, обідати, шити, перецікувати* та ін.), інхоативний, або мутативний (*сохнути, зеленіти, синіти, червоніти* - в значенні *ставати зеленим, синім, червоним*, набувати певної якісної модифікації), багатоактивний, або мультиплікативний (*молоти, колоти, махати, зоріти, теревити, полоскати*), переривно-пом'якшувальний (*покишлювати, поспівувати, почикувати, пописувати, попивати*), супроводжувачий, або комітативний (*підспівувати, підкашлювати, підсвістувати, підсмикувати*), неозначено-моторний (непрямовані дієслова переміщення типу *ходити, бродити, носити, возити, бігати, їздити*) - у межах семантики неграничної дії (недок.в.).

АД безпосередньо пов'язаний з семантикою дієслова, їх значення детерміновані всім граматичним ладом мови і системою семантико-парадигматичних лексичних зв'язків. Складність визначення місця АД (ширше акціональності) у системі дієслівних категорій пояснюється тим, що в них перетинаються лексичні, словотвірні і граматичні особливості, між якими не завжди видається можливим провести чітку межу. Одні дослідники надають перевагу їх семантиці (семантична категорія), звертають увагу насамперед на послідовність формалізації семантики і тим самим аргументують лексико-граматичну специфіку акціональності, окремі вчені співвідносять значення акціональності з певними словотвірними елементами, зараховуючи її до словотвірних величин. Поодинокими є випадки віднесення акціональності до синтаксичного плану, що цілком перегукується з думкою про те, що "Контекстуальний спосіб передачі видової співвідносності базується на зіставленні в тому самому контексті, з одного боку, дієслів з формально невираженою видовою ознакою (так звані двовидові дієслова) і, з другого, - дієслів з формально вираженою ознакою" [415, с. 219]. Найпоширенішим є тлумачення акціональності як семантичної категорії (С.Агрель, Е.Кошмідер, Ю.С.Маслов), оскільки АД (*Aktionsarten* (С.Агрель, Е.Кошмідер), *godzaje czupnożci* (Е.Кошмідер), способи действия (Ю.С.Маслов, О.В.Бондарко, Л.Л.Буланін), роди дії (В.М.Русанівський)) не є словотвірними категоріями, хоча окремі з них характеризуються тими чи іншими словотвірними морфемами. Головна відмінність між АД полягає не в цих морфемах, а, по-перше, у значенні і, по-друге, в особливостях взаємодії з *видом*, синтаксичному вживанні і словотвірній співвідносності/неспіввідносності [312, с. 5-12], що засвідчує корелятивність *семантичної категорії*

акціональності з різними рівнями мови. Головним компонентом останньої постає інтерпретація характеру перебігу дії.

Подекуди акціональність тлумачиться як така, яка характеризується своїм виявом і на граматичному рівні, що дає підставу віднести її компоненти - АД до лексико-граматичних угруповань. Останні виділяються "на ґрунті спільності типу перебігу дії: такі розряди істотні для граматичної системи, вони взаємодіють з нею, але все-таки це розряди лексики" [56, с. 6]. Модифікацією семантичного погляду на акціональність постає її тлумачення як лексичної категорії (Свен-Гунар Андерсон, М.О.Шелякін, І.В.Воскресенська та ін.).

Класифікація різновидів акціональності як формально-виражених характеристик дієслівної дії своїм джерелом має погляди О.О.Шахматова, В.В.Виноградова, П.С.Кунецова, що ґрунтуються на концептуальних підходах О.О.Потебні, П.Ф.Фортунова, Г.К.Ульянова про диференціацію дієслів на окремі семантико-синтаксичні типи. Відмінність між останніми полягає в модифікації дії, названої простим дієсловом (О.В.Ісаченко, Н.С.Авилова). До акціональності належать лише такі "структурно-семантичні групи дієслів, в яких значення дії, назване простим дієсловом, певним чином обмежується, змінюється, модифікується словотвірним формантом" ([1, с. 12], пор.: [419, с. 240-250 і далі]). Взаємодія семантико-синтаксичних груп дієслів з МК виду дієслова, з одного боку, їх вплив на структуру речення, з другого, робить мотивованим їх тлумачення як таких, що репрезентують взаємодію різних ієрархічних рівнів мови і засвідчують значущість структурування лексики в граматичному ладі української мови. Маркованість одних АД словотвірними засобами і нефіксованість семантики спеціальними формантами інших засвідчує наявність в українській мові характеризованих і нехарактеризованих АД (див. (Схему 4)).

Серед усього загалу дієслів вирізняються такі, які реалізують своє значення лише в умовах певного контексту (дистрибутивні) і модифікують своє значення в межах іншого контексту, що засвідчує наявність інваріантних і контекстуальних АД. Інваріантними є значення, які містяться в семантичній структурі дієслова. Кожне акціональне значення в такому випадку характеризується власним семантичним угрупованням дієслівних лексем, пор. інгресивний (*побігти, закричати, зарепетувати, відпустити*), семельфактивний (*шипигонуть, тріснути*) і под. Певне значення може характеризуватися як таке, що виявляється лише на синтаксичному рівні, на віртуальному рівні кваліфікується як відповідна валентність, напр.: детермінативні акціональні значення (дієслова "охоплення дії") - делімітативний (*прохворіти, прочекати - три години, цілий рік* та ін.). В семантиці подібних дієслів міститься вказівка на межу, що є не зовнішньою, а лише внутрішньою: тривалість дії обмежена внутрішньо.

Контекстуальними є АД, що виражаються за допомогою недієслівних лексичних і синтаксичних показників, у сполученні з другорядними членами, які входять до групи дієслова-присудка. ДETERМІНАТИВНІ АД характеризуються синтаксичним статусом, що пояснюється їх зв'язком з різноманітними фазами процесу і контекстуальністю показників характеру дієслівної дії (багатократність, миттєвість, інтенсивність, однократність, багатоактність і под.).

На підставі розрізнення особливостей етапів перебігу дії вирізняють цілий комплекс акціональних значень, що марковані певним інваріантним значенням (М.Дейчвейн, Х.Реніке, Й. Ербен, В.Флемінг). Такі фазові значення нашаровуються на інші або поряд з ними співіснують тонші акціональні відтінки, які межують з конотацією. Останні відбивають суб'єктивний рівень у значенні того чи іншого компонента акціональності (пор. виділення Г.Гліндом трьох основних типів дієслівних значень: видові (граматичні), АД (лексико-граматичні) й акціональні (лексичні) [572, с. 258-302, 406 і далі] та

її критику В.В. Іваницьким за відсутність чітких дефініцій і критеріїв розмежування цих значень [216, с. 48]). Якщо підходити до тлумачення акціональності з узагальнюючих позицій, то тезу про абсолютно об'єктивний характер її значень варто тлумачити діалектично: більшість акціональних значень відбивають об'єктивну дійсність і не однакою мірою є екстралінгвістично зумовленими, інколи межуючи зі сферою конотації і становлячи синтагматичну значеннєвість слова.

Надзвичайно складною і суперечливою проблемою є класифікація АД, оскільки остання повинна враховувати характеризовані і нехарактеризовані АД. Виділення кількості АД обмежується інколи лише 11 (Д.Грубор), 13 (О.В.Ісаченко), частіше автори розрізняють від 18 (В.М.Русанівський, Н.С.Авилова), 23 (О.В.Бондарко), 25 (Ю.С.Маслов) до 39 (М.О.Шелякін), що пояснюється відсутністю єдиного логічного принципу їх виділення. Переважно класифікація ґрунтується на подібності семантики дієслів і врахуванні специфіки їх вживання, словотвірної похідності [317, с. 108-189]. Інколи виділення окремих акціональних значень має принциповий характер. Так, О.В.Бондарко зводить накопичувальний, фінитивний, комплексивний і дистрибутивний АД у спеціально-результативне значення акціональності, у Ю.С.Маслова - це самостійні АД, що характеризуються своєрідною семантикою і відповідними засобами їх вираження. Ю.С.Маслов також вирізняє сатуративний АД, О.В.Бондарко кваліфікує останній як підвид у межах інтенсивності, В.М. Русанівський поділяє аспектуальні пари "категорії способів дієслівної дії... за семантичною структурою на два підвиди: 1) модифікаційно-видові (*шарудіти - зашарудіти, кричати - покричатися*); 2) мутаційно-видові (*копати - викопати, кричати - розкричатися*)" [417, с. 117]. Виділення значної кількості акціональних значень ставить проблему їх зведення у компактніші класи. Найповнішу класифікацію запропонував О.В.Бондарко [64, с. 14-28]. В ній уточнено і деталізовано обґрунтований Ю.С.Масловим розподіл всіх акціональних значень на характеризовані, непослідовно характеризовані і нехарактеризовані. Суттєвим у цьому плані є тлумачення співвідносності/неспіввідносності з видовою семантикою, щодо якої вирізняються внутрішньовидові і невидові АД [313, с. 72] як репрезентанти протиставлення фазової і нефазової семантики (Схема 4). Аналіз міжрівневої міжкатегоріальної взаємодії виду і акціональності розкриває механізм функціонування макрокатегорії аспектуальності.

Наведена класифікація не є кінцевою, оскільки подібних семантичних груп можна виділити дуже багато і лише окремі з них формально визначені. Інколи одне дієслово може входити до різних семантичних груп. Так, дієслово *бліднути* з погляду тривалості дії виступає дуративом (*Є слова, що під впливом часу стираються і бліднуть* [Волошин, 1950, с. 51]), але крім того, належить і до

інхоативних дієслів (*Блідне місяць, гаснуть зорі, Ч сонечко сходить* [Леся Українка, 1951, т. 1, с. 322]) та одноактних (семельфактивних) (*Микола щоразу блід, як тільки хтось згадував Оксану* [Збанацький, 1974, с. 256]). Останнє пояснюється перетином принципів вичленювання тих чи інших АД. Підгрунття виділення і встановлення АД можна зіставити й порівняти з відповідними основами класифікації іменників на конкретні й абстрактні, пейоративи й демінутиви, власні й загальні тощо, в межах яких той самий іменник одночасно може належити до декількох ЛГР, пор. *яблучко* - іменник конкретний, демінутив, неістота, загальна назва; *телятко* - іменник конкретний, демінутив, істота, загальна назва; *Микола* - іменник конкретний, істота, власна назва та ін.

Відсутність послідовного формального закріплення АД, неоднорядності семантичні критерії вичленювання окремих з них свідчать про синкретичний характер цього явища і семантичний статус самої акціональності. Розмежування АД особливо є важливим для функціональної граматики [203, с. 54-61], в межах якої стає реальним аналіз відбиття позамовних смислів у системі мови і вивчення шляхів реалізації загальнопоняттєвих категорій. Всі АД диференціюються на фазові, які характеризуються денотативною специфікою, тобто безпосередньо відбивають явища і закономірності об'єктивної дійсності, і нефазові, що являють собою, як правило, відтінки конотативного плану. Розмежування АД граничності/неграничності дії варто здійснювати в межах фазових і нефазових значень як загальнородових (пор. спроби розмежувати АД на ґрунті "безпрефіксне дієслово ↔ префіксоване дієслово" (О.Бехагель, Г.Пауль), "граничності ↔ неграничності" дії (Л.Б. Гарифулін)).

Відмінність АД від виду дієслова ґрунтується на їх функціях, корелятивності з семантикою дієслова і статусом у вираженні частини мовної семантики. За допомогою АД "ми виражаємо різні за своїм змістом дії" [258, с. 109], і зміна АД зумовлює зміну самої дії, пор. *заспівати* (інгресив) (*Отакий-то Перебендя, Старий та химерний! Заспіває весільної. А на журбу зверне* [Шевченко, 1984, с. 105]) і *поспівати* (делімінатив, за класифікацією Е.Кошмідера - претеритив) (*Хазяїни були люди добрі, та не було мені вільного часу ні поспівать, ні потанцювати* [Нечуй-Левицький, 1956, т. 2, с. 175]); *робити* (еволютив, за класифікацією Е.Кошмідера - індетермінатив) (*Воронцов сидів на стільці, а вродлива, надміру серйозна фелдштерка з санітарної роти робила йому перев'язку* [Гочар, 1977, с. 197]) і *доробити* (комплексив, за Е.Кошмідером - детермінатив) (*Практичні нашівці (жителі села Чаше)... доробили дерев'яні жолоби...* [Вільде, 1958, с. 516]). Інколи не можливо змінити один АД на інший *бити* (еволютив) (*За кілька хвилин було чути, як вона била по клавішах і тріпала стиркою по*

струнах фортеп'яно, витираючи його [Леся Українка, 1952, т. 3, с. 498]) і *побити* (інгресив) (*Я... впізнав голос отамана рибальської ватаги, якого ми побили за Полю* [Яновський, 1958, т. 2, с. 163]) без порушення самої семантики дії. Зміна виду залишає дію як таку незмінною, зміщуються тільки певні акценти в характері її перебігу (*чекати* (недок.в.) (*Олександра давно уже зварила вечерю і чекала чоловіка* [Коцюбинський, 1955, т. 1, с. 28]) - *почекати* (док.в.) (*Танна почекала свого чоловіка, а тоді почала прибирання* [Собко, 1957, с. 250]) або узусна модель типу *Я тебе чекаю, піди і з'ясуй свої справи // Я тебе почекаю, піди і з'ясуй свої справи* та ін. (словозмінна площина МК орієнтована на рівноправну взаємозаміну ГФ виду (пор.: [604, р. 201-241; 616, р.35-49])).

Корелятивні форми виду дієслова (особливо морфологічної деривації) характеризуються функціонально-семантичними функціями, серед яких О.Зейдель у першу чергу вирізняє інваріантні функції а) незавершеності, б) ітеративності, в) виділення форм недок.в. і функції а) завершеності, б) граничності (кінцевості), в) неповторюваності форм док.в. У межах завершеності О.Зейдель вичленює функції 1) результативності, 2) однократності, 3) історичності [211, с. 168-174]. Тут поєднуються два аспекти аналізу - по-перше, врахування семантики певних дієслів (однократність), по-друге, функціональні зміщення в межах таксисної одиниці (історичність та ін., ітеративність, пор. вторинні функції МФ часу типу *praesens historicum*). У запропонованій класифікації перетинається аналіз потенційних і результативних функцій видових форм, відмінність між якими перебуває в площині співвідношення мови і мовлення [464, с. 17-20]. Логічним є висновок про те, що видова система при всій своїй опозитивності між док.в. і недок.в. не виключає можливості виникнення колізій. Це відбувається насамперед тоді, коли в якомусь контексті наявна дуративність або ітеративність і разом з тим щось таке, що повинне бути вираженням док.в. У таких випадках залишається невираженою або дуративність (ітеративність), або завершеність, причому не можна встановити, якій із цих двох можливостей частіше надається перевага... [211, с. 173]. Реальність уживання тієї чи іншої видової форми трансформується у суб'єктивний план. Останнє не суперечить висновку про відносно-об'єктивний (віртуально-закріплений, сигніфікативно унормований) характер видової опозиції, адже будь-яке системне явище-не дорівнює самому собі у кожному випадку свого вживання. Значення виду інтерпретується на синтагматичному рівні, підлягаючи часто комунікативно-актуальним завданням у результаті взаємодії з парадигматичними і синтагматичними значеннями МФ часу і способу. За своїми функціями АД становлять периферію функціонально-семантичного поля актуальності, оскільки в їх площині дивовижно

переплітається граматичне і лексичне, і цілий ряд з них у своєму лексичному наповненні тяжіє до певних лексико-семантичних груп. Слова, об'єднані певним АД, - це вже не лексична група, оскільки їх категоріальне значення інколи має зовнішнє вираження, але ще й не граматичне, бо зовнішні виразники окремих АД не є суворо регулярними. Все це відбиває міжрівневий статус АД.

§ 7. ОНОМАСІОЛОГІЧНИЙ І СЕМАНТИЧНИЙ АСПЕКТ ВЗАЄМОДІЇ МОРФОЛОГІЧНИХ КАТЕГОРІЙ ВИДУ І ЧАСУ

Значення способу, часу і виду тісно пов'язані між собою. Кваліфікація одних значень як видових призводить до звуження системи категоріальних значень часу. Якраз непослідовне їх розмежування не давало можливості окремим лінгвістам ХІХ ст. правильно витлумачити систему часів (див.: [98, с. 439-459]) і навпаки, широка характеристика виду дієслова поглинає категоріальні значення часу. На співвідношення категорій виду, часу і способу існує три погляди: 1) спосіб, вид і час об'єднуються в одну спільну надкатегорію (пор. кваліфікацію названих МК М.Сморицьким, І.Фатером, Ю. Крижаничем, М.Барсовим, М.Ломоносовим, М.Гречом); 2) час і вид синтезуються в одну категорію, спосіб виділяється в окрему особливу категорію (М.В.Ломоносов, К.С.Аксаков); 3) спосіб, час і вид розглядаються як три окремі види МК. У сучасній лінгвістиці (в тому числі й українстиці (Є.К.Тимченко, А.Ю.Кримський, Л.А. Булаховський, В.М.Русанівський, І.Р.Вихованець, М.В.Леонова та ін.)) найпоширенішим є останній.

Ідея про неадекватність семантики МК виду і часу дієслова активно розроблялась Б.Дельбрюком, К.Бругманом, Г.Курціусом, які послідовно обстоювали думку *просторової* сутності виду, пропонуючи при цьому навіть графічне зображення опозиції док.в. і недок.в. (док.в. позначався крапкою, що відтворювала нейтралізацію процесуальності цих форм; недок.в. - горизонтальною лінією, пор. статус точки як цілісної величини і горизонтальної лінії як сукупності множинностей точок у філософії). Подібний підхід вимагає корекції тому, що генезис виду пов'язаний з типом інформації, яка передається мовцем і залежить від того, чи репрезентовані події безпосередньо *спостерігаються* мовцем (звідси послідовне їх дійктичне членування в часовому плані), чи вони виступають лише результатом знань мовця, пор.: опозицію спостережуваних подій з погляду мовця і з погляду адресата в мові хопі [250, с. 111; 259, с. 84-85] та їх парадигму, що за своїм статусом є адекватною протиставленню минулого/неминулого в індоєвропейських мовах. Чуттєве сприйняття подій мовцем-спостерігачем зумовлює можливість їх локалізації на часовій осі як таких, що збігаються/не збігаються з часом їх спостереження-

здійснення (репрезентується як означений теперішній або минулий/давноминулий час). Відсутність спостереження або неможливість спостереження як *джерела інформації* зумовлює *неозначеність* часового проміжку перебігу дії, що постає як минула або як майбутня (пор.: [130; 376; 604, р. 136; 613, S. 102]). Суттєвим при цьому є те, що форми док.в. репрезентують дію, членовану на минулу/давноминулу або майбутню (*прийшов / прийшов був* → *прийду*; *прочитав / прочитав був* → *прочитаю*; *відклав / відклав був* → *відклади*; *вийшов / вийшов був* → *вийду*; *зачекав / зачекав був* → *зачекаю*; *під'їхав / під'їхав був* → *під'їду*; *склав / склав був* → *складу*). Форми недок.в. у свою семантику включають інформативну достатність спостерігача, з позицій якого здійснюється часове членування перебігу дії (*показував / показував був* → *показую* → *показуватиму / буду показувати*; *приходив / приходив був* → *приходжу* → *приходитиму / буду приходити*; *сортував / сортував був* → *сортую* → *сортуватиму / буду сортувати*). Найпоширенішим семантичним наповненням дієслів док.в. виступає вказівка на певний стан, що має відповідну часову межу (А.Богуславський називає її t_2 і кваліфікує як кінцевий момент часу, зайнятого процесом зміни, і поширюючи таке семантичне наповнення серед дієслів, що позначають власне-зміну предмета або каузачію такої зміни [558; див. також: [130, с. 34-36, 39 і далі]]).

Категорія виду дієслова характеризується двома неадекватними площинами - внутрішньою і зовнішньою, що і пояснює складність її аналізу. Семантична нерівнорядність внутрішнього плану категорії виду зумовлена значним діапазоном ГЗ кожного виду, що найчастіше вважаються частковими значеннями форм док.в. і недок.в. Останні утруднюють пошук і встановлення інваріантного значення форм док.в. і недок.в. (окремі лінгвісти (А.Богуславський, М.Я.Гловинська) приходять до думки про неможливість зведення всього діапазону значень до одного інваріанта і необхідність вияву інших критеріїв аналізу семантики виду), що відбиває інший аспект внутрішнього плану категорії виду - "складність відокремлення значення виду від ЛЗ дієслова" [130, с.47]. Аналіз внутрішнього плану розкриває смислову співвідносність/неспіввідносність форм док.в. і недок.в. Відштовхуючись від подібного тлумачення дієслівних основ обох видів, А.Вежбицька робить висновок про те, що смисловий обсяг дієслів недок.в. є *ширшим* і *складнішим*, ніж відповідних дієслів док.в.: *недок.в. імплікує семантику док.в.*: Ян помер = "Ян перестав жити" = "Ян почав не жити" // Ян помирав = "Ян послідовно проходив стани такого ряду станів, що якби він пройшов всі ряди цього стану, то помер би" ([651, р. 2231-2249;] див. також: [495; 558]).

Зовнішній план категорії виду дієслова характеризується також наявністю двох площин. З одного боку, це різноманітні аспекти

міжкатегоріальної внутрішньочастиномовної взаємодії. З останнім пов'язане часте зарахування видової семантики до модальності речення [60; 61; 62; 465]. Підтвердженням взаємодії МК виду і часу у функціонально-семантичному аспекті є визначення інваріантних значень протиставлених видових форм за відповідним часовим простором. Взаємодіючи з ЛЗ дієслова, МК виду накладає обмеження на формальну репрезентацію часової парадигми. У цій особливості виду виявляється його *фузійний* характер, що полягає у неможливості аналізу видової кореляції поза семантикою дієслова і залежності рубрикації дієслівної лексеми від її видової приналежності.

Актуальність аналізу корелятивності/некорелятивності ГЗ часу і виду мотивується насамперед тим, що сама концепція виду залежить від розгляду його конкретних виявів. МК часу і виду максимально наближаються одна до одної завдяки універсальності загальної ідеї часу, яка реалізується в грамах кожної із них по-різному: у видовій опозиції темпоральність є імпліцитною і позбавлена дейктичності й орієнтованості, в системі часових форм темпоральність локалізується щодо моменту мовлення і експлікується, конкретне явище характеризується дейктичністю й орієнтаційністю у темпоральному плані у мовленнєвій комунікації. Розмежування категоріальних значень виду та часу, незважаючи на їх злитість, можливе тільки на осі "суб'єкт мовлення ↔ дійсність".

Момент мовлення - об'єктивний критерій, спільний як для мовця, так і для адресата висловлювання, що є умовним позначенням теперішнього як реального, щодо якого всі події визначаються як такі, що належать до плану теперішнього /минулого/майбутнього. Дейктичний характер часових форм пов'язаний з їх онемасіологічною орієнтованістю і суб'єктивною інтерпретацією сприйнятого, точкою відліку, яка визначається людиною, що здійснює розподіл події в часі, встановлюючи його довільно, за власним бажанням (див.: [53]). План минулого і план майбутнього завжди є відносним щодо плану теперішнього. У семантиці кожної з трьох часових форм наявна вказівка на те, як співвідносяться дієслівні дії з певним абстрактним часовим відрізком, прийнятим за умовний "координатний нуль" (О.І. Смирницький). Часові форми, що вжиті в прямому парадигматичному значенні, виражають об'єктивний час у його відношенні до моменту мовлення з точки зору головного учасника висловлення - мовця, тобто парадигматичний план МК часу постійно інтерпретується і набуває суб'єктивного забарвлення.

Минулий час у тричленній опозиції часових форм найзриміше окреслений, належачи до маркованих одиниць, що й зумовлює непоширеність його транспозиції. Рідкісні часові зсуви щодо форм минулого часу можливі лише за умови особливої стилістичної установки:

емоційність, живописність, колоритність ((Василь:) *Гішов я до міста і подивлюсь, що там діється* [Підмогильний, 1989, с. 355] - форма минулого часу виражає майбутній час (*гішов = піду*)). Минулий час посідає центральне місце в описі видів, що пов'язано безумовно з поняттям видової пари, паралелізм якої найпоширенішим є лише в минулому часі [375, с. 269].

Загальну структуру категорії часу дієслова утворює двокомпонентна опозиція "минулий/неминулий", другий компонент якої є складним і з онемасіологічного боку передбачає співвідносність теперішнього і майбутнього часу (окремі лінгвісти, наприклад, вели мову про відсутність достатніх критеріїв для розмежування форм теперішнього і майбутнього часу, їх значень (пор.: [14; 352])). Межа між цими категоріальними значеннями надто динамічна і семантично неоднорідна. В парадигмі минулого часу інколи розмежовуються чотири форми, з яких дві належать док.в., одна недок.в. й одна "багатократному" [98, с. 445], що свідчить про їх широку функціональну специфіку і наявність функціонально-семантичної парадигми форм минулого часу. Центр останньої становлять форми минулого, почасти давно-минулого часу у первинній функції (*ходив, робив, чекав, походив, зробив, зачекав і ходив був, робив був, чекав був, походив був, зробив був, зачекав був* (*Повернувся був чоловік обличчям до Христі розлютований...* [Косинка, 1988, с. 209]; *Запаливши електрику, він (Віктор) почав був писати листа до батьків і до Кусі, але втома зовсім придушила його* [Підмогильний, 1989, с. 255])), до периферії належать усі форми, в яких значення "завершеності" дії є контекстуально зумовленим (пор.: *Віл, почув, що хвалять когось, візьми та й подумай; А заець скік до лісу - як тут його і не було* [Гжицький, 1978]). Функціонування форм минулого часу в сучасній мові не слід ототожнювати з диференціацією дії щодо "завершеності" та її місця, позиції, віддаленості від моменту мовлення у староукраїнській, давньоруській мові. Речення *"Було видно, як наші наступають"*; *"Я думав, що ти виштимешся"* тощо є складними і виникли як результат трансформації простих у результаті дії закону контамінації. Їх можна розкласти, виділяючи вихідні компоненти: *Було видно/Наші наступають; Я думав/Ти виштимешся*. Часове значення першої елементарної структури встановлюється з погляду мовця за відношенням до моменту мовлення, тільки мовцем у цьому разі є не суб'єкт - автор висловлювання про всю подію взагалі, а учасник першої події, про яку розповідається.

Позиція мовця щодо дійсності може експлікуватися, тобто дійсність береться у формі об'єкта, й імплікуватися, що спостерігається при суб'єктивній кваліфікації спостережуваного. Зважаючи на протилежність цих позицій, можна зробити такий висновок: МК часу відповідає позиція *спостерігача*, чим зумовлена і кваліфікація кате-

горіальних значень часу як дійсних, орієнтаційних (спостережуваних); категорії ж виду відповідає насамперед позиція *діяча*, яка дає можливість двоякого погляду мовця (того, хто пише (говорить)) на позначувану дієслівною формою дію - погляду на неї як на неподільне ціле (док.в.) або без сприймання цілісної дії (недок.в.). Характер зображуваної ситуації є вирішальним при виборі однієї з видових форм, при цьому значний вплив має семантична спеціалізація дієслова, специфіка взаємодії ГЗ часу, виду і способу, корелятивність/некорелятивність семантики виду з АД. Через останні видова опозиція дієслова співвідноситься із семасіологічними категоріями означеності/неозначеності [2; 3; 113; 557; 558] і категорією граничності/неграничності [579; 580]. Остання, охоплюючи весь загальний АД, є категорією кількісної граничності/неграничності (пор. якісна граничність є релевантною ознакою док.в.). Її співвідносність з видовою семантикою мотивується тим, що всі дієслова недок.в. з семантикою граничності дії уміщують лише вказівку на можливу кінцевість дії (пор. *сісти, лягти і сідати, лягати, в'янути, сохнути*), лексеми недок.в. із значенням "неграничності" дії не виражають свого відношення до граничності (межі). Рівень вияву граничності у різних дієслів неоднаковий, пор.: 1) ультраграничний (*приходити, прийти, померти, помирати, побліднути, схопити* і под.; нім. *kommen, sterben, erblassen, eigzeitfen*); 2) власне-граничний (*сказати, спитати, взяти* та ін.; нім. *nehmen, sagen*); 3) гранично-нейтральний (*писати, будувати, літати, чекати* і под.; нім. *schreiben, pissen, bauen, fliegen*); 4) неграничний (*смухати, бачити, сміятися* та ін.; нім. *hozen, sehen, lachen*); 5) неграничний з відчутним значенням курсивності (*любити, кохати, спати, навчати, ненавидіти* і под.; нім. *lieben, schlafen, existieren, lassen*) та ін. Семасіологічна категорія граничності/неграничності дії входить у загальномовну поняттєву категорію аспектуальності, співвідносячись насамперед з репрезентацією семантики обмеженості/необмеженості, означеності/неозначеності, завершеності/незавершеності дії. МК виду однією із своїх площин спрямована в семіотику, виступаючи поняттєво мотивованою на віртуальному й почасти актуальному рівнях мовного знака. Головним призначенням видової форми дієслова є показ поняття як такого, реалізація його сутнісних ознак, що свідчить про сигніфікативний статус виду в семасіологічному плані.

Генетичний зв'язок виду із часом аргументується порівняльно-типологічними дослідженнями: позиція спостерігача, яка передує в мові позиції діяча, поступово транспонується в позицію діяча, тому й видові ознаки дієслівних лексем набувають все більшої ваги, поступово стаючи універсальними, семантично розгалужуючись [452, с.338]. З погляду діяча, абсолютно всі дії є ним спостережувані. Якщо ж

суб'єкт усвідомлює якусь дію неспостережуваною, зайнявши щодо неї позицію спостерігача, то в межах періоду, до якого стосується дія, він має оцінити її з точки зору цілісності (комплексності), завершеності, граничності, означеності (пор. теперішній історичний, теперішній одночасний, передмайбутній, післямайбутній та ін.).

З погляду суб'єкта, зацікавленого в тій чи іншій дії, перерваною може бути лише закінчена дія; спостерігач не диференціює дії за цією ознакою. Тому трансформація позиції діяча в позицію суб'єкта-недіяча включає в себе можливість уподібнення понять минулого часу і док.в., що зумовлено пасивною функцією спостерігача, який прирівнює ознаки, що лежать в основі цих двох понять припиненості, перерваності (минулий час) і завершеності (док.в.). З цього погляду, дія, що є зараз (теперішній час), може бути лише незавершеною (недок.в.), бо мовець не учасник дії, лише спостерігач, і навпаки, з точки зору діяча, що безпосередньо пов'язаний з дією, теперішня дія може бути відносно заведеною і незаведеною, цілісною і нецілісною (доконаною і недоконаною). Генетична первинність позиції діяча зумовлює вторинність семантики завершеності щодо значення припиненості, функціонування якого в сучасній мові у відносному плані детермінується семантикою завершеності (вторинна функція, трансформована в систему, набула визначального статусу).

Отже, вид - це внутрішня, а час - зовнішня міра дії, міра дії спостерігача. Тому при кваліфікації часів граматики орієнтується не на час суб'єкта, що діє, а на час того суб'єкта, який повідомляє про цю дію (момент мовлення), тобто значення часу є дійсним і орієнтаційним. Час виступає категорією дієслівних форм (*читав - читаю - читалиму, буду читати*), вид - категорією дієслівних основ (*перечита-ти - перечитува-ти*) і становить один із компонентів її семантичної структури на віртуальному рівні.

Взаємодія виду і часу зумовлюється співвідношенням позицій діяча і спостерігача, формально-парадигматичною залежністю часу від виду і функціональними обмеженнями окремих видових форм часовою семантикою (у теперішньому актуальному вживаються лише форми недок.в. у процесній функції: *Земля крутиться навколо Сонця; Місяць світить у ночі*).

Вид відбиває зв'язок між дією та її носієм або лише як здійснений (передбачений (док.в.)), або лише як здійснюваний (недок.в.). Час і вид можуть бути диференційовані у семантичному (вид - внутрішньочасова межа, позбавлена дійсних темпоральної локалізації; час - дійсних орієнтована, актуально-інтерпретована МК), поняттєво-системному (вид вказує на зв'язок двох і більше ситуацій, час орієнтований на вираження конкретної ситуації, актуалізуючи мо-

мент дії), діяхронічному (поглинання семантикою видових форм розгалуженої значеннєвої сітки часових значень (пор. думку про генетично пізніший розвиток МК часу як більш абстрактної і когнітивно насиченої [385])), віртуально-когнітивному (вид орієнтований на вираження просторової семантики (цілісність/нецілісність), трансформація дії в іншу якість - форми док.в.), власне-морфологічному (вид - МК дієслівних основ, час - це МК дієслівних форм, вид є фузійним, час - аглютинативним), функціональному (вид закріплений на віртуальному рівні, час постає як актуально-інтерпретативна орієнтаційна морфологічна одиниця) планах. МК виду і часу є різними і за особливостями парадигм, перша охоплює класифікаційну і модифікаційну, час - модифікаційну у двох різновидах: внутрішньослівному і міжслівному (синтетичному й аналітичному).

§ 8. МОРФОСЕМАНТИЧНА СТРУКТУРА МОРФОЛОГІЧНОЇ КАТЕГОРІЇ ЧАСУ

Видо-часова система сучасного українського дієслова складається з двох видових ознак у минулому і майбутньому часі. Форми теперішнього часу донедавна вважали одновидовими, репрезентованими, лише недок.в., хоча неодноразово висловлювались міркування про наявність у мові теперішнього док. [64, с. 51; 81, с. 334-342; 98; 352, с. 287; 384, с. 213; 400, с. 1]. Темпоральний план теперішнього включає в себе широкий діапазон функціонально-семантичних відтінків, починаючи від уявлення про мить (поштовх) і закінчуючи уявленням про об'ємні часові періоди (наш час, на сучасному етапі...) або взагалі про позачасовість (*Завжди риби живуть у воді; Яблуко недалеко від яблуні падає*).

У часовому плані форми теперішнього док.в. підлягають семантичному варіюванню, форми недок.в. - позбавлені його. Головне значення презенса визначити важко. В мові наявні його різноманітні вияви, що не зводяться до позначення одночасності перебігу дії з моментом мовлення, хоча це й властиво для форм презенса. Теперішній часце серединний процес перебігу дії/стану і поза контекстом не обмежений, що безпосередньо співвідноситься із семантикою неграничності (протиставлення "граничність/неграничність" охоплює всю дієслівну лексику і всі форми дієслова, в тому числі і видові пари, що перебувають поза опозицією "досягнення межі / спрямованість на досягнення межі" дії). Віднесені до теперішнього можуть бути і повторюваними, і узагальнено-постійними, і потенційними діями, тобто не корелятивними безпосередньо з моментом мовлення, не здійснюються одночасно з ним, пор.: *Я щовечора читаю / читав / буду читати, читатиму / книжки; Хлопець вирішує / вирішував / вирішуватиме, буде вирішувати / будь-яке завдання; Мій друг добре грає / грав / гратиме, буде грати / в теніс. Те-*

перішній актуальний виявляє сполучення семантичної ознаки конкретності, локалізованості дії в часі з ознакою співвіднесеності дії з моментом мовлення. Недок.в. при цьому вносить до семантичного контексту елемент процесності, що дає змогу виділити функціонально-семантичні варіанти: 1) конкретного теперішнього (- *Тлак, цей не стрілятиме, - каже Панюшкін, ховаючи документи вбитого до кишені. - А сонце, глянь, яке сходить!* [Гончар, 1977, с. 97]); 2) розширеного теперішнього, який може охоплювати дію в минулому чи передбачати її в майбутньому (*Ти дедалі важче, болота не кінчаються, бреду по них, спотикаючись об якусь корчомаччя, плутаючись у жилавих верболозах* [Гончар, 1982, с. 45]); 3) теперішнього постійного (теперішній простий), при якому мова йде про ознаку як щось постійне (*З неба, як розтоплене золото, лється на землю блискучий світ сонця; на ланах грає хвиля; під хвилию спіє хліборобська доля...* [Мирний, 1988, с. 102]).

Теперішній неактуальний своїм головним різновидом має абстрактний теперішній. Недок.в. при цьому виступає в необмеженократному значенні. На узагальнену, повторювану дію можуть вказувати лексичні показники типу *кожного вечора, завжди, ніколи тощо (Я завжди пишу тобі в той самий час; Щодня о сьомій годині вечора я читаю дитині казку)*. ГЗ презенса переважно зводиться до віднесення мовцем дії до часового періоду, що включає момент мовлення і має для мовця ознаки минулого і майбутнього, тобто презенс посідає проміжне місце між минулим та майбутнім, є засобом актуалізації дії у мовленнєвій комунікації (М.О.Шелякін), найоптимальніше відбиває інформативний план, щодо якого всі інші часові форми набувають відносного вживання (розповідь, оповідання і под.). Значення часових форм не є різко протиставленим, певною мірою виступаючи синкретичним, що й дає змогу узусно диференціювати значення теперішнього історичного, теперішнього майбутнього та ін. Їх уживання завжди зумовлене позицією мовця на часовій площині і завданнями актуального плану.

Взаємодія семантики виду і часу простежується також у формах минулого док. і недок.в. Окремі дослідники головним елементом семантики минулого недок. визначають ознаку передування дії щодо граматичної точки відліку, моменту мовлення [58; 61]. У часовій парадигмі минулого недок. виділяються: 1) минулий конкретної одиничної дії (наближається до аориста); 2) минулий повторюваної дії; 3) минулий узагальненого тупу (аорист). Перший різновид корелює з теперішнім актуальним за ідентичною ознакою в минулому, що може посилюватись спеціалізованими лексемами (*довго, повільно, часто* і под.), пор.: *Тоді ж бо, годі! - довго успокоювала підсолоні Олена, аж немилим голосом* [Кобилянська, 1987, с. 197]; *Олена Варфоломійвна поїла нас запашним чаєм і вго-*

шала здобними, приготовленими нею, пампушечками [Літературна Україна. - 1977. - 27 вересня]. Характерною рисою другого різновиду є необмежена кратність дії, при цьому часова сфера не виходить за межі минулого і не локалізована в часі.

У реалізації такого значення беруть участь лексеми типу *кожного дня, іноді, час від часу* тощо, пор. *Імператор приходив щодня. Терпаче ждав її видужання* [Загребельний, 1972, с. 47]. Суттєвою при цьому є функція дієслова, яке може репрезентувати лише повторювану дію (*приходив, приносив, привозив*): *За роботою так гарно співала пісень українських, бо й розмовляла тільки рідною мовою, яку він навіки полюбив* [Нечуй-Левицький, 1966, т. 4, с. 396].

Минулий недок. узагальнюючого факту (минулий аористичний) взагалі не вказує на характеристику дії (одночасність) повторюваність, локалізованість (нелокалізованість в часі тощо). У контексті наявна лише загальна вказівка на існування чи відсутність дії в минулому, констатація факту дії, при цьому акцент робиться на суб'єкті дії чи на обставинах, в яких вона відбувається: *Хто робив цей процентно-співвідносний проект?* [СВ. - 1988. - 12 серпня]; *Тільки Карпо стояв оддалеки, заклавши одну руку за пояс* [Нечуй-Левицький, 1965, т. 1, с. 45]; *Мелашка розпитувала Лавріна про його батька, про село, за семигорських дівчат* [Там же, с. 148].

Минулий аористичний обмежений певними різновидами контексту і не може бути віднесеним до провідних. Перші два різновиди є рівноправними, співіснуючими, визначаючи семантику минулого недок. і виражаючи переважно імперфектне значення.

Форми минулого недок. семантично нестійкі і здатні до варіювання видових функцій: вони виражають або дію припинену, але не закінчену (*Хлопець читав цей роман, але сьогодні повністю прочитати не зміг*), або, подібно до форм док.в., позначають дії припинені і завершені (*Я писав вам листа, але ви мені не відповідали*). В останньому випадку необхідності в префіксові як акціонально-поняттєвому модифікаторі немає (*писав* → *написав*), оскільки тут нейтралізована видова опозиція. Минулий недок. наголошує завершеність дії, яка має відношення до теперішнього моменту.

Перетин семантики ірреальності як одного з компонентів структури МК способу дієслова та її реалізації на рівні речення відбивають форми майбутнього часу, що генетично у більшості мов є або формами презенса, або сполученням інфінітива з модальними дієсловами [119, с. 202-205], пор.: *зв'яжуть, буду писати* (укр.); *буду читати* (рос.); *wozde schrieben* (нім.). Останнє інколи виступає достатнім аргументом для виключення МК майбутнього часу [279,

с. 143] і його кваліфікації як суто модальної категорії⁷⁰. Значення майбутнього часу в українській мові є системно-часовим і граматикалізованим у формах майбутнього док. і недок., парадигматично визначуваних, хоча й ускладнене модальними ознаками.

Грамматичний майбутній не завжди тотожний семантико-синтаксичному, характеризуючись рядом диференційних ознак. Ядерною з-поміж них є спрямованість дії на існування, що визначає реальність такої дії і корелятивність з іншими часовими формами. Комунікативна центральність семантики МФ презенса зумовлює його зв'язок із значенням граматичного майбутнього на осі абсолютного часу. Цю взаємодію відбиває: 1) виключення моменту мовлення із всього або частини часового періоду дії (теперішній поглинає частину); 2) існування, екзистенцію дії в різних параметрах після моменту мовлення; 3) наявність у часового періоду початкової межі, представленої моментом мовлення (пор.: [60, с. 9]). Формою майбутнього часу відбиваються прогнозовані дії. В складниках її змісту поєднуються два моменти: об'єктивний (віднесеність дії до періоду після моменту мовлення) і суб'єктивний (інтерпретація й оцінка мовцем запланованої дії). Недок.в. інколи використовується в межах майбутнього часу для вказівки на процес, що подається мовцем так, ніби він відбувається в момент мовлення про нього (на очах мовця): *Мусив підійти до неї. Вийняв з кишені телеграму, стиснув у руці. Зараз говоритиме, що сьогодні радість у них. - Вітька приїмає. Чі, просто покладе телеграму. Отам, праворуч, на сунорті, тихцем підсуне їй під лікоть і потім ніби в жарт торкнеться її плеча, збоку дивитиметься на її личко* [Бедзик, 1972, с. 89]. Форми недок.в. із значенням майбутнього використовуються також для позначення тривалості дії, що наявна в момент повідомлення про неї: *Довго ти ще скрипитимеш, іроде проклятий? Чаперед вийти, щоб побачити, що ти за один...* [Стельмах, 1965, т. 1, с. 305]; *А може, це остання? Бо коли-небудь таки ж мусить бути цьому кінець?.. Чи, може, ...не в одних ще будеш боях, і пропадатимеш безвісті, і питимеш воду з боліт, і гинутимеш в концтаборах, залишаючись всюди твоїми солдатами. Вітчизно?* [Гончар, 1977, с. 365].

МФ недок. майбутнього характеризується відносною непродуктивністю свого уживання (пор. на 1000 одиниць семантико-синтаксичного і формально-семантичного вираження значення майбутності у текстах художніх жанрів МФ недок.в. налічується 475 (389 із них є аналітичними, 86 - синтетичними)). Це пояснюється: 1) активною взаємодією семантики часових форм із значенням особових форм; 2) корелятивністю МФ майбутнього недок. із планом комунікативності (відносною нейтральністю у відношеннях з планом інформативності) та ін. Ширше вживаються форми док. майбутнього. Синкре-

тиям семантики останніх зумовлює їх кваліфікацію як форм теперішньо-майбутнього часу, що відбиває багаточленну їх функціонально-семантичну парадигму, в межах якої вирізняється два семантичних ядра: семантика теперішності і семантика майбутності.

У часовому плані теперішнього форми док.в. вживаються на позначення тих видо-часових відтінків, які виражаються теперішнім недоконаним, відбиваючи здатність до семантичного варіювання (пор. у видовій опозиції док.в. тлумачиться як маркований). За допомогою контексту док.в. відтворюються різні за обсягом часові періоди, починаючи від конкретних і закінчуючи досить широкими і абстрактними, пор.: *(Петро:) Іди... я наздожену* [Черемшина, 1974, т. 1, с. 227] - конкретне і *(Ревізор:) Ой, возьми я тебе, файна квітка, та й у свій рідний край пересаджу, щоби ти там межі Трушковськими цвіла їм і мені на славу* [Черемшина, 1974, т. 1, с. 227] - перспективно-віддалене значення.

Традиційно форми типу *напишу, відкрию* розглядаються як форми майбутнього док., що мотивується їх двокомпонентною парадигмою і їх віртуальною співвіднесеністю з граничністю дії, спрямованістю внутрішнього часу у майбутнє досягнення межі. Поширилося також тлумачення МФ док.в. як носіїв минулого, теперішнього неактуального і майбутнього часу [64; 465; 584, р. 101-106]. Док.в. характеризується двома парадигматично закріпленими ГЗ і трьома синтагматично і дистрибутивно визначуваними значеннями, МФ майбутнього док.в. є синкретичними в семантичному плані, поєднуючи в собі ознаки теперішнього і майбутнього: контекстуальні умови лише посилюють одну з них при ослабленні іншої (пор.: [523, с. 3-20]). Посилення ознак теперішнього призводить до вираження можливості, що спирається на зіткнення значення теперішнього з видовою семантикою доконаності. Останнє у часовому плані презенса імплікує ознаку майбутнього в аспекті можливості, можливість у теперішньому виражає передумови майбутнього в теперішньому і необхідність реалізації дії в майбутньому (після моменту мовлення). У формі майбутнього док. при посиленні ознак теперішнього модальність можливості відзначається оцінкою впевненості, переконливості, підкресленості: *Я знайду його (зараз); Тепер я цю книжку читаю; Подивлюсь обов'язково нову виставку картин* та ін.

Ознака теперішнього у формі майбутнього док. інколи пов'язується із вираженням одночасності визначення дії і самого факту її здійснення, що в комунікації трансформується у відносну перерваність (визначення дії в момент мовлення (час здійснення дії)). Цим пояснюється вживання форм теперішнього недок. при вираженості одночасності дії з моментом мовлення (*пишу, бачу, читаю, співаю, виводжу* і под.), вони адекватно відображають позицію мовця на абсолютній часовій шкалі. У випадках так званої коінци-

денції, коли "слово, яке вимовляється, якраз і є сама позначувана дія" [258, с. 169], поряд з недок.в. може бути док.: *прошу/попрошу книжку на рецензію; рідні мої, ось послушайте, що я пропоную/запропоную* та ін. Така позиція нейтралізує види: недок.в. уживається в номінативній функції, безвідносно до часових ознак, док.в. - лише у МФ із семантикою минулого. Номінативний план недок.в. співвідноситься з комунікативним планом, для якого суттєвим моментом є наголошення перебігу дії, її актуалізації, пор.: *Чепода-леки гримлять гармати, але газди й газдині хвалять собі врем'я і сапають на царинках ріпу, що до них з землі барвінком усміхається. Видко ділу, що битва наближається, бо мости горять, а над людською працею хмари дилу збиваються, дороги ковботом закриваються* [Черемшина, 1974, т. 1, с. 149]; *Одним із здобутків вважаю те, що нам вистачило глуду затлумити призрасті, не піддатися на окремі провокаційні випадки...* [Літературна Україна. - 1991. - 28 березня].

Док.в. орієнтований на інформативний план, співвідносячись з подійним аспектом, значущість таких дій з позицій теперішнього може бути невисокою: *Ось завтра, як тільки встану, піду в садок, нарву букетик квітів, подарую їх бабусі і скажу: "З роси вам та з води!"* [Скуратівський, 1990, с. 60]; *Фуркнула з воза Єленка і дзоркнула чобітками на грегитному подвір'ю та й, не зволяючи себе оглядати, побігла в хату* [Черемшина, 1974, с. 267].

Повністю одночасними з моментом мовлення постають не лише дії ізольовані, а й послідовні, які виявляються при безпосередньому їх сприйнятті. Таке функціонування презенса є репортажним. Позначення дій збігається з їх здійсненням, тому тут неможливе вживання форми майбутнього док.в. При чергуванні подій у момент їх сприйняття можливе використання форм майбутнього док. (пор.: [384, с. 110, 213]): *Ліс ще дрима, ...а з синім небом вже щось діється: воно то зблідне, наче від жаху, то спалахне сяйвом, немов од радощів* [Кочубинський, 1955, т. 2, с. 256]. Сполучник *то...то* посилює нейтралізацію видів і форма док.в. позначає своєрідні проміжки між діями, що зв'язують різні фази спостережуваного. Значна частина випадків уживання дієслів док.в. спирається на їх здатність зв'язувати попереднє і наступне в межах певної ситуації: *підкреслю (підкреслюю), що...; візьмемо (беремо)* та ін. Цілком виправданим у таких ситуаціях є використання вставних слів і конструкцій типу *скажімо, відверто кажучи, признаюсь* тощо: *Відверто кажучи, я давно вже на вас чекаю; Признаюся, я не можу здійснити ваше прохання.*

Значення презенса форма док.в. має також при показі емоційного піднесення, яке характеризується суб'єктивним відтінком, що

відображає почуття мовця: *Що за диво, не надивлюся!* [Черемшина, 1974, т. 1, с. 192]; *Як наші помилки можуть гнатися за нами роками, не втечеш від них нікуди, не захистишся!..* [Бедзик, 1951, с. 143]. У таких випадках док. форма називає дію, закінченість якої є відносною, що робить практично неістотною різницю між позначенням самої дії та її закінченістю. Домінуючою постає актуалізація напруженості, динамічності, зв'язку дії з її носієм.

У часовому плані теперішнього функції видових форм розподілені таким чином: док. форми, характеризуючись значенням теперішнього семантико-синтаксичного, детермінуються немовби розмитим видовим значенням - реалізують док. і недок. видові функції (спостерігається функціональна асиметрія плану змісту і плану вираження видової форми); форми недок. - реалізують тільки семантичну функцію недоконаності (марковані форми док.в. = спеціалізаціям недок.).

У минулому часі семантично стійкими є форми док.в., які послідовно співвідносяться з інформативним планом висловлення і позначають дію як конкретний реальний факт. Функціональна спрямованість форм минулого док. детермінована значущістю парадигматичної семи в структурі дієслівних лексем, яка й визначає діапазон функціональних модифікацій цих форм. Тому дієслова док.в. у минулому часі не здатні вживатися в кратному значенні. Неможливість сполучень типу *іноді + Ретф* (*"іноді прийшов; *зрідка прочитав; *завжди відзначив* і т.п.) пояснюється їх змістовим протиріччям. Слова на зразок *іноді, зрідка, завжди* тощо вказують на незакінченість ряду повторень тієї самої дії для певного фіксованого моменту, тоді як форми док.в. (минулий док.) вказують на закінченість у минулому дії (пор.: *Дзельман вола підобрав, а на його місце дав Тушпанісі надію в бозі...* [Черемшина, 1974, т. 1, с. 156] - аористне значення: дія реалізується як один момент незалежно від її тривалості (див.: [398, т. 4, с. 157]); і *Від дідусявої розповіді залишилися в пам'яті лише найцікавіші моменти* [Скуратівський, 1990, с. 59] - перфектне значення: дія відбулася, але її результат є актуальним і понині і полягає у "приписуванні в теперішньому часі підмету готової ознаки, витвореної самим підметом у минулому часі" [227, с. 115]; (див. також: [398, т. 4, с. 151; там же, т. 1)2, с. 258]). Уникнути несумісності двох різноспрямованих значень можна лише при заміні або док.в. на недок. (*Він іноді приходив до нас на хвилинку* [Маковей, 1956, с. 44]), або минулого часу на теперішній, якщо віднесеність дії до плану минулого мотивується й визначається контекстом чи ситуацією (пор. *Він іноді, бувало, прийде до нас, онде і залишиться до самісінького ранку* [Вовчок, 1956, т. 5, с. 47]).

Зрідка дієслова док.в. у плані минулого набувають значення кратності на підставі осмислення як повторюваних не самих дій, а відповідних ситуацій (у їх межах здійснювався перебіг закінчених дій). За цих умов час дії визначається не дієсловами минулого часу, а іншими засобами, в тому числі і контекстом, який трансформує повторювані дії як завершені одна за одною в план теперішнього, набуваючи абсолютного перфектного значення, пор.: *Чемає друга - шукай, знайшов - тримай* [Українські прислів'я та приказки, 1976, с. 103]. Втрачаючи здатність позначати час дії, що відбувається, дієслова минулого часу док.в. повністю переключаються на вираження стосунків передування позначуваних дій якимось іншим діям, домінуючим для них стає узагальнене значення: *Ніхто вченим не родився* [Французькі прислів'я та приказки, 1980, с. 54]; *Цей вчора не вродився* [Там же, с. 52]; *Зірвавсь як норовистий кінь, а повернувся як покірний віслук* [Мексиканські прислів'я та приказки, 1988, с. 34]; *Язиком зав'язав такого вузла, що й зубами не розв'яже* [Ірландські прислів'я та приказки, 1982, с. 186]; *Йой, хто встрілив голуба, гадає, що він мисливець* [Киргизькі прислів'я та приказки, 1977, с. 106]; *План воза перекинув, а б'ють - фірмана* [Серболужицькі прислів'я та приказки, 1988, с. 31].

Головний принцип, який координує функціональне чергування док. форм з формами недок.в. у минулому часі, полягає в детермінації елементарного логічного взаємовідношення між ознаками припиненості (перерваності) і закінченості дії. ГЗ минулого часу є вказівка на те, що дія припинена до часу повідомлення про неї. Отже, видова ознака минулого як закінченість до припиненості, перерваності дії, щодо її завершеності (*прочитав, подивився, дочекався, переглянув, замовив*). Через це для того, щоб виразити значення дії як реалізованого факту, форма минулого недок. - морфологічно вихідна - повинна набути перфектного (акціонального) елемента: *читав - прочитав листа, йшов - перейшов через вулицю* тощо. Вид і час є самостійними МК дієслова, їх семантика взаємозалежна і взаємодоповнююча. Аналіз функцій МК часу ґрунтується на врахуванні їх парадигматичної і синтагматичної поєднуваності з видовими формами, які визначають приналежність форм часу до номінативного/ комунікативного плану. Семантично граматичний час характеризує зв'язок дії з її носієм як актуальний, здійснюваний одночасно з повідомленням про дію (теперішній час); і як неактуальний (здійснюваний до початку мовлення (минулий), або опосередкований ще одним етапом дії (*ходив був, читав був, працював був, пройшов був, прочитав був, опрацював був*), або мислимий, передбачуваний (майбутній).

ГЗ презенса полягає у віднесенні мовцем дії до часового періоду, в межах якого для нього існує дія. Граматичний минулий і майбутній - це не "передтеперішній" та "післятеперішній", а існування дії

до чи після моменту мовлення. Презенс має дві видові форми: недок. і док., остання є семантико-синтаксичною, що міститься на віртуальному рівні знака як потенційна. Теперішній-майбутній док. виступає синкретичною формою, яка імплікує ознаки теперішнього і майбутнього, посилення чи послаблення кожної з яких є синтагматично і дистрибутивно зумовленим. У теперішньому формі док.в. можуть реалізовувати і доконану і недоконану видові функції, що зумовлює асиметрію плану вираження видових форми і сприяє формуванню функціонально-семантичної парадигми форм док.в. Ширшим постає діапазон функцій МФ минулого недок.

Структура МК часу безпосередньо пов'язана з внутрішньокатегоріальними співвідношеннями МК способу. Функції часових форм дієслова реалізують закономірності внутрішньокатегоріальних та міжкатегоріальних внутрішньочастининомовних відношень. Центральність МФ часу в реалізації предикативної функції дієслова зумовлює їх вершинний статус у частининомовній детермінації дієслова. Останнє підтверджується їх послідовною семантичною мотивованістю. Рівень нейтралізації МЗ часу визначає ступінь редукції частининомовної дієслівної семантики. Реалізація часової парадигми лише в індикативі зумовлює тлумачення перших форм як істотно залежних від функціонально-семантичної парадигми МК способу, що акумулює у своїй структурі дві семантично різні площини: реальність/ірреальність, спрямованість/неспрямованість дії.

Подібно до того, як дієслівний час розвивався із протиставлення "минуле/неминуле" [83, с. 28; 353, с. 124-126; 543, с. 239] з наступною диференціацією плану "неминулого" на "теперішній/майбутній", МК способу у первісному виявленні ґрунтувалась на опозиції "дійсна/недійсна" ("реальна/ірреальна") дія [14; 34, с. 101; 141, с. 118; 295, с. 356; 521, с. 27]. Наступним поштовхом розвитку способу дієслова постала взаємодія з модусом речення, компоненти якого орієнтовані на послідовну диференціацію умовності та імперативності дії в межах її ірреальності. Реальність співвіднесена з часом, оскільки орієтована на об'єктивний перебіг дії і характеризується орієнтаційністю і векторною спрямованістю. У цьому якраз і виявляється перетин функцій МФ часу і способу.

§ 9. ФОРМАЛЬНО-ГРАМАТИЧНА І ФУНКЦІОНАЛЬНО-СЕМАНТИЧНА ПАРАДИГМАТИКА МОРФОЛО- ГІЧНИХ ФОРМ СПОСОБУ

МК способу відбиває погляд мовця на характер зв'язку дії з діючою особою або предметом [98, с. 472]. Її структура характеризується формалізацією (внутрішньою) орієнтаційної інтерпретації дії/стану щодо їх реальності/ірреальності, спрямованості/неспрямова-

ності. Ряд засобів реалізації суб'єктивного сприйняття події чи факту характеризується власне формальною спеціалізацією (*чекай, пиши //чекайте, пишіть // чекаймо, пишім; ходив би, писав би, чекав би*), окремі форманти виступають поліграматичними, вміщують ГЗ способу, часу, особи. Такий синкретизм і повна адекватність індикатива часовій парадигмі зумовлює підхід до способу як двочленної категорії, в якій вирізняються ГЗ кон'юктива та імператива [103, с.92].

Поширеним є погляд на категорію способу як поліелементну⁷⁵. В українській мові спосіб є трикомпонентною категорією, яка охоплює індикатив, кон'юктив та імператив. У тлумаченні останніх немає одностайності. Ще К.С.Аксаков вказував на необхідність розмежування морфологічних і синтаксичних способів [14], пропонуючи віднести до перших лише імператив та індикатив: "Якщо вже визнавати умовний і бажальний, то вони суть не що інше, як відтінки до власне-наказового і водночас разом з ним становлять три види того самого способу" [Там же, с. 539]. Інколи позбавляють права самостійності умовний спосіб у силу його "власне-синтаксичного статусу" [521, с. 27; 114; 141], індикатив уважається нульовою категорією, уявним способом [384, с.193-194] або взагалі заперечується доцільність його виділення [365, с. 123]. На підставі формальних характеристик й інфінітив тлумачиться як окремий неозначений спосіб [352, с. 101-102]. Р.В.Паузіхін вичленовує імператив з категорії способу і переводить до системи вербоїдів, ставлячи поруч з дієприкметниками, дієприслівниками, інфінітивами і кваліфікуючи як "гібридну форму дієслова і вигука" [374, с. 89]. Виводить за межі МК способу форми імператива також Д.Штелінг, який звертає увагу на їх апелятивну функцію. На думку Л.С.Єрмолаєвої, індикатив й імператив не можуть бути протиставлені як форми способів і утворюють єдину категорію спонукальності/ неспонукальності, що принципово "відрізняється від категорії способу і підпорядковану їй", в межах якої вони й становлять єдиний спосіб реаліс [175, с. 103].

Принципово відмінним є семантико-синтаксичний підхід до аналізу способів у О.О.Шахматова, який вирізняє шість способів: 1)дійсний; 2) наказовий; 3) умовний; 4) недійсний нездійсненої дії (*Я ледве не впав*); 5) передбачуваний (*Здається, він буде вдома*); 6)потенційний (*не згадаю, не почую, не побачу, не прочитаю, не заспіваю*). При цьому у МФ умовного способу розмежовуються бажальний (*Почув би ти її спів; Побув би ти зі мною*), що реалізується у реченнях мети, і власне-умовний способи. Останній виражений у реченнях із сполучниками *коли б, хоча б* і под. ([518, с. 484]; див. також: [98, с. 473; 140; 215; 326; 420; 614]). У концепції О.О.Шахматова синтезувалося розуміння способу як морфологічної (умовний, дійсний) і семантико-синтаксичної величини, статус грамем якої пізнається на рівні синтаксису (потенційний,

передбачуваний і под.). Такий підхід є надзвичайно продуктивним у плані визначення функціональної парадигми кожної ГФ у структурі категорії способу, тому О.О.Шахматов наполягає на розмежуванні МФ дієслівного способу та їх синтаксичної інтерпретації [518].

Відрізняється своєрідністю погляд на категорію способу. О.О.Потебні, який встановив генезис кожної форми і кваліфікував МК способу як чотирикомпонентну (дійсний, наказовий, умовний і бажальний). Якраз ця концепція найповніше репрезентована в ряді останніх робіт [98; 417, с. 97-100; 458, с. 387], при цьому підкреслюється, що, напр., бажальний спосіб реалізується у специфічному контексті [417, с. 99]. Останнє є абсолютно правильним щодо функціонально-семантичного навантаження певних аналітичних утворень, основою ж їх статусу в структурі ГК способу є вираження ірреальності дії без її вольової орієнтації.

У сучасній українській мові тричленність МК способу підтверджується семантичними і формально-граматичними формами:

1) експонентною маркованістю; 2) внутрішньокатегоріальним протиставленням граем; 3) системною закріпленістю способових форм; 5) співвіднесеністю МФ способу з реченневими рівнями. Окрема форма може видозмінюватися у певному контексті, який не є генератором значень. Він постає як "зовнішній "виявник", що дає можливість відрізнити одну функцію... від інших" [233, с. 43]. Кваліфікація бажальних, спонукальних та інших способів ґрунтується на тих чи інших семантичних особливостях дієслівних лексем та їх дистрибуції, пор. зауваження В.М.Русанівського щодо спонукального способу, який тлумачиться ученим як контамінація наказового і умовного способу й утворюється за допомогою форм умовного способу; його відмінність полягає лише в семантиці, що забарвлена відтінком *імперативності* (*ти піди // ти пішов би; ви підіть // ви пішли б*) [458, с. 395]. Таке значення форми умовного способу витворюється під впливом керуючої функції імператива і зумовлюється комбінаторикою мовних ресурсів, комунікативно-актуальними завданнями і належить до комбінаторики, репрезентуючи дистрибуційні форми. Структура МК способу дієслова охоплює власне-морфологічні форми та їх аналоги, що є носіями постійної семантики і виступають одним членом речення. Всі інші реалізатори значення реальності/ірреальності дії з наголошенням її вольового-невольового виконання/невиконання належать до інших ярусів мови і співвідносяться з МФ способу на основі їх синонімічності/несинонімічності, особливостей відтінків реалізації неральності дії з її вольовим/невольовим спрямуванням щодо виконання/невиконання.

Неодноразовими є спроби розмежування МК часу і способу, визначивши за ними відповідну семантику і засоби реалізації ГЗ:

"...категорія часу в ієрархії категорій посідає таке ж автономне семантико-граматичне положення, як і категорія способу, розрізняючись

семантичними, морфологічними і синтаксичними особливостями: перша розташована на площині об'єктивних (реальних) відношень, друга - на площині суб'єктивних (ірреальних) відношень" [103, с. 95].

Час характеризує повідомлюваний факт щодо факту повідомлення як попередній, супровідний, наступний. З трьох логічно можливих і реалізованих характеристик жодна не виступає об'єктивно зумовленою, а є лише реалізацію погляду мовця на відношення повідомлюваного факту до факту повідомлення. Мовець вільний у добір будь-якої з трьох (чотирьох) гіпотетичних характеристик повідомлюваного факту щодо самого факту повідомлення, який зазнає *суб'єктивного* визначення й інтерпретації. Мова нічим не обмежує мовця у цьому плані, що й відбивається у структурі МК часу. У подібній площині перебуває семантика способу, пор.: *Дівчина вишиває рушник // Дівчина вишивала рушник // Дівчина вишивала б рушник, якби голка була для цього рушника*. У наведених реченнях реалізуються два способи дії, що відбито в їх засобах вираження і підтверджується відповідною семантикою: реальність/ірреальність. Реальність/ірреальність дії подаються в інтерпретації мовця, будучи рівновеликими величинами і виконуючи комунікативну функцію. Способом існування реальності виступає *часова* співвіднесеність повідомлюваних фактів (минуле/неминуле, остання є ширшим щодо часу за обсягом поняттям (В.Брьондаль називає дійсний спосіб "амодальною" формою [564; 565; 567], що не виступає ні наказовим, ні умовним способом і репрезентує нейтралізований тип способових опозицій у функціональному плані), тому часові значення, з одного боку, виступають автономною величиною і виражають місце факту (дії, події) на площині співвіднесеності з моментом мовлення, з другого, перетинаються із семантикою способу, виступаючи одним із складників репрезентації мовця речення. Ірреальність необов'язково позначає "позачасовість". У чеській мові структуру кон'юктива, наприклад, утворюють дві часові форми: теперішнього і минулого часу, їх відмінність міститься не у власне-часовому, а у модальному плані (*bych nesl, a, o; bys nesl, a, o; by nesl, a, o; bychom nesli, y, a; byste nesli, y, a; by nesli, y, a (men. ч.) // byl, a, o, bych nesl, a, o; byl, a, o, bys nesl, a, o; byl, a, o, by nesl, a, o; byli, y, a, bychom nesly, y, a; buli, y, a, byste nesly, y, a; byli, y, a, by nesly, y, a* (мін.ч.). Перша форма позначає потенційно виконувану дію (*Kdybys přešel ke mně (zitra), pracovali bychom spolu* - "Якби він прийшов до мене (завтра), то ми б працювали разом"), друга позначає невиконувану дію (*Kdybys byl přešel ke mně (včera), pracovali bychom spolu* - "Якби він прийшов до мене (вчора), то ми б працювали разом") (див.: [163, с. 88-118]). Аналогічне явище спостерігається в романських мовах, для яких властивою є наявність у вичленовуваних способах окремих часових парадигм, що вступають в опозицію лише за

модальною характеристикою (див.: [499]). Формам непрямих способів властиві ємні діапазони функцій, більшість з яких належить до потенціалу самої форми.

Загальноуніверсальна опозиція реальності/нереальності дії охоплює її часові перебіги, пор. неможливість встановлення семантичної мотивованості для форм майбутнього часу. Останні засвідчують взаємодію часу із способом у плані вираження відношення дії до дійсності. Це відношення, окрім реальності/ нереальності здійснення дії, може бути реалізоване з певною вольовою спрямованістю або без неї, що пов'язано з репрезентативною й апелятивною функціями висловлення. Форми умовного і дійсного способу, виражаючи дію без вольової спрямованості, перебувають в опозиції до форм наказового способу, що реалізують дію з вольовою спрямованістю; форми умовного і наказового способу, які репрезентують нереальні дії, протиставлені, у свою чергу, формі дійсного способу, яка відображає дію реальну (див.(Табл. 15)).

Таблиця 15

Семантична мотивованість МФ способу дієслова

Спосіб	Дія реальна	Дія нереальна	Вираження дії з вольовою спрямованістю	Вираження дії без вольової спрямованості
Дійсний	+	-	-	+
Умовний	-	+	-	+
Наказовий	-	+	+	-

Протиставлення ГФ у структурі категорії способу неоднопланові. Перший тип (реальність/нереальність: дійсний → умовний, наказовий) реалізований у будь-якому структурному типі речення, другий (імператив)неімператив: наказовий → дійсний, умовний) обмежений лише опозицією спонукальних/розповідних і питальних речень, оскільки вживання імператива пов'язане із спонукальними реченнями, а МФ дійсного та умовного способу - з розповідними та питальними реченнями (переносне використання МФ способу не враховується).

Функціонально-семантичний аспект способових форм свідчить про те, що нереальність дії розкладається на два протиставлених компоненти: можливість і необхідність реалізації дії. Остання зумовлюється нетотожністю виконуваних функцій: МФ кон'юктива підпорядковані реалізації репрезентативної функції висловлення, форми імператива відбивають апелятивну функцію, взаємодіючи з вокативом. Уживання індикатива у функції кон'юктива чи імператива надає йому

відповідного вторинного, периферійного забарвлення: можливості реалізації дії за певних умов або її необхідності (див.(Табл. 16)).

Таблиця 16

Функціонально-семантичний аспект МФ способу дієслова

Спосіб	Модальність		
	реальність	можливість	необхідність
Дійсний	+	(+)	(+)
Умовний	-	+	(+)
Наказовий	-	(+)	+

У внутрішньокатегоріальній структурі форми кожного способу характеризуються диференційними ознаками. Індикатив за ознакою реальності протиставлений кон'юктиву й імперативу, за ознакою вираження дії без вольової спрямованості - імперативу, кон'юктив за ознакою нереальності дії протиставлений індикативу, за ознакою вираження дії без вольової спрямованості - імперативу, перебуваючи в опозиції до обох за ознакою можливості реалізації дії за певних умов; імператив за ознакою нереальності дії протиставлений індикативу, за ознакою вираження дії з вольовою спрямованістю - кон'юктиву й індикативу, перебуваючи в опозиції до них за семантикою необхідності дії.

Імператив єдина дієслівна форма, що у своєму значенні виконує специфічну апелятивну, ширше закличну, функцію. Своєрідність останньої зумовлює його парадигму. Призначення апелятивного висловлення полягає у спонуканні адресата до виконання дії, спрямування на зміну елементів дійсності і витворення нових елементів. Типізація виконавця дії як адресата зумовила найбільшу функціональну навантаженість форми 2-ї особи (О.В.Ісаченко, Ю.Д.Апресян, В.О.Плотникова), пор., напр., структуру імператива у фінно-угорських (удмуртська, комі-зирянська, комі-перм'яцька), хантійській мовах, в яких наявні форми лише 2-ї особи одн. і мн. для вираження апелятивності. В українській (і більшості слов'янських) мові імперативність і формально, і семантично є розгалуженим і складним явищем.

Значного поширення в українському дієслові набули і синтетичні (*прийди, скажи, мовчи // прийдіть, скажіть, мовчіть // прийдімо, скажімо, мовчімо*), й аналітичні (*хай прийду, хай скажу, хай мовчу // хай прийдуть, хай скажуть, хай мовчатъ*) форми імперативності, що зумовило тлумачення імператива як окремої МК. Остання ґрунтується на протиставленні "імператив/неімператив", пор. *йди // не йди* (імператив //прохібівит) (див.: [499]). Коректнішим є розуміння імператива як компонента МК способу, що охоплює різноманітні спектри вираження відношення

дії до об'єктивної дійсності. Імперативну парадигму становлять опозиції *співай // співайте, заспівай // заспівайте; співаймо, заспіваймо, хай співаймо, хай заспіваймо, давай заспіваймо, давай співаймо; хай співає, хай заспіває, хай співають, хай заспівають, нехай співають, нехай заспівають, хай заспіваю, нехай співаю, нехай заспіваю*. Кожна опозиція характеризується спільною референтно-рольовою структурою, тлумачення місця кожної з них у внутрішньокатегоріальній структурі виступає похідним від загальної концепції імператива.

Імператив є компонентом ГК способу, в межах якої й реалізується парадигма відтінків інформації, що ґрунтується не на... аналізі об'єктивних умов уживання МФ способу у всій сукупності можливостей, "які доступні безпосередньому спостереженню" [299, с. 42], а на синтезі модальних відтінків можливості і необхідності. Прагматична трансформація того чи іншого змісту є важливою, але при визначенні функціонального навантаження граматичної структури не може вважатися головною.

На інвентар імперативних форм у сучасній лінгвістиці існують різні погляди, джерелом яких є здатність тієї чи іншої МФ репрезентувати волю мовця. Одні вчені дотримуються "вузького" погляду на парадигму імператива, вважаючи його компонентами лише форми 2-ї особи (М.П.Некрасов, Й.П.Мучник, М.П.Муравицька) і 1-ї особи множини як форми сумісної дії (В.М.Русанівський, М.В.Леонова, К.С.Аксаков, І.І.Давидов, О.М.Пешковський, В.В.Виноградов, Н.С.Авилова, частково О.В.Ісаченко), другі додають до них форми 3-ї особи (О.О.Шахматов, О.В.Немешайлова, С.М.Зарецька), треті зараховують до імператива всі форми, що реалізують функцію спонування, тобто форми 2-ї особи, 3-ї особи, 1-ї однини і форми сумісної дії (О.Х.Востоков, Ф.І.Буслаєв, М.С.Трубецької). Кожен з поглядів має своє мотивування. Найприйнятнішим видається аналіз форм 2-ї особи як ядерних (власне-імперативних), поряд з якими розташовуються: 1) форми сумісної дії, точніше, сумісної особи з власним формантом (*заспіваймо, скажімо, працюймо, чекаймо, давай заспіваймо, давайте заспіваймо / заспіваєм, давай скажімо, давайте скажімо / скажім, давай кажімо, давайте кажімо / кажім, давай чекаймо, давайте чекаймо*); 2) форми 3-ї особи (*хай / нехай співає / співають, хай / нехай заспіває / заспівають, хай / нехай скаже / скажуть, хай / нехай чекає / чекають*); 3) форми 1-ї особи однини (*хай / нехай співаю, хай / нехай заспіваю, хай / нехай скажу, хай / нехай чекаю, давайте буду співати, давайте заспіваю*). Подібна структура ГК способу співвідноситься з організацією мовленнєвого акту і спрямуванням імператива до ірреальності і витворення ситуації на користь мовця, нових елементів комунікації.

Імперативна парадигма відрізняється від індикативної кількістю МФ, їх функціями і абсолютною/відотною інтерпретацією. Форми 2-ї і 3-ї особи, що входять до складу обох парадигм, семантично співвідносні одна з одною і різняться окремим аналітичним (3-тя особа - *хай / нехай, давай / давайте*) або синтетичним експонентом (2-га особа - *засвіти, засвітій; зачекай, зачекайте; спиши, спишіть*). Індикативна форма 1-ї особи множини семантично співвідноситься з імперативними формами сумісної дії (*скажемо, чекаємо, зачекаємо, кажемо // скажім, чекаймо, зачекаймо, кажім; давай / давайте скажемо, чекаймо, чекаємо, зачекаємо, зачекаймо, кажемо*). Якщо у формі індикатива позначається сумісний виконувач, що складається з мовця й будь-якої іншої особи (або осіб), то у формах сумісної дії позначається сумісний виконувач, що складається з мовця і обов'язково одного або декількох адресатів. Включаючи форму 1-ї особи множини до імператива, О.В.Ісаченко підкреслює, що в цьому разі мова йде про імператив "у широкому розумінні". Тим самим учений визначає статус цих форм як таких, що реалізують дію, "в якій бере участь і сам мовець" [222, с. 2, с. 487]. Подібну ідею висловлював К.С. Аксаков, який вбачав у них сполучення "першої особи з другою, ... поєднання елемента першої особи і другої" [14, с.572], що призводить до витворення "власного особливого відтінку".

Віднесення форм сумісної дії до імператива зумовлюється самим підходом до його тлумачення і наявністю експонента апелятивності. Тому до власне-імперативних форм прилягає 1-ша особа множини, що включає в себе, крім позначення мовця, ще й сам об'єкт апеляції. Індикативні форми 1-ї особи однини типу *заспіваю* співвідносяться з відповідними імперативними типу *нехай/хай заспіваю, давай/давайте заспіваю*. І в індикативі, і в імперативі виконавцем виступає мовець. Подібні форми належать до периферії апелятивності. Їх поява зумовлена недостатністю власне-морфологічних (синтетичних) форм, що компенсується синтаксичними (аналітичними). Неідентичність поглядів на статус аналітичних сполук 1-ї особи однини у структурі імператива (Й.П.Мучник, Л.Л.Буланін, Є.І.Зарецька, О.В.Немешайлова заперечують їх належність до імперативних) зумовлюється їх синтаксичним навантаженням, відношенням до апелятивної функції, корелятивністю з індикативними формами. Аналітичні форми 1-ї особи однини є імперативними і становлять площину активного впливу синтаксису на формування категоріальної парадигми, відбиваючи співвідношення синтетичних форм і аналітичних МФ.

Відмінність між індикативом й імперативом полягає в неадекватності їх центрів. Ядром першої є форми 1-ї й 2-ї особи, центр імператива становлять форми 2-ї особи. Включаючи аналітичні сполуки типу *хай дивиться/хай дивляться* до складу імперативної

парадигми, ряд дослідників підкреслює, що вони утворюються поєднанням синтаксичних часток *хай/нехай* - показників способу - і форм презенса (майбутнього часу 3-ї особи однини/множини, які втрачають часове значення (О.О.Шахматов, В.М.Русанівський, О.В. Немешайлова, Є.І.Зарецька та ін.). Розглядаючи їх статус, зазначають, що "частки модально-імперативного типу транспонують дійсний спосіб у сферу значень наказового способу" ([98, с. 484]; пор.: [355; 419; 458]). На підставі останнього наголошується, що речення з такими формами мають "спонукальне значення, але вони не виступають ні прямим наказом, ні прямою заборобою, оскільки в них граматично бере участь третя особа" [223, с. 8-9], пов'язана з позначенням позиції неучасті у спілкуванні. Кваліфікація цього типу форм зумовлена особливостями взаємодії дієслівних категорій в їх актуально-інтерпретаційно-орієнтаційному аспекті і спеціалізованістю МФ у структурі мовленнєвого акту.

Широкий підхід до тлумачення апелятивності ґрунтується на включенні аналітичних сполук до імператива як репрезентантів його периферії. В межах апелятивності розрізняються власне-апелятивні форми, що позначають безпосереднього виконавця дії - адресата (2-га особа однини і множини), і невласне-апелятивні форми, в межах яких відсутня диференціація виконавців дії як такої. До їх числа може входити сам мовець (1-ша особа множини), мовець і адресат (1-ша особа множини - сумісної дії), звернення до виконавця дії як форма спонукування тощо (3-тя особа однини/множини). Така диференціація простежується вже на рівні системи, в межах якої аналітичні конструкції характеризуються відповідною формальною і функціональною позицією.

Протиставляючись індикативним формам щодо виконуваної функції, імператив виступає як маркований співчлен опозиції "фіктивності/нефіктивності" дії, що разом з семантикою "реальності/ірреальності", "вольової спрямованості/неспрямованості" дії становить основу МК способу. Імперативні форми спеціалізуються на реалізації добитивності, співвідносячись з функціями вокатива: *Тей! Дзвони свята! Тукніть завзято...* [Чумак, 1991, с. 69]; *Жди мене, мамо, у кожну хвилину, Жди у жорстоку добу...* [Гнатюк, 1990, с.37]; *Дзвінко роздайтеся, співи цікаві, Линьте до Феї утіх...* [Чупринка, 1991, с. 119]; *Здмухни жалобу з сина..., Віддай мені краплину Твоїх Премінь! Лети на крилах, Іолю, Меткіш бажань: Тянь, думи мої кволі В бреду лежать* [Поліщук, 1987, с. 112]; *Панночко, панночко в білому!.. Стій! одна хвилиночка - Щось скажу тобі!* [Черкасенко, 1990, с. 158]; *Скажи: чи й досі ще рука Твоя нитки тонкі виводить Ч чи в очах ще й досі води Змились у посмішку струмка?..* [Фальківський, 1989, с. 58]. Разом з останнім імператив витворює площину апелятивної функції мови, що

дає підстави Р.Якобсонові заперечити предикативний статус імперативних форм [542, с. 217]. Власне-імперативні форми виражають дію, звернену до адресата (неінклюзивне = ексклюзивне значення), пор.: *Трай, зграє, грай. Край краї вкрай* [Йогансен, 1989, с. 76], *Братики мої ріднесенькі, Як голубоньки сивесенькі! Станьте ви, коней попасіте, Мене найменшого брата, пішого-пішаницю, подождіте, Да хоч між коней візьміте, Да до отця-матері підвезіте* [Костенко, 1987, с. 190] та ін. Напіпериферійні та периферійні форми, репрезентуючи інклюзивне ((Таннуса:) *Вернімса пошвидше додому* [Підмогильний, 1989, с. 315]; (Іван Іванович:) *Чекаймо, хтось ще повинен підійти* [Івченко, 1990, с.63]) значення або значення неучасті: *Хай чужина колуць вбирає очі, /Нехай про неї навіть мріє хтось/, До переміни місць такі охочі /Всі ті, кому в житті не повелось* [Плужник, 1988, с.269]; *Хай не розбудить слутку телефон. /Нехай печаль не зрушиться листами* [Костенко, 1987, с. 20], досить широко в сучасній мові репрезентовані аналітичними сполуками (3-тя особа лише аналітичними). Часткове співвіднесення аналітичних сполук з апелятивною функцією як основою організації мовленнєвого акту свідчить про їх дотичний характер і входження в структуру імператива лише на ґрунті корелятивності з функціональним навантаженням 2-ї особи і приналежністю до спонукального типу синтаксичних одиниць. Останнє підтверджує синтаксичну специфіку таких сполук і опосередкованість їх морфології відповідним типом висловлення.

§ 10. ВІДОБРАЖУВАЛЬНИЙ ХАРАКТЕР ОСОБОВИХ ЗНАЧЕНЬ ДІЄСЛОВА

Об'єктивною умовою відношень у структурі ГК особи є комунікативна діяльність. Спілкування здійснюється створенням зв'язку між мовцем і адресатом (автором і співбесідником, автором і читачем). Під час мовного спілкування мовець виражає взаємовідношення між собою й іншими предметами, зокрема з іншими особами, залежно від їхньої участі/неучасті у мовленнєвій комунікації. Відповідно до цього предмети (ознаки, дії), що стали об'єктом повідомлення, подаються автором мовлення у певній формі, яка знаходить у мовленні і взагалі у системі мови відповідне відображення. Усвідомлюване людиною стає належністю її свідомості, проникає в її мову. ГК особи виражає відповідними морфологічними ресурсами диференціацію предметів (особи і неособи) за їх функціями в процесі мовленнєвої комунікації.

О.О.Потебня підкреслював, що в поняття про дієслово неодмінно входить ставлення до особи, якою б не була ця остання: відомою чи ні, справжньою чи фіктивною. Традиційно розрізняють три особи: 1-ша особа, тобто той, хто говорить; 2-га особа - той, до кого

вернене мовлення; 3-тя особа - той, про кого йде мова. Така класифікація видається логічно мотивованою, ієрархія її компонентів відображає домінування 1-ї особи над 2-ю, 2-ї над 3-ю. Наведена диференціація швидше психологічна, ніж логічна, оскільки мовець намагається суб'єктивно тлумачити себе як особу-домінанта. Логічна ж мотивованість подібної класифікації означала б її відносну універсальність. Як відомо, в окремих мовах граматисти починають описувати дієслово не з 1-ї особи, а, напр., з 3-ї (семітські мови, зокрема арабська), в яких перфектна форма 3-ї особи є основою дієслова, потім наводиться форма 2-ї особи і лише після цього форма 1-ї особи (аналогічно й в санскриті). Простежується принцип оберненої піраміди - те, що в одних мовах вважається ієрархічно верхинним, в інших мовах усвідомлюється як периферійний компонент. Виступаючи психологічною структурою за своєю значущістю й ієрархічним структуруванням, категорія особи не знаходить підтвердження у цілому ряді мов [498, с. 18-36].

Тричленність психологічної структури особи ґрунтується на поверхневих уявленнях і спостереженнях. Насправді всі мовні факти, які можуть бути застосовані, свідчать про наявність *двох бінарних кореляцій - персональності і суб'єктивності*. Перша з них протиставляє особу (1-шу або 2-гу) не-особі, остання форма в арабській мові, напр., називається "той, хто відсутній". Якраз у цій формі дієслово наводиться у граматиках санскриту на відміну від грецької граматики, в якій дієслово репрезентується у МФ 1-ї особи. Нарешті, не-особа (3-тя особа) близька до іменників багатьма своїми особливостями у значній кількості мов.

Кореляція суб'єктивності протиставляє особу мовця і особу-адресата. Якраз це протиставлення за відношенням до не-я мовець усвідомлює як суб'єктивну персональність своє я.

Категорія персональності, що охоплює всі мовні засоби "вираження відношення дії, ознаки, предмета до граматичної особи" [68, с. 54], ґрунтується на особливих формах дієслова, які відбивають відношення дії до діяча у парадигмі. До формально мотивованого центру персональності прилягають усі інші засоби реалізації особової семантики - лексичні (займенники, іменники), синтаксичні і контекстуальні.

Категорія особи не є власне-дієслівною категорією, її ГЗ виступають результатом формально-граматичної детермінації дієслова-присудка іменником-підметом, про що свідчить відсутність особової дієслівної парадигми в ряді мов, пор. лезг, *за чар кхызва* (Я листа пишу), *ва чар кхызва* (Ти листа пишеш), *бубади чар кхызва* (Батько листа пише). У багатьох північних, монгольській, тюркських мовах кожна частина мови, виступаючи у реченні присудком, може набувати особових закінчень⁸²: казах. *мен студенттін* (Я сту-

дент), *ан студентсін* (Ти студент), *ол студент* (Він студент). Останнє відображає зв'язок категорії особи з ГЗ роду іменників, семантикою істоти/неістоти, особи/неособи.

Категорія істот відрізняється від категорії особи тим, що узгодження у роді із словами - носіями семантики істоти зумовлюється формами цих лексем, у категорії особи простежується тенденція до узгодження за змістом, за статтю особи, що яскраво виявляється у формах минулого (давноминулого) часу, умовного способу (*проф-орг виступила, бригадир повідомила, директор наказала*). У цьому виявляється формальний аспект змісту МК особи дієслова, що спрямований на відбиття відповідного змісту лівобічного компонента (пор. наявність родової диференціації у формах множини минулого, теперішнього часу дієслівного індикатива, кон'юнктива у чеській мові: *bychom nesli, y, a // byli, y, a bychom nesli, y, a*, що свідчить про міцність опозиції ч.р. і ж.р. у формах множини дієслова в чеській мові. Ця опозиція в ряді випадків нейтралізується (див.: [630; пор.: [641, р. 77])). На парадигматичному рівні формальний зміст є потенційно передбачуваним і реалізується в мовленні, набуваючи актуально-інтерпретативної якості в силу поєднуваності дієслова з особовими займенниками у формах синтаксичного зв'язку, що виражає певні синтаксичні відношення (пор.: [68, с. 55-58; 233, с. 17-76; 323, с. 147; 327, с. 253, 256; 414; 539, с. 48]). ГК істоти/неістоти, особи/неособи іменників є складниками категоріального значення предметності. У займенниках навпаки, предмет мислиться або як відхилення від категорії особи, або як її протилежність (пор. статус займенників *я, ти, ми, ви* і *він, вона, воно, вони*). Структура категорії особи дієслова перебуває у міцному зв'язку з категорією особи займенників. Осіб у системі дієслова стільки, скільки й особових займенників, що дає змогу інколи кваліфікувати особові займенники як специфічні префікси-репрезентанти ГЗ особи дієслова [98]. У складі займенникових лексем зберігає свою силу протиставлення мовця (*я*), автора мовлення, співбесіднику (*ти*) і комусь або чомусь третьому (*він, вона, воно*).

Різниця між категорією особи іменника і категорією особи дієслова полягає в тому, що перша входить до структури категорії істоти і за своїм вираженням є міжрівневою ГК перехідного типу. У дієсловах предмет, що є джерелом дії, граматично зображується як особовий діяч. Зв'язок значень особи дієслова й іменника яскраво простежується у формах минулого й давноминулого часу, умовного способу, серед яких виявляється супровідний характер ГЗ роду дієслова (*Гідземельник присів був на лапах, зацаїв подих* [Тютюнник, 1984, с. 47]). Якщо у формах теперішнього і майбутнього часу та імператива особова характеристика зводиться до встановлення відношення між мовцем і суб'єктом дії, то в минулому, давно-

минулому часі й умовному способі суб'єкт мислиться як такий, що чітко визначається також і за родовою характеристикою.

Взаємопов'язаність категорій особи і роду виявляється також у кореляції аналітичних сполук і синтетичних особових форм, родова характеристика знаходить свою реалізацію лише в аналітичних сполуках типу "репрезентант родової належності + особова форма дієслова", пор.: *хлопець пише / писатиме / писав; дівчина пише / писатиме / писала; дитя пише / писатиме / писало*. Отже, якщо особові дієслова мають особовий афікс, то вони позбавлені родового афікса, і навпаки. Щодо осіб форма 3-ї особи часто відповідає не граматичному родові іменника, а статевої ознаці, яка виступає визначальною на семантико-синтаксичному рівні і зумовлює послідовну диференціацію омонімічних форм роду на актуально-комунікативному рівні речення, пор.: *фахівець підкреслив / фахівець підкреслила; лексикограф уклав словник / лексикограф уклала словник* і под. Форми роду дієслова послідовно репрезентують референційний рід іменника-суб'єкта, пор. випадки референційного контрасту типу *Рідний Манюшик бігла йому назустріч* [Самбук, 1979, с. 314], в яких форма іменника видображає різновиди конститутивного контрасту в родовій приналежності іменника: *-ик + ∅ = ч.р.*; *Манюшик* - формально маркована і внутрішньопарадигматично, міжпарадигматично закріплена і словотвірно підкріплена грамема ч.р., семантично ж мотивована грамема ж.р. (див. також: [648, р. 27-41; 292, с. 142-147]). Референційна віднесеність іменника є визначальною для форми роду дієслова-присудка. ГЗ кожної особи складається з інвентаря семантичних ознак вираження/невираження участі мовця, адресата, суб'єкта взагалі і розчленування певного дискретного цілого на окремі компоненти. Такий інвентар диференційних ознак розмежовує не менш, ніж два елементи МК особи, що відбито у внутрішньокатегоріальній структурі, і їх протиставлення умовно можна назвати парадигматичним (первинним). У тернарній структурі категорії особи протиставлені форми 1-ї і 2-ї особи як репрезентанти значення суб'єкта дії і форми 3-ї особи як репрезентанти неможливості вираження участі мовця в комунікативному акті. Форми 1-ї і 2-ї особи позначають дію лише реальних осіб (неметафоризовані конструкції), виражаючи власне-особове значення, форми 3-ї особи позначають участь суб'єкта дії не лише особового, а й предметного.

Відношення дії до діяча є семантико-граматичним змістом категорії особи дієслова. Усвідомлення діяча відбувається з позиції мовного акту, і форми особи виражають відношення дії до учасників мовного акту. Виконавцем дії може бути сам мовець (від кого ведеться мовлення), його співбесідник (до кого звернене мовлення) або особа чи предмет, що є лише фактом мовлення. Таким чином, у межах МК

особи дієслова наявні три граматичні протиставлення, що зумовлюють виокремлення трьох градем - градем 1-ї, 2-ї, і 3-ї особи. 1-ша особа дієслова в однині репрезентує відношення дії до мовця: *Я тисячу разів переконуюся* [Сухомлинський, 1988, с. 102]. У множині змістовий план акумулює в собі і мовця, і обмежену/необмежену кількість дійових осіб: *Думаю, ви уявляєте, командир, що ми - і ви, і я - збираємося здійснити ряд важких кримінальних дій...* [Самбук, 1979, с. 251].

Форма 2-ї особи в однині виражає відношення дії до співбесідника: *Не давай прорости в своїй душі насінню зневіри в людину, підозріливості* [Сухомлинський, 1988, с. 75]. У множині ця форма вказує на зв'язок змісту дієслова із співбесідником, до якого звертається мовець: *Більше як вогню бійтеся навіть найменшого злорадства* [Там же, с. 135].

Форми 3-ї особи однини і множини пов'язують зміст дієслова з будь-якою особою або предметом, які не підводяться мовцем ні під 1-шу, ні під 2-гу особи: *Досвідчений учитель... ніби починає віконце в неосяжний світ науки* [Там же, с. 47].

Форми 1-ї і 2-ї особи характеризуються лише особовим значенням і виражають відношення дії до осіб, які беруть участь у мовленні. Вони протистоять одна одній як елементи однієї пари. Форма 3-ї особи репрезентує відношення дії до осіб (і неживих реалій), які безпосередньо не задіяні в мовленні. Тому протиставлення 3-ї особи 1-ї і 2-ї якісно інші, що пояснюється неможливістю вираження формою 3-ї особи участі мовця чи адресата у спілкуванні у прямому значенні і реалізацією семантики не-мовця, не-адресата. Власне-особове значення 1-ї і 2-ї особи та предметно-особове значення форми 3-ї особи у парадигмі формально не диференціюються. Варіанти власне-особового значення 3-ї особи виникають за умови контекстної мотивації, при сполученні з іменниками і под. Семантико-синтаксична структура форм 3-ї особи однини визначається 1) вираженням участі суб'єкта (не-мовця і не-адресата); 2) невираженням участі суб'єкта. Таким чином, семантико-парадигматичний потенціал форм 3-ї особи однини містить два протилежних значення - особове і безособове, що в українській (також і в російській, білоруській) мові формально не розрізняються, а лише виявляється в межах контексту: *Члебо сіріє і Чладвори сіріє від снігу; Добре говорить, але зле творить*.

Категорія особи дієслова узагальнено відбиває відношення, що характеризують дію в реальній дійсності, вміщуючи це на рівні парадигматичних рядів. Про МК особи дієслова можна вести мову лише тому, що відношення дії до її суб'єкта виражено у стійких морфологічних формулах.

У ролі аналітичного (синтаксичного) елемента особи виступають різноманітні займенники, репрезентуючи разом з морфологічною особою синтаксичну. Займенник *я* узгоджується лише з формами

дієслів, що вказують на суб'єкт комунікації, займенник *ти* - лише з формами дієслів, які вказують на адресата комунікації, займенники *він, вона, воно* - лише з формами, що підкреслюють об'єкт комунікації. Суб'єкт, адресат, об'єкт комунікації можуть у процесі спілкування актуалізуватися. Тому структуру категорії особи утворюють прості (синтетичні) форми, в яких на відношення до особи вказує спеціальний афікс (власне-особові форми), та потенційно-особові форми, відношення до особи в котрих виражено окремою лексемою (*я вів, ти вів, він вів* і под.). Дві особові системи - займенникова і дієслівна - не є взаємоспрямованими, що мотивується симетрією їх парадигм та функціонально-семантичною специфікацією. Водночас вони протистоять одна одній в силу неадекватного їх поняттєвого змісту: субстанціальність з комунікативною функцією у займенників і дія, стан - у дієслів. Спеціалізуючись на координативному зв'язку з особовими формами дієслів, особові займенники можуть вступати в синтагматичне координативне сполучення з різноманітними лексемами, і не лише з особовими дієсловами в потенційно-особових формах (минулий, давноминулий час, умовний спосіб), невласне-особових (інфінітив) формах, а й з іменами (*Я - учитель: Ти - викладач*). Дієслова в особових формах у лівобічній інтенції суворо обмежені: лише відповідні особові займенники або взагалі незаповнена позиція прямого суб'єкта. Останнє зумовлює семантичну модифікацію форми, надаючи їй означено-, неозначено-, узагальнено-особового відтінку [30; 31; 45; 56; 220; 246; 522; 541; 610]: Лише особові дієслова в потенційно-особових формах вільні у лівобічній інтенції. Симетрія двох особових систем підтверджується також тим, що особові займенники вимагають обов'язкової предикативної характеристики (на відміну від іменників). Лише в такому статусі вони виражають субстанціальність, залишаючись лексично самостійною одиницею, і виступають окремим членом речення.

Сема суб'єктності передбачає протиставлення суб'єктності/безсуб'єктності. У відмінюваних формах дієслів вона реалізується морфологічно (власне-особові форми), лексично (потенційно-особові, невласне-особові або контекстуально особові, в яких значення особи є семантико-синтаксичним) і синтаксично (іменні форми). Суб'єктивність позбавлена власних формальних репрезентацій і виявляється в маркерах особи, роду, числа, виступаючи об'єднуючим їх началом. Водночас вона охоплює симетричну особову парадигму особових займенників, іменників - реалізаторів позиції суб'єкта. Центр у репрезентації семи суб'єктності становлять МФ особи дієслова, що є синтаксично орієнтованими. Формально-граматичний зв'язок підмета з присудком спирається на категорію особи (пор. *Дівчина зустрічає // Дівчата зустрічають і Ти зустрічаєш / Я зустрічаю*), яка визначає ракурси актуальної інтерпретації інфор-

мації, її співвіднесеність з учасниками мовлення. Поєднуючи "підмет і присудок речення, мовець одночасно відносить висловлення в реальний план і координує його зміст з учасниками мовленнєвого спілкування. В результаті цього висловлення набуває сили мовленнєвого стимулу, розрахованого на певну реакцію з боку співбесідника" [363, с. 270].

Категорія особи дієслова тісно пов'язана з ГЗ числа. Подібно до субстантивних займенників особові форми однини і множини 1-ї і 2-ї особи є семантично неадекватними. Особи, позначені займенниками *я, ти*, по суті, не мають множини. Багато *я*, багато *ти* - ці поняття не можуть бути безпосередньо виражені граматичними засобами. Займенники *ми, ви* мають зовсім інше значення. *Ми*, якщо це слово не стосується іншого *я*, означає: *я* та ще хтось-небудь інший або інші. Крім того, вживання займенників *ми, ви* характеризується тривалою традицією, яка закріпила за цими словами значення ввічливості (*ви*), завуальованості особи діяча (*я*) і под. *Ми // ви* означають групи осіб, до складу яких входять 1-ша // 2-га особи. Ці займенники свідчать не про *я* та інше *я* (або інших *я*), не про *ти*, а про *я* й *ти* разом з іншими, у сукупності з ними.

У поєднанні з прийменником *з* та орудним відмінком інших займенників чи іменників *ми* і *ви* можуть означати *я* й *ти*, об'єднані з ким *небудь*: *ми з тобою (я й ти)*, *ми з ним (я і він)*, *ми з братом (я й брат)*, *ви з товаришем (ви або ти з товаришем)* і под.

Послідовнішим є співвідношення між формами *співає // співають*. Це мотивується корелятивністю формального і семантичного плану займенників *він, вона, воно // вони* у силу їх опосередкованої співвіднесеності з мовленнєвим актом. Форма множини тут може означати і множину однорідних предметів чи осіб або сукупність неоднорідних осіб чи предметів.

Категорія особи дієслова взаємодіє з ГЗ часу. Форми теперішнього часу виражаються за допомогою особової парадигми, подібне спостерігається в майбутньому часі (в усіх його різновидах). У дієсловах минулого (давноминулого) часу категорія особи за способом своєї презентації є морфолого-синтаксичною, що знаходить своє пояснення в її генезисі та послідовній еволюції. Занепад допоміжного дієслова зумовив втрату формантів особової семантики, і тому форми минулого часу не виражають відношення до конкретної особи. Втрата експонентного протиставлення детермінувала формування їх функціонального потенціалу на віртуальному рівні мовного знака. Це виявляється в їх сполучуваності: вони допускають формально координоване предикативне поєднання дієслівної форми суб'єктної орієнтації з іменною формою певного комунікативного змісту - особовими займенниками. Дієслова минулого часу виражають відношення до трьох граматичних осіб, використовуючи різноманітні мовні засоби: 1) іменники, 2) субстантивні займенники, 3) контекстні елементи, 4) ситуативні

фактори. Будь-яка форма минулого часу може відноситись до кожної особи, тому форми минулого часу є потенційно особовими.

Повна парадигма минулого (давноминулого) часу складається з трьох родових форм одн. (ч., ж. й с.р.) і форми мн. Форма ч.р. у парадигмі виявляє відношення дії до суб'єкта ч.р., тобто до власне особового (реальної особи) чи предметно-особового (істоти, неживих предметів) значення. Форма ж.р. - відношення до суб'єкта ж.р., особового чи предметно-особового. Конкретне власне-особове значення 1-ї, 2-ї чи 3-ї особи і предметно-особове значення 3-ї особи у парадигмі формально не диференціюється. Особове значення форм ж. та ч.р. конкретизується у реченні сполученням з особовими елементами типу *я, ти*, які характеризуються особовим значенням і перебувають у симетричних відношеннях з особовими формами дієслова. Функціональний діапазон форм ч.р. є значно ширшим від функціонального призначення форм ж., с.р. Серед функцій форм ч.р. вирізняється функція генералізації (пор. аналогічну функцію форм ч.р. іменників серед назв осіб, МФ одн. і под.): *Чайнявся - продався* [Українські прислів'я та приказки, 1976, с. 127]; *Попав пальцем у небо* [Там же, с. 147]; *Чайкраща земля, де ти народився* [Там же, с. 111]; *Лучив ворону - попав у корову; Вилиняв шило на швайку* [Там же, с. 192].

Категорія особи охоплює форми індикатива й імператива. Особливістю функціонування форм 2-ї особи останнього є їх потенційна сполучуваність з формами вокатива. Утворення аналітичних форм імператива 1-ї, 3-ї особи одн. і 3-ї мн. (*хай скажу, хай почую, хай скаже, хай почує, хай скажуть, хай почувуть*) свідчить про значний діапазон аналітизму серед МФ особи і поєднання в її структурі двох неоднорідних функцій - власне-комунікативної (індикатив) й апелятивної (імператив), співвіднесених з двома основними функціями інформації - "керуючою" й "ознайомлюючою", "репрезентативною" (пор.: [70, с. 147]). Аналітична презентація особи властива всім потенційно-особовим формам дієслова, крім невідмінюваних (інфінітив⁸⁴, дієприслівник). Універсальність значення особи для змінюваних дієслівних форм інколи виступає аргументом її зарахування до власне-дієслівних категорій. При цьому робиться логічний наголос на тому, що "недоцільно вести мову про узгодження в особі (щодо іменника й дієслова. - А.З.), оскільки у сполученнях особових займенників з відповідними формами дієслів (*Я пишу, ти пишеш і т.д.*) ми фактично маємо справу з дієслівною категорією особи, яка надлишково маніфестується формами особових закінчень і особових займенників" [310, с. 119]. Останні часто опускаються у розмовному мовленні, у минулому часі ця надлишковість знімається (*Я писав, ти писав і под.*). У випадках, коли до складу предикативної синтагми входять іменник і дієслово (*Письменник пише; Студенти*

читають; Учні слухають), тим більше не можна говорити "про узгодження в особі, оскільки іменники не мають цієї категорії" [Там же, с. 119]. Таке твердження ґрунтується на тому, що іменники позбавлені формальної презентації ГЗ особи⁸⁵ і не враховується значення відмінкових форм як реалізаторів семантики особи.

Зарахування категорії особи до невластивих дієслівних і кваліфікація її як центральної серед них здійснюється на комунікативному рівні синтаксичних одиниць, на якому будь-яка процесуальна ознака приписується тому чи іншому суб'єкту. Така характеристика МК особи дієслова є найпереконливішою, відбиваючи її актуалізовану семантику та лівобічну спрямованість дієслова на вираження семантики учасника) неучасника комунікативного акту. МК особи дієслова акумулює в собі власне-морфологічний, семантико-синтаксичний і власне комунікативний аспект, її аналіз зумовлює вихід за межі морфологічної системи і включення в поняття форми дієслова імпліцитного/ експліцитного підмета. Останнє положення знайшло місце в тлумаченні речень типу *Читаю, Пишу* як повних двоскладних з обов'язково вираженим підметом і присудком. При цьому акцентується, що "...відношення між підметом і присудком здійснюється в межах одного слова" [428, с. 77], пор. зв'язок МК особи дієслова з його правобічною і лівобічною валентністю в угорській, мордовській, баскській, грузинській мовах, в яких додаток або підмет, виражений займенником, імплікується в дієслові: угор. *latok - Я бачу; latlak - Я бачу тебе, latom - Я бачу його*. Категорія особи дієслова найповніше відбиває взаємодію морфологічного і синтаксичного ярусів мови⁸⁶. Дієслівним формам властиве формальне вираження особи. Реалізація значення особи в межах речення є відбиттям загальномовної універсальної категорії персональності, яка охоплює всі засоби реалізації особової семантики. Відсутність граем особи в межах дієслова в окремих мовах ніяк не може виступати доказом її відсутності в українській мові, у межах якої вона характеризується послідовною реалізацією на морфологічному рівні⁸⁷. Її системні зв'язки виявляються також у симетричній співвіднесеності з особовою парадигматикою займенників і функціонально-семантичної взаємодії з іншими дієслівними категоріями часу, способу, числа, роду⁸⁸.

§ 11. АНАЛІТИЗМ У СИСТЕМІ ДІЄСЛІВНИХ КАТЕГОРІЙ

Поширення аналітизму у відображенні поняттєвого змісту через систему регулярних засобів свідчить про видозміну основних напрямів у розвитку і динаміці граматичного ладу мови. Відзначаючи широту семантичного обсягу дієслова, В.В.Виноградов підкреслював: "Семантична структура дієслова ємніша і гнучкіша, ніж усіх інших граматичних категорій... У дієслові засоби об'єднання і диференціації

значень різноманітніші, ніж в іменах" [98, с. 425-426]. У формальній і семантичній структурі дієслова виражається елементарна організація речення, його парадигма ґрунтується на дієслівній парадигмітиці (пор. широкий і вузький підхід до визначення парадигми речення [47, с.454-470; 196, с.5-23]). У цьому плані цікавим є спостереження У.Чейфа, який зазначає, що флексія дієслова може розглядатися як флексія речення загалом, в певному розумінні дієслово і є речення: "Все, що виявляє вплив на дієслово, здійснює вплив на речення загалом" [503, с. 193; подібну думку висловлюють Л.Теньєр та Ш.Баллі [463, с. 84-87; 33, с. 43-53]]. Це особливо актуально для таких мов, як українська, в яких ГЗ дієслова, з одного боку, є формально закріпленими (значення особи, часу і под.), з другого боку, вони позбавлені власного морфологічного засобу вираження (неперехідність, каузативність, реципрок, результативність та ін.) і кваліфікуються часто лише ситуативно мовленнєвою реалізацією (у випадках граматичної енантіосемії - двовидові дієслова; пор. також іменники типу *сирота, невдаха, невмивака* та ін.).

Функціонування більшості ГК дієслова пов'язане з побудовою речення, в межах якого здійснюється стратифікація денотативного змісту щодо особи мовця в просторовому (ГЗ особи і способу) і часовому (ГЗ часу і виду) плані. Серед дієслівних категорій аналітизм набув значного поширення [199, с. 16-23; 167, с. 17], на правах громадянства він увійшов до класичних описів системи часів, способів тощо. Так, поряд з формами синтетичного (простого і складного) майбутнього часу типу *прочитав, прочитаєш... / читати му, читати меш...* розглядаються аналітичні структури - форми складеного майбутнього часу (*буду читати, будеш читати...*). Те саме спостерігається при розгляді будови ГК способу, особи і под. Розвиток аналітизму в системі МК дієслова свідчить про видозміну формальної мотивованості ГЗ на рівні окремого слова і закріплення відповідних конструкцій як носіїв певного категоріального значення. На підставі формального вираження ГК на рівні слова та реалізації ГК на рівні конструкцій Б.Л.Уорф розрізняє "відкриті" і "приховані" категорії, зараховуючи до формальних засобів перших поряд з парадигматичною частиною слова також окремий елемент - слово або навіть певну модель речення. А до складу "прихованих" категорій відносяться одиниці, що позбавлені формального вираження і не характеризуються регулярною репрезентацією [482, с. 44]. МК дієслова становлять цілісну структуру, в якій послідовно виявляються формально-парадигматичні, функціонально-семантичні та ієрархічні відношення. У формально-парадигматичній взаємодії дієслівних категорій вирізняються дві площини: 1) взаємозумовленості (рівнорядності, за В.М.Ярцевою; вид і час - МФ недоконаного виду утворюють три форми часу, доконаного виду - дві форми; час і спосіб (грамема

дійсного способу обмежена часовою парадигмою)) і 2) відносної незалежності (вид і спосіб, їх реалізація не впливає одна на одну; спостерігається поодиноким переважаюча частотність (імперативний інклюзив є частотнішим від МФ доконаного виду); вид і рід). ГЗ виду як конститутивно класифікуючі марковані формантом основи (фузійний статус) протиставляються всім іншим дієслівним ГК і наближаються до ГЗ роду іменників, які, подібно до виду, входять до значеннєвої основи лексеми і належать до віртуально закріплених. Семантика видової опозиції характеризується найрозгалуженішою системою формальних засобів, охоплюючи суфікси імперфективації, префікси перфективації; неоднорядності процесів творення МФ виду зумовлює зарахування виду до МК з класифікаційною домінантою. Водночас видова семантика на периферії своєї реалізації (відбувається нейтралізація формальних засобів вираження виду) охоплює допоміжні позалексемні ресурси, що загалом свідчать про поступове проникнення аналітизму навіть у структуру найуніверсальнішої дієслівної категорії [198, с. 3-12; 194, с. 22-25]. Останнє має поширення серед так званих двовидових дієслів, які в науковій літературі мають неоднозначне визначення та окреслення. Інколи реалізація ГЗ виду таких дієслів тлумачиться як контекстуальна, при цьому наголошується, що "до дієслів з морфологічно невираженою видовою ознакою (двовидових) належать дієслова українського походження (розслідувати, мовити, веліти, женити) і досить численна група дієслів іншомовного походження..." [415, с. 224].

Термінологічне окреслення дієслів з послідовною аналітичністю ГЗ виду належить до дискусійних. Показовим у цьому плані є підхід до них С.Карцевського, що розглядав їх як дієслова "неозначеного виду" [607, с. 114-115]; А.Беліч кваліфікував ці слова як такі, що набувають ГЗ виду тільки за умов їх уживання [42, с.11]. У подальшому дослідженні більшість мовознавців схилилась до думки про двовидовість таких дієслів, визначаючи при цьому тільки їх обсяг [98, с.406-410; 351, с. 130]. Зосередження уваги на двовидовості дієслів наштовхує на думку про потенційну здатність МФ виду розчіплятися на синтаксичному рівні, відображаючи відповідну семантику. Такі дієслова на віртуальному рівні вміщують дві МФ виду, тому їх слід кваліфікувати як дієслова з омонімією видових форм. Подібна характеристика відображає функціональну специфіку дієслівних лексем і послідовне розмежування видових форм на парадигматичному і синтагматичному рівнях. Тлумачення дієслів типу *анексувати, амортизувати, анестезувати, технізувати* як двовидових не розкриває механізму розчеплення омонімічних форм виду на синтагматичному рівні, а спрямовує увагу на потенційну здатність лексеми виступати із ГЗ доконаного/недоконаного виду, в той час як ці ГЗ є віртуально закріпленими за лексемою, визначаючи спектри її взаємодії

у формально-парадигматичному і функціонально-семантичному планах, і постійно актуалізуються на синтагматичному рівні внаслідок поєднання із ГЗ часу, способу і підпорядкованості ситуативно-прагматичним завданням (пор., наприклад, тлумачення девербативів як таких, що на віртуальному рівні вміщують омонімічні форми числа: [204, с.54-60]).

Більшість дієслів з омонімією видових форм є іншомовного походження. В.М.Русанівський до спільнослов'янського фонду зараховує лексеми *мовити, велити, женити, розслідувати*, а серед запозичених дієслів зупиняється тільки на лексемах з початковою літерою "а", зауважуючи при цьому, що до таких дієслів належать "безпрефіксні дієслова іншомовного походження, що виражають дію, спрямовану до певної мети" [415, с. 224].

Семантика виду завжди формально закріплена, і це спостерігається в утворенні спеціалізованих форм типу *автоматизувати / заавтоматизувати і автоматизовувати, адресувати / заадресувати і адресовувати, ампістувати / заампістувати і ампістовувати, анексувати / заанексувати і анексовувати*. Найпоширенішим і регулярним засобом формального маркування розчеплення омонімічних видових форм виступає імперфективація (суфікс *-овува-*). У сучасній українській мові частотним є розчеплення омонімічних форм за допомогою аналітичних конструкцій, у межах яких, наприклад, семантика докона-ного виду виражається спеціальними лексемами типу *уже, більше*, а недоконаного *постійно, кожен раз*, пор. *У Німеччині уже заздалегідь мілітаризували економіку... 1938-1939 роки були роками активної підготовки до війни* [Молодь України. - 1990. - 18 січ.] і *Сьогодні ми не мілітаризуємося - і це веління часу і розвитку всього людського співтовариства* [Сільські вісті. - 1991. - 16 бер.].

Розглядаючи особливості омонімічних форм виду, О.В. Бондарко та Л.Л.Буланін підкреслюють, що "збіг доконаного і недоконаного видів у плані вираження торкається лише частини форм" [64, с. 37]. Послідовне функціонально-парадигматичне розмежування омонімічних форм є результатом взаємодії семантики форм і способу і загальної структури ГК виду. Так, на зрізі форм теперішнього часу репрезентується тільки семантика недоконаного виду (*апробую, амортизую, ампутую, акредитую, революціонізую, механізую, електрифікую* і под.). Потенційна здатність таких форм уміщувати значення теперішнього і майбутнього часу переводить їх розмежування на контекстуальний рівень: *Микола Іванович давно апробує сорти нової озимої пшениці, вивіряючи їх морозостійкі властивості* [Вінницька правда. - 1989. - 17 лют.]; *Отримані результати апробуємо на нашому експериментальному виробництві й отримаємо перевірені дані, що стануть основою для подальших висновків*

[Голос України. - 1991. - 12 квіт.]. Поряд з формами простого майбутнього, що пов'язуються з доконаним видом, дієслова типу *орендувати, акредитувати, авансувати, реабілітувати* утворюють МФ складного і складеного майбутнього недоконаного: *орендуватиму / буду орендувати, атакуватиму/буду атакувати*, пор. *Василько зазир від хвилювання; завтра він разом з друзями атакуватиме...* [Збанацький, 1977, с. 56] і *Молоді воїни раді вільній хвилині, весь час вони віддають репетиціям, адже вони нарівні з усіма будуть атакувати неприступну висоту* [Хижняк, 1952, с. 96], *Батальйони знову атакують* [Десняк, 1951, с. 156].

Омонімія видових форм, що найповніше виражена на віртуальному рівні мовного знака, зникає на парадигматичному і синтаксичному ярусах. Засобом парадигматичного розмежування омонімічних форм виду виступають формальні показники часу і способу, що свідчить про міжпарадигматичний характер МК виду. Вираження дії як потенційної взаємодії із семантикою доконаного виду (функціональний план) за умови активного співвідношення із значенням інших дієслів: (*Пурчин:*) *Авансує йому всі витрати, зроби все, щоб потім всі твердили - він достойний був цього* [Мельничук, 1990, с. 105]. При корелятивності форми наказового способу і семантики незавершеності вона набуває ознак недоконаного виду: *Мілітаризуйте Європу, а щастя як не було, так і не достанете, його не буде, бо не в цьому призначення людського духу* [Літературна Україна. - 1985. - 19 березня].

У визначенні аналітичних форм у лінгвістиці помітні дві тенденції. Одні мовознавці схиляються до думки про включення аналітичних форм поряд із синтетичними до частиномовної парадигматики (вужче - парадигми окремої МК). При цьому несуттєвою виступає розбіжність у їх термінологічному окресленні (пор. "аналітична форма" - у О.І.Смирницького, М.М. Гухман; "описова форма" - у В.М. Никитевича), важливішим є твердження про регулярність/нерегулярність такого типу утворень. Так, розглядаючи імперативи, утворені за допомогою дієслова недоконаного виду *давать* і зіставляючи їх з аналітичними утвореннями майбутнього недоконаного, В.М.Гуревич підкреслює: "Відмінність в утворенні цих форм полягає лише в тому, що форма майбутнього часу можлива тільки від дієслів недоконаного виду, форми ж наказового способу - від дієслова будь-якого виду" [356, с. 197]. Головним аргументом на користь зарахування таких форм до парадигми імператива з цього погляду є регулярність їх творення та ідентичність їх семантики із синтетичними формами. Наявність подібних конструкцій мотивується комунікативними завданнями та впливом аналітичних форм 3-ї ос. на МФ 1-ї і 2-ї [499, с.110], пор. *Давай поїдемо за місто стрічать весну...* [Сосюра, 1976, с.52] і *Поїдемо за місто стрічать весну.*

Кваліфікація тих чи інших сполук слів як аналітичних форм у сучасній лінгвістиці є досить проблематичною. Так, розглядаючи особливості реалізації особових значень дієслова, В.В.Виноградов кваліфікував предметно-особові займенники *я, ти, він(вона, воно)* як аналітичні префікси, тим самим звужуючи їх функціональну навантаженість до структурних елементів [98, с. 375]. Т.П.Ломтев аналізує такі конструкції як словосполучення [299, с. 382], відстоюючи повнозначність займенників. Подібний погляд зустрічається у ряді робіт останнього часу. Протилежна точка зору репрезентована у більшості вузівських підручників [507, с. 290, с. 196]. Семантична надлишковість особових займенників при МФ теперішнього і майбутнього часу за законом компресії зумовлює їх редукцію, в результаті чого дієслівна форма набуває семантики означеного /неозначеного/ узагальненого суб'єкта, пор. *Люблю тебе, високе наше поле!...* [Нехода, 1978, с. 96]. *Я аж сюди у поле чутно, як у селі співають, пісня летить голосна і дзвінка, зливаючись з шепотом житнього і пшеничного колосся - і вже не знаєм: де кінчається пісня, а де починається подих цього поля* [Сільські вісті. - 1990. - 17 липня]; *Знатимеш - матимеш* [Нар. тв.]. Компресія особового займенника у 3-й ос. децю відмінна від аналогічного явища у формах 1-ї чи 2-ї ос., що мотивується семантикою цих форм [68, с. 50-59]. ГЗ особи дієслова відносить дію до діючої особи, вказуючи на неї як на суб'єкт (редукція формального вираження суб'єкта трансформує це значення в імпліцитне). Особові займенники *я, ти, ми, ви* у підметовій позиції пов'язані з ознакою субстанціальності як складовим компонентом комунікативної функції, реалізація якого не завжди зумовлена особливостями координації, пор. *Я приїхав* (особа виражена займенником) і *Подивись* (особа репрезентована дієслівною формою). Така симетрія/асиметрія особових форм дієслова та особових займенників зумовлюється особливостями їх сполучувальних потенціалів. За особовими займенниками слід визнати власний спектр сполучувальних потенціалів, ядром яких виступає їх поєднуваність з особовими формами дієслова. Це мотивується самою системністю мови, що в межах здійснення комунікативної функції передбачає обов'язкову предикативну характеристику особового займенника, тому що останній не може бути поза цим предикативно означеним виразником субстанціальності (властиво іменнику). Власний внутрішній зміст та комунікативна номінація займенника прогноують його лексичну самостійність та водночас передбачають появу відповідної предикативної характеристики [439, с. 24-28; 492, с. 22, 26 і далі]. "Аналітична форма на відміну від аналітичної конструкції виступає членом парадигматичного відношення" [153, с. 80], звідси й "граматичне значення аналітичної конструкції...ніколи не дорівнює сумі ГЗ її компонентів, а виступає як значення нерозкладного цілого" [148, с. 343]. При всій парадигма-

тичній подібності особових дієслівних форм і особових займенників вони не входять до комплексної парадигми МК особи дієслова, а є автономними величинами з цілком визначеним спектром комунікативних завдань. Тому у випадках, які В.В.Виноградов кваліфікує як приєднання префіксів у реалізації ГЗ, спостерігається диференціація комунікативної особи (займенники репрезентують диференційну сему комунікативної особи, що у дієслівній формі є тільки потенційною) і сполученням цілком самостійних складників та їх значень - "лексеми і словоформи, які забезпечують конкретне особове речення" [492, с. 29; 194, с. 74-85; 198, с. 32-41].

Форми минулого часу й умовного способу є потенційно-особовими, тому що містять у своїй структурі потенційну диференціацію особи, і включені в загальну структуру МК особи внаслідок послідовної репрезентації ГЗ роду. Вони утворюють площину потенційно аналітичних форм, належачи до множинності перехідних моделей, в яких категоріальне значення особи реалізується поза межами слова (пор. випадки розчеплення омонімічних форм числа у деад'єктивів, девербативів і под.). При надлишковій репрезентації особи у конструкціях типу *Я сподіваюсь, Ти чекаєш* займенникові лексеми *я, ти* "обирають" словоформи дієслова відповідно до свого семантичного змісту" [492, с. 30], а не узгоджуються з грамами стрижневої словоформи, як це спостерігається при типовому субстантивному узгодженні, оскільки цьому суперечить статус МК дієслівної особи як відображувальної величини. Активна синтагматична роль особового займенника простежується також у тому, як він поєднується з певними тематичними групами дієслів [273, с. 4-11]. Наприклад, так звані суб'єктні дієслова, що є позначеннями дій не-осіб, вступають у суперечність з архісеєю "особа" особових займенників і не допускають неметафоричної сполучуваності з назвами істот *квакати, каркати, мекати, цвірінкати* і под.

Особові займенники у формах минулого (давноминулого) часу й умовного способу актуалізують свою особову семантику, що за своїм оформленням є нейтральною щодо комунікативного статусу особи, пор. *Я прийшов додому і відразу почав розв'язувати завдання// Він прийшов додому і відразу почав розв'язувати завдання*. Незаперечним є факт потенційної здатності названих форм поєднуватися з актуалізаторами семантики особи. За ознакою "нейтральності" і "довільності" щодо ГЗ особи МФ минулого часу й умовного способу перебувають в опозиції до форм теперішнього і майбутнього часу, одночасно протиставляючись формам інфінітива, дієприкметника, дієприслівника, в яких значення особи є семантико-синтаксичним: *Повернути нам сьогодні на захід слід, якщо до завтрашнього вечора думаємо повернутися додому* [Зірка. - 1976. - 15 січня]; *Чле знаю, що й сказати: працювати-працювати - а взяти й нічого* [Голос України. - 1991.

-18 лютого]. Репрезентація 1-ї ос. здійснюється контекстуально, дія співвідноситься із суб'єктом в умовах синтаксичного оточення. Інфінітив об'єктивує дію, щодо якої "виявляється інтенціональна установка її суб'єкта або оцінка..." [465, с. 11].

Корелятивність інфінітива і МК дієслова позначилась на самому тлумаченні цієї форми, її місця в системі частин мови. Ш.Баллі кваліфікував інфінітив як дієслово, що стало іменником і може вживатись у віртуальному й актуальному планах [33, с. 96]. Подібну думку обґрунтовує Л.Теньєр [463, с. 433]. І.Р.Вихованець відстоює "двоїсту граматичну природу інфінітива" [103, с. 69, 79-82]. За своїм статусом інфінітив є швидше іменником, ніж дієсловом. У цьому плані він наближається до віддієслівних іменників.

До аналітичних форм частково прилягають форми умовного способу, в яких розчеплення омонімічних (з минулим часом) форм досягається за допомогою компонента *б(би)*, що набув статусу формотворчого. Суттєвою особливістю цих форм є використання в їх структурі елементів типу *читав (-ла, -ло)*, *писав (-ла, -ло)* і вираження в поєднанні з формативом *б(би)* значення ірреальності, яке виключає ГЗ часу. Нейтралізація значення дії, що мотивується формою минулого часу, пов'язується більшістю лінгвістів з формативом *б(би)*, при цьому акцентується увага на тому, що форми умовного способу утворюють аналітичну парадигму, яка передає свою семантику лише в складному (переважно складнопідрядному) реченні, тобто значення істинної умовності виступає лише в тому випадку, коли здійснення однієї дії залежить від здійснення іншої: *Коли б я прийшов, то побачив би* [417, с. 98]. Ці ж форми кваліфікуються як репрезентанти семантики бажальності у специфічних контекстуальних умовах. Визначальним при аналізі семантики бажальності є синтагматичне оточення форм умовного способу. Подібне твердження абсолютно правильне щодо функціонально-семантичного навантаження таких конструкцій, основою їх статусу в структурі МК способу є вираження ірреальності дії без її вольової орієнтації. Всі інші спектри функціонування є частковими щодо ядра і разом з ним становлять функціонально-семантичну парадигму сполук "форм на *-в (-ла, -ло) + б (би)*". Форми минулого часу й умовного способу є омонімічними. Ця омонімія постала в результаті історичного розвитку, в процесі якого збіглися форми складеного присудка, де час дії передавався за допомогою дієслова *быти*, а дієприкметник на *-ль* був позбавлений часових вимірів, та форми *быхъ, бы...* + *ль*. Семантика часу в останній формі (зазнала часткової звукової видозміни) поступово втрачалась, і в сучасній мові на віртуальному рівні наявні дві МФ, що є ідентичними у формальній репрезентації. Це дає можливість дослідникам твердити про функціональну видозміну МФ минулого часу в умовах її сполучуваності з формативом *б(би)* - носієм семан-

тики ірреальності [336, с. 213]. Розглядаючи статус форми минулого часу при конструюванні умовного способу, Річард Д.Брехт приходить до однозначного висновку, що "...би... є незалежною модальною часткою, що привносить у речення значення ірреальності. Дієслово в реченні, де вжита ця частка (розрядка наша. - А.З.), повинно стояти у формі минулого часу..." [71, с. 115; 194, с. 94-100]. Основою для такої кваліфікації форми є її нинішнє функціональне навантаження та сполучуваність з формативом *б(би)* - довільність чи закріпленість такої сполучуваності. Визначальним при аналізі статусу такої форми повинен бути рівень її регулярності та ступінь входження до загальної парадигми форм способу і маркованість відповідною семантикою. Позичійна незакріпленість форматива свідчить на користь його відносної автономності (власна семантика ірреальності поза сполучуваністю з формою на *-в (-ла, -ло)*, пор. *Літи б мені вчасно і все було б гаразд* [Підмогиальний, 1989, с. 48]; *Відступати б нам уже пора, а то вороги уже близько - за годину-дві можуть вдарити: що тоді будемо робити?* [Збанацький, с. 23]; *Працювати б вам краще*. Сюди ж прилягають речення, в яких ірреальність міститься у сполучниковому елементі (*Щоб зворушити інших, треба самому бути зворушеним* [Довженко, 1990, с. 356]).

У сучасній мові форма на *-в (-ла, -ло) + б(би)* є регулярною з чітко визначеною семантикою ірреальності, носієм якої виступає форматив *б(би)*, що за своїм статусом є автономним і відносно вільним у вживанні і позиційній репрезентації (пор. позицію допоміжного компонента у майбутньому часі у конструкціях типу *Я буду читати тобі книжку // Я буду тобі книжку читати/ Я буду тобі читати книжку*: порушення моделі зумовлюється потребами актуального членування інформації). При поєднанні з дієслівною формою минулого часу елемент *б(би)* здатний нейтралізувати її часову семантику. Тому в цьому випадку слід констатувати омонімію на психолінгвістичному рівні. Підтвердженням цього є також соціолінгвістичні дані про асоціативність МФ умовного способу із формами минулого часу і розмежування їх семантики мовцями на підставі констатації формальної мотивованості перших (див.: [584, с. 26, 35, 49]).

Розвиток аналітизму в системі дієслівних категорій зумовлений: а) формальною незакріпленістю ГЗ, б) омонімією МФ, в) предикативно-організуючою функцією, через яку синтагматичні семи дієслова спрямовані на їх заповнення лексемами відповідної семантики, г) граматиалізацією словосполучень, у результаті чого "службові слова... стають спустошеними семантично" [212, с. 15]. Динаміка аналітичних форм мотивує їх протиставлення флективним, що визначає поступову редукцію останніх.

У граматиці будь-які зміни відбуваються надзвичайно повільно, тому процес динамізації та наступної редукції флексивних форм є надто повільним, щоб його виявити на короткому історичному проміжку. Особливо показовим у цьому плані є розвиток та наступна еволюція ГФ на позначення абсолютного часу. Так, наприклад, на кінець давньовірхньонімецького періоду система дієслівних форм часу німецької мови збагачується складними формами із значенням минулого часу - перфектом і плюсквамперфектом. Аналогічні тенденції частково виявляються у давньоруській мові в різні періоди її розвитку: у початковий період наявні сім форм часу - три для вираження часу перебігу дії за абсолютним виміром і чотири - за відносним [543, с.230]. Подальша еволюція часових форм у давньоруській мові зумовлена функціонально-семантичною взаємодією форм часу і виду. У німецькій мові уже в середній період спостерігається завершення процесу граматикизації перфекта і плюсквамперфекта, в період переходу від середньовірхньонімецької до сучасної німецької мови відбувається становлення системи дієслівних форм аналітичного майбутнього часу [600, с. 101].

Про аналітизм ГК в українській мові можна вести мову тільки у відносному плані, тому що реалізація ГЗ здійснюється одночасно двома (допоміжним і основним) компонентами. Так, в аналітичній формі *буду читати* наявні флексії *-у* і *-ти*, без яких неможлива форма загалом. Витворення аналітичних форм перебуває в процесі становлення: "Тільки ті граматичні значення, які знаходять своє парадигматичне вираження, підлягають обліку в морфології, хоча в багатьох випадках повнота розкриття їх змісту можлива лише при аналізі синтаксичного контексту" [575, с. 6]. Тим самим акцентується увага на компонентах ГК, що прямо співвідносяться з її семантикою і пов'язані з синтаксичним ладом мови. Закріпившись, вони одним із своїх аспектів спрямовані в синтаксис форми слова, корелюючи із вільними структурами, в яких допоміжний компонент виконує повнозначну функцію.

Аналітизм ГК дієслова є принципово відмінним від аналітизму іменникових категорій, серед яких особливо вирізняється відмінок, оскільки ряд ГЗ відмінків безпосередньо пов'язаний з аналітичними морфемами типу *на*, *біля*, *при* [101, с. 105; 102, с. 182-204; 103, с.202-207]. У зв'язку з цим В.Г.Адмоні підкреслює, що в ряді індоєвропейських мов поступово відмирає флексивна система відмінків [11, с.99], замінюючись, на думку В.М.Жирмунського, аналітичною системою форм [180, с. 204-207; 32, с. 31-57]. Аналітизм відмінкових форм став ґрунтом для дослідження функціональної специфіки флексивних і аналітичних форм, ядро й периферія у кожній з них є відмінними [453, с. 31- 57]. У системі дієслівних ГК аналітичні форми включені в категоріальну парадигму, інколи належать до її ядра (форми складеного майбутнього часу; умовного способу і под.).

Збільшення кількості аналітичних форм, частотність їх уживання не виступають показником аналітичності української мови, тому що основним засобом вираження відношень між словами в її синтаксисі є самі слова. Спеціалізація допоміжних компонентів на вираженні ГЗ спричиняє аналітичні форми, що протистоять за структурою флексивним, об'єднуючись з ними в корпусі МФ з однорідним ГЗ у структурі МК. Службові слова, виконуючи морфологічну функцію, виступають морфологічними ознаками мови. Аналітизм мови пов'язаний з двома рівнями - морфологічним і синтаксичним, що пояснюється входженням аналітичних форм чи конструкцій у протиставлені парадигматичні ряди (морфологічний рівень) і відповідним порядком слів (пор. *на березі, при матері*), хоча останній не є універсальним для української мови. Синтетичні й аналітичні форми взаємодіють. Дослідження аналітичності (здебільшого - це аналітичність морфології на тлі синтаксису) ґрунтується на двох її різновидах: парадигматичному і текстовому. Перший з них базується на наявності аналітичних засобів у категоріальному аспекті мови (статика). Так, наприклад, високим рівнем аналітизму характеризуються МК способу і часу дієслова, менш поширені аналітичні форми серед іменникових категорій.

Текстова аналітичність репрезентується в аналітичних формах у динамічному аспекті мови і спирається на дію комунікативно-прагматичних та ситуативних факторів, визначаючи особливості дистрибутивної мотивованості первинних і вторинних функцій МФ (*давай підійдемо*) [200, с. 50-54].

Кваліфікація аналітичної форми щодо її співвідношення з флексивною здійснюється на основі її функціонального навантаження і входження в ГК як репрезентанта ГЗ, при цьому диференціюються аналітичні форми і словосполучення. На цій підставі до аналітичних форм прилягають засоби вираження ГЗ поза межами слова (вид дієслова), що не набули регулярності, утворюючи разом з флексивними й аналітичними формами граматичне поле певної семантики. У структурному плані (на відміну від попереднього - функціонального) флексивні й аналітичні форми чітко розрізняються, оскільки останні складаються з двох або більше слів. Аналітичні форми протистоять словосполученням у функціональному плані, тому що в них роль допоміжного компонента зведена до морфеми, і вони виступають одним членом речення, характеризуючись нерозкладністю синтаксичної семантики (словосполучення у своїй структурі вміщують два або більше членів речення). На цій підставі (синтаксичної нерозкладності) аналітичні форми об'єднуються з флексивними в одне широке поняття - морфолого-синтаксичні засоби. Отже, аналітичні форми є результатом перетину двох площин - МФ і аналітичних засобів. Вони чітко протиставлені аналітичним конструкціям, в яких допоміжний компонент

завжди виконує окрему синтаксичну функцію. Аналітичні форми разом з флективними становлять єдине поле вираження ГЗ і виступають ознаками граматичного ладу української мови.

РОЗДІЛ V. ОСОБЛИВОСТІ МІЖРІВНЕВОЇ ГРАМАТИЧНОЇ КАТЕГОРІЇ ВАЛЕНТНОСТІ ДІЄСЛОВА

§ 1. СТАТУС ГРАМАТИЧНОЇ КАТЕГОРІЇ ВАЛЕНТНОСТІ ДІЄСЛОВА

1.1. Парадигма речення і категоріальні значення валентності

Речення є інваріантною одиницею щодо мовленнєвих інтерпретацій власного сигніфіката. При аналізі реченнєвої моделі слід виходити з визначення її місця в загальній реченнєвій парадигмі та дериваційному ряді, корелятивності з ядерними елементарними синтаксичними одиницями.

Аналіз валентних значень дієслова ґрунтується на врахуванні системних можливостей дієслівних лексем сполучатися з відповідною кількістю аргументів, передбачених семантичною структурою відповідної лексеми. Залежно від виконуваної функції виділяють трьох учасників комунікативного акту і зображуваної реченням ситуації. Кожен з учасників у такій ієрархії має власний номер і свою специфіку: "...перший актант" (prime actant), "другий актант" (second actant) і "третій актант" (tiers actant). Із семантичного погляду "першим учасником" є той, хто здійснює дію (традиційно підмет), "другий учасник" інтерпретується як той, що відчуває на собі дію (додаток). Л.Теньєр зазначає, що традиційне семантичне протиставлення "підмет-додаток" при структурному аналізі знімається і перетворюється у просте розрізнення (simple difference) між першим і другим учасником, яке подекуди не завжди можна послідовно встановити (пор.: *Петро бє Івана* → *Іван бє Петра* → *Петро з Іваном б'ються* → *Іван з Петром б'ються* → *Петро з Іваном б'ється* → *Іван з Петром б'ється*), оскільки воно безпосередньо пов'язане з планом актуалізованості/неактуалізованості інформації [463]. За такої умови підмет втрачає своє протиставлення іншим членам речення як головний член речення і здобуває семантичне окреслення серед інших поширювачів дієслівної семантики за рівнем і ступенем його семантичного навантаження в межах відповідної ситуації. "Третім" учасником є той, на користь або на шкоду якого відбувається певна дія (додаток).

Співвідношення між учасниками певної дії може змінюватися у структурному плані: при трансформації актива в пасив "перший учас-

ник" активної конструкції стає "другим учасником" пасивної конструкції. Семантична значущість "третього учасника" полягає у тому, що у загальному плані він легко співвідноситься з тим компонентом, якому адресовано певний процес (*Принесу я подарунок матері*). Число таких "учасників" у вербальній фразі завжди обмежене, піддається точному вираженню й обліку. Ці властивості реченнєвої організації, реалізованої в трьох учасниках, є ґрунтом теорії валентності Л.Теньєра [463] Окремі лінгвісти доводять до шести максимальну кількість дієслівних аргументів, і тоді ГК валентності є шести-компонентною" (пор.: [103; 108]).

1.2. Семантичний предикат у структурі речення і валентні властивості дієслова

Основою речення у переважній більшості випадків виступає семантичний або логіко-семантичний предикат, що у типових випадках виражається дієсловом.

На синтаксичному рівні предикат є організуючим центром речення, що відкриває певну кількість синтаксичних позицій, прогнозуючи при цьому характер їх функцій. За Л.Теньєром, речення постає як багаторівнева ієрархічна побудова, в центрі якої перебуває дієслово, а на периферії - множинність підпорядкованих один одному граматичних елементів. В середині речення вирізняються структурні єдності, ядром яких може виступати іменник, прикметник або прислівник. Такі вузли прийнято називати субстантивними, ад'єктивними й адвербіальними, об'єднуючим началом яких є дієслівний центр, що в комплексі з іншими вузлами становить єдине семантичне ціле. Дієслівний вузол утворюють аргументи, що різняться своїми функціями: перший аргумент дорівнює переважно суб'єкту, другий - прямому об'єкту, третій - непрямому об'єкту.

У семантичному плані перший аргумент є діючою особою або предметом, другий - предметом або особою, що підлягає дії, впливу, а третій - особою, на користь або на шкоду якій здійснюється дія [463, с. 107-108]. Цим Л.Теньєр і обмежує зв'язок синтаксичного рівня речення (формального, власне-синтаксичного) із семантичним (власне-семантичним). Названа синтаксична структура речення репрезентується в термінах класів слів і в ній чітко визначається синтаксична функція кожного аргумента.

Л.Теньєр вирізняє також зв'язки між логіко-семантичною і власне-синтаксичною структурами речення. Послідовніше ці зв'язки визначені й розкриті Л.Вейсгербером [650, S. 345], який підкреслює, що синтаксична валентність детермінована тим семантичним пластом, до якого входить дієслово, тобто на валентну перспективу дієслова впливає система семантико-парадигматичних зв'язків дієслівної лексеми.

Частини мовні граматичні властивості дієслова визначають лексико-граматичні властивості слів, що залежать від нього, дієслово програмує позиційну модель речення [296, с. 45]. Позиція являє собою елементарну ланку в позиційній структурі речення. Виступаючи в ролі предикатора певної логіко-семантичної структури, дієслово програмує в кожному із своїх значень таку позиційну семантико-синтаксичну структуру, яка за кількістю аргументів та їх семантикою корелює з експлікованою ним логіко-семантичною структурою. Л.Теньєр, Т.П.Ломтев розглядають синтаксичну структуру, що утворюється дієсловом, як одиницю мови. "Позиційна модель речення є готовою єдністю, вона відтворюється в мовленні, а не твориться, тому речення є одиницею мови, а не мовлення. Той, хто знає слова, їх форми і морфеми, той ще не знає мови. Одиницями мови виступають не лише слова, їх форми, морфеми, а й позиційні моделі речення. Речення тому і є одиницею мови, що воно являє собою готову позиційну модель, позиційну структуру" [296, с. 125, 164, 167 і далі]. У цьому зв'язку Т.П.Ломтев вважає ГФ з валентними властивостями класу слів в середині частини мови постійним елементом речення, а її індивідуальне наповнення - змінними елементами останнього [290, с. 190].

Валентність у такому випадку є властивістю віртуального знака і детермінована наявним у ньому когнітивним і семантичним смислом. Валентна перспектива тієї чи іншої віртуальної лексеми виступає її конструктивною рисою і визначає її місце в семантико-парадигматичних зв'язках з іншими лексемами, її конкретна реалізація зумовлюється комплексом ситуативно-прагматичних, комбінаторних завдань та умов. Подібної думки дотримується О.Есперсен, який стверджує, що при утворенні речення мовець спирається на певний зразок, певну модель. Незалежно від того, які він слова при цьому добирає, він буде речення за тим чи іншим системним зразком [178, с. 17]. Усі модифікації певного зразка співвідносяться з ним як часткове із загальним і є щодо нього варіантними.

Таким чином, синтаксична структура виступає у двох найсуттєвіших аспектах: 1) вона презентується в класах слів; 2) кожен клас слів займає певні позиції і виконує синтаксичні функції суб'єкта, об'єкта, обставини. Значення виявляються лише в процесі типових відношень, в які слова вступають у реченні, тому й запропонована Л.Теньєром структура $[N_1+V+N_2+N_3]$ постає найприйнятнішою [463]. Якраз вона найкраще корелює з релятивним судженням, найповніше відбиваючи власне-синтаксичну семантику і співвідносячись із смисловою структурою речення, хоча не вичерпує всієї гами цих зв'язків, залишаючи поза увагою цілу низку валентних реалізацій.

Першочергова роль в реалізації валентної перспективи дієслова належить логіко-семантичній або смислової структурі речення, тому й, розглядаючи взаємодію валентності дієслова з синтаксичною структу-

рою речення, необхідно враховувати специфіку структурування об'єктивної дійсності. Те саме предикатне слово може бути ядром різних синтаксичних структур (пор.: *Дівчина вишиває* (предикат стану) і *Дівчина вишиває рушник* (предикат дії)). У першому випадку суб'єкт є експерієнсивом, а в другому - агентивом. Крім того, в основі другого речення є ще один аргумент - об'єкт, семантична значущість якого мотивована пропозиційною структурою і самим значенням дієслова. Між двома названими моделями речення наявні трансформаційні відношення, оскільки первинно дієслово *вишивати* позначає процес, дію, в реалізацію якої включений об'єкт дії. В сучасній українській мові дієслова типу *вишивати, читати, бачити* є омонімічними щодо одновалентності/двовалентності, і відповідно обидва різновиди речення постають як елементарні структури. В плані семантичної похідності первинним є речення з дієсловом дії (двовалентне), пор.: *Дівчина співає пісню* → *Дівчина співає; Хлопець мріє про щастя* → *Хлопець мріє*.

1.3. Взаємодія частини мовної семантики дієслова і міжрівневої опосередковано морфологічної граматичної категорії валентності.

Дія як загальнокатегоріальне значення дієслова членується на власне-дію і стан, що є фундаторами всіх семантичних і граматичних процесів у класі дієслів. Основну групу дієслів абсолютної семантики становлять одновалентні (лівобічний суб'єктний аргумент) лексеми.

Периферію дієслів стану становлять похідні лексеми абсолютної семантики, які можуть бути одновалентними (ліва валентність), напр.: *Зараз він (Андрій) зовсім погано бачить, тільки тримається так, ніби нічого особливого немає* [Копиленко, 1938, с. 161]; *Дорош справді зрозумів, що він не тільки чує, а й говорить* [Тютюнник, 1984, с. 6]; двовалентними: *Глядачі бачать на екрані прославлених героїв з заводів, шахт, колгоспів* [Літ. газета. - 1950. - 7 вер.]; *Лідвівсь Роман Волошенюк: "Петро говорить діло!"* [Дорошко, 1959, с. 45]. Трансформацію номінативно-акузативних дієслів в дієслова абсолютної семантики зумовлює редукція семантичних ознак дії. Нівелюватись і втрачатись можуть семи: 1) активності (*Йосип заходився хати із очерету будувати. Щоб укритися вночі* [Шевченко, 1986, с. 87] // *Над вулицею будувалися дві великі кам'яниці* [Леся Українка, 1952, т. 3, с. 604]; 2) доцільності (пор.: *Олена Іванівна одяглась у блакитне шерстяне плаття, покрила плечі тонким кашеміровим платком* [Мирний, 1954, т. 1, с. 201] // *Над берегом є там крута гора. Чланий бовваніє самотня могила; Усі її знають - старі й*

дівора: Земля Кобзаря там навки покрила. [Глібов, 1957, с. 267]; 3) каузативності (напр.: *Дітям показують художній фільм про громадянську війну* [Зірка. - 1990. - 16 трав.] // *Діти дивляться художній фільм про громадянську війну*; *Посіяли зерно у землю мерзлу, тепер і сходи пшениці мають слабкі* [СВ. - 1988. - 23 бер.] // *Рідко пшениця росте*); 4) об'єктності (*По обіді казав йому зараз відунь газету читати, тому я бабуні нитки мотала* [Леся Українка, 1952, т. 3, с. 587]; *Родіон: Ей, хто там копицю розсовує?! Мотай швидше звідси, а то як устану, погано буде!*. [Корнійчук, 1955, т. 1, с. 321]; *Молодці жартували, сміялись, співали пісень, аж луна розляглась по полю* [Коцюбинський, 1956, т. 3, с.255] // *Мені наче сниться, що хитав мене хтось у колисці і співає надо мною тихесенько* [Марко Вовчок, 1972, с. 196]).

Втрачаючи компоненти дії, дієслова набувають семантики стану, в цьому виявляється діалектична єдність дії і стану. Зменшення ступеня дії (акціональності) зумовлює пропорційне збільшення ступеня ознаки стану. У таких випадках лексеми, що мають подвійну природу, не можна однозначно кваліфікувати. За одними ознаками вони можуть бути віднесені до номінативно-акузативних (двовалентних), три-, чотири-, п'яти-, шестивалентних, а за іншими - до одновалентних (ліва суб'єктна валентність). За дериваційними ознаками більшість лінгвістів вважає їх номінативно-акузативними (традиційно кваліфікуються як перехідні дієслова).

Периферію акціональних лексем становлять дієслова на позначення дії неістоти. Семантичну функцію суб'єкта, як уже зазначалось, у таких випадках можуть виконувати назви явищ природи, технічних засобів, предметів і под. Вони є вторинними у цій позиції і в моделі "номінатив іменника-назви неістоти + акціональне дієслово" дієслова дії являють собою "паразитичний наріст на нормальному типі" [285, с.75]. Функціональний статус останніх виявляється лише на більш високому рівні мови внаслідок того, що на ґрунті вихідних синтаксичних структур з живим суб'єктом "виростають різноманітні рівні деривації синтаксичних структур" [233, с. 193]. Поверхнева валентність речень типу *Вітер зніс дах будинку* являє собою трансформацію глибинної валентної структури з інструментальним орудним типу *Вітром знесло дах будинку*. Суб'єкт дії і знаряддя дії функціонально рівноправні, але поняттєво пов'язані. Обидва вони здійснюють дію. Тільки перший безпосередньо, другий - опосередковано. У свідомості людини можуть бути такі явища, коли уява про безпосередній суб'єкт дії і уява про знаряддя дії *зливаються* й утворюють складний комплекс, імпліцитно членований і багатоконпонентний, що об'єднує і безпосереднього витворювача дії і знаряддя дії (див. також: [178; 199; 238]).

Валентність дієслова ґрунтується на продовжених семах. У сучасній лінгвістиці досить поширеною є думка про універсальний характер останніх і спільність законів побудови речення для всіх мов. "Семантична структура висловлення залишається однаковою у всіх мовах, і типологічні відмінності можуть торкатися тільки зовнішньої форми позначення" [118, с. 379]. Якщо погодитись з думкою про універсальний характер продовжених сем, які утворюють внутрішню, глибинну структуру мови - найсуттєвіший її рівень, то їх реалізація в кожній мові є своєрідною і може мати лексичне або граматичне вираження. Напр., при номінативному ладі речення відмінність між активним і пасивним підметом буде лише поняттєвою, граматичну маркованість вона здобуває в ергативних конструкціях [пор. кавказькі, ескімосько-алеутські, іранські, китайсько-тібетські та інші мови (див.: [328, с. 23 і далі; 233; 242; 325])]. Водночас у мовах номінативного ладу, напр. в українській, активний і пасивний підмет і пов'язане з диференціацією підмета протиставлення дієслів дії і дієслів стану виражається своєрідно - в субкатегоріальній характеристиці імен, що виконують функцію суб'єкта і в інвентарі трансформацій вихідних конструкцій та ін.

1.4. Валентність дієслова і відмінок іменника

Аналізуючи систему відмінків української мови, І.Р.Вихованець підкреслює: "До питання відмінкового функціонування безпосередній стосунок має розмежування явищ семантико-синтаксичної валентності і невалентного поєднання компонентів. Власне- і невласне-відмінки розташовані по різні боки валентності: першим властива валентна пов'язаність з опорним компонентом, тоді як другі, оформляючи відмінкову форму в ролі компонента речення, виступають у типових випадках як валентно-нез'язані (детермінанти). Саме валентність і валентний зв'язок є в типових випадках демаркаційною лінією власне- і невласне-відмінків" [102, с. 41]. Таким чином, здійснюється логічний перехід від семантично елементарного речення до семантично неелементарного, що є наслідком різноманітних контамінаційних перетворень синтаксичних одиниць

Зв'язок категоріальних значень валентності і відмінка мотивований генетично і знайшов своє підтвердження в різноманітних еволютивних перетвореннях. Так, ще Х.К.Уленбек обґрунтував тезу про те, що в праїндоевропейській мові існувала система відмінків з двома компонентами: активом (відмінок агенса) - вживався лише при активних дієсловах, і пасивом (відмінок пацієнса, в позиції при активному дієслові виконував функцію об'єкта, а при неактивному - суб'єкта) [478, с. 101-102]. Уже в цій концептуальній схемі репрезентована взаємодія семантичних і функціональних параметрів імен і дієслів, головну еволюцію якої можна відобразити в схемі: від облігаторності

позиції підмета-суб'єкта лише конкретним іменником до все більшого поширення презентації підмета-суб'єкта абстрактним іменником, проміжним етапом якого є обов'язкова персоніфікація такого імені. І в сучасній українській мові діє синтаксичний закон, що ґрунтується на семантичних закономірностях сполучуваності/несполучуваності лексем. За цим законом "абстрактні" суб'єкти не можуть сполучуватися з "конкретними" об'єктами. За ознакою універсальності щодо позиції суб'єкта в реченні іменники характеризуються послідовною ієрархією, верхня ланка в якій належить насамперед особовим іменникам (апелятивам). У них найпослідовніше реалізується опозиція " номінатив::вокатив' (N::V). Далі відповідно: назви тварин, назви рослин, явищ, назви абстрактних понять (останні характеризуються повною нейтралізацією опозиції N::V). Наведена ієрархія є динамічним явищем і постійно розширюється праворуч, тобто все більша кількість іменників набуває функціональної можливості виступати в позиції підмета. Така динаміка є наслідком семантичного ускладнення формально елементарного речення, зв'язку синтаксичних функцій з семантичним переосмисленням (метафоризація, персоніфікація та ін.). Все це разом зумовлює витворення семантично складних віртуальних знаків, що мотивуються цілісними утвореннями як номінатемами (пор.: лікар = той, хто лікує; вихователь = той, хто займається вихованням дітей, людей (див. детальніше: [240, с. 45])).

Якраз за ознакою вираження/невираження лівої позиції суб'єкта дії/стану всі дієслова диференціюються на одно- і більше валентні. Перші дієслова Л.Теньєр називає "безактантними", що позначають процес, "який розгортається сам по собі і в якому немає учасників. Це стосується в першу чергу дієслів, що позначають атмосферні явища. Так, в латинському реченні *Pluit "йде дощ"* дієслово *pluit* описує дію (дощ) без актанта" [463, с. 121]. Інколи такі лексеми відносять до моновалентних чи одноаргументних, мотивуючи генезисом конструкції типу *Дощить; Вечоріє; Темніє; Сніжить; Воно дощить; Воно швидко вечоріє; Воно і темніє рано; Воно добре сніжить* [391, с. 298] їх трансформаційними та еволюційними перетвореннями, пор.: *Снека парить → Воно парить → Парить → Спекотно → Душно* і також співвідносністю з двоскладними реченнями. Існує думка про нульову валентність таких дієслів, на підставі чого встановлюють їх відмінність від лексем у 3-й особі множини або у формі множини минулого часу (*прочитали, співають, чекають*) у конструкції типу *В селі голосно заспівали; Чекають, чекають, та й ідуть*. Хоча між названими моделями обох різновидів різниці існує на рівні лексичного заповнення відповідної дієслівної рубрики (суб'єкта), а в плані синтаксичної деривації обидві є наслідком компресії. Реалізація семантично надлишкових форм переважно мотивується завданням ак-

туалізації і є необхідною у випадках ситуативно-прагматичного виокремлення агенса.

Значущим виступає вираження суб'єкта в третій особі, яка допускає презентацію іменника. Постійне функціонування таких моделей закріплює кваліфікаційну характеристику осіб чи машин, агрегатів, формуючи перспективу витворення віртуально похідних вторинних одиниць. Останнє залежить від експлікації акузатива, наявність якого при дієслові свідчить про активність презентованої дієсловом дії (*саджати картоплю → картоплесаджалка; прядсти бабовну → бабовнопрядильня; мотати сукно → сукномотальня; пиляти ліс → лісопиляня; глину валяти → глиновальня; крупу дерти → круподерня; масло робити → маслоробня; той, хто одержує вантаж → вантажоодержувач; той, хто варить квас → квасовар; той, хто ловить рибу → риболов; той, хто робить вино → винороб; той, хто складає судно → судноскладальник; той, хто наймає квартиру → квартиронаймач і Він дуже любив ловити рибу і тому рідко бував вдома → Він був рибалкою і тому рідко бував вдома* і под. (див.: [240, с. 100-115 і далі]).

Розглядати валентний потенціал дієслова слід лише з урахуванням взаємодії його категоріальних значень з іменниками. Валентна зв'язаність іменника засвідчує його участь в дії через власні форманти, що є опосередкованими показниками ГЗ валентності, і парадигматичні семи. Ж.Веренк аргументовано показав, що "діатеза дієслова" (тобто лексично виражений стан дієслова) і об'єкт дієслова є тим самим явищем [649]. Семантико-синтаксична специфіка репрезентації валентних гнізд дієслова свідчить про концептуальний характер думки І.Р.Вихованця щодо визначальної ролі валентного i_2 невалентного зв'язку як диференціатора власне- і невластне-відмінків [102, с. 41]. Оскільки об'єкт (прямий чи непрямий додаток) виступає у формі того чи іншого відмінка, постільки теорія відмінків і теорія валентності - по суті дві частини тієї самої теорії. Це мотивується також надзвичайно міцним зв'язком між дієсловом й іменником у самому характері семантичної диференціації іменникових лексем на іменники-назви істот й іменники-назви неістот і дієслівних лексем на дієслова дії і стану.

Облігаторна експлікація суб'єкта у називному відмінку при дієсловах дії свідчить про їх генетичну первинність щодо творення речення. Специфіку семантики дієслів цієї групи підкреслював ще О.М.Пешковський: "Будь-яке дієслово насамперед позначає дію...Але ж "діяти" можуть тільки істоти, всі ж останні предмети не "діють", а тільки рухаються. Істоти ж "діють" тому, що вони рухаються за своєю волею, мимовільно. А тому, у дієслові, оскільки воно відображає дію, повинен бути ще й відтінок волі, наміру" [384, с. 97-98]. Антрополоцентричний характер спрямованості дієслів дії зумовлюється наявністю

в їх структурі семи активності і обов'язковою реалізацією останньої іменником-назвою особи, діяльність якої спрямована на об'єкт, що зазнає відповідних змін як результату цієї діяльності: *Студенти відбудовують місто; Дівчата виготовляють продукцію; Учні збивають ящики; Орендарі сушать траву* і под. У сфері смислових відношень активних дієслів переважає об'єктний зміст, тобто за семантичною характеристикою їх можна кваліфікувати як об'єктні. Об'єкт, як правило (другий аргумент), виражається іменником-назвою неістоти, що відбивається в структурі словникового складу: "...більшість перехідних дієслів виявляє тенденцію вживатися з іменниками-назвами істот, презентованих у ролі суб'єкта в активних реченнях", тоді як суб'єкт "неперехідного дієслова і об'єкт перехідного досить байдужі до розмежування іменників-назв істот й іменників-назв неістот" [285, с. 361].

§ 2. ВЛАСНЕ-СЕМАНТИЧНА І ФОРМАЛЬНО-СИНТАКСИЧНА ВАЛЕНТНІСТЬ ДІЄСЛОВА

Категоріальні значення валентності дієслова є граматичними (класифікаційними). Їх можна розглядати у двох площинах: власне-семантичній і формально-синтаксичній. Перша з них відбиває здатність предикатного слова (єдиного носія валентності) прогнозувати кількість партнерів та їх якісний стан, тобто виключає можливість реалізації незаповнених позицій іншими партнерами. Визначальними при відборі контекстних партнерів є семантичні ознаки сумісності/несумісності поєднаних (семантично головного і семантично підпорядкованого) елементів (у лінгвістичному плані), які, у свою чергу, мотивовані позамовними реаліями. Через усю систему мови проходить опозиція активності/інактивності, своєрідно відбиваючись у кожній частині мови. В іменників це диференціація на граматичному рівні назв істот і назв неістот, серед дієслів - це валентне прогнозування об'єктної позиції, що передбачає активність здійснюваної суб'єктом дії. Валентні гнізда ознакових слів, у цьому випадку дієслів, які є генетично первинними носіями валентності, заповнюються відповідними змінними (у типових випадках це власне-іменники, тобто непередикатні слова - назви конкретних предметів, аргументи), що є складовими величинами певних семантичних класів (*суб'єкт дії, суб'єкт стану, об'єкт дії, знаряддя дії, її інструмент, адресат, місце дії - вихідний пункт і кінцевий пункт* та ін.). Так, дієслово *відправ-ляти* прогнозує в ролі суб'єкта дії людину, у ролі об'єкта - неістоту (конкретний предмет) або істоту, у ролі адресата - істоту, знаряддя - неістоту (знаряддя дії) або людину, а в ролі локативів вихідного пункту руху і кінцевого пункту руху - просторові поняття. Названі позиції вичерпують валентний потенціал дієслова, всі можливі модифікації дії (причинові, темпоральні, цільові, ступеня, якості) є валентно непро-

гнозованими і валентно незв'язаними. Наявність їх у структурі речення свідчить про його семантичну складність, і семантико-синтаксичну значущість таких компонентів слід визначати з урахуванням їх залежності від предикативного центру. Напр., у реченні *На прохання дружини я відправив поштою бандероль матері з міста до її села* компонент на прохання (детермінант) одночасно залежить від підмета та присудка і є конденсатором окремого речення (*дружина попросила мене; коли дружина попросила; то-ли що дружина попросила; як тільки дружина попросила; бо дружина попросила*). Отже, семантична валентність завжди суворо регламентована і регульована семантичною сумісністю/несумісністю дієслова і відповідного актанта, комплексом синтагматичних сем дієслова, що формують предикатну структуру речення.

Власне-семантична валентність у системі мови найпоширеніше репрезентована дієсловом, яке трансформує її у похідні іменники (*відправлення → чого? → чим? → кому? → куди? → звідки?*; втрачається тільки лівобічна валентність (перший актант - суб'єкт)) або трансponує в інші частини мови (прикметники) в результаті виконання ними неспеціалізованих синтаксичних функцій. Семантично визначені валентні гнізда дієслова заповнюються відповідними іменниковими формами, які характеризуються спеціалізованістю виконуваних функцій. Відмінкові форми заповнюють позиції підмета або керованого другорядного члена речення - у цьому і полягає формально-синтаксичний характер валентності.

Дієслово й іменник як класи слів протиставлені один одному щодо валентної прогнозованості: дієслово характеризується активною валентністю, передбачаючи реалізацію валентних гнізд відповідними аргументами; іменникам (конкретним) властива підпорядкована або пасивна валентність, що полягає у здатності певного іменника сполучуватися з відповідним дієсловом, покривати ту чи іншу синтагматичну сему (пор.: семантично необов'язкову і формально передбачувану валентність у моделі "атрибутивне слово + іменник", в якій іменник визначає всі категоріальні ознаки узгоджувального компонента).

Дієслівна валентність відіграє також значну роль в ускладненні простих речень у семантичному плані, дериваційних процесах. Редукція дієслова (посесивного предиката) як організатора предикативної одиниці зумовлює витворення вторинних словосполучень типу *шапка батька, зошит учителя, хата матері, ведмежа шкура, заячі губи*, в яких репрезентована "сполучуваність опорних іменників-назв предметів із залежними іменниками-назвами предметів або опорних іменників предикатного значення із залежними прикметниками, похідними від іменників конкретного значення" [102, с. 43]. Таким залежним компонентом у словосполученні може бути й іменник-назва істоти (*книга викладача, стипендія студента*). Транс-

позиція дієслівних валентностей спостерігається у випадку функціонування прикметника у предикативній функції (*Дівчина була щасливою + Дівчина крокувала вулицями міста = Щаслива дівчина крокувала вулицями міста*).

Дієслівна валентність охоплює всі потенційні аргументанти, що передбачені семною структурою слова й умовами сполучуваності з контекстними реалізаторами, і визначає умови реалізації субстанціальності відмінковими формами, виражаючись опосередковано через них. Відмінкові показники виступають діагностичними показниками ГЗ валентності дієслова. Вона буває двох напрямів - лівобічною (суб'єкт) і правобічною (об'єкт, адресат, інструменталь та ін.).

§ 3. СТРУКТУРА ГРАМАТИЧНОЇ КАТЕГОРІЇ ВАЛЕНТНОСТІ

3.1. Лівобічна валентність дієслова (одновалентність)

Лівобічна валентність дієслова може бути лексично вираженою і лексично невираженою і реалізуватись різними відмінками; інваріантним серед них є називний. У генетично первинних конструкціях ліва валентність репрезентується лексично вираженим аргументом, варіантом таких конструкцій є предикативні одиниці типу *Світає; Смеркає; Дощить; Морозить*, в яких дієслово як віртуальний знак не вказує на суб'єкта дії. Для активних дієслів лексична вираженість агенса є віртуально мотивованою, а лексична невираженість виступає варіантним виявом, модифікацією відповідної абстрактної схеми: *Дівчата весело заспівали голосну пісню // Весело заспівали голосну пісню; Заживело щасливо, як майстри збудують хату нам* [Яновський, 1958, т. 1, с. 257] // *Заживело щасливо, як збудують хату нам*. Коло дієслів, для яких характерною модифікацією і нормою є лексичне невираження аргумента, у сучасній українській мові вузьке (близько 50 лексем: *забагатитися, забажитися, забажатися, забайдужитися, забандюритися, заніколитися, захотітися, захотітися, бажатися, базарюватися, балакатися, думатися, гукатися, побідитися, плаватися, літатися, полюблятися, допомогтися, помаритися, поспатися, спочиватися, спатися, служитися, працюватися, поярмаркуватися, танцюватися, хтітися* і под.). Сюди належать дієслова, що означають атмосферні явища, стани природи, напр.: *вечорити, дніти, розвіднятися, темніти* та ін. За даними Г.А.Климова, клас стативних дієслів складається головним чином із дієслів фізичного стану, що співвідносяться з референтами неактивного класу як зі своїми суб'єктами [243, с. 86-87]. В окремих випадках вони можуть виступати і при активних суб'єктах. До стативних дієслів належать

лексеми із семантикою 1) "висіти", 2) "валитися", 3) "кохатися", 4) "бути високий", 5) "бути довгий", 6) "бути великий", 7) "бути чистий", 8) "бути важкий", 9) "бути чорний", 10) "бути зелений", 11) "бути сухий" і взагалі всі дієслова якості, значення яких в мовах номінативно-акузативного ладу може передаватися сполученням дієслова *бути* з прикметником. Очевидно, що клас стативних дієслів в українській мові позначає певний стан суб'єкта, напр.: *Мене трясе; Батькові не спиться; Дівчина співає; Мебе лихо мантиє; Синіє небо; Біліє стіна; Вода випаровується; Квітує жито; Сонце гріє* і под. Стативні дієслова є потенційно одновалентними з реалізацією першого аргумента, що позначає виконавача певної дії / носія стану.

3.2. Номінативно-акузативні лексеми у внутрішньокатегоріальній структурі валентності дієслова

Дієслова дії, або активні дієслова, в силу реалізації своєї продовженої семи передбачають наявність другого, третього, четвертого, п'ятого, шостого аргумента. Найрегулярнішим у валентному плані є другий аргумент, що репрезентується формою знах.в. (акузатива), яка є спеціалізованою формою сильнокерованого другорядного члена речення. Особливо повно ця регулярність виявляється у дієслів з продовженою семою об'єкта типу *виконати вправу; віднайти товариша; засіяти поле; звести будівлю; надати допомогу; надіслати привітання; обмолотити зерно; перекласти текст; перечекати зливу; підняти вантаж; продати товар; оформляти положення; укласти договір*, яку заповнює спеціалізована форма знах.в. іменника: *думати про щастя, надіятися на удачу, сподіватися на приїзд*. Їх особливістю є заповнення об'єктної валентності акузативом предикатного іменника, що сам репрезентує пропозицію. Речення з такими дієсловами та їх акузативами є семантично складними структурами, напр.: *Микола залишився нарешті сам і тепер сподівався лише на те, що всі повернуться не скоро* (Микола сподівався лише на те - семантично просте речення, але анафоричне слово *те* виступає заміником цілої пропозиції) і *Микола сподівався на швидкий приїзд товариша // Микола сподівався на те, що товариш скоро приїде*.

У валентній ієрархії об'єктна позиція вважається другим аргументом дієслова незалежно від морфологічного вираження. Первинною і спеціалізованою формою реалізації об'єктної валентності є форма акузатива, яка в похідних структурах може замінюватись: *Вливають руки ніжні свою дитину* [Филипович, 1989, с. 101] // *Ї вже ніколи мої ноги не влиють роси осоки. Ї упаде мій спів стрункий На прехрещені дороги...* [Фальківський, 1989,

с. 129];...*Хай дружби непоганої крило Тірке від тебе відганяє зло...* [Рильський, 1976, с. 137];... *Тобі віддам ту вишукану казку, - тоді ти - владар таємниць* [Чумак, 1991, с. 94] // *Не відганяй нікого від струмка щастя, бо сам нещасним станеш* [Українські прислів'я та присказки, 1976, с. 101]; *Остап брів межею, переплітав буркун ноги, об коліна бився горошок, полин* [Гордієнко, 1959, т. 1, с. 231] // *Не переплітай океану людського життя хитросплетіннями, бо сам їх розплутуватимеш* [Загребельний, 1983, с. 401]. Заперечення первинно акумулятивного дієслова (вживання з часткою *не*) зумовлює заповнення валентного гнізда об'єкта формою род.в. (генетивом), яка зрідка може варіюватись - допускається взаємозаміна форми род. і знах. об'єкта (пор.: [458, с. 333]), напр.: *Сьогодні це не влаштувало письменницю, і вона хотіла знову засісти за рукопис ще до початку осені* [Літ. Україна. - 1988. - 15 вер.] і *Застаріли організаційні форми стали тісними, вони вже не влаштували письменниць* [Рад. літературознавство. - 1967. - №3. - С. 4]; *Соломія не одривала очей від берега, бо там покинув я рідний край* [Гірник, 1953, с. 85]. Регулярною в таких конструкціях є форма род. об'єкта.

Акумулятивна валентність безприйменикового типу цікава також тим, що похідні дієслова на *-ся* протиставляються твірним як носії пасивної семантики. Похідні лексеми торкаються напрямів синтаксичної валентності. Відмінність між конструкціями типу *Дівчата співають пісню* і *Пісня співається дівчатами* міститься не лише в різних лексико-граматичних потенціалах дієслів, а й у різній їх синтаксичній структуралізації: в активній конструкції підмет має значення суб'єкта дії (процесу, стану), а додаток (прямий, об'єкт дії) - значення об'єкта; у пасивних структурах, навпаки, підмет має значення об'єктного суб'єкта, а додаток (орудний) - значення інструментального суб'єкта. Останнє зумовлює зміну інформативного плану і свідчить про відмінну семантику твірного і похідного дієслова-предиката, тобто співвідношення активності/пасивності ґрунтується на лексичній деривації. ГК валентності охоплює і явища словотвору, відбиваючи відмінні типи відношень між предметами об'єктивного світу. Акумулятивні дієслова як мінімум двовалентні і репрезентують відношення між предметами реальної (або фантазованої) дійності. Їх основний зміст полягає у відображенні суб'єктно-об'єктних - діяльнісних - відношень. Суб'єкт, як уже зазначалось, це джерело дії (у семантичному плані), джерело відношень, те, що зумовлює дію, процес або стан; об'єкт (також у семантичному плані) - предмет, на який поширюється або орієнтується дія, або предмет, з яким пов'язані процес або стан. Номінативно-акумулятивна валентність (суб'єктно-об'єктні відношення) охоплює цілий ряд різновидів, серед яких домінуючим є заповнення но-

мінативної валентності номінацією особи, акумулятивної - назвою матеріального або ідеального предмета, що охоплюється діяльністю людини. У семантичному плані розрізняються такі типи суб'єктно-об'єктних відношень: 1) трансформативні - суб'єкт змінює стан або місце розташування об'єкта (напр.: *змінювати план, кидати якір, розірвати листа*); 2) креативні - суб'єкт створює, відтворює, або знищує об'єкт (*виробляти товари, будувати хату, проспівати пісню, знищувати документи, убивати тигра*); 3) адресативні - суб'єкт звертається до об'єкта (*вітати батька, поздоровляти товариша, покликати дівчину, позовати друзів*); 4) фактивні - суб'єкт впливає на волю, почуття, розум об'єкта (*просити батька, заспокоювати товариша, примушувати учнів, змушувати товаришів, порадити книгу = порадити книгу подрузі*); 5) перцептивні - суб'єкт сприймає об'єкт органами власних почуттів (*чути пісню, бачити друга, відчувати холод, сприймати матеріал, смакувати страву*); 6) когнітивні - суб'єкт пізнає об'єкт у результаті мислинневої діяльності (*аналізувати явища, вивчати історію, систематизувати факти, читати текст*); 7) емотивні - суб'єкт відчуває певне почуття до об'єкта (*любити Вітчизну, кохати дівчину, довіряти людині, поважати колегу*); 8) інструментальні - суб'єкт використовує об'єкт (*застосовувати ліки, вживати овочі*); 9) привативні - суб'єкт відчуває потребу в об'єкті (*потребувати грошей, відчувати скруту*).

Номінативну позицію суб'єкта можуть заповнювати: а) назви осіб: *Стальні електроди розтоплювались, коротшали. Сахно змінював їх мало не одним рухом* [Собко, 1952, с.87]; *Я знищую (у думках) жалюгідні халупи і замінюю їх невисокими гарними будинками* [Довженко, 1990, с. 201]; б) назви стихійних сил природи (землетруси, пожежі), що здійснюють руйнівні дії або використовувані людиною у творчих цілях: *Вітер кучерявив одинокі тополі, нагадував про перші осінні дні* [Підмогильний, 1989, с. 56]; *В одну мить вода прорвала велику греблю і кинулася на зелені луки, перетворюючи їх в суцільну суміш землі і води* [Бондарчук, 1974, с. 56]; в) назви різноманітних технічних приладів, які замінюють або доповнюють труд людини. Якщо назва такого механізму займає позицію підмета, то людина, що керує таким механізмом або контролює його роботу, відступає на другий план, або зовсім випадає з поля уваги учасників пізнавального повідомлення: *Новий робот швидко упакував посуд і клав на спеціальні щити, які краном вантажилися на машини* [Рад.Україна. - 1987. - 23 серп.]; *Ілрактор виважував все більші брили землі, не даючи набратись їй свіжих сил, готував ґрунт під посів озимих* [СВ. - 1988. - 23 серп.] Найменування ручних інструментів, які

"діють" лише при безпосередній участі людини, в позицію валентного номінатива - підмета, як правило, не допускаються. У тих випадках, коли підмет все-таки позначає такого типу інструменти, він виступає не лише в суб'єктній, а й в інструментальній функції: *Крила комбайна нахилляють до зубастих нових ножів все нові стебла пшениці, ножі їх швидко підрізають і вони по транспортеру йдуть до обмолочувальних бункерів* [СВ. - 1987. - 12 лип.]; *Кулемет на околиці села скошував все нових бійців* [Вернигора, 1983, с. 56]; г) назви різноманітних обставин і ситуацій, що впливають на життя людини: щастя або невдача, спека або холод, злиденність або добробут і т.д., що самі презентують пропозиції [27, с. 341-351]. Напр.: *Холод пройняв її від голови аж до ніг, і вона сама не знає - кому і чого уклонилося* [Мирний, 1954, т. 3, с. 49]; *А громак вже йде вниз, все вниз... холод проймає душу, на лобі ніт виступає* [Мирний, 1949, т. 1, с. 289]; *Не раз вже потай заплітали Чам злидні терен до вінків* [Чернявський, 1959, с. 173]; *Родинні нещастя (мати осліпла, а батько втратив посаду і настала біда) зробили мене ще більше серйозним* [Коцюбинський, 1956, т. 3, с. 281]; *Яринка сиділа на невисокій скрині з інструментом і дивилася на сонце. Червова лихоманка струшувала все її тіло* [Собко, 1950, с. 126]; *Хвороба нікого не красить* [Українськ прислів'я та приказки, 1976, с. 86]. Людина тут виступає як об'єкт впливу власних почуттів і думок (див.: [563, с. 224]), валентні потенціали таких дієслів опосередковані відповідними структурами із семантикою "мати здібність". "бути здібним" відчувати.

Номінативно-акузативні дієслівні лексеми вирізняються серед усього складу дієслів найтіснішим зв'язком об'єкта з діяльністю суб'єкта і потенціалом власної пасивізації, витворенням пасивних елементів типу *співаний, єднаний, їдений, ношений, писаний, учений (співати, єднати, їсти, носити, писати, учити)*. Похідні пасивні дієприкметники неоднакові за своїм валентним потенціалом і семантикою. Серед них зустрічаються форми, головним значенням яких є актуалізація результату певної дії (часто такого типу конструкції кваліфікуються як результативні): *Велика хата пофарбована синім, по стінах картки друковані, яскраві малюнки* [Леся Українка, 1954, т. 4, с. 220]; *В чарку вогнисту з перехиленої пляшки сипалось фіалково-гаряче та сріблясто-зелене вино* [Тичина, 1991, с. 105]; *- Чого причепилися до жінки? - втручається Панько. - Така вона перехвильована, хіба розуміє, що каже* [Яновський, 1954, т. 1, с. 182]; *Вона молодо підбігла до сина, і незчужся малий Цибар, як був зацілований в щоки та очі* [Збанацький, 1955, с. 49] або її стативності: *Так і помер (дід) у тих рудниках,*

прикований до тачки під землею [Кучер, 1960, с. 228]; *Син загинув у лісі, придушений деревом* [Коцюбинський, 1955, т.2, с.315]; *Я підійшов до машини, дуже зацікавлений появою тут своєї аспірантки* [Гримайло, 1956, с. 159]; *На одних дверях був намальований вусатий і чубатий запорожець, котрий танцював козачка... - сцена, може, прямо перенесена маляром з Братського плацу, де колись гуляли запорожці* [Нечуй-Левицький, 1956, т. 1, с. 349].

У результативних і стативних конструкціях репрезентується відмінна семантична валентність дієслівної лексеми, яка не дорівнює своїй вихідній моделі ні за структуруючим фактором, ні за ієрархічно семантичною побудовою. На денотативному рівні "первинна" ситуація якісно трансформується (а не просто звужується або розширюється, що можна спостерігати при варіативній мовленнєвій реалізації валентних гнізд дієслівних лексем), перетворюючись на іншу, яка виникає лише як результат розгортання першої (*Майстри фарбували хату голубою фарбою* → *Пофарбована голубою фарбою хата стояла біля лісу*), не існуючи поза нею. З результативністю корелює така дія, що в процесі свого перебігу може певним чином якісно видозмінюватись, досягаючи своєї природної межі, і потім перетворюватись з дії в стан або властивість одного з учасників, втрачаючи експліцитну лівобічну валентність. Відношення між значеннями вокабули (первинної і похідної результативної конструкції) надзвичайно складні. Їх не можна звести до простої суми значень твірної і похідної конструкції або до їх різниці. Для них властива лише загальна концептуальна площина, яка тлумачиться по-різному і з погляду значення імпліцитної аспектуальності (у першому випадку - дія, у другому - результат дії (результатив) або стан (статив) (див.: [167; 178; 234])), і з погляду обсягу ситуації (у першому випадку дією охоплений об'єкт і суб'єкт, у другому - лише результат первинної дії і презентована одна особа), і з погляду "перетину" ситуацій - вони не накладаються, хоча б частково, одна на одну (пор. конструкції з каузативним значенням), а йдуть одна за одною. Це два етапи (різні етапи) одного макропроцесу. Без здійснення попередньої первинної дії неможлива результативна ситуація.

Номінативно-акузативні дієслова з семантичного погляду являють собою неоднорівнірну площину, тому що одні з них є двовалентними (*Як я люблю тебе, мій рідний краю. Як я люблю красу твою, твій люд* [Франко, 1954, т. 13, с. 324]; *Сподіваюсь, що Ви вирішите це питання до свого приїзду до Чернігова* [Коцюбинський, 1956, т. 3, с. 437]; *Соломія обійшла стіл і сіла на лаві проти Романа* [Нечуй-Левицький, 1977, т. 2, с. 211]), інші - тривалентними: *Вона (Марія) із своєю бригадою виловлювала в морі стільки риби, що її вистачало, щоб виконувати державні плани,*

відправляти її в подарунок і роздавати на подарунок дітям [Кучер, 1961, с. 125]; *Подяка, яку ми отримали з Олександром Васильовичем від особового складу корабля, статутом не передбачена і її нікуди не впишуть* [Логвиненко, 1961, с. 197]; *Зараз-таки назвала мене жінка кримінальником: через те, що обстрижений* [Мартович, 1954, с. 206]; *Маруся повзла, повзла на колінях до лісу, оглушена, роздавлена, без серця в грудях. Ї повзла, і падала, і різала руки, лице гострили травами, і повзла, і повзла...* [Хоткевич, 1966, т. 2, с. 220]; *Її приїздив Малапін... Весь час він то розказував (дуже гарно, художньо говорив), то знайомив нас з новою оперою "Хованщина"* [Коцюбинський, 1956, 3, с. 425]; *чотиривалентними: Майка іноді відбивала молотком від якоїсь скелі шматочок каменю і ховала собі в рюкзак* [Донченко, 1958, с. 150]; *Однією рукою я відколюю зразки породи від гранітної скелі молотком й уважно розглядаю їх, наче жива історія проходить переді мною* [Рад.Україна. - 1990. - 4 вер.]; *п'ятивалентними: Іноді і сам (Андріяка) падав замертво, оглушений шворнем, так що приносили його друзі потім старій Андріячці в рядні з поля до маленької хати* [Гончар, 1952, с. 17]; *З великим тремтінням душі несе Василь квіти з глибокої річкової улоговини своїй Частусі до її кімнати* [Бондарчук, 1974, с. 84]. Різниця валентного потенціалу номінативно-акузативних дієслів виявляється і в їх опозитивних пасивних лексемах, в яких спостерігається поступове "розмивання" семантичних компонентів дії, внаслідок чого такі дієслова дії транспонуються на периферію, пор.: *Робітники будують будинок* → *Будинок будується* (втрачається сема активності). Позиція контрsub'єкта в мовленнєвій комунікації є не обов'язковою, хоча валентнісно вона є прогнозованою.

3.3. Контрsub'єкт у структурі дієслівної валентності

Контрsub'єктом при пасивних формах дієслів Л.Теньєр називає семантичний sub'єкт дії, який, у традиційній граматиці кваліфікується як агентивний додаток. Його наявність при дієсловах типу *будуватися, вишиватися, збиратися, просіватися, зводитися, знищуватися, читатися, писатися, скандуватися, промовлятися, виголошуватися, чинитися, стримуватися (підкручуватися, перекручуватися, розкручуватися, звішуватися, зрощуватися, вивершуватися, намащуватися, перемощуватися, утаюватися, відкраюватися, висушуватися, домошуватися, знесловлюватися, витравлюватися, обтеріблюватися, здавлюва-*

тися, злютовуватися, сплавлюватися, оздоблюватися, зацікавлюватися, розсвердлюватися, асимілюватися, утілюватися, відособлюватися) є валентнісно визначеною на віртуальному рівні дієслівної лексеми, яка в мовленнєвій комунікації може реалізовуватись або не реалізовуватись, пор.: *Хата зводиться майстрами; Металолом здається учнями; План виконується трудівниками; Деревса висаджуються хлоп'ятами; Про писався рукою художника разом і обвинувачувальний акт та вирок фашизму і наш лист у вічність, до тих, хто залишиться жити, хто народиться після нас* [Козланюк, 1960, с. 34] і *Хата зводиться; Металолом збирається; План виконується; Деревса висаджуються; Каленик Романович, надівши окуляри, підсів до четвертої сторінки газети "Правда", де містилися політичні відомості з широкого світу, писалося й про атомну й водневу бомби, про скорочення армій* [Сенченко, 1960, с. 29]; *Твори Салтикова-Щедріна з інтересом читалися на Україні, мали значний вплив на розвиток української політичної сатири та суспільної думки* [Рад.літературознавство. - 1965. - №8 - С. 45]. Двочленні пасивні конструкції функціонують у мовленнєвій комунікації як опосередковані варіантні структури, співвідносячись з інваріантними тричленними. В їх побудові імпліцитно вміщений sub'єкт дії.

Номінативно-орудна валентність, що репрезентує об'єктно-sub'єктні зв'язки, характеризується реалізацією в таких структурах вторинних функцій відмінкових форм. Кожна з таких форм реалізує поруч з валентною позицією формально-синтаксичного плану семантичну функцію спеціалізованої форми відмінка (наз.в. + знах. об'єкта; орудн. додатка + наз. sub'єкта = наз. об'єкта; орудн. sub'єкта).

3.4. Валентні потенціали акціональних дієслів

Формально-граматична реалізація лівобічної валентності дієслова зумовлюється його семантичною структурою, яка може бути спрямована на форму: 1) наз.в. як інваріантний вияв синтаксичної позиції sub'єкта (основна маса дієслів; близько 87%); 2) дав.в. (абсолютивні дієслова типу *побитися, таланити, фортушити, щастити, належати*; трансформи вихідних заперечних конструкцій з одно- або двовалентними дієсловами стану або дії: *Я не сплю* → *Мені не спиться*; *Я не малюю* → *Мені не малюється* та ін.); 3) орудн.в. (*будується, переписується, перекладається* і под. при реалізації семантики дії) та ін.

3.4.1. Двовалентні дієслова

Акціональні дієслова за валентною перспективою можуть бути одно-, дво-, три-, чотири-, п'яти- і шестивалентними. Одновалентними є дієслова, в яких значення дії поєднується з абсолютивною семантикою і охоплює лише суб'єкта дії. Такі лексеми позначають професійну діяльність (*директорствувати, учителювати, ректорствувати*), з граматичного боку, в них відсутній другий актант, який позначав би об'єкт дії. Останнє посилює семантику абсолютивності. До цієї групи дієслів прилягають лексеми на позначення зміни зовнішності суб'єкта, набуття ним якісно нових навичок, ознак (*фарбуватися, маскуватися, учитися, тренуватися* та ін.). Такого типу дієслова є всі підстави віднести до двоаргументних дієслів "усіченого" типу, їх другий актант міститься в самій структурі дієслова, його показником виступає елемент *-ся* (*Я фарбуюся* → *Я фарбую себе; Микола миється* → *Микола миє себе*). Деякі лінгвісти елементарною структурою простого речення вважають таку модель, яка включає "суб'єкт + предикат + об'єкт" (напр.: *Я йду = Я йду собі; Я чекаю = Я чекаю собі*) [310]. Якщо підходити з таких позицій до визначення категоріальних значень валентності дієслів, то названі лексеми диференціюються на експліцитно двовалентні "усіченого" типу й імпліцитно двовалентні. Перша група дієслів характеризується формально-семантичною репрезентацією обох аргументів - першого (лівого) і другого (правого), показником другого (об'єктного) аргумента виступає елемент *-ся*, пор.: *Увесь вечір Маруся...мисники змивала, піч мазала, милася* [Квітка-Основ'яненко, 1955, т. 2, с. 54] - кожне з дієслів передбачає два аргументи: перший аргумент (*Маруся*) + дієслово (*змивала, мазала*) + другий аргумент (*мисники; піч*), те ж у дієслова *милася = мила + себе = розм. ся мила; Він же купався до перших морозів - аж поки бралась крижаною коркою кам'яна брила на Ланжеронівському пляжі* [Смолич, 1959, т. 5, с. 14] - *купати + себе* і *Дівчина, обсипана квітами, їде немов пливе лебедонька в волі* [Рильський, 1976, с. 284] та *їде = їде + собі ∞ веде + себе* або *несе + себе* і под. До формально одновалентних дієслів можна віднести дієслова руху, що позначають переміщення суб'єкта в просторі без допоміжних засобів: *іти, бігти, повзти, крокувати, марширувати, плестися, шестувати* (окремі з таких дієслів віртуально вимагають просторової локалізації й об'єктного уточнення, пор.: *марширували дорогою до міста; бігли до матері; йшли до школи*). З глибинного боку вони дорівнюють іншим двовалентним дієсловам, в яких позиція другого актанта матеріально виражена (формант *-ся*, форма акузатива).

Двовалентні дієслова з "усіченим" другим аргументом (*-ся*) у класичній граматиці кваліфікуються як рефлексивні. Інколи відносять їх до діатез дієслова, тлумачачи такого типу форми як зворотний стан останнього. Поруч з ними перебувають дієслівні лексеми типу *битися, цілуватися, обніматися, боротися, побачитися, домовитися, уловитися, полиритися, об'єднатися, потоваришуватися, побитися, здобатися, скуватися, рубатися, порубатися, шкрябатися, зашкрябатися, відшкрябатися, зазнаватися, запізнюватися, спізнаватися, розставатися, стріватися, перестріватися, зустрічатися, листуватися, переписуватися*. У сучасних дослідженнях, присвячених проблемам семантико-синтаксичної організації речення, вони кваліфікуються як носії категоріального значення взаємності (реципрока). У своїй семній побудові передбачають два аргументи, один з яких виконує функцію суб'єкта і репрезентується формою номінатива, другий - об'єкта і реалізується формою орудного з прийменником з. Таку конструкцію Л.Теньєр відносить до двоаргентної, оскільки суб'єкт, здійснюючи певну дію, втягує у поле своєї діяльності інший об'єкт, поза яким не може бути і не реалізується та чи інша дія. Останні є похідними від двох елементарних структур, в яких кожен з актантів виступає в суб'єктній позиції, напр.: *Петро б'ється з Миколою = Петро б'є Миколу + Микола б'є Петра*; пор.: *Федір Голубенко всю війну листувався з Валентиною, підтримував її* [Руденко, 1958, с. 146] і *У Кайдашевої хаті стала мирнота: свекруха полмирилася з невісткою* [Нечуй-Левицький, 1977, т. 1, с. 211]. Цілком справедливо зазначає Л.Теньєр, що у реципрокальних дієсловах спостерігаються "активний і пасивний процеси" одночасно.

У рефлексивних дієсловах "активний процес, у крайньому випадку психологічно, передує пасивному", тому взаємна діатеза "завжди може бути репрезентована тільки у формі множини, оскільки мова йде про два паралельні процеси, в той час як рефлексив може бути реалізований і у формі однини, і у формі множини, залежно від того, йде мова про одного чи кілька актантів, які спрямовують дію на самих себе" [463, с. 266]. Принциповою є і валентна відмінність рефлексивних і реципрокальних дієслів. Для перших характерним є дублювання семантики першого актанта другим ("усіченим"), реципрокальні дієслова передбачають на віртуальному рівні участь двох актантів, що репрезентуються формально - множиною дієслова. Варіативним виявом реципрока виступає форма однини дієслова, що вказує на активність суб'єкта-номінатива, на який формально спрямоване дієслово-предикат. Активність першого аргумента зумовлюється семантично і випереджаючим характером здійснюваної/нездійснюваної ним дії, пор.: *У неділю вона спарувалась з сліпим своїм* [Шевченко, 1984, с. 147] // *У неділю сліпий спарувався з нею; Олександр*

Палійчук змовницьки подивився на невідомого, і той скинув окуляри, допитливо поглянув на Полярюша, протягнув йому телу, прокляпану мозолями руку, вона з'єднується з Мар'яною, і чоловіки відразу відчують силу один одного [Стельмах, 1962, т. 1, с. 181]; Рибалки, витріщившись, дивувались, що панчи так обнімається та вицілюється з їх чорним товаришем [Мирний, 1954, т. 1, с. 349]; Не розібрала Олімпіада, про які справи домовлялися батько з сином [Шиян, 1956, с. 289] та ін.

Формальна двовалентність, семантична одновалентність (дія спрямована на її виконувача) - рефлексивна, двовалентність формальна і семантична реципрока закладені в самій семантичній структурі дієслів, парадигма кожного з яких уже на віртуальному рівні передбачає різний вияв валентної специфіки. Напр., дієслово *битися*, що є похідним від номінативно-акузативного дієслова *бити*, може реалізувати "номінативно-об'єктну + орудно-суб'єктну" (*Камінь б'ється хлопцем швидко й вправно, незважаючи на велику втому трударя* [СВ. - 1987. - 23 бер.]) і "номінативно-суб'єктну + орудно-об'єктну" (*Б'ються Петро з Миколою, навіть цваги не звертають на вереск жінок...* [Шиян, 1956, с. 305]) валентність.

Питома вага дієслів із семантикою реципрока серед загальної кількості дієслів (усього 16225) з елементом *-ся* невелика, їх налічується 350, що становить 2,2% всього загалу цих дієслів. Зрідка семантика таких дієслів зазнає модифікації внаслідок конденсації "суб'єкта й об'єкта" в одній формально презентованій позиції, пор.: *Позвав (пан) Кузьму Трохимовича та й поєднав його, щоб списав солдата... Сторжались вони за десять рублів грошей і восьмьоху горілки* [Квітка-Основ'яненко, 1956, т. 2, с. 244]; *Вони швидко порозумілися і пішли задобрити справу* [Нечуй-Левицький, 1977, т. 2, с. 275]; *А в кутку двоє приятелів щиро признаються одне одному у вічній приязні і цілюються* [Хоткевич, 1966, т. 2, с. 416]; *Панотець його (наймита) ненавидів, а він так само панотця. Один одному заважав. Але нікому з них не прийшло на думку розлучитися* [Мартович, 1954, с. 227] та ін. У таких конструкціях спостерігається варіантний вияв формальної і семантичної двовалентності дієслів із значенням реципрока, формальна валентність дієслова ["перший актант + другий актант"] репрезентована у формі дієслова й номінатива іменника, які позначають "одну особу + одну особу". Особливо яскраво це виявляється за умови констатації послідовності дії одного суб'єкта й іншого, напр.: *Дівчата розлучилися. Дріська пішла праворуч до села. Марта постояла трохи, а тоді звернула вліворуч* [Грінченко, 1988, с. 36]; *Вони довго розцілювалися. За тим Частиця побігла до своєї*

хати, Чаум стояв ні в сих ні в тих [Бондарчук, 1974, с. 89] і под. Подібного плану репрезентації двовалентного потенціалу дієслів є варіантними і зумовлюються потребами мовленнєвої комунікації, пор.: *Пан отець також свою газдиню відкликає набік і... розцілюється* [Черемшина, 1974, т. 2, с. 156] - мається на увазі "розцілюється з нею". Віртуально можлива валентність дієслова зазнає модифікаційних змін на мовленнєвому рівні.

Дієслова абсолютної семантики, що характеризуються одновалентністю, виступають елементарними одиницями щодо валентної перспективи, опозитивними до них є лексеми з двома аргументними позиціями. Це пояснюється самою семантичною структуралізацією кожного дієслова і його валентними можливостями. Двовалентні дієслова структурують предикативні одиниці, в межах яких обов'язково виступає презентація об'єкта, що накладається на продовжену сему дієслова і витворює в комплексі "суб'єкт + предикат + об'єкт" єдине структурне і семантичне ціле.

3.4.2. Тривалентні дієслова

Ієрархічно вищою ланкою у внутрішньокатегоріальній структурі валентності є дієслова з незайнятими трьома аргументними позиціями (пор. визначення позиційних і непозиційних відмінків, їх послідовну диференціацію на формально-граматичному і семантичному рівнях (див.: [233]), в яких переважно прогнозується: *суб'єкт (номінатив)* - перший аргумент + *предикат* + *об'єкт (акузатив)* - другий аргумент + *адресат (датив)* - третій аргумент. Вона є інваріантною щодо інших комбінаторно факультативних реалізацій. Кількість дієслів з незаповненими позиціями трьох аргументів у сучасній українській мові дорівнює 4900 і охоплює акціональні дієслова, які часто в традиційній граматиці кваліфікуються як дієслова з подвійним керуванням, напр.: *Якими словами ми маємо виразити вам свої почуття глибокої поваги і любові великої* [СВ. - 1987. - 13 січ.]; *Зачеплений цією розмовою за живе, сибіряк тут розповів присутнім одну із своїх мисливських історій* [Гончар, 1959, т. 3, с. 179]; *Багато є людей, які не вміють тримати свою радість і горе в собі - вони мусять їх негайно довірити іншим* [Смолич, 1953, с. 12]; *Бондаренко тихо підкавав йому щось, і Тудзій, на часинку зам'явшись, оголосив: - Слово надається... Кузнецову* [Головка, 1957, т. 2, с. 545]; *Челядники... указували кожному гостеві місце за станом і за багатством його* [Тулуб, 1957, т. 1, с. 95] та ін. Другий аргумент таких дієслів як правило, позначає об'єкт дії суб'єкта, а третій аргумент - кому адресоване чи на користь кого відбувається дія. Перший аргумент репрезентується номінативом, на нього спрямована формальна і семантична лівобічна валентність дієслова.

Другий аргумент переважно реалізується формою акумулятива без прийменника (*розповідати казку, оповідати пригоду, малювати картину, писати листа*) або з прийменником (*розповідати про товариша, оповідати про звірів*). Третій аргумент тривалентних дієслів, який позначає адресата певної дії, реалізується формою датива без прийменника, первинною семантико-синтаксичною функцією якого є функція адресата дії і напівсильний підрядний зв'язок з дієсловом (предикатом) дії (*читати книгу матері, розповідати казку дитині, дати подарунок дівчині*) або формою род.в. з прийменником (*читати книгу для матері, розповідати казку для дитини*). Останній може виражатись і формою оруд., визначальною для якого є семантико-синтаксична функція знаряддя і засобу дії і позиція придієслівного другорядного члена речення, поєднуваного з опорним дієсловом слабким підрядним зв'язком (форма слабого керування). Це за тієї умови, коли дієслова у своїй семній структурі містять вказівку на знаряддя дії, досягнення її кінцевого результату, пор.: *Плаглядачки ножами розрізували вірвовки на тюках і наказували по черзі підходити і брати одяг* [Хижняк, 1959, с. 171]; *Сидорчук доводив гаряче, пристрасно, рубаючи повітря дебелими червоними кулаками* [Бедзик, 1959, с. 104]; *Ми своєю хату власними руками перекидали, перекидали дощечку до дощечки, рамицю до рамиці, то й тепер маємо скрізь добрий візерунок* [СВ. - 1988. - 24 серп.]; *Уляна перемлила теплою водою ложки, поклала проти сонця сушитися* [Тютюнник, 1964, т. 1, с. 196]; *В приймальні директора секретарка ретельно обточувала машинкою червоні та сині олівці* [Руденко, 1958, с. 132]; *Хоробрі русини Мирокі поля червоними щитами перегородили, Собі честі (честі) добуваючи* [Мирний, 1955, т. 5, с. 264] і под.

Тривалентні дієслова, в яких аргумент-позиції заповнюються суб'єктивним номінативом, об'єктивним акумулятивом й інструментальним орудним, у своїй семантичній структурі містять синтагматичну інструментальність. Ця ознака акцентується і в тлумачних словниках, пор.: *шліфувати* - 1. Обробляти поверхню металу, дерева, скла та ін. абразивними матеріалами для надання їй гладкості, точних розмірів, певної форми тощо [СУМ, т. 11, с. 490]; *обмолочувати* - 1. Відділяти зерно, насіння від колосків, стручків і т.ін. молотінням [СУМ, т. 5, с. 542] → ЧИМР, напр.: *Левко... своїм трактором обмолочує колгоспні скирти* [Десняк, 1951, с. 29]; *різати* - 1. Чим-небудь, переважно гострим, розділяти щось на частини, подрібнювати або відокремлювати частину від цілого [СУМ, т. 8, с. 561] → ЧИМР, напр.: *Жовті та білі черепашики мають значну пористість. Це обумовлює їх легкість та м'якість, що дає можливість різати їх пилкою* [Наука і

техніка. - 1988. - №4. - С. 12]; *опутувати* - 1. Стягувати путом передні ноги коня або іншої тварини [СУМ, т. 9, с. 616], напр.: *Він швидко спутав коней путами, що їх взяв звечора, і подався до села* [Хижняк, 1958, с. 123] і т.ін.

Тривалентними є також дієслова, що реалізують на віртуальному рівні модель "суб'єктивний номінатив (перший аргумент) + об'єктивний акумулятив (другий аргумент) + адресатний датив (третій аргумент)", тільки в їх структурі наявна синтагматична сема "давання", пор.: *давати* - 1. передавати що-небудь від однієї особи до іншої [СУМ, т. 2, с. 202]; *позичати* - 1. Давати щось у борг кому-небудь [СУМ, т. 6, с. 816]; напр.: *Кажуть, що підкупив (Євлогій) міністра і навіть самому імператорові позичає гроші* [Франко, 1952, т. 9, с. 389] і под.

Серед трьохаргументних дієслів французької мови Л.Теньєр вирізняє дві компактні лексико-семантичні групи: перша з них охоплює дієслова мовлення типу *казати, висловлювати, розповідати, доповідати, викладати, пояснювати, уточнювати, заявляти, заявити* (фр. *dire, enoncer, raconter, rapporter, presenter, expliquer, enseigner, preciser, declarer...*; всього вчений налічує 57 таких декларативних дієслів), а друга група репрезентована дієсловами із семантикою "давання" - ядерне дієслово "давати", напр.: *доставляти, присвоювати, розподіляти/розподіляти, дарувати, присуджувати, жертвувати, віддавати, платити, посилати, відправляти* (фр. *procurer, attribuer, distribuer, conceder, decerner, sacrifier, tendre, paier, envoyer, expedier...*). Трьохаргументних дієслів із семантикою давання Л.Теньєр нараховує 36 (див.: [463, с. 268-269]). Окремі з наведених дієслів і тих, що віднесені французьким лінгвістом до тривалентних, І.Р. Вихованець кваліфікує як чотири-, п'яти- або шестивалентні. Це повністю відповідає тлумаченню семантико-синтаксичної природи валентності дієслова, вершинну позицію в якій посідають дієслова з незаповненими шістьма позиціями (гніздами) (див. детальніше: [103, с. 112-114]). Такий підхід до аналізу дієслівної валентності є послідовним і логічно вмотивованим. На його користь виступає і тлумачення окремих дієслів із семантикою "давання". В лексикографічних визначеннях часто підкреслюється наявність семи 1) інструментальності, пор.: *Відправляти* - 1. Посилати, відсилати щось куди-небудь (якимось засобом), організувати відсилку, перевезення чогось [СУМ, т. 1, с. 623]; *платити* - 1. Видаючи, віддаючи гроші або що-небудь цінне, винагороджувати (когось) за виконану працю, послугу [СУМ, т. 7, с. 568] (*Я плачу тобі грішми за виконану роботу; Він вчасно посилав матері бандеролі поштою і т.д.*); 2) об'єктивності: *надавати* - 2. Додавати, добавляти яку-небудь якість, властивість і т.ін. [СУМ, т. 5, с. 60]; *Чалма надавала Миколі Федоровичу вигляду*

морського гостя [Ле, 1972, с. 501]; доставляти: Син зрозумів наказ батька і доставив вантаж машиною з далекого села до теці в місто, де вона тепер жила і не могла усьому ради дати [Шевчук, 1987, с. 45]. У подібних випадках слід лексикографічно підкреслювати масштабність валентної перспективи дієслова, і тлумачення виглядало б так: "доставляли - перепроводжувати комусь яким-небудь засобом з певного місця на місце призначення той чи інший вантаж" = *Хто? доставляти Що? Чим? Кому? Звідки? Куди?* Тим самим репрезентувалася б семантична структура дієслівної лексики, вказувалися б її валентні гнізда і знаходив би відображення міжрівневий статус ГК валентності. В ілюстраціях підтверджувалася би перспектива модифікації віртуальної валентності. Дієслово "доставляти" належить до шестивалентних і перебуває у вершинній позиції ієрархічної структури дієслівної валентності.

Серед тривалентних дієслів найчисленнішими є лексико-семантичної групи дієслів, що позначають 1) покриття одного об'єкта іншим - ядерне дієслово покрити (об'єктно-інструментальна семантика відношень): асфальтувати/заасфальтувати, білити/побілити, вимастити/вимащувати, вимостити/вимощувати, забілити/забілювати, закатати/закатувати, залити/залити, крити/покрити, дрібнити/подрібнити, накрити/накривати, натерти/натирати, оприскувати/оприскати, обліпити/обліплювати, обрости/обростати, обклеїти/обклеювати, розпушити/розпушувати, перекрити/перекривати, розмалювати/розмалювати, змастити/змащувати, татувати/вигатувати, вкрити/вкривати, укрити/укривати, штрихувати/заштрихувати та ін.; 2) цілісне покриття об'єкта - ядерне дієслово обгорнути: бинтувати/забинтувати, загортати/загорнути, кутати/закутати, обвивати/обвити, обв'язувати/обв'язати, обмотувати/обмотати, обплітати/обплести, пеленати/запеленати, спеленати, перевивати/перевити, перев'язувати/перев'язати, укутувати/укутати та ін.; 3) вилучення об'єкта певним знаряддям - ядерне дієслово різати: корчувати/викорчувати, косити/косити, мести/підмести, мити/вилити, витирати/втерти і т.ін.; 4) нанесення удару - ядерні дієслова бити, ударяти: колоти/поколоти, стукати/стукнути і под.; 5) зміну об'єкта певним засобом - ядерне дієслово чистити: зализати/зализувати, замити/замити, обварити/обварювати, ополоснути/ополоскувати, промести/промити, прополотити/прополювати, просіяти/просіювати, розчистити/розчищати, умити/умити, цідити/процідити, чистити/начистити та ін.; 6) перетворення об'єкта певним знаряддям - ядерне дієслово копати: копа-

ти/перекопати, обкопати/обкопувати, перекопати/перекопувати, рити/перерити, підкопати/підкопувати, розгребти/розгрібати, розривати/розрити, розкопати/розкопувати і т.д.; 7) обробку об'єкта певним знаряддям - ядерне дієслово обробляти: боронувати/заборонувати, волочити/заволочити, гріти/зігріти, дезинфікувати/продезинфікувати, смажити/просмажити, запекти/запекати, помолотити/обмолотити, нагріти/нагрівати, начесати/начісувати, обточити/обточувати, опилити/опилювати, пресувати/спресувати, пропарити/пропарювати, проорати/проорювати, розоряти/розорювати, фрасувати/розфрасувати і под.; 8) пошкодження предмета певним знаряддям - ядерне дієслово зіпсувати: виколоти/виколювати, витоптати/витоптувати, зісти/зідати, скопати/скопувати, зіпсувати/зіпсовувати, ламати/зламати, обломати/обламувати, підрубати/підрубувати, прогризти/прогризати, продавити/продавлювати, проколоти/проколювати, прокусити/прокушувати, проломати/проломувати, протерти/протирати, проточити/проточувати, роздавити/роздавлювати, розтоптати/розтоптувати та ін. Названі групи акціональних дієслів утворюють ядро тривалентних дієслів, сюди ж варто віднести дієслова, що позначають: 1) пошкодження тіла (ядерне дієслово пошкодити); 2) насичування об'єкта (ядерне дієслово наситити); 3) руйнування об'єкта (ядерне дієслово зруйнувати); 4) створення об'єкта (ядерне дієслово створити); 5) приготування їжі (ядерне дієслово приготувати); 6) графічну передачу інформації (ядерне слово писати); 7) повернення об'єкта у попередній стан (ядерне слово відновити); 8) сприйняття об'єкта (ядерне слово сприймати); 9) перевірку об'єкта (ядерне слово перевірити); 10) визначення якісного чи кількісного рівня об'єкта (ядерне дієслово визначати), напр.: *назначити рівень радіації дозиметром*; 11) називання об'єкта (ядерне дієслово називати); 12) окреслення предмета, вирізнення його серед інших (ядерне слово позначити, напр.: *намітити олівцем коробку*); 13) мовленнєве повідомлення (ядерне дієслово повідомити); 14) мовленнєве спілкування (ядерне дієслово розмовляти). Всі інші дієслова, що характеризуються трьома незаповненими актантами, утворюють периферію тривалентних дієслів, численність яких в українській мові досить значна.

3.4.3. Склад чотири- і п'ятивалентних дієслів

На відміну від одно-, дво-, тривалентних дієслів чотиривалентних дієслів значно менше. Виявляється певна закономірність: чим більшої кількості іменників вимагає дієслово, тим менша кількість цих

дієслів" ([103, с. 118; див. також: [199]). Чотирма актантами характеризуються дієслова, що у своїй семантиці прогнозують "модифікацію об'єкта", переведення його в інший якісний або кількісний стан, вимір внаслідок істотного впливу на нього, напр.: *відколоти, відбити, відрізати, приклеїти, прибити, пришити, причепити* та ін. Лівобічна валентність і в цих дієслів залишається в інваріанті незмінною - номінатив, а в правій наявні: другий актант (інструменталь - орудний), третій актант (об'єкт - родовий з прийменником), четвертий актант (об'єкт - акузатив без прийменника). У мовленнєвих репрезентаціях можлива зміна структурного порядку актантів і варіативність щодо їх числа, але їх наявність передбачається семантикою самого дієслова, пор.: *Євдоким спокійно виходить із хати, дверима відгороджує від себе жінчину лайку* [Стельмах, 1959, с. 585]; *Раптом Василькові захотілося приклеїти одну лєтючку на спині нотаря клеєм* [Гурчинська, 1950, с. 74]; *Зарили (відьму) ниць у яму, хлопці прибили її осиковим кілком до землі і добре заплішили, щоб вона, бива, не вискочила звідти* [Квітка-Основ'яненко, 1956, т. 2, с. 224]; *Він вмів відрізувати шматки навіть від черствої хлібини своїм ножем* [Гірник, 1963, с. 48 та ін.].

Ще менше нараховується дієслів з незаповненими п'ятьма гніздами. До таких лексем відносять дієслово *нести* [103, с. 115]. П'ятивалентні дієслова переважно реалізують власні валентні гнізда відмінковими формами із значенням: суб'єкта (номінатив), об'єкта (акузатив), адресата (датов), локатива (генетив прийменниковий) і локатива (акузатив або генетив прийменниковий), пор.: *Семен приніс з міста гарну звістку матері до села; Пепер вже точно сказали, що батько знаходиться в госпіталі* [Десняк, 1955, т. 2, с. 298]; [*Частя:*] *Я дуже поспішаю, бо маю перенести городини матері з левади до колори, а тоді ще бігти до буряків* [Бондарчук, 1914, с. 15 та ін.].

Щодо кількості, то і чотири-, і п'ятивалентних дієслів дуже мало в українській мові. Так, до чотиривалентних належать дієслова, що позначають: 1) вилучення об'єкта певним знаряддям - ядерне дієслово *відокремити: відокремити/відокремлювати, відмити/відмивати, відпирати/відпірати, відчистити/відчищати, збити/збивати, стерти/стирати, стесати/стісувати, сточити/сточувати, вирізати/вирізувати* і под.; 2) виділення об'єкта з чогось певним знаряддям - ядерне дієслово *відділити: обірвати/обривати, обрубати/обрубувати, відкрутити/відкручувати, відгвинтити/відгвинчувати, відб'язати/відб'язувати, відгризти/відгризати, відклеїти/відклеювати, відколоти/відколювати, відкріпити/відкріплювати, відпаяти/відпаявати, відпороти/відпорювати, відрубати/відрубувати, відшарувати/відшарову-*

вати, від'єднати/від'єднувати, відторгати/відторгнути, відцідити/відціджувати, відчепити/відчеплювати, сколотити/сколювати, здерти/здирати, зірвати/зривати, зрізати/зрізувати, зсікти/зсікати та ін.; 3) створення об'єкта певним знаряддям в результаті фізичної праці - ядерне дієслово *зробити (зробити ножем отвір у дверях = суб'єкт + предикат (дієслово) + об'єкт + інструмент + локатив): прокопати/прокопувати, прокосити/прокошувати, прокласти/прокладати, прорубати/прорубувати, прорити/проривати, простригти/простригати, протоптати/протоптувати* і т.д. Зазначені групи дієслів утворюють ядерну площину чотиривалентних дієслів, поза нею перебуває незначне коло дієслівних лексем, які лише в окремих лексико-семантичних варіантах прогнозують чотири аргументи.

П'ятивалентних дієслів налічується ще менше (60 лексем). До їх числа належать лексеми, що позначають об'єктне і суб'єктне переміщення з кінцевим елементом руху та адресатом дії - ядерне дієслово *переміщати* (лише незначна кількість дієслів цієї групи становить ядро п'ятивалентних лексем): *нести, принести, занести, перенести, віднести, нанести, носити, приносити, заносити (заносити)* і под.

3.4.4. Семи- і шестивалентність як ієрархічно найвищі ланки дієслівної валентності

До семивалентних дієслів належить кількісно незначна група дієслів (близько 80), що охоплює акціональні лексеми руху, які позначають орієнтоване щодо початкового і кінцевого пункту переміщення через якийсь шлях або простір що здійснює суб'єкт: хто? *переміщувати* що? чим? кому? через що? звідки? куди? пор. *доставити/доставляти, надвезти/надвозити, переправити/переправляти, звести/звозити* та ін.

Поряд з ієрархічно верхніми семивалентними дієсловами розташовуються лексеми, які передбачають, які передбачають реалізацію номінативної (підмет), акузативної (додаток), датовної (додаток), орудної - інструментальної (додаток або обставина способу дії), генетивної з прийменником (обставина місця) і акузативної з прийменником (обставина місця) позицій. Останні відбивають семантичні функції: 1) суб'єкта (перший аргумент), 2) об'єкта (другий аргумент), 3) адресата (третій аргумент), 4) інструментала = знаряддя дії чи засіб руху/засіб переміщення (четвертий аргумент), 5) вихідного локатива (п'ятий аргумент), 6) кінцевого локатива (шостий аргумент). Так напр., дієслово *відправляти* передбачає, в першу чергу, реалізатора дії. ЛЗ дієслова вказує на те, що це має бути назва істоти (*син*). Водночас семантична структура дієслова містить синтагматичну

сему предмет відправки - бандероль. Така структура (*Син відправив бандероль*) позбавлена своєї прив'язаності до дійсності, оскільки відсутній адресат виконуваної дії (*матері*). Дієслово "відправляти" віртуально прогнозує вказівку на засіб здійснення дії (*поїздом*) і вихідну (*з міста*) й кінцеву (*до села*) ділянку руху. Названі компоненти й складають шестиаргументну структуру дієслова *відправляти*: *Син відправив поїздом бандероль матері з міста до села*.

Серед шестивалентних дієслів слід назвати лексеми типу *везти, привезти, перевезти, відвезти, завезти, довезти, транспортувати, відтранспортувати, дотранспортувати, перетранспортувати, доставляти/доставити, переправляти/переправити, привозити, навозити, завозити, перевозити, відвозити, вивозити, занести, нанести, рознести, проносити* та ін. Їх кількість в українській мові незначна і поширена серед акціональних дієслів руху (охоплює 50), що позначають орієнтоване щодо початкового і кінцевого пункту переміщення об'єкта і наявність адресата здійснюваної дії.

3.5. Кількісне і якісне структурування дієслів щодо валентних гнізд

В ієрархічній структурі семантико-синтаксичної валентності найчисленнішим є поле одновалентних дієслів, значна кількість яких є корелятами до дво-, три-, чотири-, п'яти-, шестивалентних дієслів. У семантичному плані такі дієслова позначають стан людини.

Численною також виступає група двовалентних дієслів. У семантичному плані вони утворюють неоднорідну площину, охоплюючи лексеми різноманітних лексико-семантичних полів (дав.: [238, с. 54, 55, 67 і далі]). Тут репрезентовані лексеми, що позначають: 1) буття, існування події (*бувати, бути, висіти, виснути, гніздитися, гостити, перебувати, повиснути* та ін.); 2) створення об'єкта в результаті фізичної праці (*будувати, вибудувати, виростити, ростити* і под.); 3) відношення з позитивною оцінкою (*балувати, благоговіти, боготворити, вірити, вірувати, дружити, жаліти, закохатися, кохати, поважати, пожаліти, симпатизувати, турбувати, шанувати* і т.д.); 4) відношення з негативною оцінкою (*вилішувати, висміяти, ворогувати, дискредитувати, дискримінувати, заздрити, зганьбити, зневажити, знущатися, насміхатися, ненавидіти, недолюблювати, неславити* та ін.). Названі групи не вичерпують весь склад двовалентних дієслів, яким властива широка гама сполучуваності з іменниками-назвами істот (в об'єктній функції) й іменниками-обставинами (локативами). Вказівка на лексико-семантичну групу дієслова не означає облігаторний статус категоріальних значень валентності, їх однаково визначеність щодо цього у всіх

слів певної групи. Часто лексеми однієї лексико-семантичної групи характеризуються неоднаковою валентністю, що зумовлюється відмінностями в їх семантичній структурі, статусом синтагматичних сем, їх взаємодією із семантикою непередикатних, передикатно-непередикатних слів-імен, самою кількістю лексико-семантичних варіантів окремого дієслова.

Валентність дієслова закладена в його семантиці і є віртуальною приналежністю лексеми. Прогнозованість аргументів простежується на рівні семантичної структури лексеми, в якій містяться відповідні синтагматичні семи, що вимагають своєї наступної наповнюваності на рівні речення. У системі мови дієслово сприймається як синтагматично незавершене, що передбачає учасників своєї дії та обставини (локатив або характеристизатор при дієсловах-предикатах буття, напр.: *Хлопець почував себе погано; Дівчині було нудно*) її здійснення. Валентність дієслова реалізується в синтаксисі і позбавлена експліцитних експонентів на рівні дієслівної лексеми, набуваючи їх щоразу у відмінкових формах. Отже, валентність дієслова є міжрівневою опосередковано морфологічною ГК проміжного типу (охоплює власне-морфологічний статус відмінків з їх семантичною мотивованістю на синтаксичному рівні, семантико-синтагматичний аспект лексем, словотвірні потенціали дієслів) з послідовно протиставленими рядами однорідних у валентному плані дієслів. Будучи класифікаційною, валентність є некорелятивною категорією і відбиває міжрівневу взаємодію мовних одиниць. Вершинну позицію в ієрархії ГК валентності посідають шестивалентні дієслова, які у свому потенціалі охоплюють майже всю відмінкову систему іменника (крім кличного). Наступний щабель у названій ієрархії посідають п'ятивалентні дієслова. Серед аргументів не реалізуються кличний та орудний. Чотиривалентні дієслова характеризуються реалізацією чотирьох аргументів, найрегулярнішими репрезентаціями яких виступають форми номінатива, акузатива, орудного, приїменникового генетива, безприїменникового датива. Вони є проміжною ланкою між нечисленними групами шести-, п'ятивалентних дієслів і досить обширними за кількістю три-, дво- та одновалентних дієслів. У внутрішньокатегоріальній структурі дієслівної валентності знаходить своє підтвердження ГЗ місцевого відмінка, що є семантично зумовленим при окремих дієсловах. Останні становлять собою закритий ряд лексем.

Валентність дієслова пов'язана з його семантикою, аргументні позиції прогножуються семантичною структурою слова (тому й валентність належить до віртуально закріплених величин), яка передбачає активний/пасивний характер суб'єкта чи об'єкта дії. У межах валентності стає зрозумілішим характер категоріальних значень транзитивності/інтранзитивності, рефлексивності, реципрока, рецесивності,

каузативності, стану. Всі вони є різновидами валентного прогнозування дієслів, тому їх варто розглядати на рівні міжрівневої опосередковано морфологічної ГК валентності дієслова, констатуючи семантико-лексичний склад дієслів, що характеризуються відповідним категоріальним значенням. Валентні зв'язки з дієсловом зумовлюють центральність/периферійність відмінкових форм, їх функції і транспозиційні властивості. Врахування всіх валентних зв'язків і гнізд дієслова репрезентує місце певної семи в її структурі, системну можливість її реалізації на уусному і мовленнєво-комунікативному рівні. Втрата валентної зумовленості прогнозує редуцію частиномовного іменникового значення відмінковою формою і синтаксичну вторинність останньої (*квіти в росі, село в тумані, яблуна біля паркану*), що і визначає дореченнєве (*вести бесіду, здійснювати агітацію, брати участь, організувати агітацію*), постреченнєве ("Місто" (В.Підмогильний), "Тигролови" (І.Багрянний)) і позареченнєве (пор. вивіски: *Ятрань, Конвалія, Волошка, Тюльпан, Мрія*) функціонування відмінків. Різноманітні дериваційні відмінкові перетворення і функціонування похідних як дериваційних поширювачів предиката (*приїхати двадцятого квітня, простояти п'ять годин*) або речення є валентно опосередкованими. Підтвердженням цього є співвідношення первинних і вторинних відмінкових функцій, серед яких вторинні функції є результатом валентних перетворень дієслова-предиката, та їх відбиття на реченнєвому рівні.

§ 4. МІСЦЕ ВАЛЕНТНОСТІ СЕРЕД ДІЄСЛІВНИХ КАТЕГОРІЙ

Валентність дієслова посідає особливе місце у підсистемі дієслівних категорій. Її складові елементи не марковані експонентно на рівні форми слова, вони репрезентуються лише на синтаксичному рівні. На віртуальному рівні лексеми категоріальні значення валентності є імпліцитними і містяться у дієслові, набуваючи формальної репрезентації у межах реченнєвої структури.

Валентність дієслова не взаємодіє з категоріальними значеннями часу й способу, становлячи внутрішньоструктурну основу дієслівної лексеми і будучи з нею злітою. Реалізація значень часу і способу не впливає на репрезентацію валентних гнізд дієслова, кількості учасників дії та обставин її перебігу. Взаємодія категоріальних значень особи дієслова зумовлюється місцем останньої у структуруванні предикативного зв'язку. Лівобічна валентність співположена з дієслівною особою, оскільки остання детермінована іменниковим підметом, персональність/імперсональність речення визначається дієслівною семантикою і семантико-синтаксичним протиставленням одиничний/узагальнений суб'єкт. Будучи співвіднесеною з інтегральною семою суб'єктності, валентність щодо неї може бути експлікованою/імпліко-

ваною у власних варіантних виявах. Суб'єктна лівобічна валентність накладається на грами особи (теперішній, майбутній час, наказовий спосіб), роду і числа (минулий час, умовний спосіб), становлячи ядро і напівпериферію взаємодії. Безособові лексеми в плані взаємодії дієслівної особи і валентності дієслова є периферійними, оскільки вони є варіантним виявом одновалентних лексем. Найповніше реалізується іменникова лівобічна валентність у третій особі дієслова, що дозволяє іміюватись формальній реалізації суб'єкта.

Категоріальні значення валентності дієслова при утворенні похідних іменників транспонуються в них. У цьому вони є подібними до ГЗ виду. Споріднює їх також віртуальний характер закріпленості за лексемою, а не окремою з її репрезентацій. Категоріальні значення виду і валентності можуть бути охарактеризовані як такі, що охоплюють протиставлені вертикальні ряди лексем з послідовними їх синтагматичними модифікаціями. Взаємодія між значеннями виду й валентності наявна лише тоді, коли перше з них бере участь у творенні нового слова (див.: [194, с. 87 і далі]). Реалізація значень виду при їх словозмінній репрезентації не впливає на валентну перспективу дієслівної лексеми.

§ 5. ГРАМАТИЧНА КАТЕГОРІЯ ВАЛЕНТНОСТІ І СЛОВОТВІРНИЙ ПОТЕНЦІАЛ ДІЄСЛОВА

Валентний потенціал дієслова істотно впливає на його дериваційні можливості.

Найбільш численні і поширені словотвірні парадигми мають дієслова дії, що мотивуються їх валентними можливостями: дієслова дії як віртуальні одиниці позначають позамовну ситуацію, учасниками якої є діяч, об'єкт дії, а також знаряддя, місце дії та ін. Названі номінативні значення можуть бути виражені у словотвірних дериватах за допомогою словотвірних формантів.

Досить частотними у словотвірній парадигмі дієслів дії є деривати із значенням: 1) суб'єкта-діяча (*будівельник, домосід, вантажник, замовник, зварювальник, знавець, співець* та ін.); 2) об'єкта, який пов'язаний з такими функціональними ознаками дієслів дії, як акузативно-об'єктна (*нашивка, копанка, посадка, чеканка* і под.), 3) орудно-інструментальна (*брита, будильник, жатка, кип'ятильник, сівалка* і т.д.), локативна (*маслобійня, мойка, млик, пекарня* і т.д.) валентність. Зрідка реалізується у похідних структурах 1) час дії (*жнива, прополка, оранка, пуск* та ін.) або 2) залишки дії, як результат її виконання (*вибірки, виворотки, очистки, вишкварки, висівки, недопитки, перибірки, оплатки, обрізки* і под.) (див. також: [117, с. 24-25; 238; 240]).

Дериваційний потенціал дієслів стану значною мірою зумовлений їх одновалентністю. Незважаючи на це, в їх словотвірних парадигмах спостерігається реалізація різноманітних аргументів (суб'єкт, інструмент, засіб, місце, кількість дії), похідні утворюються нерегулярно і характеризуються спорадичністю [22, с. 5, 9 і далі].

У словотвірній парадигмі дієслів стану найчастіше виступають похідні із значенням суб'єкта, які є номінаціями особи як носія стану, що виражений мотивуючим дієсловом: *хваста, задирака, задерій, свистун, плаксун, плаксій* і под. Останні типи творення похідних від одновалентних дієслів стану є нетиповими і нерегулярними. Такими є нечисленні деривати із значенням: 1) місця: *вітальня, житло, лікарня, спальня* і под.; 2) інструмента: *дзвінок, свисток, світильник* та ін.; 3) об'єкта: *жуйка, їжа, питво* і т.д.; 4) кількості дії: *вдих, ковток, погляд, позіх* і под. (див.: [22, с. 200]).

Особливістю акціональних дієслів у словотвірному плані є також їх потенційна здатність утворювати розгалужені парадигми дієслів дії. До них входять перфективи і лексеми, що виражають додаткові семантичні модифікації певної дії (аспекти дії), пор.: *шити, дошити, зашити, нашити, перешити, обшити, вшити, підшити, пришити, розшити, прошити, пошити* // *шитися, дошитися, зашитися, зшитися, нашитися, перешитися, обшитися, вшитися, підшитися, пришитися, розшитися, прошитися, пошитися* та ін.

РОЗДІЛ VI. МОРФОЛОГІЧНІ КАТЕГОРІЇ В СИСТЕМІ ПРЕДИКАТНОСТІ І ПРЕДИКАТИВНОСТІ РЕЧЕННЯ

Дієслово та іменник утворюють центральну площину в системі частин мови. Вони є основними у продукуванні реченневих структур, причому в дієслові на віртуальному рівні прогнозується кількість учасників дії, їх місце при її перебігові. Іменник і дієслово пов'язані як ядерні компоненти предикативних одиниць і як організуючі начала структурування інших частин мови, статус яких можна визначити тільки з урахуванням їх позиційного статусу щодо іменника або дієслова в реченні. Так, характеризуючі властивості прикметника стають зрозумілими при зіставленні цих ознак з ознаками іменникових лексем, основним значенням яких виступає значення предметності. Супровідним елементом частиномовного статусу прикметника є відображувальний характер його граматичних категорій: рід, число, відмінок прикметника завжди детерміновані грамами роду, числа та відмінка іменника. Така специфіка категоріальних значень прикметника дозволяє часто тлумачити окремі категорії іменника як морфолого-синтаксичні

або вводити поняття "морфолого-синтаксичного вираження" граматичної категорії. Функціональний статус прикметника визначає іменник.

Дієслово у своїй формальній репрезентації своєрідно відображає всю гаму речення, форми вираження учасників дії. Домінування синтагматичних сем у семантичній структурі дієслова зумовлює його широкий валентний потенціал уже на віртуальному рівні лексеми, прогнозуванні виконавців певної дії. У цьому полягає суть власне-семантичної валентності дієслова, для якого ознака валентності є первинною. Від нього вона транспонується в інші частини мови, внаслідок їх похідності і спадкового характеру валентних можливостей, пор.: *транспортувати* → що? чим? куди? звідки? кому? і *транспортування* → чого? чим? звідки? куди? кому?; *перевозити* → що? чим? куди? звідки? кому? і *перевезення* → чого? чим? звідки? куди? кому?. У похідних одиницях втрачається тільки лівобічна валентність і форма сильнокерованого придієслівного другорядного члена речення, позицію якого заповнює форма знахідного відмінка, на її місці виступає форма родового відмінка, який виконує функцію об'єкта, одну із своїх вторинних функцій. Поєднання дієслова з іменником, мається на увазі реалізація всіх валентних гнізд у власне-семантичному і формально-семантичному плані, репрезентує предикативну і предикативну структуру речення.

§ 1. СЕМАНТИКО-ГРАМАТИЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ВЗАЄМОДІЇ КАТЕГОРІАЛЬНИХ ЗНАЧЕНЬ ІМЕНІ І ДІЄСЛОВА В МЕЖАХ РЕЧЕННЯ

1.1. Статус дієслова як лексеми в предикативній структурі

Дієслова є типовим репрезентантом у сучасній українській мові присудка-предиката. О.О.Потебня дуже слушно зауважував, що речення поза відмінюваною формою дієслова не існує. Жодна з конкретних граматичних категорій не може повністю репрезентувати ту чи іншу частину мови, тільки їх цілісний комплекс відображає сутність лексеми як носія частиномовного значення. Дієслово асоціюється постійно з ознакою присудковості, що загалом відповідає його семантиці і синтаксичній спеціалізації в ядерній площині, яку витворюють особові форми. Без активної взаємодії особової семантики з самою семантичною структурою лексеми не може витворитися дієслово. "Зміст процесу запозичується дієсловом з речення і переноситься на дієслово як частину мови. Тим самим набувається лексична визначеність дієслова як самостійної групи. Водночас постає необхідність використання його в ролі присудка і ніякого іншого члена речення, тому що основне вираження передаваного висловлення процесу міститься в предикаті" [328, с. 9]. Дієслово утворюється завдяки його прилученню до предикативної структури речення.

кита, його властивостей. Якраз специфікація дієслова у предикативній функції зумовлює всю систему його категоріальних значень, на реалізацію просторово-часової стратифікації денотативного змісту речення щодо особи мовця спрямовані первинні функції форм часу, способу, виду дієслова.

Прилучення дієслова до властивостей предиката не означає механічного перенесення всього комплексу ознак предиката на дієслово. Категоріальний апарат предиката значно ширший від дієслівного і є величиною іншого мовного рівня - синтаксичного. Експонентно закріпилися за дієсловом ті властивості предиката, які в результаті тривалої суспільної практики когнітивно асоціювалися з дієсловом. Дієслово як типова форма презентації предиката в українській мові у своїй семантичній структурі прогнозує синтагматичні семи, які заповнюються відповідними аргументами. Спрямованість дієслівної лексеми на синтаксичний рівень ні в якому разі не означає рівновеликості її формальних показників як експонентів окремих категоріальних значень предикативним величинам, які можуть збігатись, суперечити одні однім. Тому й виникла необхідність послідовного розмежування морфологічного часу дієслова і синтаксичного часу предикативної одиниці, семантики модальності речення і значення способу дієслова. Аналіз всіх цих складників зумовлює неодноплановий підхід до тлумачення самої предикативності, що є облігаторною величиною всіх реченневих структур.

1.1.1. Співвідношення предикативності речення і семантики дієслова

Відмінність дієслівних ознак (власне-дієслівних) і предикативності як визначника реченневої структури слід шукати в першу чергу в опозиційній спеціалізації. "Місце розташування завжди є ознакою присудковості, оформлення ж слова може належати і до присудковості, і до дієслівності" [328, с. 220]. Ознаки присудковості, спільні для кожного слова в присудкові, виявляються також і дієслівними, але, крім них, виділяються також і такі, що притаманні тільки дієслову і ніякому іншому слову у складі присудка. Вони й будуть ознаками дієслівності як морфологічного класу дієслів, але не присудковості (предикативності), тому що приписуються тільки дієслову. Такими ознаками дієслівних лексем як цілісного класу в морфологічному плані є вираження процесу, ступеню його результативності, спрямованості, тривалості (в часі, перебігові) і деталізація процесу в модальних, видових (квантитативності, цілеспрямованості і т.д.) та подібних нюансах. Всі ці відтінки чи більшість з них у слов'янських мовах характеризуються формальною репрезентацією, послідовною внутріпарадигматичною ієрархією. Така ієрархічна структура в силу комунікативної практики, функціонального призначення лексем когнітивно асоціюється

з певною реченневою структурою. Система семантико-парадигматичних іманентно-дієслівних зв'язків встановила тип мислинневої операції, що асоціюється з відповідним дієсловом-предикатом. Тому вже на рівні віртуального мовного знака дієслово характеризується цілим комплексом семантичних гнізд, які можуть бути заповнені словами тільки відповідної семантики. Така вибірковість пов'язана знову ж таки з реченневою структурою функцією дієслова.

1.1.2. Структура категорії предикативності

Значення часу, способу й особи часто об'єднують у синтаксичну категорію предикативності. З метою уникнення термінологічної омонімії ці значення відповідно називають значеннями темпоральності, модальності і персональності, які значно ширші за своїм обсягом. Поняття предикативності не всіма лінгвістами тлумачиться однаково: як трикомпонентну величину (темпоральність, модальність, персональність) її кваліфікують В.В.Виноградов, О.Б.Сиротініна, як двочленну (темпоральність і модальність) - Н.Ю.Шведова, як спосіб співвіднесення предикативної одиниці з текстом, тобто включення в предикативність категорій способу, виду, часу, числа і роду - Б.М.Гаспаров. При такій кваліфікації предикативності її органічним складником повинна стати категорія каузативності як організатор цілісних текстових структур (пор.: *Діти дивляться художній фільм* ← *Механік показує фільм і діти дивляться його*; *Лампа весело заясніла всіма барвами* ← *Василько ввімкнув електрику і лампа весело заясніла всіма барвами*). Поруч з категоріальними значеннями каузативності перебувають опозиції активності/пасивності, результативності/стативності та ін. Всі вони так чи інакше своїм значенням спрямовані на організацію тексту як проміжної ланки у трикомпонентному комунікативному акті: мовець → текст → адресат. Значення стану дієслова своїм змістом і когнітивною семантикою відповідають завданням інтепретації мовцем дієслова з позиції його валентної перспективи на рівні віртуального мовного знака. Поруч з подібним розширеним тлумаченням предикативності існує повне заперечення предикативності як ГК (І.П.Распопов).

Поняття предикативності вперше обґрунтував В.В.Виноградов, модернізувавши підходи до кваліфікації статусу дієслова в структурі речення, започатковані О.О.Потебнею, О.О.Шахматовим, О.М.Пешковським та ін. Конструктивним елементом речення О.О.Потебня вважав відмінюване дієслово (*verbum finitum*). "Визначивши таке дієслово, - підкреслював учений, - тим самим визначимо мінімум того, що повинно міститися в реченні цих (мається на увазі індоєвропейські мови і вживання в них відмінюваних форм дієслова - А.З.) мов" [398, с.412]. Конструктивний мінімум речення

О.М.Пешковський позначив терміном "присудковість", спробувавши його чітко окреслити. Репрезентацію конструктивного мінімуму О.М.Пешковський розширив, включивши сюди, крім відмінюваних форм дієслова, також короткі прикметники, короткі пасивні дієприкметники, предикативні прислівники (кваліфіковані рядом лінгвістів як категорія стану (В.В.Виноградов, І.П.Распопов)), а також слова *е, нема, немає (есть, нет* - у російській мові), яким властиві функції "зчеплення мовлення з думкою". Присудковість за О.М.Пешковським, значною мірою ґрунтується на дієслівності, аргументом цього виступає здатність дієслова утворювати окреме речення (ІДИ! ЧИТАЙ!). Тонко учений відзначив місце інтонації в наданні ознак присудковості будь-якому мовному знакові. Якраз О.М.Пешковський сформулював так званий "компенсаційний закон", суть якого зводиться до компенсаційного статусу інтонації й порядку слів при відсутності формальних репрезентантів тих чи інших ГЗ (пор. дію "компенсаційного" закону в межах безсполучникового речення, де інтонація, порядок предикативних частин як складників поліпредикативного цілого (квазієдиниці) компенсують відсутність формальних показників співвідношення смислових цілих таких частин). Так чи інакше поняття "присудковості" в працях О.М.Пешковського ґрунтується на морфологічних критеріях, ознаки присудковості набуває той чи інший мовний елемент в тій чи іншій позиції [384].

Модернізація "присудковості" В.В.Виноградовим полягала у вивільненні цього поняття від морфологізму і акцентація уваги на синтаксичному його статусі. В.В.Виноградов кваліфікує предикативність як реченневотвірну величину, основним змістом якої є співвіднесення складників речення з об'єктивною дійсністю. Таке "співвіднесення" забезпечують компоненти предикативності - особливі синтаксичні категорії модальності (способу), часу і особи, що ґрунтуються на МК, але виходять далеко за їх межі. Заперечивши термін "присудковість", В.В.Виноградов прийшов до висновку про морфологічну основу категоріальних значень предикативності, тобто в основу тлумачення предикативності кладеться семантика МФ дієслова.

Будь-яке речення уміщує в собі значно більше, ніж презентуюча його словесна форма або комбінація словесних форм, хоч би й спеціально призначених для того, щоб на їх основі було побудоване те чи інше речення. Це "значно більше" торкається цільового призначення, модальної якості і комунікативної перспективи вираженого реченням повідомлення. Названі категорії в їх специфічному оформленні, яке частково опирається на МФ певних компонентів речення, але головними компонентами є лінійні і ритмомелодійні засоби мови (порядок слів і інтонація), і складають комунікативно-синтаксичний аспект структури речення і якраз вони, виступаючи власне-реченневими у комунікативному плані, дають вихід реченню в комунікацію, забезпе-

чують можливість модифікації та інтерпретації його об'єктивних начал в ситуативно-прагматичному та актуально-інформативному плані.

Предикативна структура речення являє собою складне утворення, складовими величинами якого є диктумні і модусні величини, тому що в межах предикативності як визначальної категорії речення поєднуються об'єктивні і суб'єктивні смисли. Суб'єктивні смисли полягають в модально-часовій інтерпретації суб'єктивного змісту щодо комунікативного акту. Зміст кожного речення може бути кваліфікованим на шкалі його співвіднесення з об'єктивною дійсністю і встановлення реальності (*Вже одспівали по дорогах гарби Швидким жнивам мелодії свої, і осені такі спокійні фарби Ось-ось овіють небо і гаї...*[Плужник, 1988, с. 95]; *Моє дитинство будяковий запах Лриніс мені осінніх днів* [Поліщук, 1987,

с. 207]; *Лід тихе рипіння морозу Я казку стару пригадаю, Як тихо шепочуться лози Весною в поліському краю* [Фальківський, 1989, с. 136]; *Знов я відвідав Той закуток землі, де перебував Вигнанцем я два роки непомітні, - Вже десять літ минуло - і багато Змінилось для мене у житті...*[Филипович, 1989, с. 170]) чи ірреальності (*Було б щастя в мене, не надокучила б біда мені* [Нар. тв.]) зображуваних подій. Категоріальні величини часу дієслова і ширше - всього речення належать до актуалізованих величин, відправним моментом відліку для мовця завжди є позиція "тепер". Якраз тут і міститься нечіткість семантики формально мотивованого майбутнього доконаного типу *застелю, зроблю, перепишу, зачекаю, віднесу, принесу*, який часто тлумачиться як теперішньо-майбутній.

Супровідною величиною актуалізації дії щодо особи мовця виступають ГЗ виду, які не можна повністю зарахувати до власне-предикативних начал. Вони одним із своїх складників входять до нього (семантика квантитативних вимірів перебігу дії перебуває поза межами предикативності як реалізатора суб'єктивного змісту речення, витворюючи площину об'єктивних вимірів дії). Акціональні АД спрямовані також на саму кваліфікацію дії в її пропозитивному статусі і тому виступають складовими компонентами диктуму речення, модифікуючи зміст речення в інформативному плані. Сам інформативний план реченнєвої структури не залежить від його комунікативно-актуального структурування. Це дозволяє віднести акціональні АД до репрезентантів об'єктивного змісту речення. Співвіднесеність дієслова як типового предиката з тим чи іншим змістом речення дає витoki аналізу речення у плані його корелятивності з мислинневими операціями і встановлення переліку дієслівних лексем, що кваліфікуються тим чи іншим типом мислиннєвої операції (Н.Д.Арутюнова та ін.). Дослідження предикативності повинно відштовхуватись від 1) встановлення засобів і носіїв предикативності, 2) визначення специфіки коре-

лятивності/некорелятивності типу мислинневої операції й відповідного предиката. Носіями предикативності в реченні виступають підмет і дієслово - у двоскладному реченні, головний член - в односкладному, утворюючи ієрархічну вершину речення. Предикативність - це граматичне вираження предикації.

Предикація встановлює зв'язок предмета й ознаки (в широкому плані) дійсного речення з конкретною ситуацією і відрізняє речення від простого об'єднання слів. Відмінність між предикативним і непередикативним сполученням полягає в тому, що в предикативному відношенні існування предмета або зв'язок ознаки й предмета встановлюються самим актом мислі (актом предикації), який оформлений у певну фразу (*Я знаю силу слова - воно гостріш штика і швидше навіть кулі, не тільки літака* [Сосюра, 1975, с. 192]; *Яка глибина у щоденній обнові, В гнучкому, гінкому, як памолодь, слові, В звучанні, що з тайни запону зриває і нам глибину й дальну розкриває...* [Первомайський, 1958, с. 296]; *Любо в гаю соловейко виспівує, Слухаю ніжне ляцання; Чистую, щирую річ українську Чую я в тім щебетанні* [Кримський, 1965, с. 209]), тоді як у непередикативному відношенні цей зв'язок виступає уже як даний, визначений до акту мовлення й думки (*зелена трава; красивий хлопець; керувати бригадою; читати книжку, запитувати товариша*). Зовнішньою формою у граматичному плані вираження предикації є відношення між підметом, який указує на предмет думки, і присудком, що виражає певну ознаку, приписувану певним актом мислення і мовлення суб'єкту. Це відношення й кваліфікується як предикативне.

Статус предикативності в структурі речення намагались визначити по-різному, всі підходи можна згрупувати в три точки зору: денотативну (семантичну), логічну і формально-синтаксичну. У першому випадку предикативність розглядається як співвідношення речення з конкретною ситуацією, що знаходить формальне вираження в структурі речення. З цих позицій до аналізу "присудковості" підходив О.М.Пешковський та ряд інших лінгвістів.

Логічний підхід визначає предикативність як сполучення двох елементів думки: суб'єкта, що позначає предмет думки, і предиката, який виражає ознаку, приписувану суб'єкту даним актом думки. При суто логічному розгляді члени предикативного відношення збігаються з темою і ремою актуального членування речення.

Формально-синтаксичний підхід інтерпретує предикативність як відношення структурних компонентів - підмета і присудка, які характеризуються відповідними граматичними ознаками.

Денотативний, логічний, формально-синтаксичний підходи не суперечать один одному: вони відображають різні аспекти одного й того ж явища і лише притаманна для мови асиметрія зумовлює розбіжність цих трьох планів.

Речення як факт повідомлення співвідноситься з відрізком об'єктивної дійсності. Але ця співвіднесеність відрізняється від денотативної співвіднесеності слова: слово тільки називає об'єкт, тоді як речення повідомляє інформацію. Інформація являє собою ствердження чи заперечення існування об'єктів, їх ознак та відношень. Процес мислення передбачає розчленування дійсності, виділення і виокремлення в ній об'єктів (предметів, якостей та ін.) і нове сполучення їх, яке у відповідний момент фіксується у свідомості. Тому речення, як оболонка думки, повинно складатися як мінімум з двох елементів: суб'єкта, який безпосередньо співвідноситься з предметом думки, і предиката, що виражає властивість, відношення, дію, пов'язувані з суб'єктом, стверджуючи чи заперечуючи їх. Цей зв'язок, що встановлюється свідомістю і виражається в реченні, і є предикацією. Предмети думки - субстанції - виражаються у мовній формі іменників (основними носіями субстанціальності є власне-іменники, або непередикатні іменники), їх кваліфікаційні ознаки - у формі прикметника (це ознаки, що встановлені попереднім актом думки), їх динамічні ознаки - у формі дієслова (встановлюються певним актом мовлення). Тому й природно, що типовою мовною формою вираження суб'єкта є іменник, а предиката - дієслово, його особова форма.

В українській мові основна форма вираження предикативності - двоскладна структура, яка складається з підмета і дієслівного присудка: *Пролетіли роки, ніби білі лелеки Від того озера, від моєї річки, і кохання далеко, і юність далеко, А вони все у небо летять з-під руки* [Забашта, 1958, с. 326]; *Давно, давно, ще в пору коліскову, блаженим безтурботним малюком я всмоктував у серце рідну мову з цілющим материнським молоком* [Луценко, 1978, с. 206]; *Зелена моя сторононько, Праотчий старий краю мій! Шлут вітер шепоче тихенько, Шлут річка збігає леґонько, Всю ніч не змовка соловій* [Лупій, 1982, с. 326] та ін. Значний фонд утворюють односкладні структури, в яких предикативність репрезентується одним компонентом - головним членом: *Любить Україну, як сонце, любить, як вітер, і трави, і води... в годину щасливу і в радості мить, любить у годину негоди!...* [Сосюра, 1975, с. 147]; *Люби природу не як символ Душі своєї, Люби природу не для себе, Люби для неї* [Рильський, 1956, с.36]; *Хочеш знати, чи справді було те, що так пишно цвіло, що на серце наводило чари...* [Українка, 1984, с. 206] і под.

Отже, одне й те ж відношення предикативності виявляється одночасно в аспекті позамовної дійсності, мислення і мовних форм. Ці три рівні паралельні, але у випадку асиметрії і розбіжності, а також в особливих формах речення проблема змісту і вираження предикативного відношення ускладнюється, що спостерігається у реченнях із скоро-

чною синтаксичною структурою, ускладнених простих реченнях (тут наявна реалізація напівпредикативних значень і под.).

1.2. Суб'єктно-об'єктні відношення у структурі речення

Взаємодія категоріальних значень іменника й дієслова зумовлюється їх статусом у частиномовній класифікації і позицією в структурі речення. Іменник і дієслово складають ядерну площину серед частин мови, поруч з ними перебувають прислівник і прикметник, що утворюють периферію. Така кваліфікація іменника і дієслова відповідає їх семантичній, морфологічній, синтаксичній й ономазіологічній специфікації. Власне-іменники (назви предметів, неознакові слова або непередикатні лексеми) своєю первинною функцією мають номінацію предмета, оформляючи загальночастиномовне значення грамами роду, числа і відмінка. Центральними синтаксичними функціями для них є функція суб'єкта, об'єкта дії як сильнокерованого лівобічного компонента, напівпериферійна позиція адресата дії як другорядного члена речення, з'єднаного за допомогою напівсильного підрядного зв'язку. Іменники й дієслова є центральними величинами в смисловій організації речення, реалізації пропозиції на мовному рівні.

Окремі лінгвісти ведуть мову про центральну площину серед частин мови, яку утворюють іменники й дієслова, що виступають кваліфікаторами і характеристиками тільки іменників, і окрему периферійну площину складають прислівники. Центральність іменника і дієслова серед усіх частин мови не викликає істотних заперечень в силу їх відповідного статусу в межах речення, словотвірного потенціалу, специфіки і характеру МК. Ознакові слова набувають відповідного ГЗ роду, числа, відмінка тільки при поєднанні з іменником, тому їх категорії називають "відображувальними", "віддзеркалювальними". Міцна поєднаність граматичних компонентів у синтагмі "означає слово + означає слово" зумовила аргументацію концепції "узгоджувального класу" (І.Г.Милославський, А.А.Залізник). Привабливість такого підходу до аналізу системи граматичних родів у тому, що вони постають як цілісні моделі з послідовною формальною репрезентацією. Причому родова диференціація охоплює всі без винятку іменникові лексеми (пор. визначення "парного роду" та ін.). При такому підході втрачається висвітлення корелятивності/ некорелятивності семантичної і формальної мотивованості граматичного роду, аналіз взаємодії між категоріями роду і числа, з'ясування причин звуження формальної репрезентації роду іменників, його взаємодії з категоріальними значеннями особи іменника й дієслова.

Взаємодія категоріальних значень іменника й дієслова складає основу предикативної структури реченнєвого утворення, на яку нашаровуються інші складники. Дієслово як мовна одиниця характери-

зується неоднопорядковістю і неоднолінійністю значень: дієслово в межах речення реалізує себе як лексеми, тобто те ЛЗ, яке утворює його концептуальне ядро ("спати", "лежати", "чекати"), і назву ситуації, описуваної його лексемою, зокрема - вичленяє і обмежує її, формує відмінкову рамку, тобто визначає набір учасників ситуації, їх рольовий статус та ієрархію. У цій функції дієслово виступає в ролі предиката, що є одиницею особливою, комплексною номінацією, яка визначає ситуацію як єдине, але складне ціле, утворюване ним самим і набором його аргументів. Цей аспект значення дієслова прийнято кваліфікувати як пропозиційний, тому що дієслово виступає як предикат - центр пропозиції, навколо якого розгортаються всі інші елементи або співіснують з ним - є когнітивно закріпленим на віртуальному рівні мовного знака і задає чи програмує його лексикографічне тлумачення.

Подвійний характер дієслова щодо своєї визначуваності на рівні реченнєвої структури зумовлює неоднорівний характер його категоріальних характеристик, які відображають його іманентні величини і величини, що програмують власну реалізацію як заповнення відповідних гнізд (напр., сема "об'єктності", "знаряддя", "засобу" дії та ін.). Здатність дієслова визначати коло учасників дії та обставини її перебігу кваліфікується як його семантична валентність, що відображається в значенні дієслівної лексеми, утворюючи особливий, синтагматичний компонент у структурі дієслова.

1.2.1. Основи актуалізації мовних одиниць

Мова являє собою віртуальну систему, яка актуалізується в мовленні, що відповідає протиставленню мови й мовлення [48, с. 291]. Слово у системі мови є віртуальним знаком, співвідноситься з певним поняттям і йому притаманне сигніфікативне значення. У мовленні слово виступає актуальним знаком, співвідноситься з конкретним референтом, і йому притаманне денотативне значення. Слово актуалізує відображуване ним поняття у структурі висловлення. Актуалізувати поняття - це значить ототожнити його з реальним уявленням мовця [33, с. 87]. Означає слово детермінується двома аспектами: денотативною співвіднесеністю з предметом і сигніфікативною співвіднесеністю з поняттям, яке формує знакове значення слова. "Аналогічно до слова в реченні-висловленні також вирізняються дві семантичні сфери: з одного боку, екстенціонал, денотат, або референт, як позначення факту дійсності; з другого боку, інтенціонал, сигніфікат, або смисл, як певна думка про цей факт" [452, с. 11]. Дієслово своєю семантичною структурою запрограмоване на речення, яке також існує у віртуальному й актуальному вимірах.

Аналізуючи співвідношення віртуального й актуального планів реченнєвої структури, В.Матезіус підкреслює: "У мові слово виступає

у своєму концептуальному аспекті, а речення - як абстрактна модель; у мовленні ж слово співвідноситься з конкретною дійсністю, а речення реалізується у вигляді конкретного висловлення" [320, с. 204]. У такій інтерпретації співвідношення двох вимірів відображено складність самого процесу номінації як на рівні окремого слова, так і на рівні речення. Мовні знаки не співвідносяться з конкретними предметами і ситуаціями як такими, а в них закріплюються абстрактні ідеальні сутності у вигляді понять або суджень про класи предметів або ситуацій. "Суть номінації полягає не в тому, що мовний знак позначає річ або якимось чином співвідноситься з річчю, а в тому, що він реалізує деяку абстракцію як результат пізнавальної діяльності людини, абстракцію, що відображає діалектичне протиріччя одиничного й загального реальних предметів і явищ" [252, с. 12]. Когнітивний аспект змісту певної форми чи структури закріплюється на віртуальному рівні мовного знака, виступаючи як запрограмоване, задане.

Віртуальний аспект речення в гносеологічному плані забезпечує відображення класу ситуацій у вигляді концептуальних моделей (логіко-семантичних структур, або семантичних предикатів) і формування відповідних семантико-синтаксичних структур, а актуальний - відношення потенційного речення (пор. співвідношення потенційної функції з результативною як наслідок співвідношення системних й узусних факторів) до конкретної ситуації, що визначається умовами комунікації і ситуативно-прагматичними факторами, намірами мовця. Актуалізація віртуального речення і формування висловлення включає два аспекти: а) лексичне наповнення семантико-синтаксичних структур речення і референцію імен; б) предикацію, тобто акт співвіднесення віртуального речення з презентованою екстралінгвістичною денотативною ситуацією цілим комплексом морфологічних і лексичних засобів, домінування серед яких дієслівних є незаперечним фактом.

Отже, актуалізація включає номінацію і предикацію. Однією із особливостей предикації є те, що не кожне речення може модифікуватися в однаковій мірі. Часова, модальна та інші модифікації переважно зумовлюються семантичним типом предиката - основи висловлення. Дієслово як типовий репрезентант предиката в українській мові виступає ґрунтом такої модифікації, визначаючи її обсяги і цілісну парадигматику.

Речення як універсальна синтаксична одиниця належить до мови й мовлення. При цьому актуальний аспект речення передбачений його віртуальним аспектом, тому що немає нічого в мовленні, чого б не було в мові. Речення належить мовленню, але тип структури, за якою будується речення, належить до мови. Зв'язки між реаліями об'єктивної дійності виступають ґрунтом утворення речення, яке є наслідком їх усвідомлення і мовного відображення. Оця діалектична суперечливість трьох складників, відображених у реченні, зв'язків

(а) зв'язки між явищами, предметами об'єктивного світу; б) думки про зв'язки між явищами, предметами об'єктивного світу; в) мовні засоби їх репрезентації), є ґрунтом для формування логіко-семантичних структур або семантичних структур, предикатів, в яких зафіксовані відображені мисленням і вираженні мовою типові відношення реального світу та їх соціальне усвідомлення. Такий зміст закріплений на віртуальному рівні мовного знака - семантичного предиката, який репрезентує сигніфікат речення, відображаючи всі конкретні ситуації певного типу. Паралельно з цим у мові сформувались лексичні засоби, які є засобом позначення як об'єктів, що вступають у певні відношення, так і самих цих відношень (звідси твердження про особливий різновид релятивних, ідентифікуючих, класифікуючих і под. речень).

Основною одиницею мислення є судження. Смысловий компонент судження реалізується в реченні-висловленні, якому притаманний як сигніфікативний компонент (власне-смысл), так і денотативний. Формою вираження сигніфікативного значення виступають логіко-семантична і семантико-синтаксична структура, що ґрунтується на першій, а денотативного - актуалізоване речення-висловлення, що відповідає природі мови як знакової системи особливого плану з подвійним структуруванням її складників (у парадигматиці й синтагматиці) із дворівневим їх означуванням - в системі номінативних засобів (первинне означування) і як компоненти предикативних одиниць у мовленні (вторинне означування) [483, с. 18-19].

1.2.2. Особливості сполучування лексичних одиниць

Лексичне значення слова розглядається в сучасній лінгвістиці як величина, що склалася в процесі мовленнєво-мислиннєвої діяльності людини. У такій величині наявна структура іманентно-системних значущостей, пов'язаних з іншими рівнями мови, а тому для слова властиві певні синтаксичні зв'язки і семантичне узгодження в реченні. Необхідність слова як віртуальної одиниці в поширенні іншими словами в синтаксичній структурі речення є форма реалізації його системного ЛЗ [483, с. 12-13]. При цьому важливо чітко диференціювати два взаємодіючих фактори в структурі слова: 1) значення слова і 2) його сполучуваність. Значення слова корелює з поняттям, а сполучуваність - з його синтаксичними потенціями, серед яких розрізняються обов'язкові і факультативні. Тому й слово прийнято розглядати і як лексико-семантичну, і як ГК мови одночасно. Ці властивості слова відображають взаємодію мовної і позамовної семантики і забезпечують номінацію предметів думки і зв'язок між ними.

На рівні речення реалізуються лексико-семантичні і граматичні властивості слів. Вивчення структури речення розкриває механізм його

творення, участі в цьому процесі лексичних одиниць як репрезентантів відповідних смислів.

В основі реченневотвірних тенденцій перебувають зв'язки лексичних елементів з постійними величинами. Так, аналізуючи речення "Я читаю книгу. Я гуляю. Я бою", І.І. Мещанинов відзначає, що формою називного відмінка виражається різний зміст: тут реалізуються три відмінних за смыслом суб'єкти при їх абсолютно ідентичному граматичному оформленні. У першому прикладі виражено дію, що переходить на предмет, у другому - дію взагалі, в третьому суб'єкт відчуває на собі дію чи вплив хвороби [326, с. 7]. На думку лінгвіста, понятійні категорії виступають тим сполучувальним елементом, який пов'язує мовний матеріал із загальною будовою людського мислення, отже, і з категоріями логіки й психології [326, с. 15]. Такі понятійні категорії своєрідно відображаються семантикою лексичних і граматичних засобів мови. Думка, перетворюючися у мовлення, перебудовується й видозмінюється. У зв'язку з цим і синтаксична структура речення не завжди відповідає логічній структурі судження. "Тому правильний логічний аналіз, - підкреслює Н.Д. Ариутурова, - вимагає, щоб речення попередньо було перетворене в адекватне йому логічне уявлення" [27, с. 9]. Кінцеві трансформи таких перетворень і складають основу для логіко-семантичної класифікації предикатів [452].

Відношення між словами в мовленні, в реченні відображає реальні відношення між предметами об'єктивного світу. Семантична структура слова якраз відображає в ономаціологічному плані навколишній світ через приєму власних сполучувальних можливостей, які власне і визначають його функціональний статус. Функція, синтаксична позиція характеризується, у свою чергу, певними властивостями, які впливають із потенційних відношень слів. Кожен клас слів кваліфікується з позицій його реальних функцій у структурі речення. Якщо слово виконує невластиву для нього функцію (вживається у вторинній функції), то воно підлягає функціональній транспозиції і набуває властивостей, притаманних тільки тому слову, яке постійно виконує цю функцію. Аналогічні процеси простежуються і з ГФ, яка виступає у нехарактерній для неї функції. На основі періодичних уживань МФ у невластивій для неї функції формується функціонально-семантична парадигма тієї чи іншої форми, обсяг якої залежить від входження/невходження її основних складників до ядерної площини ГК.

1.2.3. Співвідношення синтагматичних і парадигматичних сем у структурі слова

Значення слова в сучасній лінгвістиці розглядається у вигляді структури з досить складною організацією [14, с. 217; 20, с. 381].

Диференційні компоненти значення, сукупність яких формує значення певного слова, відрізняючи його від іншого значення того ж слова, називаються семантичними компонентами або семами. Зміст кожного значення слова репрезентований у вигляді сукупності елементарних значень або сем.

У структурному плані надважливими є ті семи, які актуалізуються синтаксичним відношенням. ЛЗ слова поєднує в собі елемент абсолютний, що не залежить від контексту, і відносний елемент, який зумовлюється контекстом. Відносне значення слова утворюють ті його семи, які забезпечують не тільки семантичне узгодження між словами на рівні висловлення, але й являють собою ту потенційну семантичну основу, яка зумовлює формування віртуального речення на семантико-синтаксичному рівні. Отже, семи відображають сукупність ознак позначуваного словом об'єкта, дії, процесу і виступають мінімальними одиницями смислу на парадигматичній шкалі. Поруч з парадигматичними семами слово утримує і синтагматичні, які репрезентують семантичну основу його сполучуваності з іншими словами при формуванні речення.

У семантичній структурі одних класів слів домінують парадигматичні семи, а в інших - синтагматичні. Ознаковим (предикатним) словам (дієслово, прикметник) більшою мірою властиві синтагматичні семи, що мотивується їх синтаксичною спеціалізацією і місцем у структурі речення, а неознаковим (непредикатним) словам (конкретним іменникам) - парадигматичні семи. Так, синтагматичні семи в значенні дієслова зумовлюють певну кількість синтаксичних позицій, які на семантико-синтаксичному рівні формують не тільки синтаксичну структуру речення з цим дієсловом (або лексико-семантичною групою дієслів), але й відображають потенційну сполучуваність дієслова на рівні класів і підкласів слів. Отже, речення як мовна побудова формується у свідомості носіїв мови у вигляді семантико-синтаксичних моделей, кожна з яких складається з предиката і відповідної кількості актантів (одного, двох, трьох, чотирьох, п'ятьох, шістьох) залежно від валентності предиката-дієслова. Завдяки цьому дієслово відіграє провідну роль в організації речення. "У змістовому плані дієслівний предикат - це щось значно більше, ніж просто лексичне значення. Виражаючи певне значення, він в той самий час містить у собі макет майбутнього речення" [233, с.88]. ЛЗ дієслова накладає відповідні вимоги не тільки на побудову речення, але й на лексичну наповнюваність інших членів речення і на його трансформаційні можливості. У семантичній структурі дієслова міститься компонент, який зумовлює відбір лексем відповідної семантичної групи, пор., напр., сполучувальні можливості дієслів типу *читати, малювати, писати, вирішувати*, які у правобічній валентності допускають тільки активного

суб'єкта - назву особи типу *письменник, дівчина, хлопець, учень*.

Семи в синтагматичній є універсальними і спільними для ряду мов одного рівня розвитку [118, с. 379]. Вони утворюють фундаментальні категорії, завдяки яким можлива вербальна комунікація. Такі семи відображають семантико-синтаксичні властивості предикатів, репрезентованих тим чи іншим дієсловом. Логіко-семантична і реалізуюча її семантико-синтаксична структура віртуального речення являють собою узагальнені семантичні моделі. Перша з них є суто інтелектуальною моделлю типової ситуації, а друга - семантико-синтаксичною організацією речення, що позначає цю ситуацію. Ці структури репрезентують також відповідні типи предикатів: логіко-семантичний (або просто семантичний, власне-семантичний - за І.Р.Вихованцем) і семантико-синтаксичний. Вони не мають конкретного лексичного наповнення, але потенційно корелюють з певними лексичними засобами - дієслівними предикаторами та їх валентними властивостями, що закріплені на рівні віртуального мовного знака. Ці засоби для того й існують у мові, щоб виражати своєю семантикою смисл тих відношень, які відображаються цими предикатами чи їхніми структурами. Тому кожному предикатору властиві цілком визначені синтагматичні семи, які відображають такі логіко-семантичні компоненти, як агентивність, об'єктність, адресатність, інструментальність, локативність (пор. М.І.Лещенко поруч з названими вирізняє також семи пацієнтності, бенефактивності, перцептивності, дескриптивності, посесивності, теоретичне обґрунтування таким компонентам дав Л.У.Чейф [503, с. 293]). Внаслідок цього і стає можливим виділення цих логіко-семантичних предикатів та їх компонентів, реалізаторів синтагматичних сем їхньої структури, шляхом аналізу і дослідження конкретних висловлень, число яких у будь-якій природній мові є необмеженим [285], з певними предикаторами і встановлення місця МК в організації предикативного зв'язку речення і репрезентації предикативного змісту семантично елементарної синтаксичної одиниці.

Семи предикатних слів корелюють з певними парадигматичними і синтагматичними семами класів і підкласів непередикатних слів. Тому Л.Блумфільд, кваліфікуючи речення як максимальну одиницю граматичного опису, звернув увагу на те, що між складовими частинами речення можна установити дистрибутивні відношення, - обмеження і залежності [51]. Так, агентивність в семантико-синтаксичній структурі виражається іменником-назвою істоти, який виконує функцію суб'єкта, а об'єктивність - іменником-назвою неістоти, який виконує функцію об'єкта, адресатність - іменником-назвою особи, якій адресується виконувана дія та ін. Функції є формально-спеціалізованими і закріплені за тими чи іншими формами. Напр., первинною функцією форми називного відмінка є позначення суб'єкта дії чи стану, для

форми знахідного відмінка - позначення об'єкта і под. Відображаючи таким чином реальний стан речей у світі, ці семи входять у семантичну структуру значення предикатних слів і визначають закономірну їх сполучуваність на всіх рівнях.

1.2.4. Місце предиката - дієслова в структурі речення

Семантична структура речення багатьма лінгвістами визначається щодо дієслова, яке вміщує граматику речення у прихованому (імпліцитному) вигляді. Механізм такого тлумачення розкрив С.Д.Кацнельсон: "Сферу граматичної семантики можна визначити порізному, залежно від того, з якого боку ми до неї підійдемо. Відштовхуючись від системи свідомості, її можна визначити як формальний бік процесів змістового мислення. Наближаючись до неї з боку мови, ми виявимо, що цю сферу утворюють *семантичні функції* \mathcal{F} (курсив наш - А.З.) і категоріальних ознак лексичних значень" [233, с. 118]. Властивість бути членом певних предикатних відношень і властивість бути визначальним компонентом валентних відношень тут збігаються.

На синтаксичному рівні предикат визначається у змістовому плані як організуючий центр речення, який відкриває певну кількість синтаксичних позицій і відповідних для них функцій. Хоча такі категорії, як підмет, додаток, обставина, означення є синтаксичними (мовними), вони також установлюють зв'язок з мисленням. "Логічні категорії посідають провідне місце, встановлюючи загальну структуру речення" [326, с. 9-10]. Звідси, очевидно, "формальна синтаксична структура є похідною від семантичної структури речення, своєрідною синтаксичною інтерпретацією глибинної семантичної структури" [233, с. 104-105]. Синтаксична структура не може бути механічно виведеною з логіко-семантичної структури, і навпаки. Синтаксична структура характеризується власною семантикою, яка являє собою набір синтаксичних позицій, і формою, що презентується відповідними певній синтаксичній позиції класами слів. Семантико-синтаксичний аналіз, в межах якого компоненти-синтаксеми характеризуються диференційними семантико-синтаксичними ознаками, тобто семантичними ознаками, "визначуваними з урахуванням синтаксичних зв'язків" [106, с. 8], складає семантичну інтерпретацію формально-граматичної структури речення. Семантико-синтаксичний підхід дає можливість врахувати синтагматику й парадигматику речення, встановивши інваріантний комплекс синтаксем, що зазнає мовленнєвої модифікації в конкретному висловленні.

У безпосередньому зв'язку з валентними властивостями слів синтаксична структура речення описана й висвітлена Л.Теньєром [463]. За Л.Теньєром, речення постає як багаторівнева ієрархічна

побудова чи піраміда, в центрі якої перебуває організуючий компонент - дієслово, а на периферії розташовуються множинності підпорядкованих один одному через предикат граматичних компонентів. Виділення в межах речення структурних едностей, центрами яких відповідно є іменник, прикметник чи прислівник, ні в якому разі не суперечить акумулятивно-твірній функції дієслова-предиката, тому що їх функціональне навантаження визначається залежністю від самого предиката, типом семантико-синтаксичної валентності з дієсловом, первинністю/вторинністю щодо семантичного структурування речення, детермінованого валентними можливостями дієслова-предиката.

Предикативна структура речення, в якій активними компонентами є дієслово й іменник, підпорядковує собі всі вторинні елементи периферійного й напівпериферійного плану, напр., факультативний другорядний член речення - означення, напівпериферійний другорядний член речення - обставини (у класифікації Л.Теньєра, сирконстант).

Елементарна семантична структура речення включає найбільш необхідні компоненти, що програмуються віртуальною семантичною структурою дієслова. Основою предикативного зв'язку є взаємодія категоріальних значень відмінка і особи дієслова. Дієслово "програмує" позицію називного відмінка, поза ним не реалізується підмет. Іменник вимагає від дієслова відповідної особи, яка виступає ієрархічно верхньою в структурі комунікативного акту.

Позиція називного відмінка є формою презентації підмета і спеціалізованою формою вираження суб'єкта, до якої прилягають всі інші форми, зокрема форми давального, орудного, кличного та ін. Щодо називного відмінка особові форми корелюють і відображають особову спеціалізацію називного, відповідно реалізуючи форму 1-ої, 2-ої, 3-ої особи однини чи множини. Власне-іменники спеціалізуються на презентації 3-ої особи, в семантико-функціональній парадигмі відображається система граматичних родів. Співучасть категоріальних значень роду і числа в предикативному зв'язку визначується їх участю в реалізації загальнокатегоріального частиномовного значення предметності, їх статус в його оформленні неоднаковий. Вершинну позицію посідає категоріальне значення відмінка, до якого приєднуються значення роду і значення числа. Трансформація слова в позицію підмета (називний відмінок), додатка (знахідний відмінок), інструмента (орудний відмінок) зумовлює субстантивізацію будь-якої частини мови, пор.: *Наше завтра відкриє нас; Майбутнє розкривало перед ним свої всеосяжні обрії; Красиве два красувалося в щоденнику* та ін.

Категоріальні значення виду, часу, способу дієслова супроводжують предикативний зв'язок між підметом і присудком і не впливають істотно на його реалізацію. Названі категоріальні значення тільки модифікують зв'язок підмета з присудком у темпоральному, аспектуальному та модальному плані, істотно впливаючи на зображу-

вану ситуацію тільки в актуально-комунікативному і прагматичному плані.

Аналіз взаємодії підмета і присудка в історії лінгвістичної науки тлумачився неодноково. Одні мовознавці схилились до думки про рівноправний характер підмета і присудка. Такий підхід логічно обґрунтований, тому що обидва члени речення відображають структуру судження, виступаючи їх аналогами в реченні: підмет - суб'єкт, присудок - предикат. Відсутність одного з компонентів зумовлює неповноту речення, що є адекватним структурі відповідного судження. Тому прихильники цього напряму заперечували функціональний статус односкладних речень як окремого інваріанта реченневих структур, існуючого на віртуальному рівні мовної системи. У логіко-мислинневному плані подібне тлумачення відносно переконливе і не викликає істотних заперечень. Дискусійним є питання про судження як єдину форму думки, що виступає концептуальною основою речення. На думку Ш.Серрюса, класичне аристотелівське судження $S \text{ є } P$ являє собою одну із форм судження, яка не може бути основою для дієслівних речень, а є ґрунтом тільки для іменних (див. [196, с. 21]). Тому він вважає, що схема aRb , яка відображає логіку відношень, є єдиною можливою формою судження і утворює основу предикативної структури (див. [196, с.21]).

Подібні спостереження висловлює А.І.Уйюмов, який стверджує, що логіка відношень дозволяє глибоко проникнути в сутність судження, тому що вона розчленовує предикат, репрезентуючи судження у формі aRb , де R - відношення, а a і b - предмети, між якими воно в даний момент наявне (див. [196, с. 21]). Водночас філософ схиляється до думки про наявність атрибутивних суджень, вказуючи при цьому на необхідність теоретичного обґрунтування цього типу відношень. Подібні думки висловлюються лінгвістами [252], які вважають, що основою самої структури висловлення є відношення елементів, а не самі елементи, які є тільки деталями, з яких конструюється висловлення [252, с. 8]. Отже, атрибутивне судження визнається як цілком закономірне, тому що значення ознаки, властивої одновалентному предикату, є несумісним із значенням відношення.

Взаємовідношення між атрибутивним і релятивним судженням розглядаються часто як два рівні однієї і тієї ж структурної одиниці: "Якщо судження як пропозиційна функція відображає характер об'єктивних зв'язків того чи іншого явища, то судження як суб'єктно-предикативна структура зумовлене спрямованістю самого пізнавального процесу" [378, с. 112], тобто В.З.Панфілов другий тип судження пов'язує з актуальним членуванням реченневої структури [378, с.119-121]. Звідси робиться аргументований перехід від генетично первинних синтаксичних структур типу *Я читаю книгу; Дівчина вишиває рушник; Майстри будують хату* до вторинних, похідних вели-

чин, зумовлених в еволюційному плані потребами комунікативно-актуального членування інформативної структури речення (*Я читаю; Дівчина вишиває; Майстри будують*). Між мовними одиницями, які максимально спрямовані на реалізацію відношень об'єктивного світу, і їх з'ява зумовлена мислиннево-пізнавальними процесами, в основі яких знаходяться ідентичні явища, наявний взаємозв'язок і взаємодія. Але їх не слід гіперболізувати, тому що серед мовних одиниць наявні структури, які не вписуються в логічну структуру судження (пор. питальні та окремі різновиди спонукальних, оптативних речень).

О.О.Шахматов, О.М.Пешковський, О.І.Смирницький вважали центральною одиницею речення підмет, який підпорядковує своїй семантиці функціональне призначення присудка. Відправним моментом такого тлумачення статусу підмета є зосередження уваги на генетично первинних структурах речення в праїндоевропейській мові, де лівобічну позицію при активному дієслові реперезентував тільки елемент (ім'я) активної семантики, це була позиція "актива" (відмінка діючої особи, агенса, суб'єкта при активному дієслові), аналогічну позицію при неактивному дієслові заповнював "пасив" (відмінок пацієнса, об'єкта при активному дієслові і суб'єкта при неактивному - особи чи речі) (див. [478; 454, с. 10-11]). Визначальний характер відмінкової форми як абсолютивної зумовив особливий статус імен активної семантики, можливість їх сполучуваності в "активі" тільки із дієсловами активної семантики. Зміна активного ладу праїндоевропейської мови на номінативно-акузативний (генетично похідний) зумовила видозміну самої структури речення. При номінативно-акузативному ладі нівелюється опозиція "активність/інактивність", знімаються обмеження на заповнення позиції суб'єкта. В активному граматичному ладі "актив" імені свідчив про відповідну семантику дієслова, тобто простежувався процес, який влучно відзначив С.Д.Кацнельсон, наголосивши на тому, що "форми мови необхідно супроводжують мислення від початкової фази зародження думки до момента відчуження і передачі її слухачеві" [233, с.4], актуалізація позиції активного суб'єкта вимагає синтагматичної підстановки відповідного дієслова.

Номінативно-акузативний граматичний лад мовної системи свідчить про співмірність позицій суб'єкта і об'єкта у реченнєвій структурі, вони постають реалізаторами продовжених сем у семантичній структурі дієслівних лексем, що характеризуються власне-синтагматичною спрямованістю. Тому більш переконливою є аргументація підмета як залежного і зумовленого присудком компонента реченнєвої структури (О.О.Потебня, В.Г.Адмоні). Актуалізація в сучасній лінгвістиці місця валентних зв'язків у конструюванні речення зумовила кваліфікацію підмета як головного члена двоскладного речення, який займає одну з центральних позицій у реченні і складає разом

з присудком його граматичну основу (див. [100; 101; 102; 103]). Розглядаючи зв'язок між підметом і присудком у структурі речення, Н.Л.Іваницька підкреслює: "...ми розглядаємо підмет як формально-синтаксичний компонент граматичної основи доскладного речення з властивими йому такими диференційними ознаками: ядерність, взаємозалежний зв'язок із присудком, детермінованість присудком з боку синтаксичного часу, способу, особи. Ці ознаки підмета є його постійними синтаксичними характеристиками на відміну від семантичних і морфологічних характеристик як таких, що змінюються в конкретних реченнях" [217, с. 59-60]. Взаємодія підмета з присудком простежується у взаємодетермінованості їх значень особи і відмінка, всі інші ГЗ є лише супровідними, яким в силу цього й можна приписати статус контекстуальних. Підмет у межах речення є завжди означуваним і виступає у двоскладному реченні носієм ознаки, яку утворює присудок і володіє нею.

1.2.5. Предикатність і предикативність речення

Предикативний зв'язок у межах речення перебуває постійно в полі зору лінгвістів, тому що, на думку більшості учених, речення створюється в основному актом, через який предмету думки і повідомлення (тобто комунікативному суб'єкту) приписується те, що про нього мислиться і повідомляється (комунікативний предикат) (див. [196, с. 23-25]).

Речення будується навколо певного предиката, який виступає організуючим центром речення на логіко-семантичному і семантико-синтаксичному рівні. На першому з цих рівнів він є семантичним предикатом, а на другому - семантико-синтаксичним. На обох рівнях предикат являє собою особливу семантичну сутність, яка типізується не у формі словникових одиниць, а у формі структурних схем речення. Постійна типізація зумовила закріплення певних сем у структурі самої лексеми на віртуальному рівні і зумовлює рівень її предикатності.

На логіко-семантичному рівні предикат, типовою реалізацією якого в українській мові є дієслово, розглядається як пропозиційна функція, репрезентуюча те чи інше "становище речей" в об'єктивній дійсності. Тому пропозиційна функція визначається як предикат і деяка характеристика змінних [451, с. 338] і предикати виступають особливими семантичними сутностями мови, вони типізуються мовою не у формі словникових одиниць, дієслів, а у формі пропозиційних функцій і відповідних для них "структурних схем речення" [452, с. 133].

Кожна із семантичних типів предикатів програмує певні відношення між зумовленими ним семантичними аргументами, зміна яких зумовлює зміну предиката або модифікацію його семантичної структури. Семантичний предикат не тільки уміщує певну кількість аргументів, але й визначає їх семантичний статус (об'єкт, адресат, інстру-

мент і под.) і репрезентує структурно-семантичну основу речення. Відштовхуючись від подібного тлумачення предиката, М.І.Лещенко підкреслює: "Віртуальному реченню властива предикатність, а актуальному - предикативність. Предикатність речення полягає в його організації навколо предиката і в його суб'єктно-предикатному членуванні, а предикативність - у віднесеності змісту речення до дійсності" [293, с. 31].

Отже, предикативність визначається через реалізацію суб'єктивного змісту, його місця у структурі речення і значущості окремих категоріальних значень у його репрезентації.

§ 2. ІМЕННИКОВІ КАТЕГОРІАЛЬНІ ЗНАЧЕННЯ В СИСТЕМІ ПРЕДИКАТНОСТІ І ПРЕДИКАТИВНОСТІ РЕЧЕННЯ

2.1. Віртуально-лексемний характер грамем роду іменника

Іменні категорії є неоднорідними щодо своєї співвідносності із структурою речення у семантико-синтаксичному і комунікативному плані. Граматичний рід, виступаючи віртуально-лексемною категорією, спрямований на оформлення лексеми в її частиномовній приналежності і на рівні мовлення ГЗ роду не підлягають абсолютній актуалізації. На синтаксичному рівні можна виділити два типи узгодження в граматичному роді: атрибутивне і предикативне. Атрибутивне узгодження - це послідовна репрезентація значень роду іменників через узгоджувані слова і дейктичні компоненти (прикметники, діеприкметники, вказівні, присвійні, означальні займенники). Найбільш універсальним засобом вираження роду є вказівні займенники трьох ступенів віддаленості - близького, середнього, далекого. Широке вживання вказівних займенників пов'язане з використанням їх у субстантивній і ад'єктивній функції.

Атрибутивне узгодження у граматичному роді досить поширене в українській мові, його послідовній реалізації підпорядкована система відображуваних ГЗ, пор.: *О, перекинь моста, моя премудра пісня, До радощів людських і до людських зусиль, Хай сонцем ранішнім мій тихий вечір блисне, Хай людям принесе це слово благовісне, Журбу зіплююцю і животворний біль* [Рильський, 1956, с. 502]; *Котилось степом марево гаряче, так наче вітер простір рознизав* [П.Мовчан]; *Ярий сонячний павук Розтягнув золоту сітку павутини На ціле небо і почіпляв кінці до річки, до дерев* [Поліщук, 1987, с. 306]; *Куняє Київ стародавній Чад угамованим Дніпром* [Филипович, 1989, с. 154] та ін.

Предикативне узгодження в граматичному роді спостерігається у формі минулого часу дієслова-предиката та атрибутивно-характеризуючій функції іменної частини присудка (*Делегат Ж.Д.Федорова повідомила, що вона вісім років працює секретарем селищної Ради* [Літературна Україна. - 1986. - 6 березня] та ін.). Предикативне узгодження в роді найпоширеніше розчіплює омонімічні форми роду іменників, які на віртуальному рівні мовного знака співіснують. Тривале функціонування слів чоловічого роду з узагальненим значенням привело до того, що з двох слів, які утворюють кореляцію типу *тракторист/трактористка, комбайнер/комбайнерка, легкоатлет/легкоатлетка, експатріант/експатріантка, хронометражист/хронометражистка, силюетист/силюетистка, флейтист/флейтистка, тваринник/тваринниця, розцінник/розцінниця, револьверник/револьверниця, майстерник/майстерниця, фізкультурник/фізкультурниця, клеймувальник/клеймувальниця, калібрувальник/калібрувальниця*, перше є двічі немаркованим (за ознакою "наявності" // "відсутності" статі і за ознакою "наявності чоловічої статі"), друге двічі маркованим. Іменам чоловічого роду в цих опозиціях властиві два значення: 1) найменування особи чоловічої статі, 2) номінація особи взагалі, без вказівки на стать (пор.: *він знаменитий комбайнер// вона знаменитий комбайнер- знаменитий комбайнер* (він і вона)). Маскуналітив у сфері вторинного означуваного здатний об'єднати у своєму значенні весь підклас осіб певної професії. Знакове значення маскулінативів не залежить від референції, тому що їх значення не дифузні, а віртуально номінативні і нормативні. Якщо зіставити значення особових іменників жіночого роду із значенням першого компоненту маскулінативів (чоловіча стать) у цих корелятах, то вони є рівновеликими, і твірним виступає перше значення, а друге значення - похідне, і є наслідком розвитку і трансформації вторинних функцій.

У семантичній структурі маскулізмів відбувається функціонально зумовлена модифікація, в результаті якої сема чоловічої статі стає віртуальною, а не актуальною і домінуючим виступає узагальнене позначення особи, сигніфікативний компонент переважає, пор.: *ком-позитор - "автор музичних творів"* [СУМ, IV, с. 251], тобто професійна номінація особи чоловічої або жіночої статі. Фемінативи семантично є корелятивними першому компоненту і формально залежні (похідні) від нього, виступаючи реалізаціями позамовної необхідності відображення ознаки статі особи в лексичному значенні слова і грамемі роду. Другий компонент ЛЗ маскулізмів є некорелятивним семантично і репрезентує вторинні функції форм чоловічого роду, складаючи одну з найхарактерніших властивостей таких форм: *"аспірант" - "чоловік" (мужчина), "аспірант" - "особа взагалі" //*

"аспірантка" - "жінка"; "докторант" - "особа взагалі" // "докторантка" - "жінка". Морфолого-словотвірні кореляції професійних номінацій у мовленнєвих реалізаціях найчастіше є відносно кон'юнктивними, презентуючи сферу розвитку синонімії, що сприяє омонімізації форм чоловічого і жіночого роду, тому що узагальнене значення особи домінує в їх семантиці, тобто за своєю функціональною орієнтованістю вони виступають рівновеликими і рівномірними. Для диз'юнктивного типу співвідношень характерною є ймовірна непередставленість стилістично маркованих у сучасному узусі фемінативів, пор.: *актор// акторка, письменник// письменниця, учитель// учителька, кранівник// кранівниця і декан// деканеса, клієнт// клієнтеса, терапевт// терапевтка, критик// критикеса* і под.

Професійні номінації особи вміщують у своїй семантичній структурі денотативно і сигніфікативно орієнтовані семи. Денотативне (екстенціональне, інтродуктивне) уживання професійних номінацій закріплено, як правило, в позиції семантичного суб'єкта. В цій позиції релевантна репрезентація ознаки приналежності особи, що називається, до екстралінгвістичної таксонімічної категорії жіночої статі: *Я їхала фірою, запряженою парою буланях, що їх прислав за мною з Яворова отець Окуневський, і вся була в полоні вражень від знайомства з Ольгою: у нашому знайомстві з Кобилянською є щось виняткове, символічне і, зрештою, симптоматичне: дві письменки з двох протилежних кінців нашої роздертої України зустрілися й подружилися міцно й щиро - дві самотні жінки, яким доля присудила вибиратися із своєї самотності не у вузьке сімейне коло, а у велику рідню, ім'я якій - народ; і я тоді ще подумала, як завзята емансипатка, що в духовній сфері, зокрема в літературі, постає час амазонк* [Українка, 1956, с. 752] та ін. Умови для варіативної заміни корелятивних номінацій чоловічого і жіночого роду в позиції семантичного суб'єкта створюються тільки при умові денотативної ясності приналежності названої особи до жіночої статі. Діагностичними показниками такої приналежності, крім морфолого-словотвірного, можуть бути додаткові маркери статі: субститутивні (прикладка з власним іменем жіночого роду типу *письменник Ольга Кобилянська; академік В.Заславська; учений секретар Ч.Т.Озерова*); лексичні (у складі апозитивної конструкції з лексичним дейксісом статі типу *жінка-лікар, жінка-тракторист, жінка-поет, дівчина-переможець*), синтаксичними (у складі аналітичної конструкції із смисловим узгодженням за статтю типу *фізик виступила з доповіддю; молода фізик*, причому предикативне узгодження в українській мові є більш поширеним і нормативно закріпленим, пор.: *Доповідач, історик Л.А.Проценко назвала місце, де 1919*

року денікінські бандити розстріляли поета революції Василя Чумака та інших борців [Літературна Україна. - 1987. - 19 листопада]; *Адже заробітна плата залежатиме від кінцевого результату праці усього колективу. Такого висновку дійшла й Людмила Севрюк, старший товарознавець РПО "Дитячий світ"* [Молода гвардія. - 1986. - 16 липня]; *Найкращою книжкою визнано автобіографічний роман, що його написала колишній кандидат від демократичної партії на пост віце-президента країни Джеральдін Ферраро* [Літературна Україна. - 1986. - 24 липня] та ін.).

Сигніфікативне вживання професійних номінацій закріплюється в позиції семантичного предиката. В цій позиції номінації чоловічого і жіночого роду не орієнтовані на актуалізацію статі особи, що називається, синтагматично нейтралізовані, тобто синтагматичне поле спрямоване на дублювання експонентно маркованого граматичного роду іменника, який у таких випадках виконує кваліфікуючу, ідентифікуючу функції, пор.: *Не забудеться всім поїздка в Київ, а сама Люба була активним учасником X Всесвітнього фестивалю молоді і студентів у Берліні* [Молодь України. - 1986. - 23 квітня]; *Активна Талина і в громадській роботі. Вона - член групи взаємоперевірки та член комітету орендарів* [Київська правда. - 1994. - 31 жовтня]; *Серед переможців - Фіалка Брахова, в минулому - медпрацівник* [Молодь України. - 1986. - 12 квітня]; *Менер Надія Андріївна Бойко є почесним громадянином двох болгарських міст - Варни та Бургаса...* [Молодь України. - 1986. - 16 квітня]; *Параска Мележик виявилася умілим вожаком організації - повела справу так, що спілчанці ще тісніше здружилися, стали надійною допомогою старшим, активними будівниками нового життя* [Вільне життя. - 1986 - 2 лютого]; *Куратором дружини Львівського університету є голова первинної організації Українського товариства охорони природи університету, доцент, кандидат юридичних наук Світлана Миколаївна Кравченко* [Молодь України. - 1986. - 25 квітня] і под.

Співвідношення сигніфікативних і денотативних сем у структурі ЛЗ професійних номінацій визначає їх функціональний потенціал і зумовлюється позаумовними потребами актуалізації/неактуалізації ознаки статі особи. У цьому виявляється актуалізаційна спрямованість віртуально-лексемних граем роду, семантична мотивованість яких серед іменників-назв осіб зумовлює розвиток омонімічних форм (*професор, доцент, кандидат педагогічних наук, учений секретар, академік, лейтенант, службовець, виконавець*), нівелюючи значущість експонентної маркованості ГЗ роду. Широкому застосуванню форм чоловічого роду для номінації жінок сприяє

1) структура актуальних одиниць, де іменник чоловічого роду часто репрезентований у предикативній або напівпредикативній функції щодо особи жіночої статі, тим самим набуваючи ознак суб'єктивної предикативності, реалізація характеристики того чи іншого предмета у плані його реальності/ ірреальності, пор.: *Вона - найкращий бригадир; Олена - справжній майстер і Була б вона найкращим бригадиром; Була б Олена справжній майстер, тоді їй цю справу давно довірили* [Радянська Донеччина. -1990. - 13 жовтня]; *Вона - найкращий бригадир?; Олена - справжній майстер?* та ін.; 2) відображення ознаки статі у предикативних одиницях з дієсловами у формі минулого часу, у всіх останніх випадках протиріччя не спостерігається; 3) немаркованість форми чоловічого роду ознакою статі на її емічному рівні, віртуально-когнітивному; 4) вияв синезису тільки на етичному рівні та існування фемінативів як стилістично маркованих мовленнєвих одиниць із значним діапазоном характеризуючих потенціалів і як таких, що сприймаються в системі мови як залежні модифікаційні форми (пор.: *Що ж, напевно, я особа невдячна, але, максималістка, я б себе не поважала* [Українка, 1956, с. 695]; *"Я це при тому, що більшої цінувальниці справжнього кефіру в нашому будинку не було", - зауважила заступниця голови...* [Перець. - 1986. -N1. - С. 4]; *Більш відома нашим сучасникам Софія Тобілевич як літераторка і фольклористка* [Літературна Україна. - 1986. - 30 січня]; *Ча мою долю випало велике щастя: протягом багатьох років я приятелюю з Тетяною Чилівною Яблонською - видатною художницею, скролюною і чарівною жінкою, великою трудівницею* [Л. Синельников] та ін. - публіцистичні і розмовні жанри).

ГФ іменників, визначаючи тип узгодження, постійно взаємодіють із смисловою властивістю слова. При збереженні "старої" форми в неї уміщується новий семантичний зміст у предикативній одиниці. Презентуючи спосіб функціонування сигніфіката, ГФ роду спочатку адекватна його інгредієнтам, але при динаміці останніх в комунікації форма, як відносно самостійна і віртуально значима, зберігаючи зовнішнє оформлення і центральне системне значення, відображає новий зміст, який виявляється тільки в окремих умовах. "Не тільки можливо, але й бажано, - підкреслював Г. Суїт, - трактувати форму і значення незалежно одне від одного - у крайньому разі до певної міри. Та частина граматики, яка спеціально займається формами, і по можливості, ігнорує значення цих форм, називається морфологією. Та частина граматики, яка, по можливості, ігнорує відмінності між формами і зосереджує свою увагу на їх значенні, називається синтаксисом". Аналізуючи такий підхід до розгляду мовних одиниць, О. Есперсен підкреслював, що "завдання граматиста повинно полягати в тому, щоб постійно тримати в полі зору обидва аспекти:

звучання і значення. Форма і функція в житті мови невід'ємні" [178, с. 40]. Намагаючись створити таку модель граматики, він одним з перших експліцитно виклав принципи підходу до тих самих мовних явищ з різних аспектів. На його думку, будь-яке мовне явище слід розглядати 1) або відштовхуючись від його зовнішньої форми, 2) або від його внутрішнього значення. У першому випадку, відштовхуючись від форми, ми приходимо до значення, а в другому "ми відштовхуємося від значення і ставимо перед собою питання, яке формальне вираження це значення набуває у даній конкретній мові" [178, с. 32-33]. При цьому лінгвіст відзначає, що названі підходи були використані вперше у лексикографії. Так, у тлумачних і перекладних словниках рубрики словникових статей фіксують слова як формальні одиниці, яким потім приписуються їх значення. Ідеографічні словники укладаються зовсім по-іншому: тут первинним є виділення окремої понятійної сфери і щодо неї вказуються слова, що її утворюють.

Подібний шлях опису фактів мови О. Есперсон хотів застосувати і в граматиці. В одній частині він пропонував відштовхнутись від форми того чи іншого мовного знака як безпосередньої заданості мови і встановити потім її значення або функцію, а в другій, навпаки, - від значення або функції і визначити, як вони виражаються в тих чи інших формах. Якраз цей принцип покладено в основу створення функціональної граматики [464; 465]. Поеднання двох підходів, що презентує вищий вияв проникнення у специфіку мовних явищ, являтиме собою новий тип граматичного опису - а к у м л я т и с я в н и й. Структура акумулятивної граматики охоплюватиме масіологічний (змістовий аналіз форми, її поведінку), ономазіологічний (встановлюється певне значення і засоби його репрезентації в мові), функціональний (визначення кількості можливих модифікацій певної форми, її співвідносність з іншими мовними формами щодо реалізації певного змісту), когнітивний (виявлення засобів реалізації мислинневого змісту на рівні віртуального мовного знака) та інші підходи до аналізу мовних одиниць. ГК роду іменників, виступаючи віртуально-лексемною на конструктивно-граматичному і лексико-семантичному рівні, характеризується значним актуально-предикатним потенціалом серед предикатних іменників, перетинаючись у цій своїй площині з особливостями граматичного числа іменників.

Не зовсім прийнятним здається твердження О. Б. Копелівича про те, що "прикметники тяжіють до формального узгодження, тому що підпорядковуються семантиці іменників з великим напруженням..." [255, с. 40]. Прикметники можуть під впливом екстралінгвістичних факторів залишатися поза формальним звучанням іменника, виступаючи не тільки характеристизаторами, але й абсолютними локалізаторами денотативного змісту іменників: вони підпорядковані семантиці іменника тоді, коли вона стає віртуально системною у формі, пор.: *малий*

сирота - мала сирота, добрий роботяга - добра роботяга, великий добрака - велика добрака та ін.

Визнання за семантикою статі детермінанта ГЗ роду іменника зумовлює його парадигматичну невпізнаність, нівелює значення зовнішніх показників роду, приводить до руйнації основних типів сильного формально-граматичного узгодження за родом, що ґрунтується на взаємодії означуючого й означачого у самій формі субстантива, синтагматика (у широкому розумінні) підпорядковує собі парадигматичний вияв роду, актуальний аспект витісняє віртуальну значущість, тим більше, що граматичний рід якісно характеризує віртуальне поняття, а не його актуалізації і характеризації в комунікації. Все це привело б до редукації ГК роду, до її переходу в якісно інший стан. Якби ця тенденція абсолютизувалась, то не було б підстав вести мову про граматичний характер категорії роду іменника, її віртуальну значущість і атрибутивний компонент синтагми був би повністю самостійним і репрезентував ознаку статі, що наявна в предикаті, при цьому істотної модифікації зазнав би сам граматичний лад української мови. Розглядаючи місце таких фактів у системі мови й мовлення, Ш.Баллі констатує: "...узгодження, підкреслене узгоджуваністю форм, являє собою, очевидно, найбільш частий випадок граматичного плеоназму - це могутній фактор синтезу; і тому не випадково, що індоевропейські мови звільняються від нього в міру того, як набувають більш аналітичного характеру" [33, с. 170]. У будь-якій синтагмі, де стрижневим словом виступає іменник, спостерігається обов'язковий граматичний плеоназм, суть якого полягає в тому, "щоб одне і те ж поняття було виражене в одній і тій самій синтагмі два або декілька разів" [33, с. 169]. Плеоназм виявляється щодо родових, числових, відмінкових характеристик, пор.: *молода зелена береза; червоні тюльпани; на тихій річці* і под.

Необхідно розмежовувати рід "парадигматичний" і "синтагматичний", які відображають естетичне та етичне сприйняття антропонімів чоловічого роду. У першому не виявляється ніякої динаміки у ГФ чоловічого роду (він системно значущий і реалізує первинні функції форм роду, тобто загальне щодо конкретного, мовленнєвого, комбінаторного), зміщення відбуваються у сфері синтагматичних родів, де відображається розчеплення морфології і синтаксису при домінуючій ролі останнього. Наявність корелятивних ГФ типу *лікар сказав // лікар сказала, академік виступив // академік виступила* поруч зі *стояв круглий сирота // стояла кругла сирота, працював великий трудяга // працювала велика трудяга* і дало можливість вести мову про ідентичність цих двох груп імен, об'єднаних в ГК слів так званого "спільного роду". Їх статус у предикатно-предикативній структурі речення на сьогодні є маловивченим, тому що їх функціональна специфіка зумовлює входження іменників типу *трудяга, невдаха, п'яниця* до предикативної

структури, причому закріплення за ними характеризуючих властивостей. Між цими двома групами слів (*лікар, професіонал, полковник, медик* - професійні номінації, *відчайога, скупердяга, невдаха* - характеризуючі і кваліфікаючі номінації) наявна значна відмінність і у функціональному, і у лексичному планах. Незважаючи на численне варіювання значення іменника в мовленні, видається можливим виділити регулярні значення, зумовлені типовими семантико-синтаксичними умовами їх вживання: 1) значення окремого індивідуума - *Лікар Л.В.Богуславська розпочала прийом хворих; Невдаха Бондаренко вирішив ще раз спробувати*; 2) характеристика особи: *Свято відкрила Євстахія Чаконачна - директор школи; Петрова - великий відчайога*; 3) узагальнене значення особи - *Студентом може стати будь-який випускник середньої школи, який успішно витримав вступні екзамени*. Виділяються три варіативних значення і способи уживання ГФ чоловічого роду: найменування особи, номінація-характеристика особи (домінує номінація у сигнікативному плані), номінація збірної особи, для ГФ жіночого роду - перші два, а третій реалізується в конструкціях типу *якийсь нахаба, кожний роботяга*, де форма чоловічого роду атрибутива зумовлює узагальнення або максималізацією неозначеності у привативних опозиціях, хоча вона і вторинна у генезисно-еволюційному плані. Кожний спосіб уживання пов'язаний з певною синтаксичною інтерпретацією в реченні: підметом, присудком, додатком, сполучення антропоніма з власним ім'ям, роль неузгодженого означення, відокремлений член речення - прикладка і под.

Найбільш часто маскулізмами називають конкретного індивідуума або узагальнену особу, синтаксично інтерпретовану в підметі, додаткові, неузгодженому означенні, яке кваліфікує предикат і виступає етапом попереднього осмислення того чи іншого факту, репрезентуючи окрему пропозицію. Маскулізмами не втрачають свого предметного значення: *Марія Йосипівна, місцевий фельдшер, знає всі біди і хвороби кожного свого пацієнта, незважаючи на те, чи часто приходять він до неї, чи заходить вряди-годи* [Сільські вісті. - 1989. - 12 січня] = *Марія Йосипівна - фельдшер + Марія Йосипівна працює тут + Марія Йосипівна знає всі біди + Марія Йосипівна знає всі хвороби + Біди, хвороби, які є у пацієнта* - кількість пропозицій у такій семантично складній структурі дорівнює. 5) Постійне застосування ГФ чоловічого роду для номінації осіб жіночої статі розвинуло семантико-синтаксичну функцію, яка трансформувалась на рівні форми слова у співіснуючу форму, утворивши дві омонімічні форми (семантичний рід репрезентується в предикаті, який спрямований на актуалізацію соціально важливої ознаки статі особи, а "парадигматичний" рід іменника інтерпретується в атрибутивних елементах, що спрямовані на реалізацію формально маркованого роду віртуального знака і

підпорядковані закону обов'язкового граматичного плеоназму). Потенціал актуалізованості/неактуалізованості грамем роду іменника зумовлюється диференціацією всіх іменників на назви істот і назви неістот.

Іменники типу *ледацюга, здоров'яга, скупердяга, блудяга, відчаюга, відгада, задирака, розбишака, верещака, жадібка, скупердяка, вихваляка, кривляка, роззявляка, гуляка, забіяка, друзяка, заводіяка, лобуряка* утворюють кореляції на синтаксичному рівні: *великий роззявляка // велика роззявляка, такий скупердяка // така скупердяка*. Тут простежується взаємодія відносно самостійного ГЗ роду узгоджуваного елемента та іменника, який виконує функцію атрибутивну, характерологічну незалежно від синтаксичної інтерпретації в комунікативній одиниці, чим, очевидно, й можна пояснити домінування модусних компонентів у їх структурі. Вони перебувають у своєрідній опозиції щодо всіх інших іменників за наявністю у своїй семантичній структурі модусних компонентів на рівні віртуального мовного знака, і ці модусні компоненти визначають основні синтаксичні позиції у реченнєвій моделі. Належність слів типу *скупердяка, невмивака, нечепура* до реми засвідчує їх актуалізований характер.

Група фемінізмів у сучасній українській мові нечисленна, пор.: СУМ виділяє 282 слова, діалектні словники додають 22, окремі статті - 92 [185, с. 14-167 (25)]. Більшість лінгвістів характеризують їх як слова, які здатні сполучатись з двома формами роду прикметника, але самі "позбавлені значення роду" [255, с. 29], що свідчить про їх модусний характер і можливість сполучатися з лексичними елементами, які вказують на ступінь вияву тієї чи іншої ознаки, пор.: *великий, малий, страшний забіяка, невмивака, нехлюя* і под.

Підставою для визначення ГФ омонімічними є те, що фемінізми узгоджуються з атрибутивними словами, формами предиката, які відображають і експлікують різні ГЗ роду. За своєю сутністю ці субстантиви дійсно репрезентують слова, які розрізняються лише семантично і в мовній оболонці уміщують два або три різних модифікаційних значення, а ГЗ роду здійснює їх послідовне розмежування, експлікуючись у синтагмі.

Контекст визначає основний принцип функціонування ГФ, але функція своїм джерелом має потенційні можливості форми, які разом зумовлюються парадигмою функціональних навантажень самої мовної структури. Фемінізми характеризують особу, що є вторинним для значущої структури іменника. Ця функція є для них домінуючою й інтерпретується в семантичному предикаті, прикладці, у сполученні фемінізма з власним ім'ям, що й зумовлює їх маркованість модусним компонентом і поєднанням у структурі одного елемента модусних і диктумних величин.

Для фемінізмів домінуючим є неозначено-особове значення, репрезентоване віртуально, і родомаркованим в семантико-аналітичних кореляціях є ГЗ чоловічого роду, що детерміновано їх значенням, тому що вони характеризують особу і не здатні функціонувати як семантичний суб'єкт предикативної одиниці при первинному вияві особи, їх уживання поєднано з абсолютною локалізацією модальних характеристик особи.

Омонімія ГФ роду - це наслідок створення емоційної цінності (прагматична функція), пов'язаної з виявом семантичних особливостей іменників у мовленні і мові, зокрема з метафоричним переносом. Переносне вживання тієї чи іншої форми посилює лексико-семантичні зміщення і послаблює граматичні процеси, зумовлюючи часткову або повну руйнацію симетрії означуючого й означачого в структурі мовного знака, сприяє розвитку асиметрії функціонального, парадигматичного і синтагматичного плану. Прикладом цього може бути розвиток категорії особи дієслова, формальна презентація якої значною мірою залежить від заповнення правобічної суб'єктної валентності (пор. парадигматику суб'єктних і об'єктних дієслів типу *читати, писати, віршувати, складати і проростати, колоситися, дзвеніти, квітувати, телитися, отелитися*). Метафоричне використання слів *староста, старшина, слуга* та інших зумовило видозміну їх граматичного роду - первинним для них було значення жіночого роду, яке в ході мовного розвитку змінилось на ГЗ чоловічого роду [185; 186; 189; 190; 191; 192, с. 175-179; 193; 196, с. 30-38; 197; 200, с. 50-54; 203].

Характеристична функція фемінізмів зумовлює істотні зрушення в сутності їх граматичного роду, що дозволило окремим лінгвістам вважати граматичний рід таких слів словозмінним [340]. Але ГК роду цих слів не тотожна граматичному родові прикметників. Незважаючи на те, що фемінізми в основному виступають у функції семантичного предиката, вони не узгоджуються, а "диктують" узгодження препозитивним і постпозитивним атрибутивним елементам, пор.: *Ну, звісно, знову стрибнув Пилико Куличок! Він такий нахаба* [Донченко, 1956, 2, с. 196]; *Вона добра відчайдуха, і я не свинопас* [Гуцало, 1989, с. 207]; *Він (Захар Петрович Мороз) рано залишився круглим сиротою, наймитував, зазнав поневірянь* [Літературна Україна. - 1985. - 17 січня]; *(Хома:) Й зовсім ти, чоловіче, недоріка і недомена, коли не годен упоратися з простенькою задачкою* [Гуцало, 1982, с. 686]; *Марія була справжньою шибайголовою і це трохи лякало Петра* [Козланюк, 1960, с. 200]. Інколи, особливо на периферії речення, експонент роду іменника може детермінувати структурну функцію, яка відповідає прагматичним завданням. Це можливе також і при умові актуалізації завдань суб'єктивного змісту речення в межах кваліфікаційного предиката: *(Охрім:) Лежав я, лежав, потім*

устав і побрів до хутора, мов каліка безнога [Тютюнник, 1984, с. 108]; *Петре, ти справжня нахаба, ніколи не даши спокійно поговорити* [Бондарчук, 1974, с.186].

Омонімія ГФ роду поширена серед обмеженого кола слів [185, с. 94-104], які мають якісно-оцінне значення і утворюють підмножинність стилістичних номінацій у класі особових іменників з домінуючим сигніфікативним компонентом у ЛЗ. Характеристика цих слів як носіїв грамеми спільного роду не може бути переконливою, тому що при такому підході не розмежується синтагматичний, парадигматичний і семантичний плани граматичного роду, не враховується його віртуально-лексемна особливість. Потенційна можливість застосування слів того чи іншого роду для номінації осіб обох статей зовсім не означає динаміку ГЗ роду, відображеного і віддзеркаленого в інших елементах синтагми. Можливо, статус ГЗ спільного роду міг би визначатись як неможливість іменника бути співвіднесеним з певним граматичним родом в силу його немаркованості віртуально ні у формі, ні в семантиці, утворенні особливого типу деклінації, в результаті чого повинна відбутися якісна модифікація всієї системи граматичних родів і виникнення абсолютно нового типу узгоджувального класу, який відображає позамовну мотивованість. На сьогодні тільки семантика віртуальної форми, репрезентованої і в аналітичних конструкціях із смисловим узгодженням за статтю, може співвідноситись, як з жіночою, так і з чоловічою статтю, форма маркує ці слова як фемінізми, що відображено і в типі деклінації. Тут сутність сприйнятого репрезентована жіночим родом, внаслідок чого ця характеристика, як стилістично маркована, широко застосовується для якісної оцінки осіб чоловічої статі, трансформуючи грамеми роду з об'єктивного плану реченневої структури в суб'єктивний і і характеризуючи такі одиниці як синкретичні, що акумулюють у своєму звучанні об'єктивний і суб'єктивний смисл, актуалізований на рівні висловлення (*Він - справжній нахаба*). Все це сприяє розвитку і закріпленню поруч з жіночим чоловічого роду і утворенню омонімічних форм роду.

Л.В.Щерба справедливо стверджує: "Існування будь-якої граматичної категорії зумовлюється міцним, нерозривним зв'язком її смислу і всіх її формальних показників" [537, с. 65]. Смисл повинен бути репрезентований і на парадигматичному, і на синтагматичному рівні. Парадигма є розпізнавальною ознакою, яка вказує на те, що те чи інше значення реалізується у конкретній мові як ГК [547, с. 20; 149, с. 117-125]. Синтагматика реалізує потенційні можливості парадигматичних одиниць, їх семантичні варіанти. При визначенні і розмежуванні лексичних, морфологічних і синтаксичних факторів вирішальне значення надається формі вираження, структурі, віртуальній значущості форми словесного знака.

Маскулізми, що характеризуються узагальненістю значення в словниковому фонді, у контексті реалізують функції: а) найменування класів осіб, б) номінації осіб чоловічої статі, в) найменування осіб жіночої статі; для них властиве обширне ідентифікуюче значення. У всіх випадках функціональне значення, презентоване ГФ роду, буде однаковим до тих пір, поки не співвідноситься з особою протилежної статі і виконує власне-номінативну функцію (*Марія Богданівна тепер головний лікар району; (Світлана Ягупова:) Я прихильник децю інших поглядів на задум природи [Літературна Україна. - 1986. - 20 листопада]; Як заявила кореспондентові газети напередодні поїздки в Україну адміністративний директор Фонду Саманти Сміт Еліс Джонсон, "чим частіше люди з різних країн зустрічатимуться, тим частіше вони знаходитимуть спільну мову, тим більше шансів на зміцнення миру"* [Київська правда. - 1992. - 28 червня]). Оказіональна омонімізація форм професійних номінацій не відображається віртуально і тому не змінює значущості форм чоловічого роду антропонімів. Для них домінуючою є номінація особи, що реалізується у функції семантичного суб'єкта, класифікуючого предиката (інваріантним виступає значення особи). Незважаючи на свою стилістичну маркованість, маскулізми можуть вільно вживатись у всіх функціональних різновидах української мови. Існування омонімічних форм роду у професійних номінацій типу *лікар, археолог, словникар, лінгвіст, мовознавець, історик, дослідник, випробувач* на віртуальному рівні мовного знака є потенційно можливим і послідовно репрезентується на етичному рівні ГФ.

Атрибутивні (предикатні) іменники характеризують особу, для них екстралінгвістично важливою є якісна оцінка особи, а не її номінація, що визначає їх синтаксичну інтерпретацію (семантичний (характеризуючий) предикат, прикладка, уживання у лійній послідовності з власним ім'ям) і входження до засобів репрезентації суб'єктивних смислів. На них виявляється і стилістична закріпленість, вони властиві емоційно-забарвленим жанрам мовлення: розмовному, художньому.

Іменники, що поєднують в собі суб'єктивний і об'єктивний смисл речення, можуть бути кваліфіковані як аналітичні дієслова, тому їх реалізація зумовлюється функціональним навантаженням дієслова-зв'язки абстрактного або напіваабстрактного типу. Найбільший потенціал предикативності властивий для іменників типу *нахаба, невдаха, роботяга*, які утворюють периферійну площину в структурі ГК роду іменників, об'єднуючи у своєму значенні власне-іменникові і власне-прикметникові елементи. Всі інші іменники у своїй родовій приналежності складають предикатну структуру речення і характеризують

його як віртуально-системне утворення, тому що ГЗ роду є системно закріпленим і характеризує слово як лексему у всіх її словоформах.

2.2. АКТУАЛЬНО-ПРЕДИКАТНИЙ ПОТЕНЦІАЛ ГФ ЧИСЛА ІМЕННИКІВ

Актуально-предикатний характер категорії граматичного числа іменників мотивується її спрямованістю в систему мовлення, її функціональний статус співвідноситься з реалізацією ситуативно-прагматичних завдань. Інтерпретація того чи іншого змісту з позицій мовця щодо його квантитативних вимірів утворює ядрну площину призначення числа в системі мови. Відмінність між грамемами роду і числа полягає в їх участі щодо оформлення частини мовного значення іменника - предметності. Граматичний рід кваліфікує іменник на віртуальному рівні, характеризує власним експонентом, який у міру необхідності може актуалізовуватись//неактуалізовуватись у комунікативному акті. Відносна незалежність грамеми роду не може абсолютизуватись, тому що значні зміни інших ГК зумовлюють видозміну його основних характеристик. Так, уніфікація експонентів числа у давньоруській мові, яка полягала у зведенні синонімічних експонентів до меншого їх числа, зумовила витворення значної кількості іменників, що перебувають поза межами граматичного роду. Це так звані множинні іменники, пор. кваліфікацію таких слів як репрезентантів окремого "парного" роду (див.: [205]). Водночас семантична мотивованість роду серед іменників-назв осіб, актуалізованість семантики статі в межах речення через атрибутивні, предикативні елементи і реалізація закону граматичного плеоназму, поширеність такої мотивованості серед іменників-назв тварин зумовлюють вичленовування так званого "живого" і "неживого" роду як експонентно закріплених ГЗ, що характеризуються регулярністю і послідовним протиставленням двох рядів ГФ. Принципово не заперечуючи такого підходу, слід зазначити його лексико-семантичну природу, яка тільки в останні періоди розвитку слов'янських мов здобуває послідовну репрезентацію, особливо серед іменників-назв осіб чоловічого роду. Таке виділення не може бути достатнім, тому що ґрунтується на іншому ГЗ, представленому тільки в окремій лексико-граматичній групі слів.

Звуження ГК роду зумовило трансформацію словозмінної актуально-предикатної специфіки категорії числа у віртуально-лексемну, що охоплює лексему в усіх її виявах. Множинні іменники типу *радощі, любові, хитрощі, канікули, дріжджі, висівки, окуляри, кліщі, ножиці, сани, штани, вила, двері, ворота, дрова, вершки, проводи, перегони, заробітки, сутінки, іменини, оглядини, шахи, шашки, жмурки, сіни, сходи, ресурси, аннали, джунглі* в межах категорії числа про-

тиставлені сингулятивам типу *доброта, хоробрість, сміливість, мужність, відважність, відчайдушність* (на (-ість) нараховується 4071 іменник), *давнина*(1048), *блать*(28), *голубизна* (*изн-а* - 36), *сум* (650), *любов*(347), *індустріалізація* (на (*аці[j]*) - 853). Збільшення кількості множинних та одиниць іменників зумовлює розширення віртуально-лексемної специфіки граматичного числа, трансформацію ГЗ числа з актуально-предикатної сфери, що характеризується послідовною інтерпретативною спрямованістю, у системно закріплену. Цю тенденцію, крім від'єктивних іменників, посилюють і девербативи типу *навчання, страждання, уміння, ходіння, чекання, сподівання, транспортування, перевезення*(іменників на *-ин[j]*, *-овин[j]* - 97; *-н[j]*-, *-ен[j]*-, *-ін[j]*- - 8949), які на віртуальному рівні характеризуються омонімічними формами числа, трансформуючись на міжпарадигматичний рівень з послідовною репрезентацією в межах синтагми.

Підтвердженням звуження предикатно-актуальної специфіки граматичного числа є зменшення кількості його ГЗ (пор. у праїндоевропейській мові послідовно розмежовувалось значення однини, двоїни, троїни, множини), що є наслідком активного поєднання аналітичних морфем типу *один, два, три, чотири* з іменниками і функціонуванням таких конструкцій на рівні речень як цілісних семантико-синтаксичних одиниць. Якраз ці аналітичні морфемі виступають абсолютними актуалізаторами значення числа і окреслювачами числової кількості, відображення якої є одним із ситуативно-прагматичних завдань. У результаті функціонування таких конструкцій як цілісних значно модифікувалась опозиція "рахованості/нерахованості", яка є центром функціонального навантаження форм однини і множини. Експонент числа іменника перетворюється у формальний показник, який за законом граматичного обов'язкового плеоназму підпорядковує своєму оформленню всі інші характеристики й актуалізатори, тобто функцію актуалізатора у таких конструкціях виконують чи беруть на себе аналітичні синтаксичні морфемі. Опозиція "рахованості/нерахованості" стає визначальною, незважаючи на свою колишню співвеликість з опозицією "членованості/ нечленованості", функціональне значення якої пізнається на рівні ГК числа у здатності ГЗ числа виступати диференціаторами окремих лексем, пор.: *вода - води, пісок - піски, залізо - заліза, масло - масла, шовк - шовки* та ін. Словозмінний характер категорії числа іменників в ядрній площині утримується самою семантикою непередикатних іменників, здатних реалізовувати семантику рахованості/нерахованості, яка є видовою опозицією щодо протиставлення "членованості/ нечленованості".

Протиставлення "одиничність/множинність" оточене окремими додатковими опозиціями, які створюють потенційні семи. Серед них

слід відзначити: 1) позицію "глобальність / розчленованість". Одничність завжди пов'язана з глобальністю, множинність - з розчленованістю (пор.: *Всі боролися за Отчизну милу, Як за життя, - солдат і генерал* [Рильський, 1956, с. 510]; *Правдивий воїн не дрімає, Без просипу... не піє* [І.Котляревський]; *А тепер, боєць, повертайся до миру, трудись в його ім'я* [Яновський, 1958, с. 576] і *Сина Івана молодого Оддали в солдати За те, що ти не навчила Панив шанувати* [Шевченко, 1984, с. 56]; *Всі помисли і прагнення офіцера були там, між воїнами, на полі бою* [Кучер, 1961, с. 186]; *Подаймо їм велику розвагу, Скажім і докажім, що ми бійці самі* [Українка, 1984, с. 620]; *Нові ударні бригади ставали до шеренг бійців за реконструкцію транспорту* [Донченко, 1956, 2, с. 202]; 2) однорідність/неоднорідність. Множина може вказувати на множинність як однорідних, так і неоднорідних предметів, причому точне значення нерідко впливає тільки із ситуації, що є переконливою аргументацією її актуалізованого характеру, спрямованого на реалізацію ситуативно-прагматичних завдань комунікативного акту. Проста множинність як вияв словозмінної специфіки категорії числа іменників не взаємодіє з якісною репрезентацією предметів (*стіл - столи, стіна - стіни, дощ - дощі, квітка - квітки, учень - учні, студент - студенти, викладач - викладачі, представник - представники, пасажир - пасажирри, делегат - делегати, депутат - депутати*). Але якщо мається на увазі якісна неоднорідність предметів, то актуалізується значення "сортність", яке можна зарахувати до модусних величин реченнєвої структури, пор.: *Десь внизу засичала, заклекотіла вода, мов щось важке і живе прокотилось по трубі* [Збанацький, 1974, с. 362] і *Для полегшення головного болю вживається аспірин і пірамідон, при кашлі - лужні води наполовину з теплим молоком* [Наука і суспільство. - 1985. - N 2. - С. 22]; *Відколи Степан Кушнір отримав поміщицьку тяжкотілу корову, то щоразу приносив на коліне замківські збори загорнуту в ганчірку грудочку масла* [Стельмах, 1962, 2, с. 405] і *Мінеральні масла являють собою продукт перегонки нафти, вугілля і смолистих сланців* [Захист рослин від шкідників і хвороб. - К., 1952. - С. 172] та ін.; 3) однократність/неоднократність. Множина окремих явищ може позначати не одночасну їх множинність, але їх множинність у часі, яка змінюється, підкреслюючи неоднократність такого явища. "Однорідність/неоднорідність" активно взаємодіє із семантикою форм часу, утворюючи єдину темпоральну площину в суб'єктивному смислі реченнєвої структури: *Зараз такий йде дощ, як з відра* [Коцюбинський, 1955, 1, с. 315]; *По улиці вітер віє Ма сніг замітає. По улиці попідтинню Вдова шкандибає* [Шев-

ченко, 1984, с. 168] - як однократне нетривале явище; *Настала осінь з вітрами холодними, з дощами дрібними* [Українка, 1984, с. 326] - як тривале, багатократне явище, неодноразово повторюване в часі, про що свідчить і часовий фон речення; *По ровах, де ще недавно лежали сніги, стояла густа і чорна, як дьоготь, вода* [Тютюнник, 1966, с. 351]; *Прокіп тримав корови, доглядаючи за ними пильно і самовіддано* [Гуцало, 1989, с. 205] - можна передбачити, що *Прокіп тримав корову одну за другою*, а не тільки тримав відразу декілька; 4) поняття множинності пов'язане з поняттям "значущості", яке може переходити в поняття "інтенсивності", пор.: *Билась (Марта) там з військом. Залягала в горах, робила три дні переходи, невтомима, як найкращий юнак, байдужа до смерті* [Коцюбинський, 1955, 1, с. 306]; *Переходи, переходи, переходи і знову переходи, які тільки дулки від них не зринають у стомленій уяві* [Підмогильний, 1990, с. 270] і под.

Актуалізуючись у певних умовах, потенційні семи формують такі значення як глобалізація, збірність (однина) і плюралізація (розчленованість), диверсифікація, ітеративність, інтенсивність (множина). Закономірності актуалізації форми однини чи множини значною мірою залежать від входження до складу опозиції "рахованість / нерахованість", її правого чи лівого елемента. Іменники, що характеризуються рахованістю, в певних ситуативних умовах можуть нейтралізувати свою семантику. Така нейтралізація виявляється: 1) при вираженні узагальненого значення в сентенціях, прислів'ях. Переважно використовується форма однини: *З доброю дружиною горе - не горе, а щастя вдовое; Старого чоловіка для поради держи; Чесне діло роби сміло; Земля людини не обдуристь*; 2) при ситуативній байдужості до кількості. У фразі *Ви мене з роботи педагогічної звільняєте, а я все одно учня любитиму* [Радянська освіта. - 1988. - 12 серпня] не конкретизується кількість учнів як таких; 3) в дистрибутивному значенні: *А студент у нинішньому році добре працював: простежте для прикладу за його участю в наукових дослідженнях інституту* [Радянська Донеччина. - 1988. - 18 березня]. Тут ситуація чітко показує, що мова йде про стільки студентів, скільки було учасників тих чи інших наукових досліджень. Тому множина може замінюватись немаркованою формою однини; 4) у фразеологічних зворотах: *рука засвербіла; рука не піднімається; брати камінь за пазуху; взяти камінь за пазуху*; 5) при послабленні предметності іменника у функції обставини чи означення як одна з ознак десубстантивізації: *Якийсь хижий птах з пронизливим криком вилетів з лісу* [Тулуб, 1957, 1, с. 206]; *Сторінка зошита, покружлявши, упала під ноги вчительці, що розгублено стояла перед класом* [Донченко, 1956, 1, с. 318].

Форми однини і множини рахованих предметів можуть зазнавати транспозиції, яка простежується тоді, коли 1) форма множини набуває збірного значення. Це властиво для назв націй і професій, тварин, рослин, продуктів, що свідчить про паралелізм функцій однини і множини, мовленнєву синонімію спеціалізованих засобів (збірних іменників) і комбінаторних уживань: *Київни відомі своєю гостинністю, відкритістю і щирістю* [Молодь України. - 1987. - 14 квітня]; 2) форма однини може виражати сингуляризацію: *В оцій окремій соломинці відбуваються складні процеси з обміну речовин* [Наука і суспільство. - 1988. - N 2. - С. 12].

Асемантична функція серед рахованих предметів репрезентована іменниками типу *ножиці, штани, ворота, сани* (предметів, що складаються, як правило, з парних частин - звідси й назва "парний" рід).

Діапазон функціональних орієнтацій форм множини як спеціалізованих серед нерахованих іменників визначається ситуативно-прагматичними факторами і таке уживання часто свідчить про зміну значення слова, тому що така форма вказує на рахований предмет. У цьому діапазоні функціональних використань форм множини нерахованих предметів можна виділити 1) стилістичне вживання форм множини (реалізується не диференційна сема множини (окрема множинність, протиставлена одиничності), несумісна з лексичним значенням слова, а певні додаткові (потенційні) семанти); 2) семантичне використання (множина свідчить про зміну значення слова, тому що воно вказує на рахований об'єкт). При стилістичному використанні форма множини або однини нерахованого предмета вказує а) подрібнення предмета (плюралізація): *дві порції м'яса; п'ять склянок води; десять м'ясних блюд*; б) множина вказує ітеративність явища (це стосується перш за все іменників, що позначають дії і стани): *Тривали транспортування призводять до пошкодження виробів, їх значної деформації* [Робітнича газета. - 1989. - 15 липня]; в) множина вказує на різні аспекти явища (диверсифікація): *В останній час її переслідували болі в ногах, руках...* [Слабошпицький, 1986, с. 116]; г) множина підкреслює інтенсивність, величину того чи іншого явища: *пішли весняні води; тепер починається сніги*. Навіть одна і та ж форма множини у різних контекстах може набувати відмінних актуалізаційних фонів. Так, наприклад, форма "сміхи" в одних випадках може означати сміх однієї людини (*Еней по щастю без поміхи Вдався в карти, ігри, сміхи, А о Юноні і забув* [Котляревський, 1952, с. 156]; *На панцині не робила, як другі, а більше бавилась - заводила сміхи та реготи* [Мирний, 1954, с. 406] або *Буде тобі, Плитарівно! Заплачеш, небого, За ті сміхи...* [Шевченко, 1984, с. 202] і сміх різних людей (*А вони всі в сміхи і не можуть спинитися* [Чорногуз, 1983, с. 156]).

Актуально-предикатний потенціал форм числа іменників поширюється стилістичною специфікацією окремих форм, семантичними модифікаціями, які реалізують ситуативно-прагматичні завдання комунікативного акту (*Іван - Івани; Степан - Степани; вода-води; пісок - піски; біль - боли; шкода - шкоди*).

2.3. СЕМАНТИКО-СИНТАКСИЧНА СУТНІСТЬ ВІДМІНКОВИХ ЗНАЧЕНЬ ІМЕННИКА

Відмінок є семантико-синтаксичною категорією з послідовною формальною репрезентацією узагальнених відмінкових значень. На відміну від категорій роду і числа, які відображаються в дієслові, відмінок активно взаємодіє з дієсловом-предикатом і спрямований у зовнішню дериваційні процеси (рід характеризується спрямуванням у внутрішню деривацію, пор.: *учитель - учителька, викладач - викладачка; шліфувальник - шліфувальниця, письменник - письменниця*). Послідовна експонентна маркованість відмінкових значень дає підстави для кваліфікації відмінка як морфолого-семантико-синтаксичної категорії [102, с. 22-40]. Специфіка категорії відмінка полягає в її семантико-семантичній спрямованості, активній взаємодії з валентним потенціалом дієслова, її альтернативною структурою. У морфологічному аспекті всі відмінкові форми рівноправні, тому що не можуть бути витворені одна від одної, а репрезентують тільки чергування. Відмінок "...є категорією, що існує не сама собою, а зумовлена семантико-синтаксичною валентністю дієслова-предиката. Це єдина іменникова категорія, виникнення і семантико-граматичне функціонування якої пов'язане з дієсловом-предикатом. Предикат-дієслово визначає кількість потрібних для розкриття його семантичної природи відмінків і набір їх семантико-граматичних функцій" [102, с. 23]. Категоріальні значення відмінків виявляють спрямованість дії, її перебіг, репрезентують кількість учасників дії, їх якісний - семантичний і формально-граматичний - статус.

Взаємодія між категоріальними значеннями відмінка і валентним потенціалом дієслова, що за своїми властивостями є когнітивно-латентними, простежується на рівні об'єктивного смислу речення. Дієслово, називаючи тип дії, її особливості щодо перебігу, складає ядрну площину суб'єктивного смислу речення. Цій специфіці дієслова підпорядковані ГК: рід, особа, число, час, вид, спосіб, серед яких виділяється функціональна специфіка часу, способу як модально орієнтованих величин, основним призначенням яких є реалізація предикативного значення речення.

Дієслово може називати всю ситуацію і прогнозувати її учасників в упорядкованому вигляді [192, с. 35-38]. Така властивість дієслова тлумачиться як його семантична валентність [Тень] або семантико-синтаксична валентність [102, с. 41-51; 199, с. 95]. На

реалізацію цієї властивості дієслова спрямовані значення валентності, в межах яких диференціюються значення стану, рефлексивності, результативності, стативності, рецесивності, редипрокності, каузативності та ін. Статус відмінка в загальній ієрархії іменникових категорій визначається активною взаємодією з семантикою дієслова-предиката, участю в модифікації реченнєвої структури. Цим і мотивується його визначальний характер щодо інших іменникових категорій - роду і числа. Синтаксична позиція в реченні, зумовлена валентним потенціалом дієслова, часто є достатньою для первинної субстантивзації того чи іншого слова, при цьому значення роду і числа виступають супровідними, тому що їх видозміна не впливає на рівень "опредмечення" такого елемента (*Могутне "ура" грянуло над площею і полинуло над лавами демонстрантів* [Радянська Україна. - 1985. - 10 листопада]; *Два - це одна з натуральних величин математики і Два - це одне з натуральних чисел математики*). Дієслово послідовно керує всіма предметними значеннями відмінкових форм, залишаючи поза увагою обставинні функції.

Центральність називного і знахідного відмінка в системі відмінків української мови зумовлюється особливостями валентності дієслова, ядерністю семантико-синтаксичних функцій (суб'єкта - називний відмінок, об'єкта - знахідний відмінок) і реалізацією формально-синтаксичних ознак. Напівпериферійність (давальний), периферійність (родовий, орудний, кличний) інших відмінків зумовлюється в першу чергу валентною зв'язністю з дієсловом-предикатом, типом підрядного зв'язку з ними.

Більшість ядерних функцій відмінкових форм (суб'єкта дії, стану - називний, об'єкта дії, стану - знахідний, адресата - давальний, знаряддя чи засобу дії - орудний, суб'єкта в апелятиві - кличний та ін.) основним своїм призначенням мають відображення відношень між предметами об'єктивної дійсності, пор.: *Однієї ночі вона (Маруся) покинула одинокого батька і втекла до Степана. Млоді Микита прокляв її, прокляв увесь рід її аж до сьомого коліна, ... купив верболозу й одгородився від усіх людей величезним тинном* [Яновський, 1954, 1, с. 312] - *одгородився* = хто? (суб'єкт) *одгородився* чим? (знаряддя дії) від кого? (об'єкт дії). Отже, відмінкові значення найбільшою мірою спрямовані на реалізацію тих відношень, які складають основний інформаційний центр реченнєвої структури і разом з дієсловом-предикатом репрезентують ту чи іншу пропозицію в складі семантично елементарного речення. Вторинні функції відмінкових форм, кількість яких у різних форм неоднакова (окремі лінгвісти, наприклад, тільки у родового присубстантивного виділяють 50 значень) і зумовлюється їх участю в творенні речення, взаємодією з дієсловом-предикатом, умовами транспозиції, часто ускладнюють семантичну структуру речення, засвідчують факти синтаксичної похідності одного відмінка від іншого. Це

можна спостерігати на прикладі таких конструкцій, як: *Письменник пише роман* → *Роман пишеться письменником* (називний об'єктного суб'єкта походить від знахідного об'єкта; орудний суб'єкта походить від називного суб'єкта = *роман* (зн.в.) → *роман* (н.в.): *письменник* (н.в.) → *письменником* (ор. в.)). Подібні перетворення ґрунтуються на дериваційних змінах предиката (*писати* - *писатися*).

§ 3. ДІЄСЛІВНІ КАТЕГОРІЇ В СИСТЕМІ ПРЕДИКАТНОСТІ І ПРЕДИКАТИВНОСТІ РЕЧЕННЯ

3.1. ВІРТУАЛЬНО - КЛАСИФІКАЦІЙНИЙ ХАРАКТЕР ГРАМЕМ ВИДУ ДІЄСЛОВА

Категорія виду в українській мові охоплює всі дієслова (в тому числі і двовидові) і всі дієслівні форми, виступаючи обов'язковою для дієслова загалом і транспонуючись в інші частини мови при синтаксичній, морфологічній і семантичній деривації (*обмундирувати* - *обмундирувати* // *обмундирування* - *обмундирування*). Видові протиставлення реалізуються в межах різних лексем і не зазнають модифікації від їх словозміни, категорію виду можна кваліфікувати як класифікаційну і міжпарадигматичну. Складність її аналізу полягає в активній участі дієслова у реалізації центральних величин реченнєвої структури - предикативності, модальності.

Категорія виду посідає особливе місце в системі ГК українського дієслова, її специфіка виявляється і в предикатній і в предикативній характеристиці речення. Категорія виду, на відміну від категорій часу, способу, особи, міцно пов'язана з лексико-семантичними особливостями дієслів. Ці зв'язки надзвичайно міцні, підтвердженням чого є розмежування ЛЗ слова за допомогою грамем виду. Від категорії виду як провідної категорії в українського дієслова багато в чому залежить формотворення дієприкметників, дієприслівників, функціонування часових форм, наказового способу, інфінітива, валентний потенціал дієслівних лексем. Категорія виду впливає на синтаксичну сполучуваність дієслів (*почати співати, продовжувати працювати, закінчувати віршувати* - фазові дієслова поєднуються тільки з формами недоконаного виду; форми недоконаного виду виступають часто синонімічними аналітичним моделям типу "фазове дієслово + форма недоконаного виду", пор.: *почати співати* = *заспівати*; *закінчувати віршувати, рилувати* = *звіршувати, зрилувати*), побудову речень і цілих текстів. Категорія виду пов'язана і з словотвором: 1) відмінне творення дієслів, як правило, здійснюється за допомогою суфіксів, які несуть і недок. в., тобто є маркерами цього значення (*учителювати, нахабніти*); якщо в такому словотворі задіяні поруч з суфіксами також

і префікси, то утворюється дієслово док. в. (*запоторити, приземлити, приводнити, пришнурувати*); 2) віддієслівне префіксальне і суфіксальне утворення надає дієсловам значення док. в. (*писати - підписати, відписати, записати, прописати, переписати; стукати - стукнути; грюкати - грюкнути*), а префіксально-суфіксальне утворення - недок. в. (*ходить - походжати, чекає - почекувати; кашляти - покашлювати*), префіксально-постфіксальне утворення - док. в. (*читати - вчитатися, бігати - забігатися*), префіксально-суфіксально-постфіксальне утворення - недок. в. (*говорити - переговорюватися*). Найбільш істотною ознакою для реченнєвої структури є акцентація графемами виду самого процесу перебігу дії: вони вказують особливі відмінності в самому перебігові дії в його "внутрішньому" часі, - наче характеризують спосіб розподілу дії в часі, тобто простежується часова диференціація дії в часі, без виходу за межі самої дієслівної лексики.

Співвідносність виду з дієслівною лексемою свідчить про віртуальний характер графем виду. "Поняття процесу визначається кількісно видом дієслова; вид, хоча і кількісний за природою, є характерною рисою віртуального процесу з точки зору змісту останнього: він вимірює кількість процесу, який розглядається сам у собі" [33, с. 91]. Участь графем виду в розмежуванні ЛЗ і закріплення лексики за окремим значенням свідчить про класифікаційний статус категорії виду. Подібне тлумачення категорії виду дає можливість простежити співвідносність його з віртуально-предикатними значеннями ГФ часу і способу та актуально-предикатними властивостями особових та родових форм дієслова. Класифікація виду як "граматичної категорії з переважно інтерпретативною семантикою" [58, с. 47-50; 63, с. 5] ґрунтується на значущості графем виду у структурі речення-висловлення, констатації їх участі в реалізації темпоральності речення, таксису цілісної синтаксичної величини.

Охоплення всього складу дієслів семантикою "граничності/неграничності" дії свідчить про універсальний характер категорії виду, її віртуально-лексемний і класифікаційний вияв, тому що її складники - доконаний і недоконаний вид - диференціюють лексики, а не окремі їх словоформи. "Форми доконаного і недоконаного видів у контексті вступають у певні відношення одна з одною, з оточуючими їх елементами контексту, з синтаксичною структурою речення. Функціонування видів стикається, перетинається з певними типами функціонування інших граматичних категорій, перш за все часу і способу. Протиставлення видів включається в динамічне розгортання різних мовних одиниць у висловленні, вступає у міцний зв'язок із синтаксисом.

Враховуючи цей синтаксичний бік виду, можна вести мову про "синтаксичне видове протиставлення" [9, с. 51-52]. Семантичний потенціал форми не дорівнює її віртуальній закріпленості, на ґрунті якої

витворюються функціонально-семантичні парадигми тієї чи іншої морфологічної форми. Тому й видається можливим послідовно розмежувати основні значення форм виду, що є системно закріпленіми, і часткові, які набуваються формами доконаного і недоконаного виду в межах контексту. Останні значення істотно впливають на статус ядерної опозиції, засвідчують її поступову динаміку. Можна констатувати синкретичний характер граматичної категорії виду, яка виявляється на рівні різних лексем і тим самим засвідчує свій віртуально-класифікаційний статус, орієнтуючи ядерні функції морфологічних форм на часову страфікацію реченнєвого змісту мовцем.

3.2. ПРЕДИКАТНО-ІНТЕРПРЕТАТИВНА ЯКІСТЬ ГФ ЧАСУ І СПОСОБУ

Категорія часу в українській мові є основним засобом вираження відношення дії до моменту мовлення або до часу перебігу іншої дії. МФ часу дієслова утворюють ядерну площину категорії темпоральності речення, що є одним із складників його суб'єктивного смислу (модусу). Об'єктивний час перебігу дії, на реалізацію якого спрямовані лексичні, морфологічні, синтаксичні засоби, в реченнєвій структурі зазнає суб'єктивної інтерпретації з боку її реальності/ірреальності та часу перебігу. Позамовний момент мовлення - елемент об'єктивного часу - в кожному конкретному висловленні він виступає як момент мовлення мовця або того, чие мовлення він передає. Мовним відображенням поняття про момент мовлення є граматичний момент мовлення (див. [64, с. 80-81]). Це елемент системи мови і він міститься в системі часових форм української мови як ознака, що утворює основу протиставлення членів цієї системи: давноминулий (док. і недок. в.) \leftrightarrow минулий (док. і недок. в.) \leftrightarrow теперішній \leftrightarrow (недок. в.) \leftrightarrow теперішньо-майбутній (док.в.) \leftrightarrow майбутній (недок. в.) час. Момент мовлення є величина, яка перебуває в постійній динаміці і складає одну з ознак матеріального світу, репрезентуючи його об'єктивний перебіг і щодо цього моменту мовлення добираються відповідні ГФ мови, в яких уже міститься ГЗ часу, встановлене не мовцем, а граматичною мовною системою. Ці ГФ виступають носіями абсолютного часу (пор. думку О.В.Бондарка і Л.Л.Буланіна про відсутність абсолютного і відносного часу поза контекстом [64, с. 110-113]). Вираження часової локалізації дії не щодо моменту мовлення, а щодо будь-якої іншої точки називається відносним часом (в українській мові немає спеціальних засобів вираження відносного часу, для його відтворення використовуються форми абсолютного часу, пор.: *Мені повідомили, що Василь розкаже про причини аварії і дасть відповідні коментарі* [Підмогильний, 1990, с. 300]). Відносне уживання форм часу позначає часовий порядок дії з погляду абсолютного часу іншої дії або певної події. Найчастіше відносне вжи-

вання часу спостерігаємо у з'ясувальних підрядних реченнях чи їх еквівалентах, які репрезентують "повідомлення про повідомлення", а також майбутнє щодо дії в минулому, давноминулому (майбутнє зіставне) типу: *Коли підійшли до бульвару, Танна сказала, що нема чого їм усім тягтися до її дому, вона збігає сама, а Мар'яна з малим нехай почекають. Обом довелося довго чекати Мар'яну* [Журахович, 1974, с.216]; *На гілках сиділи ластівки. Так вони будуть сидіти цілий день* [Коцюбинський, 1955, 1, с. 319].

Абсолютне уживання часу може використовуватися з додатковою орієнтацією в загальночасовому плані, що витворює цілу систему співвідносного вживання однакових форм абсолютних часів при вираженні відношень між діями (одночасності і послідовності) в структурі події, напр.: *Потім, коли дим трохи витягло у відхилені двері, коли в кімнаті стало трохи прохолодніше, побачив на голій підлозі солдатів, які спали покотом* [Головко, 1957, с. 56]; *Нарешті шутка про все це дійшла до вух майора Воронцова, і той наказав негайно викликати Хому Хаєцького* [Гончар, 1952, с. 180]; *І всі ми як один підняли вгору руки, І тисяч молотів о камінь загуло, І в тисячні боки розприскалися штики та відрибки скали...* [Франко, 1952, с.96].

Особливий різновид співвідносного вживання часових форм реалізують кратно-співвідносні конструкції, в яких позначається характер-співвідносних між собою дій, що повторюються: *Як тільки загадаю нашу мандрівку до міста, відразу смішно стає* [Кучер, 1960, с. 160]. Типи названих кратно-співвідносних дій можуть бути різними: послідовними, одночасними, такими, що чергуються та ін., вони утворюють часткові спектри в межах функціонально-семантичної категорії таксису, пор.: *Мо шумів зелений лист, то в вінку мінився золотом ряст весняний, то золотим дощем лились пісні* [Українка, 1984, с. 516]; *Пролетала та буря-негода палка наді мною, Але не зломил мене, до землі не прибила, Я гордо чоло підвела, І очі, омиті сльозами, тепер поглядають ясніше, І в серці моїм переможній співі лунають* [Українка, 1952, с. 592]; *Прилинув вітер, і в тісній хатині Він про весняну волю заспівав, А з ним прилинули пісні пташині, І любий гай свій відгук з ним прислав* [Українка, 1984, с. 406] і под.

Відносне і співвідносне вживання форм часу властиве розповідним, інформативним сферам мовлення, абсолютне уживання часів є ознакою комунікативно-діалогічних сфер мовлення. Виступаючи інтерпретативно-предикативною за своєю ядерною визначеністю, категорія часу дієслова в межах свого прямого і транспозитивного уживання підпорядкована завданням мовленнєвого акту і разом з категорією

виду утворює площину часової стратифікації денотативного змісту речення щодо особи мовця. Часова модифікація тієї чи іншої дієслівної лексеми не впливає на реалізацію ГЗ виду, але значення часу часто виступає детермінантом функціонального навантаження видової форми. Так, наприклад, форма майбутнього часу док. в. характеризується поєднаними значеннями: переважно вона виражає значення майбутнього часу док.в., але в значенні теперішнього док. уживається рідше і в особливих умовах, що пояснюється специфічністю відповідних перебігів дії в самій реальній дійсності теперішнього часу. Те, що форма майбутнього док. виду може мати значення теперішнього часу, підтверджується можливістю її заміни формою теперішнього недок. виду для вираження того самого часового плану, але з редукованою модальністю: *Чікак не засну в цьому гаморі // Чікак не засипаю в цьому гаморі*. Специфіка такої форми в українській мові полягає в тому, що вона поєднує ознаки теперішнього і майбутнього, одна з яких (ознака майбутнього) є домінуючою, друга (ознака теперішнього) - периферійною, супровідною, вторинною, трансформованою з актуально-предикативної площини речення і більшого синтаксичного утворення на віртуальний рівень. На системному рівні ГК часу дієслова ґрунтується на опозиції "включення/невключення" моменту мовлення до перебігу дії. Другий компонент такої опозиції є маркованим, а на рівні першого компонента, що реперезентується парадигмою форм теперішнього часу, така семантична, почасти і формальна маркованість, відсутня. У системі української мови теперішній час семантично утворює проміжну сферу між формами минулого і майбутнього часу, характеризуючись, крім власних ознак, також ознаками цих двох форм (пор. співвідношення форм чоловічого і жіночого роду серед професійних номінацій). Цим пояснюються відмінності функціональної орієнтованості форм теперішнього часу, яким властивий значно ширший функціонально-семантичний діапазон порівняно з формами минулого і майбутнього часу, форми теперішнього часу можуть поширюватися на семантичні сфери минулого і майбутнього часу. Актуалізованість форм часу в межах висловлення свідчить про їх активну взаємодію з іншими компонентами категорії предикативності (грамемі способу) - виразниками суб'єктивного смислу речення і категоріальним значенням особи, щодо якої здійснюється просторова й часова стратифікація всього змісту речення. Ситуативно-прагматичні і комунікативно-актуальні фактори виступають визначальними величинами існування і семантичного навантаження розгалуженої системи видо-часових форм, спрямованої на відображення різноманітних відтінків перебігу дії, її співвідносності з моментом мовлення. Мова типу української могла б обійтись без тернарності часових відношень, замінивши її бінарністю, з виділенням в кожному з двох часів двох видів. При цьому зовсім не важливо, як буде названо "неминулий" час - те-

перішнім або майбутнім, тому що в більшості випадків ця назва є суто умовною (пор. *Ти їдеш?* → *Їду*; *Ти їдеш зі мною?* → *Їду* - хоча в певних ситуаціях така дія належить до майбутнього плану, потенціальної дії).

У системі власне-предикативних величин поруч з формами часу перебувають форми способу дієслова, які спрямовані на реалізацію реальності/ірреальності певної дії. Спосіб не належить до синтаксичних категорій, тому що заміна однієї грами іншою не впливає на структуру й смислову організацію речення. Спосіб співвідноситься з комунікативним планом висловлення, розмежовуючи два типи речень: 1) актуально-комунікативний і 2) потенційно-комунікативний. У сфері цієї диференціації найбільш інтенсивною є взаємодія категоріальних значень способу й особи. Актуально-комунікативний тип речення допускає використання тільки форм дійсного способу, тому що дія виступає актуалізованою щодо моменту мовлення, незважаючи на його включення/невключення до структури речення.

Потенційно-комунікативний тип висловлення співвідноситься з використанням умовного і наказового способів (*Чеси до людей всі думки, почуття і слова, Ч серце твоє не згорить, не зможне, не згасне* [Рильський, 1956, с. 136]; *Защбетала б у цей час пташка, і то легше було б на душі у Мар'яни, та не почувеш тут нікого* [Головко, 1957, с. 419]). Специфіка конструкцій з імперативними формами виявляється також і в предикатному членуванні, тому що наявність форми кличного відмінка свідчить про складну структуру реченнєвого утворення і реалізацію ним апелятивної функції. Позиція підмета кличного відмінка в таких утвореннях вказує на адресата волевої дії мовця і суб'єкта потенційної дії, пор.: (*Мерпилиха:)* *Дочко моя! Голубко моя! Пригорнись до мого серця...* [Котляревський, 1952, с. 398]; *Іване! Візьми й закохайся в мене, Хіба тобі важко? Візьми й полюби!* [Симоненко, 1990, с. 106]; *Обертайся, земле, без утину! Припасайте, припасайте бром!* [Плужник, 1988, с. 210].

3.3. КОГНІТИВНО-ЛАТЕНТНИЙ ВИЯВ ВАЛЕНТНИХ ЗНАЧЕНЬ

Валентні значення дієслова належать до віртуально-прогнозованих величин, їх кількість визначається статусом синтагматичних сем у структурі дієслівної лексеми. Ієрархічно вершинними є дієслова, що прогнозують шість/сім актантних позицій, визначаючи і кваліфікуючи їх якісний стан, тобто дієслово зумовлює основні функції відмінкових форм іменника. Валентні значення дієслова, як і відмінок іменника, репрезентують предикатну структуру речення. Видозміна валентної орієнтації дієслова зумовлює модифікацію самої структури речення, що свідчить про синтаксичний характер валентності дієслова,

пор.: *Їній покрив надбережні очерети і потойбічні куці лоз і Їнеєм були покриті надбережні очерети і потойбічні куці лоз* [Шиян, 1956, с. 496]; *Студенти в цьому році добре збирають урожай овочів* [Донецчина. - 1994. - 13 вересня] і *Урожай овочів в цьому році добре збирається студентами* → *Урожай овочів в цьому році добре збирається* та ін.

Валентні значення дієслів є когнітивно-латентними, тому що формально на віртуальному рівні мовного знака ніяк не репрезентуються, але при тлумаченні дієслова виступають визначальними, відтворюючи структуру тієї чи іншої пропозиції. Такий характер валентних значень транспонується і в похідні утворення. Так, напр., іменник *відколювання* має три актантних позиції → *чого? чим? від чого?* (*відколювання кусочка породи молоточком від терикона*), а іменник *возіння* - *п'ять* → *чого? чим? кому? звідти? куди?* (*возіння картоплі матері з городу на подвір'я*). Втрачається тільки лівобічна суб'єктна валентність і внаслідок трансформації знахідний об'єкт змінюється синтаксично похідним родовим. Все це ще раз підтверджує когнітивно-латентну специфіку валентності дієслів, яка на віртуальному рівні прогнозує структуру речення, спрямовану на відображення особливостей у відношеннях між предметами об'єктивного світу. Валентність є визначальним фактором при утворенні вторинних словосполучень як конденсатів окремих реченнєвих структур, пор.: *будинок матері = будинок, що належить матері; будинок біля школи = будинок, що знаходиться біля школи; гість з Болгарії = гість, що приїхав з Болгарії* і под. Предикатне членування речення прогнозується валентним потенціалом дієслова, який на рівні речення може зазнавати значних видозмін, що зумовлюється відповідними ситуативно-прагматичними і комунікативними завданнями. Так, напр., п'ятивалентне дієслово "нести" (*Я несу квіти дівчині з поля до хати*) може репрезентувати тільки одну валентність (*Я несу*), трансформуючись в дієслово стану, або дві - в системі суб'єктно-об'єктних зв'язків (*Я несу квіти*) речення та ін.

3.4. АКТУАЛЬНО-ІНТЕРПРЕТАТИВНИЙ ХАРАКТЕР ЗНАЧЕНЬ ОСОБИ

Наявність трьох осіб у дієслові зумовлюється комунікативною спрямованістю мовлення, що обов'язково передбачає наявність мовця, адресата і третіх осіб, які не беруть в процесі комунікації участі. Такою ієрархією осіб у комунікації мотивується центральність називного відмінка як репрезентанта позиції суб'єкта (основна функція називного відмінка) і напівпериферійність давального, адресатна функція якого прогнозується валентним потенціалом дієслова. Учасники комуніка-

тивного акту є завжди особи, цим пояснюється маркованість 1-ої і 2-ої особи ознакою персональності. Неучасниками комунікативного акту можуть бути особи і неособи - звідси немаркованість 3-ої особи. Отже, категорія особи організована на протиставленні відношення дії до носія, який бере/не бере участь в комунікативному акті, і протиставленні вказівки на мовця/співбесідника, повторюючи тим самим систему особових займенників. Всі значення форм особи взаємозв'язані між собою: 1-а особа передбачає 2-у особу і навпаки - 2-а особа прогнозує 1-у (пор.: *Я кличу тебе, кличу і ніяк не докличуся і Ти пам'ятаєш, як все це розпочиналося* [Яновський, 1954, с. 502]), обидві ці особи передбачають 3-ю особу, яка вказує на зовнішній щодо комунікативних осіб "некомунікативний світ", що охоплюється комунікацією тільки завдяки наявності в системі мови 3-ої особи (пор.: *А снилось так: гарячий вітер з півдня, Коса гадюкою блищить в росі...* [Плужник, 1988, с. 304]; *Там бродять тури У даліні, А дуб похмурий Ковтає дні* [Филипович, 1989, с. 105]; *Он сонце, дим-туман вже гонить. Літніє праця... гул і ляск. Бредуть вантажени вагони Пуди, де море в злоті ласк...* [Поліщук, 1987, с.96]; *Іде з поля молодиця стежкою по задвірку, В руках дитя, а на плечах несе бульби мірку* [Попович, 1990, с.164]; *Збігає біль по довгих рейках крику...* [Мовчан, 1988, с. 168]).

Форми особи дієслова утворюють разом з формами числа єдині особово-числові форми, які репрезентуються в дійсному і наказовому способі. Особово-числові форми дієслова складають одну з площин функціонально-семантичної категорії персональності, в якій максимально виражена взаємодія форм особи з структурою категорії часу (особові форми охоплюють тільки форми теперішнього і майбутнього часу). Тим самим простежується генетично вторинний характер категоріальних значень числа дієслова, що є віддзеркаленням аналогічних властивостей займенникових іменників і власне-іменників. Реалізація ГЗ особи в межах речення може модифікуватись. Це пояснюється дією закону внутрішньої компресії, в основі якого знаходиться "зв'язність" речення. Якщо зміст одного компонента полягає тільки в продовженні ознаки сусіднього компонента, то речення може компресуватися. Так, весь зміст компонента *Я* в реченні *Я йду* полягає у продовженні ознаки дієслівної форми *йду*, що синтетично в ньому представлена, звідси й компресована форма речення *йду* (пор.: *Вганяю пучки, аби зшити тріщини, у хатні двері, що мов пліт, хитаються...* [Мовчан, 1988, с.56]; *Ой розкажу, виспіваю Дулками звучними, Приберу їх, уквітчаю Сльозами дрібними* [Попович, 1990, с. 98];...*Нагнуся, а трава шумить, Повітря п'ю радісний келих, І очі п'яніють щолить* [Филипович, 1989, с. 66]; *Журюся, лежу, й книжок нових нема...* [Плужник, 1988, с. 208]). У минулому, дав-

номулому часі та умовному способі українські дієслова виражають значення особових форм аналітично - "займенниковий іменник або власне-іменник + форма дієслова" (*Я прийшов (би), ти прийшов (би), він прийшов (би), поїзд прийшов (би)*). У давньому і минулому часі актуалізується значення роду, що завжди спрямоване на реалізацію ознаки статі активно діючої особи, пор.: *Визначною діячкою так званого емансипатського жіночого руху була письменниця Любов Яновська* [Г.Сінько]; *Після надрукування "Землі" О.Кобилянська одержала листа від якогось багатого землевласника, який запропонував їй свою руку і серце* [М.Рудницький]; *Марко Вовчок ніде не друкувала свого портрета аж до 1902 року* [Брандіс, 1975, с. 108].

В актуально-інтерпретативній специфіці особових форм дієслова зокрема і категорії особи взагалі значущими є два різновиди їх функціонального протиставлення. Перший тип побудований за ознакою віднесення дії до учасника/неучасника комунікативного акту, пор., наприклад, статус форм 1-ої особи, які виражають належність дії до її активного витворювача (*Я молюся за вас всіх незнаних, Всіх пройшовших, прийдешніх. Всіх, що будуть забуті у своїх велетенських струмках...* [Поліщук, 1987, с. 98] і загальне значення форм 2-ої особи, які відносять дію до співбесідника як активного витворювача/співвитворювача дії: *Ти любові пильнуй, а не сліз, вилий з відер холоначий віск, лій овечий спали серед хати, аби м'якше долівку топтати, заглядають у гарячі шибки: чи налипли на них копійки?* [Мовчан, 1988, с. 266] і поруч значення форм 3-ої особи, що виражають належність дії некомунікативній особі або предмету як активному/неактивному носію дії, пор.: *Зорі мої, Вас так ще не знають* [Поліщук, 1987, с.298]; *Чого ж вони від мене хочуть?* [Мовчан, 1988, с. 308]. Другий тип протиставлення ґрунтується на способі репрезентації суб'єкта дії (витворювача, джерела дії) як неозначеного / неозначено-особового: *Цого знають і шанують не тільки в полках, а і в тилу* [Головко, 1957, с. 462], узагальнено-особового (*Удвох, кажуть, і плакати Мов легше неначе; Че потурай: легше плакати, Як ніхто не бачить* [Шевченко, 1984, с.109]), означено-актуалізованого - виражається актуалізацією дії щодо її носія чи витворювача (*Вгинається трава, тремтять листки, Ляскається кульбаба й конюшина: Тора спіральна тягне гніт важкий* [Поліщук, 1987, с. 92] - у формі 3-ої особи означено-особове значення з актуалізованим відмінком в українській мові вимагає обов'язкового вживання підмета) і позбавленого будь-якої означеності чи конкретності: *Солодкими радощами й гіркими полинами хлюпнуло на нього звідти, від рідної школи!* [Гончар, 1952, с.104]; *В ту дивну ніч наснилися ракети, Цю вишшли*

в поле сіяти полки, *У в кожний слід солдатський на планеті* Вросли корінням туго колоски [В.Гей] - актуалізується сама дія.

При узагальнено-особовому значенні, яке може бути виражене будь-якою особовою формою, дія відноситься до будь-якої граматичної особи, тому що форми особи не диференціюють носіїв дії за їх участю в комунікативному акті. Актуально-інтерпретативний характер категорії особи виявляється в її структурі та послідовності виконуваних функцій. Поза реалізацією значення особи речення не існує, воно належить до загальномовних категорій, його репрезентації підпорядковані спеціальні маркери - Я // МИ; ТИ // ВИ; ВІН, ВОНА, ВОНО // ВО-НИ. Названі різновиди протиставлення взаємопов'язані між собою і визначаються структурою мовленнєвої комунікації, в якій кожен з них функціонує відносно самостійно, прогножуючи вибір тієї чи іншої особово-числової форми. Про функціональну самостійність кожного різновиду протиставлення свідчать: 1) структура мовленнєвого акту; 2) актуалізація значення числа в межах кожного різновиду. Так, напр., форма 1-ої особи однини відносить дію тільки до мовця ("Я"), а форма множини ("МИ") відносить дію до мовця разом з іншими особами; форма однини 2-ої особи ("ТИ") відносить дію до одного співбесідника, а форма множини ("ВИ") - до множинності співбесідників, в складі яких знаходиться і співбесідник і виконує функцію шанобливого звертання до одного співбесідника, пор.: *Ой, не йду я до ворожки Поради питати. Чи любистком я не буду Хлопця чарувати* [Попович, 1990, с. 186]; *Якраз у Я. Філіповича ми бачимо дуже своєрідне ліричне забарвлення урбаністики* [Л.Костенко]; *О камене битий!... Ми грузнемо в землю поволі, обое; лиш думати вільно мені під тобою...* [Мовчан, 1988, с. 264]; 3) функціонально-семантична парадигма 3-ої особи (означено-суб'єктне значення - *Хлопчик спить*; неозначено-особове значення - *Його називають найкращим учнем*; безсуб'єктне значення - *Вечоріє; Темніє; Йому щастить; Добре спиться*); 4) переносне вживання кожного компонента протиставлення, що опирається на власний семантичний план (пор. узагальнено-особове значення форм 1-ої, 2-ої і 3-ої особи: *Ложку моря не вичерпаєш; Де лівиво працюється, там пожитку не чується; Два плюс три - пишемо р'ять; Кого кохає, за тим і зітхає; Моя хата з краю - нічого не знаю*). Транспозиція зумовлює нейтралізацію семантики часових форм, в яких втрачається актуалізаційно-інтерпретативний план, а залишається тільки формальна маркованість часу, що підпорядкована реалізації завдань узагальнення.

Актуалізація віртуальної структури речення зумовлюється в першу чергу її наповненням лєсичними засобами, що корелюють із семантикою класів і підкласів слів як репрезентантами її компонентів,

тобто здійснюється референція імен. Паралельно здійснюється предикація, основу якої складає взаємодія підмета і присудка, їх визначальних категорій: відмінка з боку підмета і особи з боку присудка. Все це зумовлює формування висловлення, що виражає як спосіб осмислення, так і спосіб мовного вираження конкретної ситуації. Віртуально (навіть лексикографічно) така ситуація репрезентована валентними значеннями предиката, типовим вираженням якого в українській мові є дієслово. На формально-синтаксичну і семантичну реалізацію валентних гнізд предиката спрямовані функції іменникових відмінків. Участь категорії валентності дієслова і відмінка є ієрархічно верхинною, тому що визначає інвентар віртуальних моделей речення, їх інформативну якість.

Рангом нижчими є категорії роду іменника і виду дієслова, які одним боком спрямовані на реалізацію когнітивного змісту на віртуальному рівні мовного знака, а другим боком - на його ситуативну інтерпретацію. Інтерпретативний план граем виду дієслова і роду іменника є частковим і належить до їх вторинних функцій, визначальною виступає їх участь в оформленні частиномовного значення і класифікуючий характер на рівні лексем як загального класу слів.

Категорія числа іменника належить до актуалізаційно-предикатних, тому що її граеми спрямовані на реалізацію конкретних числових вимірів у певній ситуації. У висловленні актуалізуються значення функціонально-семантичних категорій персональності, означеності/неозначеності, узагальненості, модальності, темпоральності, ядерну площину більшості з яких утворюють МК, пор.: функціонально-семантична категорія персональності - в ядерній площині репрезентована категорією особи, темпоральності - категорією часу і под. Організуючою серед категорій предикативності є категорія особи, тому що мовлення егоцентричне і суб'єктивне за своєю природою. Тому значення кожної з таких категорій, як час, особа, спосіб визначається мовцем. Предикативна актуалізація речення залежить не тільки від типу судження (класифікуючий, ідентифікуючий та ін.), що визначає тип відношення мовця до змісту висловлення, але й обмежується смислом семантичного предиката, який утворює основу висловлення. Вона зумовлюється також самою мовленнєвою ситуацією, якраз тому комунікативний план речення є автономним щодо інформативного. Всі ці фактори утворюють позамовне середовище функціонування категорій предикативності, що значною мірою прогнозує інтерпретативно-актуалізований їх характер.

Взаємозв'язок і взаємозумовленість категорій предикативності при актуалізації речення в мовленні утворюють іманентно-мовне середовище функціонування кожної з них. Цьому значною мірою сприяє взаємодія окремих предикативних категорій з категоріями, що утворюють предикатну основу речення. Так, напр., предикативна категорія часу взаємопов'язана з віртуально-лексемною категорією виду, а кате-

горія числа - з відмінком і родом. Повна актуалізація речення можлива тільки в тексті, який також утворює внутрішнє середовище функціонування категорій предикативності, тому що в тексті виявляються як взаємозв'язки між цими категоріями, так і зв'язки між значеннями однієї і тієї ж категорії (пор. вторинні функції форм особи дієслова і под.) і взаємодія з категоріями, що беруть участь у витворенні предикативної основи речення.

ВИСНОВКИ

Сучасний стан граматичної основи ладу української мови характеризується наявністю розгалуженої системи МК, що відбивають у своїх структурах специфіку поєднання означаючого й означуючого у мовному знакові. Зв'язок їх перебуває в стані неймовірної нестійкості і виявляється в постійному зміщенні тотожності останніх.

Розвиток МК забезпечується поєднанням у мові системності і асистемності, динамікою внутрішньоструктурної і міжструктурної взаємодії МК, наявністю різноманітних діалектичних протиріч. Система МК пізнається у двох вимірах - зовнішньому і внутрішньому. Внутрішньочастиномовна функція МК забезпечується її стійкою внутрішньочастиномовною внутрішньокатегоріальною / внутрішньочастиномовною міжкатегоріальною / міжчастинимовною внутрішньокатегоріальною / міжчастинимовною міжкатегоріальною взаємодією, спрямованою на частинимовну детермінацію слів. Ядерними у внутрішньочастиномовній ієрархії виступають МК, що забезпечують послідовний формально-граматичний статус слова. Їх втрата розмиває частинимовну семантику слова і підпорядковує його реалізації інших семантико-синтаксичних завдань. За цими ознаками вершинними серед МКІ є відмінки, серед дієслівник МК - час.

Зовнішньочастиномовні функції МК спрямовані на реалізацію синтаксичних відношень, утворюючи внутрішню форму семантичного відношення. Основу різноманітних типів синтаксичних підрядних зв'язків становлять МК, первинною функцією яких є репрезентація відповідного типу синтаксичних відношень. Ієрархія відмінкових форм іменника зумовлюється їх участю в реалізації субстанціальності, яка найпослідовніше виражається формами наз. і знах. в. Найрегулярнішою є внутрішньочастиномовна міжкатегоріальна і міжчастинимовна внутрішньокатегоріальна структурна взаємодія МКІ роду, числа і відмінка, забезпечуючи передбачуваний тип підрядного зв'язку. Відсутність їх семантичної взаємодії є відносною, оскільки субстантивация ґрунтується на сполученні с.р. і наз.в. або грамем ч.р. і род.в. Перше має місце серед іменників-назв неістот, останнє - серед іменників-назв істот.

Категорія відмінка іменника є валентно зумовленою і валентно зумовлюючою, забезпечуючи прислівний підрядний зв'язок підмета і присудка, відбиває вершинний статус відмінка серед МКІ на формально-граматичному і семантико-синтаксичному рівні речення, супровідну специфіку роду і числа. Втрата часткова нівеляція відмінкової семантики зумовлює руйнацію іменникового значення, в результаті чого витворюється широкий пласт синтаксичних прислівників типу *веснами, годинами, ранками, четвергами, на березі*. Формально-граматична детермінація іменем дієслова є визначальною при утворенні двоскладного речення. Дієслівна семантика спрямована на змістове завершення, заповнення синтагматичних сем, що в структурі двоскладного речення перетинаються з парадигматичними семами іменника. Семантична детермінація дієслова-предиката допускає варіювання, на відміну від формального визначення, спрямованого від іменника до дієслова і забезпечуючись інтенцією останнього.

Взаємодія дієслівної особи і відмінка іменника є ієрархічно вершинною і відбиває протиставлення і взаємоспрямованість ядерних частин мови - дієслова й іменника, свідчить про їх *взаємопроникнення*. Останнє характеризується *формально-граматичним і семантичним* вимірами. Перший з них пов'язаний з інвентарем позиційних відмінків (називний теми, знахідний реми), семантичний план співвіднесений з дієслівною інтенціональністю і опосередковано з морфологічною категорією валентності, що забезпечують семантичну інтерпретацію суб'єкта. Відмінкові значення об'єднуються в цілісність на основі їх валентної і позиційної зумовленості, валентні грами дієслова знаходять своє формальне вираження у відмінкових афіксах.

МКІ роду, числа і відмінка є неоднорідними щодо особливостей семантико-парадигматичних зв'язків лексем, залежності від них та участі в семантико-семантичному, формальному і комунікативному структуруванні речення. Граматичний рід співвідноситься з денотативним/сигніфікативним уживанням іменника і є категорією *міжпарадигматичного* типу, що зумовлює її вагому залежність від посилення/нейтралізації віртуальної опозиції. Останнє забезпечується формальним відмінковим вираженням і рівнем поширення ізосемічних формантів. Денотативна/сигніфікативна співвіднесеність ГЗ роду є визначальним фактором внутрішньовідмінкової взаємодії. Уніфікація афіксальної відмінкової взаємодії зумовлює зсуви в родовій диференціації іменників та її перенесення в семантико-парадигматичний, власне-семантичний або синтагматичний план. Останній характеризується витворенням атрибутивного і предикативного, з одного боку, конститутивного і референційного, з другого боку, узгодження в роді. Перші два спрямовані на узгодження і координацію, конститутивне і референційне узгодження в роді своїм завданням має реалізацію емоційно-експресивних функцій.

Послідовно транспонується родова диференціація в семантико-парадигматичні зв'язки серед невідмінюваних іменників, посилюючи значущість синонімічних, родово-видових відношень у мотивованості ГЗ роду, що постає як опосередковано мотивоване на міжрівневому статусі.

Розширення власне-семантичного плану граматичного роду іменників виявляється серед професійних номінацій і виражається у розчепленні омонімічних форм роду на мовному/узусному/ мовленнєвому рівнях. Сигніфікативний статус лексеми детермінує генералізуючу функцію ГФ роду іменників на позначення осіб за фахом, посадою, званням; денотативна специфікація посилює семантичну мотивованість ГЗ роду, надаючи йому власне-предикатного статусу. Значне розширення сфери засобів вираження граматичного роду іменників і включення до них суфіксів свідчить про формальний зсув роду, його підпорядкованість різноманітним позаморфологічним впливам і *перехідний* характер: *семантичний* і *формально-граматичний*. Кількісне домінування останнього змісту у структурі категорії роду відбиває її рух до *напівпериферійних* морфологічних явищ.

У внутрішньочастиномовній міжкатегоріальній взаємодії МКІ вирізняються структурно-аккумулятивна, власне-структурна і семантико-граматична площина. Структурно-аккумулятивна взаємодія характеризується двома вимірами - симетричним і асиметричним. Симетрична структурно-аккумулятивна взаємодія спостерігається серед більшості іменників і передбачає спільну репрезентацію ГЗ роду, числа і відмінка в одному афіксові та їх послідовне відбиття в узгоджувальних елементах. Асиметрична структурно-аккумулятивна взаємодія МКІ наявна у випадках невідповідності відмінкової парадигми ГЗ роду (*староста, відчаюга* - ч.р.; *гадючисько, воронисько* - ж.р. та ін.). Власне-структурна взаємодія роду, числа і відмінка поширена серед невідмінюваних іменників і характеризується вираженням їх ГЗ у відображувальних компонентах. Семантико-граматична взаємодія МКІ охоплює незначне коло субстантивованих лексем і спектром свого поширення має частиномовне оформлення похідних. Відмінок у семантико-граматичній взаємодії посідає ієрархічно найвищу позицію в силу первинного формально-граматичного оформлення похідного, на другому етапі частиномовного оформлення слова відмінок корелює з родом і числом. Семантико-лексична предметність (другий етап частиномовного оформлення) пов'язана з відмінною смисловою структурою похідного, головною особливістю якого є внутрішнє закріплення родової семи на віртуальному рівні мовного знака. Зовні супровідний характер ГЗ числа у вираженні семантико-лексичної предметності є таким щодо актуалізаційної площини (грамемі числа у мовленнєвій комунікації є завжди актуалізованими).

Власне-іменники пов'язані з послідовним просторовим виокремленням і ознакою рахованості, недискретність є показником предикатності іменника, його зв'язку з глибинними трансформційними перетвореннями речення. Формальна і семантична структура МК числа засвідчує, що наявність тих чи інших ЛГР зумовлюється самою природою категорії, смисловими принципами якої закладено угруповання лексем за певними ознаками. Протиставлення, напр., конкретних і абстрактних іменників ґрунтується на опозиції одиничності/ множинності і протиставленні членованості/ нечленованості, що є визначальними для МК числа. Стійкість МК визначається 1) організованістю її смислового ядра, 2) мікросистемою формантів, 3) семантичною мотивованістю ГЗ, 4) спрямованістю в інші мовні рівні, 5) ступенем закріпленості за словом, 6) підпорядкованістю впливу лексики.

МКІ різняться ознаками предикатності/непредикатності, специфікою формальної репрезентації, семантичною мотивованістю і спрямованістю в інші мовні яруси. Відмінок є категорією морфологічною за формою і синтаксичною за змістом з послідовною мотивованістю МФ, що й свідчить про її морфолого-семантико-синтаксичний характер. Грами відмінка пов'язані з особливостями реченнєвого структурування, виступаючи валентно зумовленими. Водночас відмінок є непредикатною категорією, позбавленою ознаковості в інвентарі первинних функцій. За ознакою предикатності проміжне місце посідає МК роду, що в одній частині іменникових лексем є предикатною (серед іменників - назв осіб) і позбавленою предикатності серед переважної більшості іменників (назви неістот, зооніми). Суто предикатним є число іменника, яке виступає послідовно актуалізованим і комунікативно навантаженим.

Структурно-аккумулятивна взаємодія МКІ, що пов'язана з особливостями їх формального вираження, істотно впливає на репрезентацію синтаксичних відношень. Видозміна структури однієї МК, уніфікація її ізосемічних формантів зумовлюють перетворення і динаміку іншої категоріальної структури, що підтверджується взаємовпливами роду і числа. Витворення плюративів постало наслідком уніфікації формантів числа, звуження ж площини МК роду дало перший поштовх до формування класифікаційної периферії МК числа, яка внаслідок різноманітних впливів лексичних угруповань значно розширюється в сучасній українській мові.

Внутрішньочастиномовна міжкатегоріальна взаємодія виявляється на морфологічному, синтаксичному і комунікативному рівнях, що свідчить про необхідність розрізнення морфологічного, власне-синтаксичного і комунікативного значення іменних і дієслівних категорій. Словозміна є синтаксичним явищем, тому один відмінок повинен відрізнятися від іншого синтаксично. Водночас словозміна виступає засобом розмежування ГЗ роду (іменники з основою на твердий/

м'який приголосний), рід визначає парадигму ізосемічних формантів, що становлять сукупну відмінкову флексію. Завдяки останній здійснюється послідовне розмежування омонімічних відмінкових форм. У морфологічному плані найорганізованішою є категорія відмінка, що послідовно репрезентується сукупністю відмінкових показників в опозиціях вертикально. У змістовому плані рід, число і відмінок на морфологічному рівні, крім формальної маркованості, є послідовно/непослідовно семантично мотивованими. МФ відмінка на віртуальному рівні співвіднесені з відповідним когнітивним змістом і є послідовно семантично мотивованими, число є категорією із семантичною доміантою, форми роду мотивовані тільки серед назв осіб.

Власне-синтаксичне значення категоріальної форми іменника є різницею між комунікативним значенням словоформи і значеннями, що зумовлені лексико-семантичним змістом підпорядкованого компонента і лексико-граматичним змістом підпорядковуючого компонента, самою структурною схемою речення. Для МФ роду і числа суттєвим є власний лексико-семантичний зміст іменника, для відмінка ж істотними виступають усі складники. Відмінкові форми спеціалізуються на вираженні тих чи інших синтаксичних відношень прислівного/неприслівного типу (пор. предметне, прислівникове і власне-дієслівне відношення і безпрійменниковий, прийменниковий, сильний, слабкий зв'язок в їх контамінаціях як часткові реалізації загального спектру зв'язку імені і дієслова), розрізняючись між собою за особливістю їх інвентаря.

Комунікативне навантаження МФ роду, числа і відмінка не завжди збігається, показниками їх статусу виступають: а) морфологічні, тобто парадигматичні, б) власне-синтаксичні, в) синтагматичні і г) лексичні маркери. На комунікативному рівні найчастіше спостерігається розходження відмінкового показника і ГЗ роду серед назв осіб, що засвідчує внутрішньокатегоріальну міжчастинуювну взаємодію. Остання полягає в розвитку в однієї з форм відмінка (внутрішньокатегоріальна внутрішньочастинуювна взаємодія) змістових значень (морфологічних, власне-синтаксичних, комунікативних), властивих для іншої форми того самого відмінка (напр., генералізуюча функція іменників ч.р. на позначення осіб за фахом, посадою, званням) або іншого (зовнішня взаємодія) відмінка. Комунікативний рівень насичений різноманітними транспозиціями, емоційно-експресивними живаннями МФ.

Система МК сучасної української мови є множинністю пов'язаних між собою елементів, що являють собою цілісне утворення, поза яким неможливе продукування одиниць синтаксичного рівня і реалізація комунікативної і когнітивної функцій мовної системи. Як цілісне утворення система МК насичена різноманітними взаємопереходами, взаємопроникненнями та нерівнорядними типами взаємодії. Основними ознаками, що вирізняють кожну МК у загальній системі,

постають *взаємозумовленість, опозитивність* (елементи системи розрізняються між собою, характеризуючись власним структуруванням видових сем та їх підпорядкуванням родовій семі як складнику частинуювновної семі), *структурність* (як властивість елемента займати завжди ту саму позицію структури у всіх її варіантах), *симетричність* (за якою елементи виступають між собою корелятивно-співвіднесеними). Всі властивості елемента на морфологічному рівні повинні характеризуватися формальною репрезентацією, лише за цієї умови вони можуть бути виділені. Формальне вираження елемента свідчить про його внутрішньокатегоріальний і зовнішньокатегоріальний вимір і статус. Акумулюючи комплекс іменникових чи дієслівних категорій, словоформа одночасно виступає репрезентантом кількох МК і входить до їх структур з відповідним ГЗ. Українська мова характеризується послідовною полісемантичністю формантів, тобто засоби вираження одних ГЗ одночасно є показниками ГЗ іншої категорії. Формальне співвідношення сем різних категорій в одному форманті ілюструє їх співположеність, що виявляється і на морфологічному, і на синтаксичному рівнях. Поступову формалізацію семантики відбивають міжрівневі ГКІ особи/неособи, істоти/неістоти, ядерний вияв яких реалізований морфологічними опозиціями. Нерегулярність морфологізації їх семантики свідчить про *перехідний* статус ГЗ особи/неособи, істоти/неістоти щодо підсистеми МКІ.

Взаємодія МК спостерігається тоді, коли одна з МК зумовлює парадигму іншої, визначає інвентар засобів її вираження (розрізняється два типи - однічна і двічна або взаємоспрямована), прогнозує функціонування МФ (функціонально-парадигматична і формально-семантико-аккумулятивна), спектр вторинних функцій МФ (внутрішньочастинуювна міжкатегоріальна) внутрішньочастинуювна внутрішньокатегоріальна, міжчастинуювна внутрішньокатегоріальна) міжчастинуювна міжкатегоріальна). Нерівнорядною і неоднородною постає взаємодія іменних і дієслівних категорій, з одного боку, і різноманітні взаємозв'язки внутрішньодієслівних і внутрішньоіменних категорій.

Нерівнорядність дієслівних категорій зумовлюється синтаксичними, морфологічними і пропозитивними властивостями дієслова, що й дає можливість розглядати їх не лише у предикативно-дієслівно-предикатній парадигмі, ала також і в парадигмі імені. Остання властивість чітко виявляється в структуруванні МК способу і особи, їх функціональному навантаженні в мовленнєвій комунікації, в межах якої способ і особа спрямовані на просторову стратифікацію денотативного змісту речення щодо особи мовця, перетинаючись з основними властивостями імені - набуттям просторової окресленості і виокремлення. Підсистема дієслівних категорій охоплює власне-морфологічні, дієслівно-предикатні і модально-предикативно-дієслівні ГК. До складу

МК дієслова належать лише ті, що визначають його частиномовний статус і репрезентують його синтаксичні спеціалізації щодо часового виміру дії, її характеристики в плані реальності/ірреальності, спрямованості/неспрямованості та організації предикативного зв'язку. За кожною з МК закріплена семантична площина з ядреними і периферійними спектрами, що на частиномовному рівні характеризується закритим списком засобів формального вираження. Спрямованість категоріальних одиниць дієслова в синтаксис засвідчує його спеціалізованість як предиката. Рід, число дієслова є відображувальними категоріями, вони виступають супровідними при взаємозалежній координації підмета з присудком. Лише в окремих випадках число набуває самостійного статусу, кваліфікуючи відповідний тип односкладної синтаксичної конструкції (пор. означено-особові, неозначено-особові і под.). Особа дієслова є домінуючою в субординативно найвищому типі синтаксичного зв'язку - предикативному. Генетично вторинна у сфері дієслова МК особи набула в ньому формального викінчення, семантично підпорядковуючись ієрархічно найвищій опозиції активності/інактивності, що пронизує всю мовну систему і щодо якої пізнається статус міжрівневої ГК істот/неістот і диференціація дієслів на лексеми дії і лексеми стану. Перші посідають центральне місце серед дієслівних лексем у силу їх кількісного домінування, семантико-парадигматичної організуючої функції, послідовної репрезентації МК. Серед дієслів дії широко виявляється поняттєво-акціональна і власне-акціональна перфективація, імперфективація (вторинна імперфективація), дієслова стану переважно характеризуються імперфективацією і власне-акціональною перфективацією. із значною кількістю дієслівних лексем, не охоплених видотворенням, Протиставлення дієслів дії і дієслів стану знаходить підтвердження також в їх ГЗ валентності. Опозиція "активність/інактивність" організує родову диференціацію (в площині активності ГЗ роду є семантично мотивованими), числові характеристики імен (активність переважно пов'язана з дискретністю) та відмінкову ієрархію.

У підсистемах іменних і дієслівних категорій вирізняється кілька площин, що співвіднесені із рівнями мовного знака. Віртуально закріпленими, фузійними є рід іменника і вид дієслова, що зазнають актуалізації внаслідок поєднання з інтерпретативними семами, відповідно числа і часу. Відмінок, число іменника і спосіб, час, особа дієслова є аглютинативними категоріями. Ущербність фузійності граматичного роду іменників виявляється у вузькому колі лексем, в яких ГЗ роду є семантично мотивованими. Фузійний характер роду іменника і виду дієслова простежується у входженні їх сам до семантичної структури лексеми і транспонуванні в інші частини мови при різноманітних процесах синтаксичної деривації (пор. омонімію МФ виду в іменників типу *крик, прихід, від'їзд, приліт*; класифікаційний статус граем

виду серед девербативів (*поглиблення//поглиблювання, оцінення//оцінювання, прикриття//прикривання, поцінувач//поціновувач*).

Широкий спектр дієслівно-предикатних властивостей дієслова знаходить відображення в його синтагматичних семах і відповідно - семантико-синтаксико-словотвірно-морфологічних валентностях, що різняться між собою кількістю учасників дії, обставинами її перебігу, рольовим статусом учасників дії, взаємозв'язком зображуваних ситуацій. На цій підставі розрізняються одно-, дво-, три-, чотири-, п'яти-, шести- і семивалентні дієслова з правобічною і лівобічною її спрямованістю. Аналіз валентних гнізд дієслова дозволяє встановити головне значення відмінкової форми, її позиційні вияви (пор. співвідношення фонем та її звукових реалізацій), перетин її функціонально-семантичної парадигми з іншими, простежити особливості внутрішньо-відмінкової і міжвідмінкової взаємодії, з одного боку, і виявити специфіку міжчастиномовної міжкатегоріальної (відмінок і валентність) взаємодії, що передбачає корелятивну (правобічна валентність), іррадіальну/радіальну та інші площини. Особливості синтагматичних сем дієслова, його співвідношення з пропозицією чи кількома пропозиціями (каузативні, результативні, стативні лексеми і под.) роблять мотивованим виділення каузативної, декаузативної, інтракаузативної, результативної, стативної, рецесивної, транзитивної, реципрокальної валентності, водночас дають можливість простежити видозміну семантики дієслова в результаті приєднання елемента *-ся (сь)* і витворення нової лексеми. Перетворення семантики дієслова в останньому випадку не є регулярним і його не можна віднести до морфологічних.

Взаємоспрямованість МКІ роду, числа, відмінка і дієслівних особи, валентності відображають цілісність системи МК, міцність її структури і відносну замкненість, репрезентуючи автономність вияву у внутрішньопарадигматичному/міжпарадигматичному плані.

Грамматичний лад сучасної української мови є відкритим, його властивості постійно динамізуються і видозмінюються. Морфологія та інвентар її категорій підпорядковані реалізації комунікативної і когнітивної функції мовної системи, внаслідок чого МФ насичується новим змістом, запозичуючи його із уже відомих (співвіднесених) або невідомих форм. Послідовна формалізація змісту зумовлює асиметрію означуючого й означуемого, сприяє розвитку функціонально-семантичної парадигми МФ, видозмінює внутрішньочастинимовну внутрішньокатегоріальну, внутрішньочастинимовну міжкатегоріальну, міжчастиномовну внутрішньокатегоріальну (рід іменника і рід прикметника, дієслова, відображення семантики статі, особи в дієслові або прикметнику), міжкатегоріальну міжчастиномовну взаємодію. Витворення площин *взаємопроникнення, взаємопереходу, взаємозумовленості, взаємопідпорядкування, взаємоспрямованості* МК однієї частини мови і різних частин

мови свідчить про *цілісність* системи МК української мови, про нерівнорядний спектр їх міжструктурних і внутрішньоструктурних зв'язків. Наявність міжрівневих ГК *проміжного* і *перехідного* типу відображує динаміку граматичного ладу української мови і засвідчує постійну тенденцію до регулярної формалізації семантики, трансформацію одних класифікуючих ознак в інші.

ПРИМІТКИ

¹ Поняття "граматичне значення" є родовим щодо понять "морфологічне значення" і "синтаксичне значення", перше з яких відбиває формальну репрезентацію семантики на рівні морфологічної категорії, а останнє пов'язане з синтаксичним рівнем мови і являє собою регулярну репрезентацію граматичної семантики на цьому рівні, співвідносячись із поняттям "синтаксична категорія" (див.: [58, с.6-25; 102, с. 5-7; 162, с. 3-16]).

Виходячи із співвіднесеності словоформи з логічним поняттям, П.Ф.Фортунатов зараховує до окремих слів корелятивні форми одн. і мн. іменників, аргументуючи це тим, що "...Форми, які позначають відмінності у певній ознаці окремих предметів думки і ця ознака змінюється, такі предмети думки позначаються даними словами в цих їх словотвірних формах" ([488, т. 2, с. 156; пор.: [283]).

О.М.Пешковський стверджував: "Коли ми говоримо "дієслово", то ми маємо на увазі групу із сімдесяти слів, умовно (!) названу словом" [384, с. 32].

⁴ Н.Г.Озерова послідовно аргументує думку про визначальний статус окремих ГЗ щодо розмежування лексико-семантичних варіантів слова: "Широкий функціональний діапазон флексії *-у* в родовому відмінку українських імен приводить до того, що граматична синонімія закінчень *-а і -у* виступає формальним засобом розмежування лексико-семантичних варіантів у складній смисловій структурі багатозначних субстантивів... це мовне явище, специфічне для української мови, знайшло практичне втілення в 11-томному "Словнику української мови", в якому при тлумаченні ЛСВ багатозначних іменників аналізованої структури даються відповідні граматичні форми, напр.: борт - 1. род. -у. Бокова стінка судна. [Шагайда:] - Всім від борту! Вахтовим посилити спостереження (В.Кучер, Чорноморці); 2. род. -у. Невисока стінка кузова автомашини. 3. род. -а. Боковий край посуду. 4. род. -а. Край одягу, капелюха..." [369, с. 104].

У мовознавстві розрізняють сигніфікативне і денотативне значення мовного знака. Сигніфікативне значення дає узагальнений образ, узагальнене уявлення про смисловий аспект, про потенційну можливість мовної одиниці, спираючись на системні відношення в мові. Воно означає мовну інтерпретацію і оформлення позамовного змісту.

Денотативне значення - конкретне, актуальне, прикріплене до дійсності, до ситуації.

Поруч з терміном "лексико-граматичний розряд" використовуються поняття "лексико-граматичні групи", "семантико-граматичні групи", "семантична категорія" (пор.: [281, с. 297-303; 290, с. 24-34; 369; 458, с. 50-67]). Поширенішим є термін "лексико-граматичний розряд", що у своїй семантиці відбиває особливості угруповання слів з боку семантики і з боку граматики. Зустрічається і спроба розмежувати лексико-морфологічні розряди і лексико-синтаксичні розряди на ґрунті особливостей граматикизації значень, при цьому поняття "лексико-граматичного розряду" тлумачиться як родове [251, с. 54]. Таке розмежування заслуговує на увагу, але з метою загального аналізу лексико-граматичних угруповань слів і проникнення в особливості взаємозв'язку власне-морфологічних величин з лексико-семантичними та власне-синтаксичними слід зберегти назву "лексико-граматичний розряд" як поняття, що відбиває міжрівневі зв'язки і переходи, тобто угруповання слів, що не набуло статусу граматикизованого, але його значущість пов'язана не лише з системою семантико-парадигматичних зв'язків лексем.

Одні лінгвісти надають опозиції істот/неістот статус граматичної [87, с. 126-135 і далі], інші - семантичної [290, с. 24-34], лексико-граматичної [312, с. 60-63 та ін.].

З метою уникнення омонімії у сфері ГК і ЛЗ, яка безпосередньо стосується специфіки і характеру граматичних відношень і закріпленості терміну "спосіб дії" за окресленим списком форм і мовної семантики, на позначення способу дії у цьому плані вживатиметься термін "аспект", "акціональність", "аспект дії", що відповідає загальному уявленню про цей тип значень [198, с. 10-16].

Щодо значення збірності, то його переважно кваліфікують як вираження формою одн. множинності або сукупності чогось, в яких відбивається діалектичний зв'язок між єдністю і множинністю. Відмінність між збірними іменниками та іменниками *pluralia tantum* полягає в тому, що перші репрезентують множинність в єдності, а іменники *pluralia tantum* виражають єдність у множинності, пор. збірні іменники *студентство, учительство, біднота, кіннота* та форми множини *студенти, учителі, бідняки, кіннотники* та іменники *pluralia tantum* типу *сіни, сани, ворота, штани* (див. також: [222, ч. 1, с. 112; 319; 458, с. 70-71]).

О.О.Реформатський, розглядаючи збірні іменники поруч із словами *pluralia tantum*, стверджував, що вони перебувають поза категорією числа, її семантикою і формальною репрезентацією [410, с.384-400].

¹¹ Розглядаючи статус ГК у системі мови, В.Г.Адмоні зазначає: "...зайвим видається недавно введений у граматичну теорію термін "приховані граматичні категорії" [11, с. 70-71].

¹² Своєрідну інтерпретацію перетворень "актив → пасив" подає О.В.Бондарко, стверджуючи, що речення з ними позначають ту саму ситуацію, а у виборі форми вираження стану втілюється відмінність в оцінці ситуації з боку мовця [59, с. 58-66]. Цей погляд перегукується з думкою Л.Теньєра про стан дієслова: "Спосіб представлення мовцем дієслова з погляду його валентності щодо можливих актантів є тим, що в граматиці іменується станом" [463, с. 250]. Відома також теза О.О.Холодовича про стан як марковану в дієслові діатезу [495, с. 8-10]. Поруч з цим твердженням цікавою є думка Ж.Веренка, який стверджує, що "діатеа дієслова" (тобто лексично виражений стан дієслова) і "об'єкт дієслова" - по суті те саме явище. Оскільки об'єкт (прямий або непряий додаток) виступає у формі того чи іншого відмінка, постільки теорія відмінків і теорія станів - по суті дві частини однієї й тієї самої теорії [649]. Нечіткість формальної фіксованості значення активності/пасивності зумовила різнобій у їх визначенні та встановленні їх статусу в системі дієслівних значень. Найпоширенішими в сучасній лінгвістиці є два підходи до їх кваліфікації, при цьому акцентується, що семантична специфіка пасива - "відхід суб'єкта з позиції підмета" [496]. Результатом такого тлумачення є необхідність зарахування до пасива 1) безособових і 2) неозначено-особових форм дієслова.

Досить поширеним сьогодні є функціонально-семантичний підхід до стану, в якому відомі два різновиди: "тематичний" та "інтенціональний". Функціонально-семантичний підхід до кваліфікації значень активності/пасивності спрямований швидше на тлумачення підмета, а не пасива. "Тематична" концепція передбачає, що пасив, на відміну від актива, обирається тоді, коли не-агенс виступає темою повідомлення, тому що тематичність - конститутивна властивість підмета. До певної міри це зміщення проблеми в актуально-комунікативний план. Іntenціональний підхід ґрунтується на наявності у предиката інтенції, тобто вибіркової спрямованості на одного з учасників ситуації. Це тлумачення особливо приваблює тому, що інтенціональність тлумачиться як *фокусування*: один з аргументів (учасників ситуації) обирається як точка відліку, або фокусу, щодо якої (якого) визначаються ролі інших учасників ситуації. Передбачається, що якраз першому актантові (точніше, традиційно підметові) семантично відповідає фокус. Хоча "фокусування" - аспект комунікативного членування, або комунікативної організації складних речених структур і специфічний для речення, що протиставляє один член речення (підмет) іншим його членам, фокус не тотожний темі. При всій привабливості функціонально-семантичного погляду на визначення

семантики пасивності ця проблема транспонується в комунікативно-актуальний рівень речення, поза увагою залишається встановлення "морфологічності" стану дієслова, заради чого, власне, й здійснюється весь аналіз. Все це ще раз переконливо підтверджує, що нефіксованість формального вираження значення перебуває поза межами морфологічних проблем і не вкладається у визначення МК як системи протиставлених один одному рядів МФ з однорідним значенням і підтверджує думку про приналежність актива)пасива до структури категорії валентності дієслова.

¹³ О.О.Шахматов вирізняв ГК парності, відносячи до неї іменники типу *роги, ноги, ніздрі, окуляри* [519, с. 439].

¹⁴ Виділення ЛГР позбавлене чітких критеріїв, що зумовлює пошук інших принципів диференціації ЛГР, встановлення нового їх переліку. Пропонується при класифікації і тлумаченні ЛГР іменників спиратися на такі поняттєві категорії, як "якість", "кількість", "простір", "час", і виділяти відповідно чотири основних розряди і додаткові, нижчого рівня за ієрархією, наприклад: конкретні (*вітер, штори, дощ*), абстрактні першого рівня узагальнення (*теплота, електрика*), абстрактні другого рівня узагальнення (*фізика, хімія, лінгвістика, поетика*) та ін. [155, с. 145-146]. Останній підхід є лексико-семантичним, і термін "лексико-граматичний розряд" позбавлений свого мотивування, зникає експлікація взаємодії таких угруповань слів з МК, їх значення в граматичному ладі мови [251, с. 88-90].

¹⁵ Під грамею мається на увазі ряд МФ, який існує в плані лінгвістичної онтології як узагальнений граматичний клас, поза тим чи іншим лексичним наповненням. Виступаючи вираженою у ряді словоформ і в окремих словоформах, грамема належить до рівня слова, її компонентом є МФ, якій властива категоріальна ознака.

Термін "грамема" вперше був використаний К.Пайком [622, р. 35-41] і набув значного поширення (див.: [58; 60; 79; 102; 103; 491, с. 28-29]). При цьому в поняття "грамема" вкладається різний зміст. Одні лінгвісти тлумачать грамему як компонент ГК у плані її змісту [205, с. 26-27], інші під цим поняттям мають на увазі сукупність елементарних ГЗ (напр., для форми *хліба* - це сукупність таких значень, як "ч.р.", "одн.", "род.в." [79, с.200-203; 491, с.28-29]). Грамему можна кваліфікувати як один із протиставлених один одному рядів МФ, що об'єднуються змістом члена певної категорії і розрізняються з погляду інших категорій, притаманних певній частині мови [58, с.129-130]. Подібне визначення грамеми нагадує кваліфікацію "категоріальних форм" О.І.Смирницьким [136, с. 28-32] і "формальної категорії" О.М.Пешковським, що тлумачиться як "...ряд форм, різних за своїми формальними частинами, але цілком однакових за одним яким-небудь значенням..." [384, с. 24]. Визначення

О.І.Смирницького й О.М. Пешковського має на увазі вирізнення узагальненого ряду форм з певним значенням, які структурують відповідну МК(ГК), відрізняючи її від інших. Тому грамема - це білатеральна величина, що спирається на значеннєвий і формальний компоненти.

¹⁶ На думку В.Л.Уорфа, рід в англійській мові є яскравим прикладом "прихованої категорії" і диференціація іменників за родами виникає лише за умови співвіднесення іменника з особовим займенником одн. [482, с. 47-48].

НК статі є продуцентом витворення фемінативів, їх похідність належить у сучасній українській мові до відносно регулярних і продуктивних дериваційних величин. Незважаючи на це, вони не витворюють окрему МК (ГК), що пояснюється значною кількістю слів, від яких не можуть бути утворені фемінативи в силу морфологічних, морфонологічних, семантичних причин [196, с. 50-54]. У межах ЛГР із значенням статі вирізняється своєрідний шар лексики на позначення родинних стосунків, у межах якого найпоспідовніше витриманий принцип диференціації осіб за статтю, що перетинається з розгалуженою системою родинних взаємин.

Іменники-назви осіб та іменники-назви тварин утворюють два ЛГР слів, охоплюючи всі іменники-назви істот. Їх відмінність полягає у поширенні співвідносних форм за ознакою статі (маскулінативи та фемінативи є приналежністю системи мови, а похідні утворення серед фаунонімів виступають узуально, інколи okazіbнально закріпленими, їх утворення визначається комплексом ситуативно-прагматичних, актуально-комунікативних факторів, зрідка умовами соціальної необхідності), сполучуваності з дієсловами, специфіці родової диференціації (серед іменників-назв тварин вона здійснюється переважно за формальними критеріями). Перетин семантики ЛГР антропонімів і фаунонімів із семантикою ЛГР за ознакою статі свідчить про складні ієрархічні співвідношення в мікросистемі ЛГР. Більше того, особливості обох різновидів ЛГР набувають своєї репрезентації в граматичному роді іменників, впливаючи на корелятивність/некорелятивність особових іменників, розвиток функціональних орієнтацій МФ іменників-фаунонімів і под.

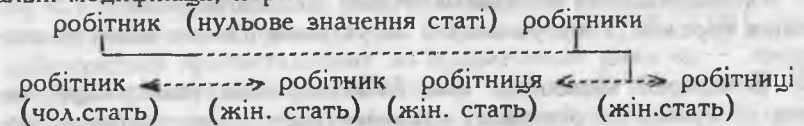
¹⁸ Спираючись тільки на грамеми роду, не можна зрозуміти, чим зумовлена актуалізація ознаки статі в одних словах та її нейтралізація (інколи редукція) в інших (див. (Табл. 17)).

Співвідношення МК роду іменників і номінативної категорії статі

Чол.р. Чол. стать	Жін.р. Жін. стать	Нульове значення статі

кінь	} актуалізоване значення статі {	кобила	} кінь
жеребець			
мерин			
олень	} {	олениха	} олень
марал			

Структуру протиставлення, що включає загальне ім'я, не можна описати, використовуючи як дистинктори лише значення роду, ними можуть бути лише ознаки статі, які відбивають і враховують співвідношення віртуального значення словесного знака та його актуальні модифікації, пор.:

¹⁹ Найоригінальнішою щодо участі семантики статі в родовій диференціації іменників є концепція І.О.Бодуена де Куртене, що вважав граматичний рід явищем "сексуалізації всього світу субстанціального" [53, с. 367].

²⁰ Л.Новак стверджує приналежність семантики роду до кореня або основи іменника [358, с. 219]. Розвиваючи такий підхід, О.Г.Ревзіна та Н.В.Чанишвілі з метою вилучення "закодованої і прихованої в основі" грамеми роду іменника об'єднали її з формальною ознакою роду прикметника, інтерпретуючи їх як "суперкатегорію роду" ([407, с. 69; див. також: [407, с. 69]).

Аналізуючи мовні факти застосування слів типу *ворона*, *гадюка* для характеристики осіб чоловічої або жіночої статі, В.В.Виноградов зараховує їх до складу іменників "спільного роду" [98]. Останні є прикладом транспозиції МФ.

²² Окремі дослідники в межах іменників-назв істот вирізняють особливу ГК особи [98, с. 71-92; 519, с. 146], відштовхуючись при цьому від словотвірних показників (суфікси маскулізмів і суфікси фемінізмів). При такому підході поза особливою ГК особи залишаються кореляції типу *батько//мати, брат //сестра, син //дочка* (близько 40 пар). Співвідносність особових іменників свідчить про складну систему взаємодії НК статі та мовних (лексичних, словотвірних, морфологічних, синтаксичних, контекстуальних) засобів її реалізації [185, с. 55-82]. Для включення групи слів "до особливої граматичної категорії недостатньо однієї семантичної ознаки. Граматична категорія конституюється лише за наявності *формальних ознак* (курсив наш - А.З.), що об'єднують певну семантичну групу слів" [222, ч. 1, с.91]. Коректнішим є твердження про особливу ГК особи щодо словацької мови (точечний характер її вияву в українській мові - за визначенням Л.Єльмслева, особливий особовий рід [174]). В останній підклас осіб формально вирізняється з надзвичайною чіткістю - особові іменники об'єднані різноманітними формальними особливостями [222, ч. 1, с. 91, 84-89].

²³ У сучасній лінгвістиці поруч із поняттям "словоформа" вживаються поняття "лексемна форма", "форма лексеми" і под. При висвітленні морфологічних явищ прийнятнішим є використання терміна "словоформа".

²⁴ Співвідношення парадигматичного і синтагматичного ГЗ роду іменників корелює з віртуальним і актуальним планом мовного знака.

²⁵ В ієрархії відношень між МФ можлива кваліфікація синонімічних стосунків як різновиду суплементності: "Синонімічні відношення можуть існувати між граматичними формами, що перебувають на одній площині. Тоді вони, як правило, лише доповнюють систему відношень суплементного протиставлення" [11, с. 93].

²⁶ У мовах, в яких дієслово не змінюється ні за особами, ні за числами, ні за родами (напр., континентальні скандинавські мови, пор. дієвідмінювання у датській мові дієслова *have* у теп.ч. (*jed. du. han. hun, det, vi, I, de. De(har)*)), взаємспрямованість підмета й присудка ґрунтується не на морфологічному факторі, а на сполучуваності, сполучувальній взаємспрямованості, що й означає граматичну взаємозумовленість компонентів, що поєднуються (пор.: [338, с. 3-7, 13-19 і далі]).

²⁷ Очевидно, якраз на цій підставі в посібниковій літературі останнього часу з'являється твердження про лексико-граматичний характер МК числа [480, с. 175-176], хоча поряд з цим пропонується тлумачення словозмінного статусу форманта числа.

²⁸ Відносячи граматичний рід іменників до категорій із структурною домінантою, О.В.Бондарко з приводу конструкцій типу "Врач

пришла" зазначає, що тут "...категорія роду дієслова виявляється прямим і безпосереднім носієм семантичної функції відношення до статі" [58, с. 44].

²⁹ Спроби диференціювати МК з погляду їх участі в реалізації об'єктивних і суб'єктивних смислів зустрічаються в працях О.М.Пешковського (суб'єктивно-об'єктивні [384, с. 89]), В.Г.Адмоні (логіко-граматичні та комунікативно-граматичні [551, с. 226; 11, с. 31-45 і далі]). Склад категорій актуалізованого типу в концепціях лінгвістів неоднаковий, найприйнятнішим є віднесення до них таких категоріальних значень, поза якими не реалізується позиція мовця (пор. "шифтери" - категорії, які характеризують повідомлюваний факт і/або його учасників щодо факту повідомлення, або до його учасників [541, с. 95-113]).

³⁰ Є.В.Клобуков відносить рід іменників до непослідовно корелятивних категорій, а до некорелятивних належить категорія істот/неістот [261, с. 221].

³¹ Подібні думки зустрічаються у Л.Єльмслева, який послідовно доводив значний вплив лінгвістичної традиції на свідомість мовців, що свідчить про можливість відродження "старого" змісту у нових його виявах і призначеннях [174, с. 120-121].

³² Послідовне розмежування приналежності граматичної семи до номінації і до співвіднесеності як функцій мовної системи запропонував Л.Новак [356, с. 210-226].

³³ На цій підставі Ш.Баллі відносив граматичний рід до віртуальних величин, а число - до актуалізованих [33, с.90], при цьому здійснюється протиставлення за ієрархічними рівнями: "...число... бере початок в актуальному кількісному означенні і належить до сфери мовлення: рід характеризує (якісно) віртуальне поняття і, отже, належить до мови" [Там же].

³⁴ Вторинна функція іменників типу *гадюка, ворона, змія* як кваліфікаційно-характеризуючих, оцінних предикатів зумовлює їх синонімічність конструкціям типу *зла людина, недобра людина, погана людина* та ін.

³⁵ Парадигматичний і синтагматичний рід відрізняються своєю спрямованістю: парадигматичний рід відбиває статус віртуального знака, його зв'язки; синтагматичний рід виступає актуально спрямованим і репрезентує функціональну спрямованість МФ іменника, її співвіднесеність з комунікативними завданнями (спостерігається формально-граматичне і смислове узгодження за родом атрибутивних елементів з іменниками - професійними номінаціями: *молодий фізик // молодда фізик; відомий професор // відома професор*; дієслово-присудок у формі мин.ч. характеризується лише смисловим узгодженням щодо родової ознаки іменника: *Мленер спробуємо реанімувати мембрану*, - *сказала кандидат біологічних наук Алла Циндаренко* [Молодь України. - 1986. - 18 січ.].

³⁶ Аналізуючи іменники типу *трудога, жадного*, Н.Г.Озерова пропонує розглядати їх в аспекті "особливої синкретичної родової категорії, яка поєднує в собі семи "чоловіча стать" і "жіноча стать", що актуалізуються узгоджувальними можливостями синтагматично пов'язаних з ними слів [370, с. 285]. Принципово не заперечуючи такого підходу, слід зазначити, що подібні лексеми характеризуються омонімією МФ роду на віртуальному рівні мовного знака. Їх постійне сигніфікативне вживання трансформувало потенційну функцію в результативну, знайшовши відображення на системному рівні словесних знаків. Домінування ознаки співвіднесеності з якісними особливостями особи" визначає місце таких іменників у структурі ГК роду, щодо якої вони посідають периферійну площину серед семантично мотивованої родової приналежності субстантивів.

³⁷ Цікавою у цьому плані є думка І.Р.Вихованця про три ступені взаємопереходу частини мови (пор.: *Я сидів над книжками* → *Сидіти над книжками було для нього приємною справою* → *Сидіння льотчика розташоване поруч*). Початком такого процесу є "переміщення елемента в нетипову для нього синтаксичну позицію", наступним елементом воступає напівморфологізованість слова, що змінюється на синтаксичну і морфологічну означеність, яка на кінцевому етапі доповнюється семантичними оформленнями слова [103, с.20-22]).

³⁸ Цікаву інтерпретацію поглядів О.В.Попова на генезис відмінкової системи подає В.Б.Крисько [265, с. 119-130; 266, с. 51-62].

³⁹ Українські лінгвісти неодноразово підкреслювали вплив багатьох факторів на видозміну структури МК числа іменників: "Багато причин було до зміни двійні числом многим: нахил мови до упрощення форм язикових; причина синтаксична, крім того, число двійне і число многе, означаючи многість, злилися до купи, і злилися так, що число многе значно переважило двійню" [368, с. 93]. Відмінну думку про зміну структури ГК числа іменника висловлює Г.О.Хабургаєв, акцентуючи увагу на іманентно-структурній зумовленості морфологічних процесів щодо "поглинання" МФ мн. форми двоїни [490, с. 122]. Значущість іманентних факторів ні в якому разі не можна не враховувати (двоїна характеризувалась лише трьома рапрезентаціями на рівні відмінкової парадигми), але вони виступали у взаємодії з іншими. Важливим тут було те, що семантика двоїни розчиняється в ширшому уявленні про множинність, що протиставлене одиничності, і вживання форм двоїни "лише в поєднанні з числівниками та іменниками із значеннями парності" [423, ч. 1, с. 171].

⁴⁰ Своєрідну кваліфікацію форм способу дієслова здійснив О.О.Шахматов, диференціюючи морфологічні і синтаксичні способи [510, с. 481]. Тим самим зроблено розмежування двох типів кате-

горіальних значень дієслова як частини мови (вид, час, особа та ін.) і як репрезентанта відповідної пропозиції (валентність і под.). Останні категорії прогнозують лексикографічне тлумачення дієслова.

⁴¹ Невідмінкованими слід вважати такі іменники, в яких відсутня синтетична репрезентація формально-мотивованої альтернативи відмінкових граем (*велике фойє // великого фойє // великому фойє* і под.).

⁴² Деяким сучасним мовам (у ряді мов сім'ї банту) властива три-, чотири- і більше членна структура МК числа [614, с. 63]. Африканські мови свідчать про складний процес взаємодії різних ГК, що підтверджується перехрещенням семантики іменних класів, які в чомусь ідентичні нашим граматичним родам, з числовою диференціацією, простежується кореляція одного класу множини з кількома класами однини або кореляція одного класу однини з кількома класами множини, причому числові парадигми часто перетинаються з диференціацією за ознакою цінності/нецінності [614, S. 18-56; 650, S. 305-346; 656, S. 350-376].

⁴³ Ряд дослідників визначальною вважає категорію числа [402, с. 27-48]. Інші схиляються до думки про домінування категорії відмінка [102, с. 22-23].

⁴⁴ Модифікація структури МК числа, уніфікація її формантів часто призводить до нівелювання всіх інших граем, що спостерігається, наприклад, у новонідерландській мові [338, с. 5].

⁴⁵ Суб'єктивними є такі імена, які на віртуальному рівні мовного знака проєктують свою здатність бути активним виконувачем дії; їх значущість не опосередкована семантико-синтаксичною структурою речення.

⁴⁶ Зіставляючи предикативну й атрибутивну функцію прикметників у структурі речення, Д.Х.Баранник підкреслює модифікаційний статус предикативної, що не виходить за межі головного квалітативного виміру прикметникової лексеми: "Виконуючи предикативну роль, прикметник продовжує також характеризувати предмет (у цьому разі виражений іменником-підметом) і в звичайному, атрибутивному, плані, тобто щодо якості, щодо відношення до іншого предмета або щодо приналежності. Але ця прикметникова функція реалізується тут в умовах складнішої, ніж звичайно, синтаксичної ситуації і осмислюється лише на фоні предикативних відношень між прикметником та іменником" [458, с. 149]. Функціональний синкретизм прикметника зумовлюється тим, що нинішні його вторинні функції - присудкова (предикативна) позиція - для нього є генетично первинними (*Красива дівчина ← Дівчина красива*) [310, с. 32-39; 194, с. 15-16].

⁴⁷ Нульовим вважається формант, що при зіставленні з аналогічним утворенням має позитивну характеристику. Розглядаючи ста-

тус нульового суфікса як засобу вираження категоріального значення, О.І.Смирницький зазначає: "Термін "нульовий суфікс" позначає таку відсутність суфікса, яка при зіставленні з випадками наявності позитивних суфіксів, на їх фоні, виявляється значущою, такою, що має значення" [438, с. 20].

Взаємодія ГЗ і МФ у межах ГК складна і суперечлива. М.Докулі виходить із загального трактування характеру відношення форми і значення в мові: "Певний зміст усвідомлюється через призму мовної форми, з цього випливає вторинність значення щодо форми. Значення, у свою чергу, тяжіє до відриву від первинної форми, до відносної автономності і може створювати нову форму" [162, с. 8]. Таким чином, у поєднанні МФ і ГЗ генетично первинною є форма. Аргументом виступає також те, що ГК виникає там, де формальні відмінності не пов'язані з якоюсь функцією (наприклад, різниця між м'якою і твердою групою іменників, їх відмінюванням). Як видно, М.Докулі стверджує певну залежність у сучасній мові форми від значення. О.В.Бондарко, вважаючи головним категоріальний зміст, що спирається на опозиції формальних показників, генетично первинними також визнає останні. У цій діалектичній взаємодії змісту і форми й міститься функціональний статус кожної МК, надання одному з чинників визначальності і пріоритету зумовлює перетворення МК в універсальні одиниці (беручи до уваги концептуальний зміст при визначенні відмінків, Л.Єльмслев визнає відмінками всі випадки вираження просторових відношень між об'єктами, зараховуючи сюди афіксальні, аналітичні утворення типу "прийм. + ім." (французька, англійська та ін.) і навіть порядок слів (китайська) [601; (див. також: [486, с. 369]) або заперечення семантичного статусу МК (на таку позицію стає І.П.Іванова при кваліфікації МК роду іменників, порівнюючи його з власне-формальними граматичними категоріями роду, числа, відмінка прикметників, вона підкреслює: "Останній (граматичний рід іменників - А.З.) також являє собою повністю беззмістову класифікацію, хоча це не в такій мірі яскраво виражено, як у випадку типів відмінювання" [218, с. 58]).

Про прикметники тут і далі йдеться в широкому плані, включаючи синтаксичне вживання займенникових прикметників, рядкових числівників, дієприкметників - усіх слів з ад'єктивним типом словозміни, що відповідає загальному тлумаченню частиномовної парадигми.

⁵⁰ Аналізуючи різновиди морфологічної деривації, що пов'язані із словотвором, О.С.Кубрякова при ілюстрації прикладів типу "супруг → супруга" зазначає: "Все, що має стосунок до сфери так званого безафіксового словотвору, може бути описаним у термінах словозміни, тому що процеси, які при цьому простежуються, як і словозміна, не зачіпають ЛЗ вихідної одиниці і відбуваються за обов'язкової участі

системи флексій" [268, с. 522], хоча мова йде про нульову суфіксацію [418, т. 1]. У такому випадку є всі підстави сюди віднести всі випадки творення слів з модифікаційними суфіксами типу [иц'] [480]. Видається можливим вести мову про зміну основи в межах однієї частиномовної парадигми, що надзвичайно суттєво для аналізу МК, на відміну від основотворення типу *син-ий* → *син-и-ти*. При основозміні відбувається утворення нового слова, і похідне характеризується відмінною номінативною базою (ономасіологічний принцип), інтегруючись із твірним основним складом сем, воно відрізняється від нього актуалізованою ознакою статі. Їх відмінність закріплена також і формально-граматично (див.: [517, с. 23]; пор. погляд О.В.Миртова, що розглядає такого типу лексеми як родозмінні [341, с. 16-19]).

Розглядаючи ГК числа іменників, її статус, О.Єсперсен відносить її до синтаксичних [178, с. 216-233]. Цікавим у плані визначення впливу на репрезентацію числа семантики іменників видається аналіз О.Єсперсеном концепції А.Норейна, що запропонував поділ усіх субстантивів на нечленовані (*impartitiva*) та членовані (*partitiva*), останні, в свою чергу, диференціюються на два розряди: а) речовинні (*materialia*) та б) збірні = збірно-тотальні (*brotherhood* "братство", *army* "армія") + збірно-плюральні (*parents* "батьки") та її послідовну критику за штучність та аналогічність, тому що у визначені групи зараховуються різноманітні слова, незважаючи на їх частиномовний статус [178, с. 232-233].

⁵¹ За межами аналізу залишилася значна група невідмінюваних іменників-власних назв (близько 5000 слів) та прізвищ власне-українського та іншомовного походження (близько 2000 слів), які також перебувають на периферії МК числа. Їх оформлення характеризується фіналями, які стають на перешкоді до деклінації, хоча в історії української мови вони зараховувались до груп відмінюваних слів (див.: [188]).

⁵² О.С.Кубрякова розрізняє у мовах флективного типу не два, а чотири процеси морфологічної деривації: два у сфері формотворення (словозміна і власне-формотворення (морфологічне основотворення)) і два у сфері словотворення - основозміну та дериваційне словотворення. Окремий аналіз словозміни та основотворення в галузі формотворення є суттєвим при визначенні структурних типів основи та системи адекватних їм флексій (основотворення) і встановлення закономірностей в ієрархізації наявних флексій у межах одного та різних структурних типів основ [268, с. 522-524]. При розгляді системи МК процеси основотворення істотно не впливають на статус парадигматичних і синтагматичних відношень між елементарними семами у внутрішньо- та міжкатегоріальних відношеннях. У силу цього виступає можливим уживання терміна "формотворення" на позначення цих взаємопов'язаних процесів.

⁵⁴ Класифікаційний статус граем числа визначається неоднаково. Ряд лінгвістів обстоюють широкий підхід до тлумачення обсягу лексикалізованих форм мн. (О.І.Смирницький, В.В.Виноградов, О.О.Реформатський [96, с. 4; 410, с. 384-400; 438]), інші вчені на ґрунті детального розгляду семантики мн. і, встановлюючи закономірності значної регулярності та передбачуваності окремих значень, звужують склад таких іменників. Наприклад, будь-який об'єкт, що існує у вигляді пари симетричних елементів, у збірній множині набуває значення парності: *очі, вуса, руки, плечі, ноги, гантелі, гирі* та ін. [504, с. 114, 117, 119 і далі].

⁵⁵ Розглядаючи особливості словозміни та словотворення в російській мові, Д.М.Ушаков форми типу *рука, руку, рукою* кваліфікує як окремі слова, підкреслюючи: "Різними словами є..., наприклад, *рука, руку, руки, пищу, пишеш, писать*, тому що відмінна формальна приналежність внесла в значення основи різні видозміни" [484, с. 68], що перегукується з твердженнями П.Ф.Фортунатова про словотвірний статус форм числа іменників, кличного відмінка [488, т. 2, с. 313-314].

⁵⁶ Незважаючи на аргументацію П.А.Соболевою ідентичності флексій форм множини та слів типу *pluralia tantum* ("Ці флексії позначають складну складність (сложносоставность), тому неможливо визнати за ними роль передачі значення одиниць..." [440, с. 158]), переконливішим видається твердження А.А.Залізняка [205, с. 57-59] про омонімію форм однини і множини у названих іменників, розчеплення якої відбувається на семантико-синтаксичному рівні.

⁵⁷ Непоодинокими є випадки кваліфікації парадигматики іменників *pluralia tantum* як площини, в якій перетинаються і дискретність (у семантичному плані), і "дефектність" (у власне-формальному плані) (див. також: [615, р. 441-448]).

⁵⁸ Відома дискусія про семантику відмінка [282, с. 41-45; 283; 329, с. 1-4] істотно не заперечила традиційних підходів до аналізу відмінкових форм, при цьому акцентувалась увага на необхідності врахування функціональної специфікації МФ відмінка. В результаті врахування семантичного, функціонального та структурного аспектів відмінка було запропоновано його тлумачення як категорії якісно-функціонального вияву предмета [321, с. 93]. Такий підхід є свідченням опосередкованої мотивованості ГЗ відмінка: "...відмінок має значення лише в тому випадку, якщо він виконує певну функцію у складі одиниць вищого рівня" [245, с. 7].

⁵⁹ Е.Бенвеніст з приводу генезису родового відмінка в індоєвропейських мовах зауважує: "У розглядуваній (латинській. - А.З.) вживання генетива в результаті транспозиції збігаються два протилежних відмінки: акузатив - додаток перехідного дієслова і номінатив - підмет неперехідного дієслова... Ми приходимо до думки, що цей гене-

тив, який походить із транспозитивних номінатива або акузатива, дає модель генетивного відношення взагалі...Усі вживання генетива зумовлені цим головним відношенням, за своєю природою синтаксичним, що у функціональній ієрархії підпорядковує генетив номінативу й акузативу" [48, с. 47].

⁶⁰ У речень, які утворюють перифразу, наявний один і той самий денотат. Так, у перифразі (1) *Хтось продав хату* і (2) *Продана хата* денотатом виступає єдина ситуація, що складається з двох поєднаних у часі і просторі подій, пор.: *Хтось запалює будинок* і *Будинок загоряється*. Але взяті окремо ці речення мають кожне власний денотат і самих предикатів (*продавати* й *купувати*; *запалювати* й *загорятися*). "Перифраза, або система перифраз..., є певне рівняння, в якому речення, що мають кожне власний денотат, прирівнюються і співвідносяться із спільним новим денотатом - відповідною ситуацією. Щодо сигніфікатів, смислів речення, які утворюють перифразу, то вони... різні" [454, с. 130].

⁶¹ На підставі омонімії МФ кличного відмінка серед іменників с.р. та у формі мн. М.Затовканюк робить висновок про дефектність його категоріально-морфологічного апарату. Такий висновок більше прийнятний для російської мови і менше для української, тому що серед генетично первинних репрезентантів позиції суб'єкта реалізація кличного відмінка є експонентно маркованою [203, с. 150].

⁶² На ґрунті аналізу конструкцій певної семантики В.В.Виноградов, А.А.Залізник виділили "рахований" відмінок (*три ряда, следа, часа, шага* і под. [98, с. 245; 205, с. 46-48]), що є не зовсім переконливим у силу відсутності формалізації названого значення.

⁶³ Комплексний критерій щодо аналізу відмінкових форм застосував Ф.де Соссюр, який підкреслив, що різні форми іменника об'єднуються в єдину парадигму відмінювання лише завдяки пов'язаності з певними функціями, які властиві і закріплені за цими формами, водночас ці функції репрезентовані в морфології, тому що вони асоціюються з певним звуковим комплексом [445, с. 168]; пор. думки Н.Райтера, Є.В.Чешко, І.І.Ревзіна, М.Я.Плющ про співвідношення морфологічного й синтаксичного рівнів у категорії відмінка у слов'янських мовах; розмірковування І.Р.Вихованця про перетин морфологічної, синтаксичної і семантичної площин у МК відмінка української мови [103, с. 54-57; 387, с. 3; 403, с. 88-96; 508, с. 453-457; 629, с. 357-372].

⁶⁴ Відштовхуючись від контекстуального аналізу відмінків, Ю.С.Степанов робить висновок: "Всі три граматичних відмінки - Н.в., З.в., Р.в. утворюють найбільш давню і стійку підсистему індоєвропейських відмінків, пов'язану із самим становленням номінативного

ладу індоєвропейських мов із передбачуваного раніше активного" [453, с. 67], підтверджуючи тим самим висновок Є.Куриловича [279].

Серед безпосередньо пов'язаних з дієсловом придієслівних членів розрізняють субстантивні елементи - аргументи (суб'єкт, об'єкт, знаряддя, засіб та ін., вираженні іменником), сирконстанти (несубстантивні обставини, вираженні прислівниками, або обставини, репрезентовані аналітичними сполуками типу "аналітична синтаксична морфема + відмінкова форма іменника") і предикативи (компоненти іменного складеного присудка). Кожен розряд членів речення бере участь у відповідному типі стосунків: суб'єкт-підмет у предикативному, сирконстанти - у сирконстантному, об'єкт - у комплементарному і под.

Залежно від того, як визначається семантика (категоріальне значення) тієї чи іншої форми, система дієслова може репрезентуватись по-різному. Найчастіше питання виникають щодо включення/невключення дієприкметників, дієприслівників, форм типу *хлюп, скік, хар* до дієслівної парадигматики.

Щодо визначення семантичного інваріанта МК виду дієслова існує величезна кількість наукової та науково-методичної літератури. Найпоширенішим було тлумачення видів дієслова як еквіполентної опозиції на початку ХХ ст., сучасна лінгвістика кваліфікує співвідношення док. і недок.в. як привативну опозицію. Семантичним інваріантом опозиції видів дієслова вважають: 1) закінченість (док.в.) // незакінченість (недок.в.) (Ф.Міклошич, О.О.Шахматов, В.О. Богородицький, Дж.Лайонз); 2) результативність (док.в.) // нерезультативність (недок.в.) (С.О.Карцевський, І.П.Мучник); 3) точність (док.в.) // лінійність (недок.в.) (К.Бругман, А.Мейє, А.Мазон, О.М.Пешковський); 4) граничність (док.в.) // неграничність (недок.в.) (В.В.Виноградов, К.О.Земська, М.В.Панов, О.М. Тихонов); 5) цілісність (док.в.) // нецілісність (недок.в.) (Л.П. Размусен, Ем.Чорний, Ф.де Соссюр, А.Достал, Р.Ружичка, Ю.С.Маслов, О.В.Бондарко, М.О.Шелякін, В.М.Русанівський, І.Р.Вихованець, В.В.Іваницький); 6) комплексність (док.в.) // некомплексність (недок.в.) [419, с. 215-220]; 7) означеність, окресленість (док.в.) // неозначеність, неокресленість (А.В.Таппе, П.І.Іспанський). Найбільш прийнятним і поширеним є визначення семантичної структури МК виду дієслова як польової, центр якої становлять ознаки комплексності / некомплексності, цілісності / нецілісності, точності / лінійності. Семантичним інваріантом док.в. інколи вважають значення "почати", що тлумачиться як "не існувати в певний момент часу, в один із наступних моментів існувати" (див.: [130, с. 107]). У цьому випадку мається на увазі ланцюжок однотипних мікроситуацій у межах макроситуації, що іменується дієсловом недок.в. Загалом виявляється, що "почати" // "існувати в кожний із наступних моментів" виступає семантичним інваріантом і перебуває в основі видової опозиції дієслова

в українській мові. Навколо цього інваріанта групуються різноманітні часткові значення (пор.: сумарне значення док.в., узагальнено-фактичне, постійно-безперервне, обмежувально-конкретне, потенційне значення недок.в.) обох видів, у свою чергу, площина семантичного інваріанта членується на цілий ряд нерівномірних спектральних площин, об'єднуючим елементом серед яких виступає також точність / лінійність дії (див.: [198]).

У лінгвістичній літературі існує думка про те, що зворотні дієслова мають безпосереднє відношення до стану і співвідношення зворотних/незворотних форм дієслова - головний засіб вираження категорії стану. Ця концепція закріпилася у мовознавстві з 1899 року після статті П.Ф.Фортунатова, що є своєрідним розвитком міркувань Ф.І.Буслаєва, який розмежовував перехідні й неперехідні дієслова, кваліфікуючи їх як відповідні стани дієслова ([84]; пор. подібні думки О.Б.Шапіро [514]).

Розглядаючи статус головного значення минулого недокона-ного, М.С.Поспелов зазначає: "Головне часове значення минулого недоконаного, значення *імперфекта* (курсив наш. - А.З.) є значення безпосереднього відтворення минулого як процесу, не приуроченого до певного проміжку часу і не пов'язаного якими-небудь стосунками з теперішнім. Це значення виявляється... видно-часовим, тому що лише шляхом абстрагування його можна відірвати від видового значення недоконаності. В імперфекті відображається або зображується недиференційоване минуле, минуле як таке, як ряд моментів на відміну від минулого недоконаного в аористичному значенні, яке констатує і реєструє окремі факти минулого" [396, с. 56-57]. Минулий час недок.в. в імперфектному значенні, позначаючи дію, що мала перебіг у минулому у повному відзосередженні від теперішнього моменту, не диференціюється на індикативний і релятивний план, оскільки на перший план виступає репродуктивний, безпосередньо-зображальний відтінок значення.

Перехід із теперішнього моменту до майбутнього є не просто зміною відтінків часового значення, оскільки внаслідок нездійсненості майбутнє завжди характеризується певною мірою модальним відтінком і у "порівнянні з теперішнім і минулим, що виражають дійсність, майбутній, який позначає можливість, ймовірність, очікування і т.ін., являє собою спосіб" [279, с. 143]. Деяко іншого погляду дотримуються О.В.Добіаш, М.С.Поспелов, для них навіть часткове включення семантики майбутнього до плану теперішнього, що цілком усвідомлюється мовцем, надає забарвлення теперішньому семантики нерозкритості на противагу теперішньому з включеною семантикою минулого плану, який є теперішнім розкритим (див.: [161, с. 143; 396, с. 87-88]).

71 У давньоруській мові існували лише складні форми майбутнього часу, поділяючись на дві групи. Поспозитивними елементами в першій групі були інфінітиви, у другій - імена, в тому числі дієприкметники на -лї. У першій групі допоміжними (препозитивними) виступали особові форми дієслів *имати, хотїти, начати*. Не втрапивши повністю свого ЛЗ, вони не лише відносили дію до майбутнього плану, а й надавали їй різних смислових відтінків. Дієслово *имати* (*имать, имаши; имаши пахати* тощо) завжди передавало об'єктивну необхідність дії: *имать писати* "обставини змушують мене писати". У результаті різноманітних деривацій в українській мові на основі таких сполук утвердилися форми *маю писати* (повинен писати), *маю написати* (ідентичне значення з відтінком суб'єктивності); синтетичні форми *писатиму, пишеш, пишете* // *писатимемо, пишете, пишуть* є результатом поєднання інфінітива з постпозитивними формами давньоруського дієслова *имати*.

У всіх складних формах часу в давньоруській мові віднесеність названої дії до меж майбутнього відбувається завдяки ЛЗ допоміжного дієслова *имати писати, начати писати* та ін. Це відбувається тому, що названі ними дії не мисляться в момент мовлення, вони сприймаються як такі, що будуть виконані після повідомлення про них. В усіх поєднаннях з *имати, хочи* тощо зберігається найхарактерніше і найспецифічніше в дії - її процесуальність. Уживання *боуду* в ролі допоміжного дієслова для витворення форм майбутнього часу пов'язане з *видовою* диференціацією. А.Мейє зазначає, що в старослов'янській мові форма *jestь* - це форма теперішнього док., яка протистоїть формі теперішнього недок. Очевидно, аналогічна опозиція цих форм простежувалась і в давньоруській мові. Правда, *боуду* осмислилося як позначення майбутньої дії і в поєднанні з дієприкметниками на -лї, в яких зберігся ще характерний для дії відтінок процесуальності [321, с. 166]. У цій моделі став утворюватись майбутній док., основним значенням якого була власнерезультативна дія: *боуду писаль* = *обов'язково напишу* [194, с. 45-46].

У болгарській мові, навпаки, спостерігається перетворення допоміжного дієслова *xosta* в частку *ще // же // те*, внаслідок чого досягалось уникнення надлишкового узгодження в особі та числі, пор. розвиток цих конструкцій в сербській мові, в якій подібно до української, не було дублювання: *писану, писане*.

А.М.Ломов мотивує це самим планом майбутнього, який існує лише у свідомості. Тому для його відображення немає потреби детально відтінювати всі елементи, досить самої вказівки на динаміку ситуації, в межах якої відбуватимуться події. Недок.в. просто констатує факт дії, що планується суб'єктом до здійснення ([294, с. 83; пор.: [317, с. 4-44]).

Інші дослідники [305] нечасте вживання недок.в. у плані майбутнього для позначення процесу пояснюють домінуючою спрямованістю людської свідомості на сучасному етапі до минулого. Такий погляд є досить суперечливим, хоча він знаходить своє підтвердження у прагматичних закономірностях мовленнєвого акту і презентації стосунків між явищами (предметами) об'єктивного світу засобами мови. І все ж інтерпретації МФ недок.в. із значеннями прогнозованості дії зумовлюються їх співвідношенням із свідомістю мовця, який і визначає статус самої дії, її перебігу.

Можливість як складник категорії модальності реалізується різноманітними засобами. Модальність можливості доконаного теперішнього при заміні теперішнім недоконаним трансформується у значення узагальненого вміння як ознаки суб'єкта (*Він грає в шахи; Хлопець співає* = *Він уміє грати в шахи; Хлопець уміє співати* тощо). Таке значення інколи називають "теперішнім потенціальним", але воно швидше є не модальним, а характеризуючим. Пор., наприклад, форми минулого часу - *Він знаходить / знаходив його будь-де*, але *Він знайде його будь-де* при віднесеності до плану минулого трансформується у *Він знайшов би його будь-де / Раніше він знайшов би його будь-де, а зараз не знайде ніколи*. Актуалізація ознак теперішнього у формі теперішнього-майбутнього, що презентують себе у модальності можливості, виявляється у контекстах двох різновидів: заперечення можливості досягнення результату спрямованої дії або можливості очікуваної дії в момент мовлення (*ніяк не знайду / не можу знайти / не знаходжу зошита* - теперішній (у ситуації пошуку); *не знайшов / не міг знайти* - минулий; *не знайду / не можу знайти* - майбутній; *ніяк не зрозумію вас / не розумію вас* (у ситуації намагання зрозуміти); *стоїть і не ворухнеться / не ворухнеться* (у момент мовлення). Тут ознака теперішнього посилюється запереченням можливості (імпліцитної ознаки майбутнього), співвіднесеної з моментом мовлення (частка *ніяк*).

Окремі лінгвісти зараховують такі приклади до теперішнього потенційного неактуального, адже "момент мовлення стосується не процесу здійснення дії, а вираження неможливості її здійснення" [60, с. 221]. Конкретність теперішнього не обов'язково пов'язана з процесністю, модальність "можливості/неможливості" в теперішньому має не лінійний характер (спочатку можливість, а потім дія), а характер злитості, цілісності, поєднання з дією.

Констатація відсутності бажаної дії при самому акті спілкування також пов'язана з функціонуванням форм теперішнього у значенні теперішнього-майбутнього, причому тут є суттєвим непрямоспонукальний підтекст: *Що ж ви не запрошуєте нас до столу? Чому ви не озиваєтесь, я кричу, кричу?* [Черемшина, 1971, т. 1, с. 237].

⁷⁴ Всі дієслівні форми, що виражали дію реально здійснювану, мали ознаку "дійсності"; ті ж, які виражали дію мислиму, бажану, нереальну у цей час або залежну від виконання іншої дії, мали ознаку "недійсності". До форм, що мали ознаку "дійсності", у давньоруській мові належали форми минулих часів (аорист, імперфект) і форми теперішнього-майбутнього часу. А те, що інколи в дослідженнях з історичної граматики вважається формами, які передають значення умовності та наказовості нерозчленовано, мало ознаку "недійсності". Це стало вирішальним при запереченні приналежності імперативних форм до МК способу, а К.С.Аксаков серед МФ способу розрізняє лише дійсний і наказовий спосіб, вважаючи, що умовність і бажаність є "не що інше, як відтінки до власне-наказового і разом з ним утворюють три види того самого способу" [15, с. 456]. Погляд К.С.Аксакова своїм ґрунтом має аналіз структури МК способу дієслова, запропонований М.В.Ломоносовим [295, с. 305], М.І.Гречом [141, с. 118]. Подібні міркування щодо структури способу висловлює і Н.Ю. Шведова, заперечуючи морфологічний статус умовного способу і вважаючи його "власне-синтаксичним утворенням" [521, с. 27].

Кількість і характер вищелюваних значень способу, специфіка їх вираження часто не мають значення. Так, в окремих дослідженнях мова йде про питальний (=інтеррогатив), гіпотетичний (=дебітив), допустовий (=пермісив), досягальний (=супін), бажальний (=оптатив), дубітативний, бажально-ймовірний, заборонювальний (=прохібітив), ірреальний, недійсний, небажаний, заперечувальний, спонукальний (=юсив), наказово-передбачувальний, потенційний (=потенціаліс), попереджувальний (=пермісив), умовний (=кон'юнктив), вмовлювальний = умовлювальний (=когортатив), умовно-бажальний (=кондиціоналіс), емпатичний та інші способи (див. також: [499, с. 40]).

Ф.І.Буслаєв відносив до імперативних форм лише аналітичні сполуки, М.С.Трубецької вважав імперативними і синтетичні й аналітичні форми, В.В.Виноградов дотримується погляду, згідно з яким форми І-ї особи є імперативними лише семантично і тому до імперативної парадигми не входять, О.В.Ісаченко констатував семантичну специфіку таких форм, в основі якої знаходиться не наказ, а спонукування, тому ці форми лише наближаються до імперативних, компонентами спонукальної парадигми форми типу *хай зроблю, нехай заспіваю* вважав Р.Якобсон.

О.В.Бондарко взагалі констатує синкретичний характер форм 3-ї особи однини або множини і зауважує: "Своїми одними ознаками вони наближаються до основних форм імператива, а іншими - відрізняються від них, зокрема спонукування в даному випадку не звернене до особи (предмета - суб'єкта дії (Пусть стол останется здесь та ін.)), при таких аналітичних конструкціях нормою виступає

наявність підмета. Ці конструкції, таким чином, лише прилягають до парадигми наказового способу, але не можуть розглядатися як її повноправні члени" [58, с. 218]. Найбільш крайній погляд на статус аналітичних конструкцій 3-ї особи у структурі імператива репрезентовано у працях Р.В.Пазухіна, який позбавляє їх права бути компонентами парадигми імператива. За його словами, "вислови типу рос. пусть он придет недостатньо спеціалізовані для включення їх до парадигми імператива. Вони вміщують неімперативні дієслівні форми, які зберігають функції і значення відповідних неімперативних категорій" [374, с. 89].

⁷⁸ Своєрідним у цьому плані є виділення М.І.Гречом "неозначеного способу", що за своїм статусом дорівнює називному відмінку іменника і кваліфікується як дієслівний "номінатив". Розмежування двох способів морфологічного плану було похідним самої концепції, визначальним пунктом якої було тлумачення дієслова та його відношення до предмета мовлення, що може бути "розповідним" або "наказовим" ([141; пор.: [98, с.472; 474 і далі]).

М.П.Некрасов схилився до думки про наявність у російській мові лише двох форм дієслова - іменникової (інфінітив) й особової (відмінювані форми дієслова), підкреслюючи тим самим, що в ній взагалі немає морфологічно виражених форм способу [352, с. 101-102].

⁸⁰ Виділення тих чи інших способів, крім морфологічно закріплених, завжди ґрунтується на відповідних синтаксичних конструкціях, які ніякою мірою не можна вважати стійкими. Цікавим у цьому плані є вирішення В.В.Виноградовим виняткових форм з волюнтаривною семантикою, кваліфікованих ним як "ембріон особливого, волюнтаривного способу", що позначає "дію минулу, стрімку, миттєву, яка уявляється раптовою, немотивованою актом волі діючої особи" [98, с.488]. Тим самим кількість таких форм способу обмежується колом дієслівних лексем відповідної семантики, пор.: *Тільки набрав швидкість, як раптом нога посковзнулась, візьми та й впади і вже не встань просто так* [Тютюнник, 1966, с. 236]; *Щоб він віддав комусь за виповнення оцього буденного прагнення, та ніхто ніколи не допоможе йому у цій біді. Це означало б просто припрись у таку годину* [Івченко, 1990, с. 780] та ін.

⁸¹ Про це переконливо зауважує І.Р.Вихованець: "Форми умовного способу від впливом контексту інколи настільки видозмінюють властиве їм гіпотетичне значення, що воно переходить у сферу наказового способу" [103, с. 97]. Такий умовний спосіб є ознакою безсполучникових речень з умовно-наслідковими відношеннями (*Якщо ти би ти, Васю, до неї - їй би легше стало* [Земляк, 1972, с. 156]) і простих речень спонукальної семантики (*Пшла б ти до сосудів* [Йогансен, 1989, с. 45]). У таких і

го способу реалізують значення особи і можуть поєднуватися з елементом *хай*, що свідчить про потенційно-особовий статус МФ умовного способу. Серед власне-способових форм названі функції і самі структури посідають периферійну площину й є вторинними, витворюючи потенціал МФ умовного способу на рівні мовної системи.

⁸² Морфологічну особу слід відрізнати від синтаксичної та особовості як ознаки предикативності (див.: [97, с.254-294]). У зв'язку з цим деякі дослідники зауважують: "З нерозрізненням морфологічної і синтаксичної особи визначення категорії особи дієслова, які подаються у граматичних працях, не завжди відповідають сутності особи дієслова, а підмінюються визначенням синтаксичної особи як однієї з ознак предикативності" [68, с. 58].

Інфінітив характеризується семантико-синтаксичною репрезентацією особи. Ця дієслівна форма, за влучним висловом Л.Теньєра, "...посідає проміжну ланку між категорією дієслова і категорією іменника. Ця змішана категорія, середній член між цими двома категоріями" [463, с.433]. Подібні міркування висловлює І.Р. Вихованець, який акцентує увагу на ознаках, що наближають інфінітив, з одного боку, до іменника, а з другого боку, до дієслова [103, с.79-82].

⁸⁴ На підставі опозиції називного й кличного відмінка ряд лінгвістів схиляється до думки про послідовний характер ГК особи серед іменників [398, т. 1)2, с. 246] і також, що "у плані вираження особи в українській мові називний відмінок іменників 3-ї особи протиставляється кличній формі як носієві 2-ї особи" [284, ч. 1, с. 72-75]. Поряд з цим відстоюється теза про необґрунтованість думки щодо наявності ГК особи серед іменників: "Твердження про граматичну категорію особи в іменниках викликає сумнів, бо клична форма в українській мові властива не всім іменникам, а лише назвам осіб, тварин та деяких предметів та абстрактних понять (частіше персоніфікованих) чоловічого і жіночого роду і лише в однині, крім того, паралельно до кличної форми у ролі звертання вживається і форма називного відмінка однини" [68, с. 53]. Останнє твердження видається не зовсім коректним через те, що наведені форми виступають кличними у мовленні, а на рівні системи мови вони є омонічними до форм називного. Все це ще раз (поряд із симетричними формами особових займенників) переконує в наявності категоріальних значень особи серед іменників, які, власне, й визначають особливості формування функціонально-семантичної парадигматики цілого ряду МФ, зокрема роду і под.

⁸⁵ Пор. думку А.Мейє, Е.Бенвеніста про необов'язковість значення особи для дієслова. Особа обов'язково виражається в реченні, але якими засобами - це питання структури мови. У багатьох мовах воно реалізується флексією, тому й стверджують, що дієслово змінюється за особами, в інших мовах дієслово не змінюється за осо-

бами, не реалізує категорії особи, а в реченні особа реалізується займенниками або іменниками [48, с. 174].

⁸⁶ Термінологічне окреслення дієслів з послідовною аналітичністю вираження ГЗ виду досі у лінгвістиці належить до дискусійних. Показовим у цьому плані є підхід до них С.Карцевського, що розглядає їх як дієслова "неозначеного виду" ([607, с. 14-15]; пор.: [635, S. 627-644; 647, р. 143-160]), а А.Беліч надає перевагу кваліфікації цих дієслів як таких, що набувають значення виду тільки за умов їх вживання [42, с. 11]. У подальшому дослідженні більшість мовознавців схилялась до думки про двовидовість таких дієслів, визначаючи при цьому їх коло (див.: [98, с. 406-410; 351, с. 130]). Зосередження уваги на двовидовості дієслів нашою увагою на думку про потенційну здатність дієслівної форми розчіплюватися на синтаксичному рівні для вираження певної семантики. Такі дієслова на віртуальному рівні вміщують дві форми виду, тому їх слід кваліфікувати як дієслова з омонімією МФ виду. Подібна характеристика відбиває функціональну специфіку дієслівних лексем і послідовне розмежування видових форм на парадигматичному, синтагматичному і функціональному рівнях. Тлумачення дієслів типу *анексувати*, *анестезувати*, *амортизувати*, *технізувати* як двовидових не розкриває механізму розчеплення омонімічних форм виду на синтагматичному рівні, а спрямовує увагу на потенційну здатність лексеми виступати у значенні доконаного або недоконаного виду, в той час як ці значення є віртуально закріпленими за лексемою, визначаючи спектри її взаємодії у формально-парадигматичному і функціонально-семантичному плані, і лише актуалізуються на синтагматичному рівні внаслідок поєднання із ГЗ часу, способу і підпорядкованості завданням ситуативно-прагматичного плану. Більшість лінгвістів, розглядаючи склад таких дієслів, акцентують увагу на значній кількості лексем іншомовного походження [351; 415]. В.М.Русанівський до спільнослов'янського фонду зараховує лексеми *любити*, *велити*, *женити*, *розслідувати*, а серед запозичених дієслів спиняється лише на лексемах з початковою літерою "а" [наводиться список у 23 слова], зауважуючи при цьому, що до таких дієслів належать "безпрефіксні дієслова іншомовного походження, що виражають дію, яка спрямована до певної мети" [415, с. 224]. Як виняток наводяться дієслова типу *адмініструвати*, *диригувати*, *шефствувати*, *вібрувати*, *прогресувати* та потенційна здатність окремих дієслів іншомовного походження щодо утворення формально позначеного недоконаного виду за допомогою суфікса "-овува-" [Там же].

⁸⁷ Аналогічне явище спостерігається у ряді випадків при кваліфікації функціонального плану тих чи інших дієслівних лексем. Так, розглядаючи статус прохібітива та превентива у структурі функціонально-семантичного поля наказовості, В.С.Храковський констатує їх закріпленість за відповідними дієсловами [498, с. 212-213]. Такі

дієслова формують еталонний тип речень, в яких виражається семантика превентивності, навколо них розташовуються різноманітні вторинні моделі. Через співвідношення з еталонним типом речення встановлюється його маркованість/немаркованість семантикою превентивності і відповідно входження/невходження до функціонально - семантичного поля наказовості у панораму його спектру превентивності. На підставі цього визначаються різноманітні варіації синонімічних зв'язків у системі МК.

У граматиці будь-які зміни відбуваються надзвичайно повільно, тому що процес динамізації та наступної редукції флективних форм є надто повільним, щоб виявити його на короткому історичному проміжку. Особливо показовим у цьому плані є розвиток і наступна еволюція ГФ на позначення абсолютного часу. Так, на кінець давньо-верхньонімецького періоду система дієслівних форм часу німецької мови збагачується складними формами із значенням минулого часу - перфектом і плюсквамперфектом. Аналогічні тенденції почасті виявляються у давньоруській мові в різні періоди її розвитку: у початковий період наявні сім форм часу - три для вираження часу перебігу дії за абсолютним виміром і чотири - за відносним. Подальша еволюція часових форм у давньоруській мові зумовлена функціонально - семантичною взаємодією форм часу і виду. У німецькій мові вже у середній період спостерігається завершення процесу граматикалізації перфекта і плюсквамперфекта, а в період переходу від середньовісньонімецького періоду до сучасної німецької мови відбувається становлення системи дієслівних форм майбутнього часу (див.: 588, S. 401-568; 650, S. 305-409).

Більшість лінгвістів аналітичні утворення, що виступають регулярним засобом репрезентації певної семантики, зараховують до фактів морфології. Так, В.В.Виноградов відносить утворення аналітичних форм слова до способів утворення форм слова поруч з афіксацією, звуковим чергуванням і місцем наголосу в слові [98, с. 35-36]. М.І.Стеблін-Каменський схиляється до думки, що аналітичні утворення є "синтаксичними" лише за формою, за значенням вони - "морфологічні", тому такі "морфологічні словосполучення природно віднести до морфології" [446, с. 121]. З цим перекаликається погляд В.М.Жирмунського, який стверджує, що аналітична конструкція є формою відповідного повнозначного слова і входить у систему його словозміни - "у так звану парадигму слова" (курсив наш. - А.З.) [182, с. 90].

З приводу потенційних можливостей МФ родового відмінка поєднуватися з прийменниками І.Р.Вихованець зазначає: "У сучасній українській літературній мові родовий відмінок вживається з великою кількістю прийменників - майже утроє більшою, ніж чотири непрямих відмінки разом узяті. Така велика продуктивність родового відмінка

щодо участі у прийменниково-відмінкових сполуках пояснюється утворенням нових прийменників переважно з адвербіалізованих відмінкових або прийменниково-відмінкових форм, що зберігають попереднє найприродніше для субстантива поєднання з родовим відмінком (зовнішній, не пов'язаний із сутністю прийменникової системи, фактор)" [101, с. 101]. Тим самим акцентується увага на поліфункціональності МФ родового відмінка, яку можна пояснити її генезисом. Розглядаючи це питання, Е.Бенвеніст підкреслює: "У... вживанні генетива в результаті транспозиції збігаються два протилежних відмінки: акузатив - додаток перехідного дієслова і номінатив - підмет неперехідного дієслова... Ми приходимо до думки, що цей генетив, який походить із транспонованих номінатива або акузатива, дає "модель" генетичного відношення взагалі... Всі вживання генетива зумовлені цим основним відношенням, за своєю природою синтаксичним, котре у функціональній ієрархії підпорядковує генетив номінативу й акузативу" [48, с. 163-164]. Цю думку, авторство якої належить Є.Куриловичу, розвиває Ю.С.Степанов [453, с. 34-52]. На функціональний статус родового відмінка істотно впливають форми знахідного і називного відмінків і в сучасній українській мові, з якими перша пов'язана транспозитивними відношеннями.

З приводу взаємодії імені і дієслова в лінгвістиці висловлюються різноманітні думки (пор.: [233; 235; 463; 506]). Іменники й дієслова у структурі речення вступають у відношення додатковості, з цього приводу зазначається, що "дієслово й іменник - це насамперед певна єдність протилежностей, які можуть існувати лише як частини цієї єдності, лише в межах її" ([274, с. 3]; див. також: [198]).

Основу такого погляду становить широке розуміння парадигми як концепта в загальній "філософії мови" [412, с. 354-355].

Існує думка про те, що в генезисному плані дієслово (глотогенетична гіпотеза) - це колишне ім'я, яке внаслідок різноманітних перетворень, головним чином приєднання особових субстантивів, що перетворилися в особові закінчення, сформувало дієвідмінювання, пор. англ. *he loved / thou loved / I loved i they loved / you loved / we loved*; брет. *heñ a gaz / te a gaz / me o gaz i a gaz / c'honi a gaz / ni a gaz* (приклади взяті з [463 с. 151-152]). Так, Л.Теньєр стверджує: "Злиття з дієсловом особового субстантива-підмета є... одним із найзвичайніших способів, за допомогою яких мови ровинули свої системи префіксів, афіксів або особових значень, тобто своє дієвідмінювання" [463, с. 152]. Отже, власне-особові й потенційно-особові форми становлять цілісну парадигму, в першій площині провідна роль належить особовим флексіям, в другій - аналітико-синтаксичним префіксам, що спрямовані на розчеплення омонімічних форм. Взаємодія між підметом і присудком є двовимірною: по-перше, дієслово у своїй морфемній структурі вміщує позицію

першого аргумента з його синтаксичною функцією, на що вказує особове закінчення; по-друге, назв. спрямований на відповідну особову форму. У формах минулого, давноминулого часу спостерігається віртуально-парадигматична нейтралізація особової позиції з посиленням родової опозиції, що зумовлено трансформацією дієприкметника в позицію відмінкованого дієслова з відповідною синтаксичною спеціалізованістю. Підпорядкованість структури двоскладного речення з експлікованою або імплікованою позицією першого аргумента законам компресії зумовлює функціонування форм минулого/давноминулого часу як репрезентантів двох позицій. Потенційна здатність таких форм на віртуальному рівні мовного знака і в компресованому реченні поєднуватись з будь-якою особою свідчить про їх співвідносність з предметною семантикою імені і відбиває їх підпорядкованість грамемам особи/несоби іменника.

За ознакою єдності ознаки (в аспекті нерахованості) твірні дієслова і прикметники перебувають значно ближче до абстрактних іменників, ніж власне-іменники. Ця єдність найбільшою мірою пізнається у перетині їх інтенціоналів, домінуванні останніх над екстенціоналами.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Авилова Н.С. Вид глагола и семантика глагольного слова. - М.: Наука, 1976. - 328с.
2. Агрель С. О способах действия польского глагола // Вопросы глагольного вида / Под ред. Ю.С.Маслова. - М.: Изд-во иностр. лит., 1962. - С. 35-39.
3. Агрикола З. Микро-, медио- и макроструктуры как содержательная основа словаря // Вопр. языкознания. - 1984. - №2. - С. 72-82.
4. Адмони В.Г. О многоаспектно-доминантном подходе к грамматическому строю // Вопр. языкознания. - 1961. - №2. - С. 42-52.
5. Адмони В.Г. О "портативности" грамматических структур // Морфологическая структура слова в языках различных типов. - М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1963. - С. 173-179.
6. Адмони В.Г. Основы теории грамматики. - М.; Л.: Наука, 1964. - 105 с.
7. Адмони В.Г. Структурно-смысловое ядро предложения // Члены предложения в языках различных типов. - Л.: Наука, 1972. - С. 35-50.
8. Адмони В.Г. Статус обобщенного грамматического значения в системе языка // Вопр. языкознания. - 1975. - №1. - С. 39-54.
9. Адмони В.Г. Структура грамматического значения и его статус в системе языка // Структура предложения и словосочетания в индоевропейских языках. - Л.: Наука, 1979. - С. 6-36.
10. Адмони В.Г. Нулевая связка, связочный глагол и грамматика зависимостей // Вопр. языкознания. - 1983. - №5. - С. 34-42.
11. Адмони В.Г. Грамматический строй как система построения и общая теория грамматики. - Л.: Наука, 1988. - 240 с.
12. Акимова Г.Н. Новые явления в синтаксическом строе современного русского языка. - Л.: Наука, 1982. - 130 с.
13. Акимова Т.Г. Бенефактивность и способы ее выражения в английских императивных высказываниях // Императив в разнотипных языках: Тезисы докладов конференции: Функционально-типологическое направление в грамматике. Повелительность. - Л.: Наука, 1988. - С. 77-80.
14. Аксаков К.С. О русских глаголах. - М., 1855. - 116 с.
15. Аксаков К.С. Опыт русской грамматики // Полн. собр. соч. - М., 1880. - Т. 3. Соч. филол. - Ч. 2. - 470 с.
16. Алисова Т.Б. Очерки синтаксиса итальянского языка: Семантическая и грамматическая структура простого предложения. - М.: Изд-во Моск. ун-та, 1971. - 293 с.

17. Андерш Й.Ф. Семантична структура безприйменникового давального відмінка в чеській і німецькій мовах. - К.: Наук. думка, 1975. - 134 с.

18. Андерш Й.Ф. Про співвідношення інтенційної і валентної структур дієслова: На матеріалі української мови // Укр. мовознавство. - 1980. - Вид. 8. - С. 62-65.

19. Андерш Й.Ф. Типологія простих дієслівних речень у чеській мові в зіставленні з українською. - К.: Наук. думка, 1987. - 192 с.

20. Андреев В.Н. Знаменательные и служебные слова в русской речи // Журнал МНП. - 1895. - №9. - С. 42-67.

21. Апресян Ю.Д. Экспериментальное исследование семантики русского глагола. - М.: Наука, 1967. - 251 с.

22. Апресян Ю.Д. Лексическая семантика. - М.: Наука, 1974. - 367 с.

23. Апресян Ю.Д. Принципы описания значений граммем // Типология конструкций с предикатными актантами. - Л.: Наука, 1985. - С. 61-65.

24. Арбатский Д.И. Значения форм множественного числа имен существительных в современном русском литературном языке: Автореф. дис... канд. филол. наук. - М., 1954. - 16 с.

25. Арутюнова Н.Д. О значимых единицах языка // Исследования по общей теории грамматики. - М.: Наука, 1968. - С. 58-116.

26. Арутюнова Н.Д. Положение имен лица в русском синтаксисе // Изв. АН СССР. Сер. лит. и яз. - 1975. - №4. - С. 341-350.

27. Арутюнова Н.Д. Предложение и его смысл. - М.: Наука, 1976. - 382 с.

28. Арутюнова Н.Д. Типы языковых значений: Оценка. Событие. Факт. - М.: Наука, 1988. - 340 с.

29. Ахманова О.С. и др. О точных методах исследования языка. - М.: Изд-во АН СССР, 1961. - 256 с.

30. Бабайцева В.В. Система членов предложения в современном русском языке. - М.: Просвещение, 1988. - 160 с.

31. Бабалян Н.Н. Категория лица глагола в современном русском языке. - М.: Изд-во Моск. ун-та, 1953. - 192 с.

32. Баклушин А.В. Аналитичность и флективность в системе и тексте (на материале немецкого языка). - Иркутск: Изд-во Иркутск. ун-та, 1989. - 184 с.

33. Балли Ш. Общая лингвистика и вопросы французского языка. - М.: Изд-во иностр. лит., 1955. - 416 с.

34. Бархударов Л.С. К вопросу о бинарности оппозиций и симметрии грамматических систем // Вопр. языкознания. - 1966. - С. 97-110.

35. Баудер А.Я. Части речи - структурно-семантические классы слов в современном русском языке. - Таллин: Валгус, 1982. - 170 с.

36. Бевзенко С.П. Исторична морфологія української мови: Нариси із словозміни та словотвору. - Ужгород: Закарп. обл. кн.-газ. вид-во, 1960. - 415 с.

37. Бедняков А.С. Явления переходности в грамматических категориях в современном русском языке // Рус. яз. в шк. - 1941. - №3. - С. 28-31.

38. Безпояско О.К. Іменні граматичні категорії (Функціональний аналіз). - К.: Наук. думка, 1991. - 172 с.

39. Белић А. О употреби времена у српскохрватском језику // Јужнословенски филолог. - Београд, 1926-1927. - Кн. 6. - С. 27-53.

40. Белић А. О синтаксичком индикативу и "релативу" // Symbolae grammaticae in honorem Joannis Rozwadowski. - Cracoviae, 1928. - Vol. 2. - P. 47-55.

41. Белић А. О двојини у словенским језицима. - 13 изд. - Београд: Српска Академија, 1932. - 202 с.

42. Бели А. О глаголима са два вида // Јужнословенски филолог. - 1955. - XXI. - Књ. 1-4. - С. 7-32.

43. Белић А. О језичко природи и језичком развитуку: Лингвистичка испитивање. - Књ. 1. - Београд: Полит, 1958. - 358 с.; Књ. 2. - Београд: Научно дело, 1959. - 184 с.

44. Белић А. О славянском глагољном виде // Вопросы глагольного вида / Под ред. Ю.С.Маслова. - М.: Изд-во иностр. лит., 1962. - С. 213-217.

45. Белић А. Историја српскохрватског језика. - Београд: Научна книга, 1965. - Књ. 2. - Св. 2. Речи са конјугацијом. - 212 с.

46. Белоусова Е.А. К проблеме залога в современном русском языке // Структурная и прикладная лингвистика. - Л.: Изд-во Ленингр. ун-та, 1983. - С. 33-47.

47. Белашапкина В.А. Синтаксис // Современный русский язык / Под ред. В.А. Белашапкиной. - М.: Высш.шк., 1981. - С. 363-366.

48. Бенвенист Э. Общая лингвистика. - М.: Прогресс, 1974. - 447 с.

49. Березин Ф.М., Головин Б.Н. Общее языкознание. - М.: Просвещение, 1979. - 416 с.

50. Бехерт И. Эргативность как исходный пункт изучения прагматической основы грамматических категорий // Новое в зарубежной лингвистике. - 1982. - Вып. 11. - С. 411-431.

51. Блумфилд Л. Язык. - М.: Прогресс, 1967. - 606 с.

52. Богородицкий В.А. Общий курс русской грамматики. - 5-е изд. - М.: Соцэкгиз, 1935. - 354 с.

53. Бодуэн де Куртенэ И.А. Лингвистические заметки: 1. О связи грамматического рода с мирозерцанием и построением людей, говорящих языками, различающими род // Журнал МНП. - 1900. - СССРХХI [331]. - С. 367-370.

54. Бодуэн де Куртенэ И.А. Избранные труды по общему языкознанию: В 2 т. - М.: Изд-во АН СССР, 1963. - Т. 1. - 384 с.; Т. 2. - 392 с.

55. Болдырев А.В. Рассуждение о глаголах // Труды Общества любителей российской словесности. - 1812. - Ч. 2. - С. 65-84.

56. Бондарко А. В. Вид и время русского глагола (значение и употребление). - М.: Просвещение, 1971. - 239 с.

57. Бондарко А.В. Грамматическая категория и контекст. - Л.: Наука, 1971. - 112с.

58. Бондарко А.В. Теория морфологических категорий. - Л.: Наука, 1976. - 254 с.

59. Бондарко А.В. Грамматическое значение и смысл. - Л.: Наука, 1978. - 173 с.

60. Бондарко А.В. Принципы функциональной грамматики и вопросы аспектологии. - Л.: Наука, 1983. - 207 с.

61. Бондарко А.В. Функциональная грамматика. - Л.: Наука, 1984. - 173 с.

62. Бондарко А.В. К истолкованию понятия "функция" // Изв. АН СССР. Сер. лит. и яз. - 1987. - Т. 46. - №3. - С. 195-207.

63. Бондарко А.В. О значениях видов русского глагола // Вопр. языкознания. - 1990. - №4. - С. 5-24.

64. Бондарко А.В., Буланин Л.Л. Русский глагол. - Л.: Просвещение, 1967. - 192 с.

65. Борковский В.Н., Кузнецов П.С. Историческая грамматика русского языка. - М.: Изд-во АН СССР, 1963. - 512 с.

66. Боровлев А.А. Функционально-семантические характеристики категорий вида и времени // Вестник Ленингр. ун-та. Сер. 2. История, языкознание, литературоведение. - 1991. - Вып. 1. - С. 57-65.

67. Бортэ Л.В. Проявление связей между частями речи в современном русском языке. - Кишинев: Штиинца, 1979. - 115 с.

68. Борщ Є.Г. Граматична особа і персональність // Мовознавство. - 1973. - №4. - С. 50-59.

69. Брагина А.А. Наблюдение над категорией рода в русском языке // Вопр. языкознания. - 1981. - №5. - С. 68-78.

70. Братко А.А., Кочергин А.Н. Информация и психика. - Новосибирск: Изд-во Новосибирск. ун-та, 1977. - 256 с.

71. Брехт Ричард Д. О взаимосвязи между наклоном и временем: синтаксис частицы бы в русском языке // Новое в зарубежной лингвистике. - 1985. - Вып. 15. - С. 101-117.

72. Брицын В.М. Синтаксис и семантика инфинитива в современном русском языке. - К.: Наук. думка, 1990. - 320 с.

73. Брусенская Л.А. Существительные pluralia tantum в структуре категории числа современного русского литературного языка // Рус. яз. в нац. шк. - 1990. - №3. - С. 3-8.

74. Буланин Л.Л. Трудные вопросы морфологии: Пособие. - М.: Просвещение, 1976. - 207 с.

75. Буланин Л.Л. Категория залога в современном русском языке. - Л.: Изд-во Ленингр. ун-та, 1986. - 86 с.

76. Буланин Л.Л., Князев Ю.П. Нейтрализация и привативность морфологических оппозиций // Вестник Ленингр. ун-та. Сер. 2. История, языкознание, литературоведение. - 1977. - Вып. 2. - С. 85-102.

77. Булатова Л.К. Еще о грамматическом статусе категории числа в русском языке // Проблемы структурной лингвистики, 1981. - М.; Наука, 1983. - С. 120-130.

78. Булаховський Л.А. Проблеми мовного розвитку // Зап. Харківського ін-ту нар. осв. - 1927. - Т. II. - С. 46-52.

79. Булыгина Т.В. Грамматические оппозиции (К постановке вопроса) // Исследования по общей теории грамматики. - М.: Наука, 1968. - С. 175-231.

80. Булыгина Т.В. Проблемы теории морфологических моделей. - М.: Наука, 1977. - 287 с.

81. Булыгина Т.В. Грамматические и семантические категории и их связи // Аспекты семантических исследований. - М.: Наука, 1980. - С. 320-355.

82. Булыгина Т.В. К построению типологии предикатов в русском языке // Семантические типы предикатов. - М.: Наука, 1982. - С. 7-85.

83. Бунина И.К. Система времен старославянского глагола. - М.: Изд-во АН СССР, 1959. - 160 с.

84. Буслаев Ф.И. Историческая грамматика русского языка. - М.: Учпедгиз, 1959. - 623 с.

85. Бэбби Л.К. К построению формальной теории "частей речи" // Новое в зарубежной лингвистике. - 1985. - Вып. 15. - С. 171-203.

86. Бюллер К. Теория языка // Звегинцев В.А. История языкознания XIX-XX вв. в очерках и извлечениях: В 2 ч. - М.: Просвещение, 1965. - Ч. 2. - С. 22-37.
87. Вакула В.Г. Категорія істот і неістот в українській мові: Дис... канд. філол. наук. - Запоріжжя, 1965. - 301 с. - Машинопис.
88. Ван-Вейк Н. О происхождении глагольного вида. - М.: Наука, 1972. - 302 с.
89. Вандриес Ж. Язык: Лингвистическое введение в историю. - М.: Соцэкгиз, 1937. - 410 с.
90. Васильев Л.В. Семантика русского глагола. - М.: Высш. шк., 1981. - 184 с.
91. Ваулина С.С. Эволюция средств выражения модальности в русском языке (XI-XVII вв.). - Л.: Изд-во Ленингр. ун-та, 1988. - 144 с.
92. Вежбицкая А. Дело о поверхностном падеже // Новое в зарубежной лингвистике. - 1985. - Вып. 15. - С. 303-341.
93. Вейнрейк Ж. Синтаксический анализ творительного падежа // Исследования по славянскому языкознанию: Сб. в честь 60-летия проф. С.Б.Бернштейна. - М.: Наука, 1971. - С. 129-139.
94. Венрейх У. О семантической структуре языка // Новое в зарубежной лингвистике. - 1970. - Вып. 5. - С. 163-249.
95. Веренк Ж. Глагольная валентность и номинализация // Russian Linguistics. - 1974. - Vol. 1. - P. 37-45.
96. Виноградов В.В. Об омонимии и смежных явлениях // Вопр. языкознания. - 1960. - №5. - С. 3-17.
97. Виноградов В.В. Избранные труды: Исследования по русской грамматике. - М.: Наука, 1975. - 560 с.
98. Виноградов В.В. Русский язык. Грамматическое учение о слове. - М.: Высш. шк., 1986. - 640 с.
99. Витгенштейн Л. Логико-философский трактат. - М.: Изд-во иностр. лит., 1958. - 133 с.
100. Вихованець І.Р. Синтаксис знахідного відмінка в сучасній українській літературній мові. - К.: Наук. думка, 1971. - 120 с.
101. Вихованець І.Р. Прийменникова система української мови. - К.: Наук. думка, 1980. - 288 с.
102. Вихованець І.Р. Система відмінків української мови. - К.: Наук. думка, 1987. - 231 с.
103. Вихованець І.Р. Частини мови в семантико-граматичному аспекті. - К.: Наук. думка, 1988. - 256 с.
104. Вихованець І.Р. Родовий чи знахідний відмінок? // Культура слова. - 1989. - Вип. 37. - С. 93-95.
105. Вихованець І.Р., Городенська К.Г., Грищенко А.П. Грамматика української мови. - К.: Рад. шк., 1982. - 209 с.

106. Вихованець І.Р., Городенська К.Г., Русанівський В.М. Семантико-синтаксична структура речення. - К.: Наук. думка, 1983. - 219 с.
107. Власова Н.С. Формы и значения прошедшего времени глагола в современном русском языке: Автореф. дис... канд. наук. - М., 1954. - 16 с.
108. Возний Т.М. Словотвір дієслів в українській мові у порівнянні з російською та білоруською. - Львів: Вища шк., 1981. - 187 с.
109. Возняк М. Студії над галицько-українськими граматиками XIX в. // Записки НТШ. - Львів, 1909. - Т. VI. - С. 33-118.
110. Володин А.П., Храковский В.С. Парадигма императивных форм (опыт исчисления) // Ученые записки Тартус. ун-та. Вып. 651. Труды по рус. и слов. филологии. Грамматические и лексические проблемы описания языка. - 1983. - С. 3-20.
111. Вольтер Эд. Разыскания по вопросу о грамматическом родѣ. - Спб., 1882. - 156 с.
112. Вольф Е.М. Грамматика и семантика прилагательного. - М.: Наука, 1978. - 198 с.
113. Вопросы глагольного вида. - М.: Изд-во иностр. лит., 1962. - 438 с.
114. Востоков А. Русская грамматика. - СПб., 1831. - 408 с.
115. Всеволодова М.В. Способы выражения временных отношений в современном русском языке. - М.: Изд-во моск. ун-та, 1975. - 283 с.
116. Выхованець І.Р. Функціональна типологія предлогів і падежів (на матеріалі сучасного українського літературного мови): Автореф. дис... д-ра філол. наук. - К., 1983. - 48 с.
117. Газизова Р.Ф. Сложные слова и исходные словосочетания с глагольным компонентом в русском и сербохорватском языках: Автореф. дис... д-ра філол. наук. - М., 1981. - 40 с.
118. Гак В.Г. К проблеме семантической синтагматики // Проблемы структурной лингвистики, 1971. - М.: Наука, 1972. - С. 367-395.
119. Гак В.Г. К типологии лингвистических номинаций // Языковая номинация: Общие вопросы. - М.: Наука, 1977. - С. 233-293.
120. Гак В.Г. Теоретическая грамматика французского языка: Морфология. - М.: Высш. шк., 1979. - 303 с.
121. Гак В.Г. Теоретическая грамматика французского языка: Синтаксис. - М.: Высш. шк., 1981. - 208 с.
122. Гак В.Г. К диалектике семантических отношений в языке // Принципы и методы семантических исследований. - М.: Наука, 1986. - С. 73-96.

123. Гамкрелидзе Т.В., Иванов Вяч.Вс. Индоевропейский язык и индоевропейцы. Реконструкция и историко-типологический анализ праязыка и протокультуры: В 2 т. - Тбилиси: Изд-во Тбилис. ун-та, 1984. - Ч. 1. - 428 с.; Ч. 2. - 1328 с.

124. Гандзюк С.П. Дієслівна валентність та іменний присудок // Мовознавство. - 1978. - №3. - С. 62-65.

125. Гвоздев А.Н. Современный русский язык. Ч. 1. Фонетика и морфология. - М.: Учпедгиз, 1958. - 406 с.

126. Генюшене Э.Ш. Бенефактивные транзитивные рефлексивы в литовском языке // Проблемы теории грамматического залога. - Л.: Наука, 1978. - С. 156-161.

127. Генюшене Э.Ш. Рефлексивные глаголы в балтийских языках и глагольные рефлексивы. - Вильнюс: Максчас, 1983. - 196 с.

128. Гладкий А.В. К определению понятий падежа и рода существительного // Вопр. языкознания. - 1969. - №2. - С. 110-123.

129. Гладкий А.В. Попытка формального определения понятий падежа и рода существительного // Проблемы грамматического моделирования. - М.: Наука, 1973. - С. 24-53.

130. Гловинская М.Я. Семантические типы видовых противопоставлений русского глагола. - М.: Наука, 1982. - 155 с.

131. Гнатюк В. Останки аориста в нашій мові // Записки НТШ. - 1905. - Т. 14. - Кн. 2. - С. 1-8.

132. Гнатюк Г.М. Дієприкметник у сучасній українській літературній мові. - К.: Наук. думка, 1982. - 248 с.

133. Головин Б.Н. Заметки о грамматическом значении // Вопр. языкознания. - 1962. - №2. - С. 29-37.

134. Горева Л.И. Категория рода несклоняемых существительных // Очерки по русскому языку. - Киров: Изд-во Киров. педин-та, 1974. - С. 14-27.

135. Городенская Е.Г. Морфологическая структура отыменных глаголов в современном украинском языке: Автореф. дис... канд. филол. наук. - К., 1975. - 24 с.

136. Городенська К.Г. Дери́вація синтаксичних одиниць. - К.: Наук. думка, 1991. - 192 с.

137. Грабье Вл. Семантика русского императива // Сопоставительное изучение грамматики и лексики русского языка с чешским языком и другими славянскими языками. - М.: Изд-во Моск. ун-та, 1983. - С. 105-128.

138. Грамматика современного русского литературного языка / Под ред. Н.Ю.Шведовой. - М.: Наука, 1970. - 767 с.

139. Грачева О.А. Грамматический анализ русских флексий (Разграничение грамматической омонимии и полифункциональности) // Филол. науки. - 1984. - №3. - С. 44-50.

140. Грелл М. О сущности модальности // Языкознание в Чехословакии: Сб. ст., 1956-1974 / Под ред. А.Г.Широковой. - М.: Прогресс, 1978. - С. 207-302.

141. Греч Н.И. Практическая грамматика русского языка. - СПб., 1827. - 146 с.

142. Гринберг Дж. Некоторые грамматические универсалии, преимущественно касающиеся порядка значимых элементов // Новое в лингвистике. - 1963. - Вып. 3. - С. 114-162.

143. Грищенко А.П. Прикметник в українській мові. - К.: Наук. думка, 1978. - 207 с.

144. Гулыга Е.В., Шендельс Е.И. Грамматико-лексические поля в современном немецком языке. - М.: Просвещение, 1969. - 184 с.

145. Гумбольдт В. Избранные труды по языкознанию. - М.: Прогресс, 1984. - 398 с.

146. Гуревич В.В. Вид и лексическое значение глагола // Филол. науки. - 1979. - №5. - С. 83-86.

147. Гурскі К.І., Ломцэў Т.П., Шкляр Т.З., Рохкінд С.А. Курс сучаснай беларускай мовы (Фанэтыка, марфалогія, лексіка) // Под ред. Я.Коласа і К.Гурскі. - Мінск: Выд-во АН БССР, 1940. - 261 с.

148. Гухман М.М. Глагольно-аналитические конструкции как особый тип сочетаний частичного и полного слова (на материале немецкого языка) // Вопросы грамматического строя. - М.: Изд-во АН СССР, 1955. - С. 322-361.

149. Гухман М.М. Грамматическая категория и структура парадигм // Исследования по общей теории грамматики. - М.: Наука, 1968. - С. 117-174.

150. Гухман М.М. Процессы парадигматизации и историческая типология словоизменяемых систем германских языков // Историческо-типологические исследования морфологического строя германских языков. - М.: Наука, 1972. - С. 39-69.

151. Гухман М.М. Типология преобразования словоизменяемой парадигматики // Историко-типологическая морфология германских языков. Фономорфология. Парадигматика. Категория имени. - М.: Наука, 1977. - С. 86-145.

152. Гухман М.М. Историческая типология и проблема диахронических констант. - М.: Наука, 1981. - 201 с.

153. Дегтярев В.И. Основы общей грамматики. - Ростов н/Д: Изд-во Ростов. ун-та, 1973. - 256 с.

154. Дегтярев В.И. Категория числа в славянских языках. - Ростов н/Д: Изд-во Ростов. ун-та, 1982. - 320 с.

155. Демьяненко Н.К. К вопросу о классификации лексико-грамматических разрядов существительных // Труды филол. ф-та. - Бельцы, 1971. - Вып. 15. - С. 142-147.

156. Демьяненко Н.К. Лексико-грамматические разряды имен существительных в современном русском языке: Дис... канд. филол. наук. - Симферополь, 1972. - 198 с. - Машинопись.

157. Дешериева Т.И. Структура семантических полей чеченских и русских падежей. - М.: Наука, 1974. - 300 с.

158. Дешериева Т.И. Лингвистический аспект категории времени в его отношении к физическому и философскому аспектам // Вопр. языкознания. - 1975. - №2. - С. 111-118.

159. Дешериева Т.И. К проблеме соотношения глагольных категорий вида и времени // Вопр. языкознания. - 1976. - №4. - С. 72-76.

160. Добиаш А. Заметки по греческому синтаксису: 1. Краткий очерк симасиологии глагола // Изв. Ист.-филол. ин-та кн. Безбородька в Нежине. - 1895. - Т. 14. - С. 35-176.

161. Добиаш А.В. Опыт симасиологии частей речи и их форм на почве греческого языка. - Прага, 1987. - 307 с.

162. Докуил М. К вопросу о морфологической категории // Вопр. языкознания. - 1967. - №6. - С. 3-16.

163. Докуил М. К вопросу о морфологических противопоставлениях (Критика теории бинарных корреляций в морфологии чешского языка) // Языкознание в Чехословакии: Сб. ст., 1956-1974 / Под ред. А.Г. Широковой. - М.: Прогресс, 1978. - С. 88-118.

164. Долгов Ю.С. Тип валентности как грамматическая категория в русском языке // Рус. языкознание. - 1990. - Вып. 21. - С. 44-49.

165. Долгов Ю.С. Форма слова, словоформа: Функции в системе русского языка // Лексическая семантика. - Свердловск: Изд-во Свердловск. ун-та, 1991. - С. 93-98.

166. Долинина И.Б. Об особенностях полиреференциальных категорий (явление переходности/непереходности) // Ученые записки Тартус. ун-та. Вып. 760. Труды по русской и славянской филологии: Грамматическая семантика слова и предложения. - 1987. - С. 3-10.

167. Долинина И.Б. Синтаксически значимые категории английского языка. - Л.: Наука, 1989. - 216 с.

168. Дончева-Марева Л. Аналитични прояви в системанта на съвремените руски език: В съпоставителен план с някой други езици. - София: Науки и изкуство, 1985. - 187 с.

169. Дорошевский В. Элементы лексикологии и семантики. - М.: Прогресс, 1973. - 287 с.

170. Дудик П.С. Про родові та відмінкові форми деяких іменників // Укр. мова і літ. в шк. - 1965. - №10. - С. 24-27.

171. Дурново Н.Н. Повторительный курс грамматики русского языка. - М.: Госиздат, 1922. - Вып. 1. - 114 с.

172. Дурново Н.Н. Практический словарь (грамматические и лингвистические термины). - Пг., 1924. - 154 с.

173. Ельмслев Л. Прологомены к теории языка // Новое в лингвистике. - 1960. - Вып. 1. - С. 264-389.

174. Ельмслев Л. О категории личности-неличности и одушевленности-неодушевленности // Принципы типологического анализа языков различного строя. - М.: Наука, 1972. - С. 114-152.

175. Ермолаева Л.С. Типология системы наклонений в современных германских языках // Вопр. языкознания. - 1977. - №4. - С. 97-106.

176. Ермоленко С.С. Образные средства морфологии. - К.: Наук. думка, 1987. - 113 с.

177. Ермоленко С.Я. Синтаксис і стилістична семантика. - К.: Наук. думка, 1982. - 210 с.

178. Есперсен О. Философия грамматики. - М.: Изд-во иностр. лит., 1958. - 404 с.

179. Жданова О.П. Семантическая структура глаголов поведения // Семантические классы русских глаголов. - Свердловск: Изд-во Свердловск. ун-та, 1982. - С. 80-110.

180. Жирмунский В.М. История немецкого языка. - М.: Изд-во иностр. лит., 1956. - 382 с.

181. Жирмунский В.М. О границах слова // Морфологическая структура слова в языках различных типов. - М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1963. - С. 6-33.

182. Жирмунский В.М. Об аналитических конструкциях // Аналитические конструкции в языках различных типов. - М.; Л.: Наука, 1965. - С. 5-67.

183. Жирмунский В.М. О природе частей речи и их классификации // Вопросы теории частей речи: На материале языков различных типов. - Л.: Наука, 1968. - С. 7-32.

184. Жирмунский В.М. Общее и германское языкознание. - Л.: Наука, 1976. - 695 с.

185. Загнитко А.А. Соотношение формально-грамматического и семантического содержания в категории рода имен существительных: Дис... канд. филол. наук. - К., 1987. - 228 с. - Машинопись.

186. Загнитко А.А. Функциональная "ориентированность" грамматических форм рода имен существительных // Филол. науки. - 1989. - №1. - С. 36-42.

187. Загнитко А.А. Функционально типологическая коррелятивность частеречной парадигматики и парадигматики морфологических категорий // Лингвистика: Взаимодействие концепций и парадигм. - Харьков: Основа, 1991. - Вып. 1. - Ч. 1. - С. 139-142.

188. Загнітко А.П. Диференціація невідмінюваних іменників за родами в українській мові // Укр. мовознавство. - 1985. - Вип. 13. - С. 89-94.
189. Загнітко А.П. Категорія роду в системі граматичних категорій іменника // Мовознавство. - 1987. - №2. - С. 62-67.
190. Загнітко А.П. Корелятивність іменників-назв осіб чоловічого і жіночого роду // Укр. мовознавство. - 1987. - Вип. 14. - С.67-74.
191. Загнітко А.П. Контекстуальна зумовленість реалізації в грамі роду іменника позамовного змісту // Грамматическая семантика глагола и имени в языке и речи. - К., 1988. - С. 101-105.
192. Загнітко А.П. Взаємодія семантичних і дериваційних факторів у вираженні граматичного роду іменників // Семасіологія і словотвір. - К.: Наук. думка, 1989. - С. 175-179.
193. Загнітко А.П. Морфологічні категорії іменника в синтагматичній і парадигматичній. - К., 1989. - 64 с.
194. Загнітко А.П. Дієслівні категорії в синтагматичній і парадигматичній. - К.: НМК ВО, 1990. - 132 с.
195. Загнітко А.П. Категорія стану в системі граматичних категорій дієслова // Укр. мовознавство. - 1990. - Вип. 17. - С. 77-84.
196. Загнітко А.П. Морфологічні категорії в системі предикатності і предикативності речення. - К., 1990. - 68 с.
197. Загнітко А.П. Семантика іменних категорій // Мовознавство. - 1990. - №1. - С. 29-34.
198. Загнітко А.П. Система і структура граматичних категорій дієслова. - К., 1990. - 51 с.
199. Загнітко А.П. Структура та ієрархія валентних значень дієслова. - К., 1990. - 64 с.
200. Загнітко А.П. Функції граматичних форм роду іменників // Укр. мова і літ. в шк. - 1990. - №6. - С. 50-54.
201. Загнітко А.П. Корелятивність первинних і вторинних функцій морфологічних форм // Семантика і функції граматичних структур. - К., 1991. - С. 101-110.
202. Загнітко А.П. Основи еволюції граматичних категорій // Мовознавство. - 1991. - №5. - С. 7-14.
203. Загнітко А.П. Основи функціональної морфології української мови. - К.: Вища шк., 1991. - 77 с.
204. Загнітко А.П. Центр і периферія функціональної морфології // Мовознавство. - 1991. - №2. - С. 54-60.
205. Зализняк А.А. Русское именное словоизменение. - М.: Наука, 1967. - 310 с.
206. Зарецкая Е.И. Формы повелительного наклонения в русском языке // Филол. науки. - 1976. - №3. - С. 47-55.

207. Затовканий М. До характеристики субстантивної парадигматики (український і белорусський аккузатив на \emptyset / а) // Slavica Pragensia. - 1972. Sv. 14. - S. 131-143.

208. Затовканий М. Словоизменение существительных в восточнославянских языках. - Praha: Univerzita Karlova, 1975. - 194 с.

209. Затовканий М. Отглаголивание deverbatивов в сопоставительном плане // Slavica Slovaca. - Ročník 25. - 1990. - S. 30-40.

210. Звегинцев В.А. Предложение и его отношение к языку и речи. - М.: Изд-во Моск. ун-та, 1976. - 307 с.

211. Зейдель О.О. О функциях глагольных видов // Вопросы глагольного вида / Под ред. Ю.С.Маслова. - М.: Изд-во иностр. лит., 1962. - С. 168-174.

212. Зиндер Л.Р., Строева Т.В. Историческая морфология немецкого языка. - Л.: Просвещение, 1968. - 263 с.

213. Золотова Г.А. Очерк функционального синтаксиса русского языка. - М.: Наука, 1973. - 351 с.

214. Золотова Г.А. К понятию предикативности // Теоретические проблемы синтаксиса современных индоевропейских языков. - М.: Наука, 1975.

215. Золотова Г.А. Коммуникативные аспекты русского синтаксиса. - М.: Наука, 1982. - 368 с.

216. Иваницкий В.В. Вопросы сопоставительной аспектологии. - Кемерово: Изд-во Кемеров. ун-та, 1988. - 84 с.

217. Іваницька Н.Л. Двоскладне речення в українській мові. - К.: Вища шк., 1986. - 168 с.

218. Иванова И.П. Структура слова и морфологические категории // Вопр. языкознания. - 1976. - №1. - С. 55-61.

219. Иванова К. Взаимоотношения между аспектуальностью и партиципальностью на синтаксическом уровне // Вопр. языкознания. - 1983. - №2. - С. 51-57.

220. Ильенко С.Г. Персонализация как важнейшая сторона предикативности // Теоретические проблемы синтаксиса современных индоевропейских языков. - Л.: Наука, 1975. - С. 75-89.

221. Иоффе В.В. Происхождение и развитие категории рода в индоевропейском языке: Авторф. дис... канд. филол. наук. - Ростов н/Д, 1973. - 23 с.

222. Исаченко А. В. Грамматический строй русского языка в сопоставлении со словацким. - Ч. 1. - Братислава: Изд-во Словацкой АН, 1954. - 388 с.; Ч. 2. - Братислава: Изд-во Словацкой АН, 1960. - 577 с.

223. Исаченко А.В. К вопросу об императиве в русском языке // Рус. яз. в шк. - 1957. - №6. - С. 7-14.

224. Исаченко А.В. Бинарность, привативные оппозиции и грамматическое значение // Вопр. языкознания. - 1963. - №2. - С.11-19.

225. Историческая грамматика русского языка. Морфология. Глагол / Под ред. Р.И.Аванесова, В.В.Иванова. - М.: Наука, 1982. - 440 с.

226. Історія української мови: Морфологія / С.П.Бевзенко, А.П.Грищенко, Т.Б.Лукінова та ін. - К.: Наук. думка, 1978. - 539 с.

227. Истрина Е.С. Синтаксические явления Синодального списка I Новгородской летописи // Изв. ОРЯС Российской Академии наук. - Пг., 1923. - Т. 24. - Кн. 2. - С. 76-101.

228. Калечиц Е.П. Взаимодействие слов в системе частей речи (Межкатегориальные связи). - Свердловск: Изд-во Уральск. ун-та, 1990. - 160 с.

229. Карпинская О.Г. Типология рода в славянских языках // Вопр. языкознания. - 1964. - №6. - С. 61-76.

230. Касевич В.Б. Семантика. Синтаксис. Морфология. - М.: Наука, 1988. - 312 с.

231. Касевич В.Б., Храковский В.С. От пропозиции к семантике предложения // Типология конструкций с предикативными актантами. - Л.: Наука, 1985. - С. 112-165.

232. Категория количества в современных европейских языках / В.В.Акуленко, С.А.Швачко, Е.И.Букреева и др. - К.: Наук. думка, 1990. - 284 с.

233. Кацнельсон С.Д. Типология языка и речевое мышление. - Л.: Наука, 1972. - 216 с.

234. Кацнельсон С.Д. К понятию типа валентности // Вопр. языкознания. - 1987. - №3. - С. 20-32.

235. Кацнельсон С.Д. Заметки о падежной теории Ч.Филлмора // Вопр. языкознания. - 1988. - №1. - С. 110-117.

236. Кельн Г. Происхождение славянского глагольного вида // Вопр. глагольного вида / Под ред. Ю.С.Маслова. - М.: Изд-во иностр. лит., 1962. - С. 280-286.

237. Кибрик А.Е. Типология: Таксонимическая или объяснительная, статическая или динамическая // Вопр. языкознания. - 1989. - №1. - С. 5-15.

238. Кильдебекова Т.А. Глаголы действия в современном русском языке: Опыт функционально-семантического анализа. - Саратов: Изд-во Саратов. ун-та, 1985. - 160 с.

239. Кинэн Э.Л. К универсальному определению подлежащего // Новое в зарубежной лингвистике. - 1982. - Вып. 11. - С. 236-272.

240. Клименко Н.Ф. Словотворча структура і семантика складних слів у сучасній українській мові. - К.: Наук. думка, 1984. - 252 с.

241. Клименко Н.Ф. Аглютинативність в українському слово-творенні // Укр. мовознавство. - 1990. - Вип. 17. - С. 96-105.

242. Климов Г.А. Типология языков активного строя. - М.: Наука, 1977. - 320 с.

243. Климов Г.А. Принципы континентальной типологии. - М.: Наука, 1983. - 224 с.

244. Клобуков Е.В. Теоретические проблемы русской морфологии. - М.: Изд-во Моск. ун-та, 1979. - 272 с.

245. Клобуков Е.В. Семантика падежных форм в современном русском литературном языке: Введение в методику позиционного анализа. - М.: Изд-во Моск. ун-та, 1986. - 118 с.

246. Князев Ю.Т. Нейтрализация противопоставлений по лицу и залогоу // Проблемы теории грамматического залога. - Л.: Наука, 1978. - С. 122-129.

247. Ковалик І.І. Питання слов'янського словотвору. - Львів: Вид-во Львів. ун-ту, 1958. - Ч. 1. - 153 с.

248. Ковалик І.І. Граматичні категорії в сучасній українській мові та методи їх вивчення // Укр. мовознавство. - 1973. - Вип. 1. - С. 22-27.

249. Ковалик І.І. Про лінгвальні категорії, їх властивості і види // Мовознавство. - 1980. - №5. - С. 10-15.

250. Козинцева Н.А. Временная локализованность действия и ее связи с аспектуальными, модальными и таксисными значениями. - Л.: Наука, 1991. - 144 с.

251. Колесников А.А. Семантическое обеспечение грамматических форм и имен существительных русского языка. - К.: Выща шк., 1988. - 140 с.

252. Колшанский Г.В. Объективная картина мира в познании и языке. - М.: Наука, 1990. - 108 с.

253. Комарек М., Корженский Я. Место частей речи и морфологии в модели естественного языка // Языкознание в Чехословакии: Сб. ст., 1956-1974 / Под ред. А.Г.Широковой. - М.: Прогресс, 1978. - С. 55-68.

254. Комри Б. Номинализация в русском языке: Словарно-задаваемые группы или трансформированные предложения // Новое в зарубежной лингвистике. - 1985. - Вып. 15. - С.42-49.

255. Копелиович А.Б. Семантико-грамматическое развитие категории рода в современном русском языке: Дис... канд. филол. наук. - Владимир, 1970. - 377 с. - Машинопись.

256. Корбет Г.Г. Одушевленность в русском и других славянских языках: Пример расхождения между синтаксисом и семантикой

// Новое в зарубежной лингвистике. - 1985. - Вып. 15. - С. 388-406.

257. Косериу Э. Синхрония, диахрония и история // Новое в лингвистике. - 1963. - Вып. 3. - С. 143-347.

258. Кошмидер Э. Очерк науки о видах польского глагола. Опыт синтеза // Вопросы глагольного вида / Под ред. Ю.С.Маслова. - М.: Изд-во иностр. лит., 1962. - С. 105-167.

259. Кравченко А.В. К когнитивной теории времени и вида (на материале английского языка) // Филол. науки. - 1990. - №6. - С. 81-90.

260. Красильникова Е.В. Инфинитив - имя существительное (К соотношению их функций в подсистеме русской разговорной речи) // Проблемы структурной лингвистики, 1984. - М.: Наука, 1988. - С. 112-124.

261. Краткий справочник по современному русскому языку / Л.Л.Касаткин, Е.В.Клобуков, П.А.Лекант / Под ред. П.А.Леканта. - М.: Высш. шк., 1991. - 383 с.

262. Кржижкова Е. Понятие нейтрализации в морфологии // Языкознание в Чехословакии: Сб. ст., 1956-1974 / Под ред. А.Г.Широковой. - М.: Прогресс 1978. - С. 55-68.

263. Крицкий Б.И. О сущности и происхождении балтославянского рефлексива // Вестник Ленингр. ун-та. Сер. 2. История, языкознание, литературоведение. - 1989. - Вып. - С. 79-84.

264. Крымский Р. Украинская грамматика. - М., 1907. - Т. 1. - Вып. 1. - 144 с.; Т. 2. - Вып. 1. - 144 с.

265. Крысько В.Б. История индоевропейского аккумулятива в "Синтаксических исследованиях" А.В.Попова // Вопр. языкознания. - 1990. - №4. - С. 119-130.

266. Крысько В.Б. Из истории русской лингвистической критики (рецензия Ф.Ф.Фортунатова на "Синтаксические исследования" А.В.Попова) // Изв. АН СССР. Сер. лит. и яз. - 1990. - Т. 46. - №1. - С. 51-62.

267. Кубрякова Е.С. Основы морфологического анализа: На материале германских языков. - М.: Наука, 1974. - 319 с.

268. Кубрякова Е.С. О формообразовании, словоизменении, словообразовании и их соотношении // Изв. АН СССР. Сер. лит. и яз. - 1976. - Т. 35. - №6. - С. 514-526.

269. Кубрякова Е.С. Части речи в ономаσιологическом освещении. - М.: Наука, 1978. - 115 с.

270. Кубрякова Е.С. Номинативный аспект речевой деятельности. - М.: Наука, 1986. - 158 с.

271. Кубрякова Е.С., Соболева П.А. О понятии парадигмы в формообразовании и словообразовании // Лингвистика и поэтика. - М.: Наука, 1979. - С. 5-23.

272. Кубрякова Е.С., Степанова М.Д., Хельбиг Г. Части речи и проблема валентности в современном немецком языке // Вопр. языкознания. - 1981. - №3. - С. 3-7.

273. Кузнецова Э.В. Лексикология русского языка. - М.: Просвещение, 1982. - 152 с.

274. Кузнецова Э.В. Глагол и имя: их противоположность и единство // Номинативные единицы языка и их функционирование. - Кемерово: Изд-во Кемеров. ун-та., 1987. - С. 3-10.

275. Кузьменков Е.А. Глагол в монгольском языке. - М.: Наука, 1984. - 234 с.

276. Кузьменкова Т.В. Категория одушевленности/неодушевленности в современном белорусском языке: Дис... канд. филол. наук. - Минск, 1980. - 199 с. - Машинопись.

277. Кузьмин В.Ф. Объективное и субъективное: Анализ процесса познания. - М.: Наука, 1976. - 207 с.

278. Кукушкина О.В. Из истории вида русского глагола // Вестн. Ленингр. ун-та. - Сер. 2. История, языкознание, литературоведение. - 1978. - №1.

279. Курилович Е. Очерки о лингвистике. - М.: Изд-во иностр. лит., 1962. - 456 с.

280. Курс сучаснай беларускай літаратурнай мовы. Марфалогія. - Мінск: Дзяржвыдав, 1957. - 306 с.

281. Курс сучасної української літературної мови. Т. 1. Вступ. Лексика. Фонетика. Морфологія. Наголос/За ред. А.А.Булаховсько-го. - К.: Рад. шк., 1951. - 520 с.

282. Кучеренко И.К. К вопросу о категории падежа // Рус. яз. в шк. - 1957. - №5. - С. 41-45.

283. Кучеренко И.К. Категорія відмінка в сучасній українській мові. - Львів: Вид-во Львів. ун-ту, 1961. - 52 с.

284. Кучеренко И.К. Теоретичні питання граматики української мови. Ч. 1. Морфологія. - К.: Вид-во Київ. ун-ту, 1961. - 174 с.; Ч.2. Морфологія. - 1964. - 160 с.

285. Лайонз Дж. Введение в теоретическую лингвистику. - М.: Прогресс, 1978. - 543 с.

286. Лалевић М.С. Категорије српскохрватског језика. - Београд: Научна книга, 1957. - 98 с.

287. Лангешельд Ф. О русских глаголах // Отечественные записки. - 1839. - Т. 5. - №8. - Отд. 2. - С. 1-26.

288. Левицкий Ю.А. О логических аналогах грамматического сочинения и подчинения // Вопр. языкознания. - 1990. - №4. - С. 25-34.

289. Лексико-семантические группы русских глаголов: Словарь-справочник. - Свердловск: Изд-во Уральск. ун-та, 1988. - 153 с.

290. Леонова М.В. Сучасна українська літературна мова: Морфологія. - К.: Вища шк., 1983. - 264 с.
291. Лешка О. К вопросу об отношении между морфологией и синтаксисом // Языкознание в Чехословакии: Сб. ст., 1956-1974 / Под ред. А.Г. Широковой. - М.: Прогресс, 1978. - С. 80-83.
292. Лешка О. Грамматические инварианты и лексическое значение // Там же. - С. 142-147.
293. Лещенко И.И. Виртуальный и актуальный аспекты предложения. - Минск: Вышэйш. шк., 1988. - 132 с.
294. Ломов А.М. Очерки по русской аспектологии. - Воронеж: Изд-во Воронеж. ун-та, 1977. - 140 с.
295. Ломоносов М.В. Российская грамматика // Полн. собр. соч. - М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1952. - Т. 7. - С. 389-579.
296. Ломтев Т.П. Основы синтаксиса современного русского языка. - М.: Учпедгиз, 1958. - 166 с.
297. Ломтев Т.П. Парадигматика предложения на основе конвертируемости отношений // Инвариантные синтаксические значения и структура предложения. - М.: Наука, 1969. - С. 104-115.
298. Ломтев Т.П. Предложение и его грамматические категории. - М.: Изд-во Моск. ун-та, 1972. - 198 с.
299. Ломтев Т.П. Общее и русское языкознание. - М.: Наука, 1976. - 381 с.
300. Лосев А.Ф. Философия имени. - М.: Изд. авт., 1927. - 254 с.
301. Лосев А.Ф. О коммуникативном значении грамматических категорий // Ученые записки Моск. пед. ин-та им. В.И. Ленина. - 1965. - №234. - С. 196-234.
302. Лосев А.Ф. Языковая структура. - М.: Наука, 1983. - 342 с.
303. Лотман М.Ю. Двойственная природа текста // Текст и культура: Общие и частные проблемы. - М.: Наука, 1985. - С. 3-20.
304. Луценко М.О. Кілька зауважень до теорії конструктивної граматики // Семантика і функції граматичних структур. - К.: НМК ВО, 1991. - С. 110-115.
305. Луценко Н.А. Вид и время (Проблемы разграничения и взаимодействия) // Вопр. языкознания. - 1985. - №2. - С. 43-50.
306. Луценко Н.А. "Глагол - предлог - падеж": к истолкованию типологии отношений // Филол. науки. - 1985. - №6. - С. 63-69.
307. Майтинская К.Е. Парадигматическая ограниченность аналитических форм // Аналитические конструкции в языках различных типов. - М.; Л.: Наука, 1965. - С. 309-316.
308. Малаховский Л.В. Теория лексической и грамматической омонимии. - Л.: Наука, 1990. - 240 с.

309. Мартине А. Основы общей грамматики // Новое в лингвистике. - 1963. - Вып. 3. - С. 366-566.
310. Мартынов В.В. Категории языка: Семиологический аспект. - М.: Наука, 1982. - 264 с.
311. Маслов Ю.С. Вид и лексическое значение глагола в современном русском литературном языке // Изв. АН СССР. Сер. лит. и яз. - 1948. - №6. - С. 303-316.
312. Маслов Ю.С. Морфология глагольного вида в современном болгарском литературном языке. - М.: Изд-во АН СССР, 1963. - 184 с.
313. Маслов Ю.С. Система основных понятий и терминов славянской аспектологии // Вопросы общего языкознания. - Л.: Изд-во Ленингр. ун-та, 1965. - С. 53-80.
314. Маслов Ю.С. Некоторые спорные вопросы морфологической структуры славянских глагольных форм // Сов. славяноведение. - 1968. - №4. - С. 53-58.
315. Маслов Ю.С. Универсальные семантические компоненты в содержании категории совершенного/несовершенного вида // Сов. славяноведение. - 1973. - №4. - С. 73-83.
316. Маслов Ю.С. Введение в языкознание. - М.: Высш. шк., 1975. - 327 с.
317. Маслов Ю.С. Очерки по аспектологии. - Л.: Изд-во Ленингр. ун-та, 1984. - 263 с.
318. Маслов Ю.С. Типология славянских видовременных систем и функционирование форм претерита в "эпическом" повествовании // Теория грамматического значения и аспектологические исследования. - Л.: Наука, 1984. - С. 22-42.
319. Матвійс І.Г. Іменник в українській мові: Дис... д-ра філол. наук. - К., 1969. - 568 с. - Машинопис.
320. Матезиус В. О системном грамматическом анализе // Пражский лингвистический кружок. - М.: Прогресс, 1967. - С. 226-238.
321. Мейе А. Общеславянский язык. - М.: Изд-во иностр. лит., 1951. - 491 с.
322. Мельников Г.П. Природа падежных значений и классификация падежей // Исследования в области грамматики и типологии языков. - М.: Изд-во Моск. ун-та, 1980. - С. 39-64.
323. Мельничук О.С. Розвиток структури слов'янського речення. - К.: Наук. думка, 1966. - 324 с.
324. Мельчук И. Еще раз к вопросу об эргативной конструкции // Вопр. языкознания. - 1991. - №4. - С. 46-88.
325. Меновщикова Г.А. Способы выражения единичности и множественности в языках различного типа // Вопр. языкознания. - 1970. - №1. - С. 82-88.

326. Мещанинов И.И. Понятийные категории в языке // Труды Военного ин-та иностр. яз. - 1945. - №1. - С. 5-17.
327. Мещанинов И.И. Члены предложения и части речи. - М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1945. - 321 с.
328. Мещанинов И.И. Глагол. - Л.: Наука, 1982. - 272 с.
329. Мигирин В.Н. К вопросу об определении категории падежа // Рус. яз. в шк. - 1953. - №5. - С. 1-4.
330. Мигирин В.Н. Язык как система категорий отображения. - Кишинев: Штиинца, 1973. - 237 с.
331. Мигирин В.Н. Гносеологические проблемы знаковой теории языка, фонологии и грамматики. - Кишинев: Штиинца, 1978. - 138 с.
332. Мико Ф. Характер предложной системы в словацком языке // Языкознание в Чехословакии: Сб. ст., 1956-1974 / Под ред. А.Г.Широковой. - М.: Прогресс, 1978. - С. 321-344.
333. Милль Дж. Система логики силлогистической и индуктивной / Пер. с англ. - 2-е изд. - М., 1914. - 396 с.
334. Милославский И.Г. О соотношении номинативных и синтагматических свойств языкового знака // Изв. АН СССР. Сер. лит. и яз. - Т. 34. - 1975. - №4. - С. 351-361.
335. Милославский И.Г. Морфология // Современный русский язык / Под ред. В.А.Белошапковой. - М.: Высш. шк., 1981. - С. 240-362.
336. Милославский И.Г. Морфологические категории современного русского языка. - М.: Просвещение, 1981. - 254 с.
337. Милославский И.Г. Семантическое и видовое противопоставление глаголов: причина и следствие // Kallbotyга. - Вып. 39. - 1988. - С. 52-59.
338. Миронов С.А. Морфология имени в нидерландском языке. - М.: Наука, 1967. - 279 с.
339. Миртов А.В. Грамматика русского языка. Ч. 2. Формы слова. - Харьков: Госиздат, 1923. - 97 с.
340. Миртов А.В. Категория грамматического рода в русском языке: Дис... д-ра филол. наук. - Ташкент, 1944. - 811 с. - Машинопись.
341. Миртов А.В. Родоизменяемые существительные // Рус. яз. в шк. - 1946. - №1. - С. 16-19.
342. Моделирование языковой деятельности в интеллектуальных системах. - М.: Наука, 1987. - 356 с.
343. Мурзин Л.Н. Синтаксическая деривация. Анализ производных предложений русского языка. - Пермь: Изд-во Перм. ун-та, 1974. - 170 с.
344. Мулясов Р.З. Словообразование и теория номинализации // Вопр. языкознания. - 1989. - №2. - С. 39-53.

345. Мушић А. Прилози науци о употреби времена у српскохрватском језику. - I-III // Глас Српске Краљевске академије. - Београд, 1926. - Т. СХХI. - С. 109-176; Београд: Земун, 1927. - Т. СХХIII. - С. 6-119; Т. СХХIV. - С. 1-59.

346. Мухин А.М. Лингвистический анализ: Теоретические и методологические проблемы. - Л.: Наука, 1976. - 282 с.
347. Мухин А.М. Синтаксемный анализ и проблема уровней языка. - Л.: Наука, 1980. - 308 с.
348. Мучник И.П. О залогах русского глагола // Ученые записки Моск. пед. ин-та и. В.И.Ленина. - 1938. - Вып. 2. - С. 101-172.
349. Мучник И.П. О значении форм повелительного наклонения в современном русском языке // Ученые записки Моск. обл. пед. ин-та. - 1955. - Т. 32. - Вып. 5. - С. 13-35.
350. Мучник И.П. Категория рода и ее развитие в современном русском литературном языке // Развитие современного русского языка / Под ред. С.И.Ожегова и М.В.Панова. - М.: Изд-во АН СССР, 1963. - С. 39-82.
351. Мучник И.П. Грамматические категории глагола и имени в современном русском литературном языке. - М.: Наука, 1971. - 298 с.
352. Некрасов Н.П. О значении форм русского глагола. - Спб., 1865. - 313 с.
353. Нелисов Е.А. Сослагательное наклонение в русском языке (значение и употребление). - Таллин: Валгус, 1989. - 144 с.
354. Немец И. Генезис славянской видовой системы // Вопросы глагольного вида / Под ред. Ю.С.Маслова. - М.: Изд-во иностр. лит., 1962. - с. 265-275.
355. Никитевич В.М. Некоторые модальные функции глаголов изъявительного наклонения в современном русском языке // Вопросы изучения русского языка. - Алма-Ата: Изд-во Казахской АН, 1955. - С. 32-48.
356. Никитевич В.М. Грамматические категории в современном русском языке. - М.: Учпедгиз, 1963. - 248 с.
357. Николаев Г.А. Словообразование и формообразование // Грамматическая лексикология русского языка. - Казань: Изд-во Казан. ун-та, 1978. - С. 124-132.
358. Новак Л. Основная единица грамматической системы и типология языка // Пражский лингвистический кружок. - М.: Прогресс, 1967. - С. 210-255.
359. Новак Л. К вопросу о семантической сущности падежей и их так называемом целостном(общем) значении и локальности // Языкознание в Чехословакии: Сб. ст., 1956-1974 / Под ред. А.Г.Широковой. - М.: Прогресс, 1978. - С. 265-276.

360. Новиков Л.А. Семантика русского языка. - М.: Высш. шк., 1982. - 271 с.
361. Норман Б.Ю. Переходность, залог, возвратность. - Минск: Изд-во Белорус. ун-та, 1972. - 132 с.
362. Ньютон И. Математические начала натуральной философии. - Пг., 1915. - 406 с.
363. Общее языкознание. Внутренняя структура языка. - М.: Наука, 1972. - 566 с.
364. Общее языкознание. Формы существования, функции, история языка. - М.: Наука, 1970. - 565 с.
365. Овсянко-Куликовский Д.Н. Синтаксис русского языка. - 2-е изд. - Спб., 1912. - 322 с.
366. Огієнко І. Огляд українського языкознавства // Записки НТШ. - Львів, 1907. - Т. V - С. 52-83.
367. Огієнко І. Історія української граматичної термінології // Записки Українського наук. т-ва. - К., 1908. - Кн. 1. - С. 94-129.
368. Огієнко І. Двійне число в українській мові // Записки Українського наук. т-ва. - К., 1909. - Кн. VI. - С. 88-128.
369. Озерова Н.Г. Лексическая и грамматическая семантика существительного. - К.: Наук. думка, 1990. - 190 с.
370. Озерова Н.Г. Субстантивный род в структуре русских и украинских полисемантов // Slavica. - Роф. 59. - 1990. - С. 3. - S.280-285.
371. Падучева Е.В. Два подхода к семантическому анализу категории числа // To Honor Roman Jakobson. - II. - The Hague - Paris, 1967. - P. 1474-1488.
372. Падучева Е.В. Высказывание и его соотношенность с действительностью (Референциальные аспекты семантики местоимений). - М.: Наука, 1985. - 271 с.
373. Падучева Е.В. Семантика вида и точка отсчета (В поисках инварианта видового значения) // Изв. АН СССР. Сер. лит. и яз. - Т. 45. - 1986. - №5. - С. 413-424.
374. Пазухин Р.В. Так называемое "повелительное наклонение" и его парадигма // Studia Rossica Posnaniensia. - Познап, 1974. - №6. - С. 85-95.
375. Пайар Д. К теории перфективизации // Логический анализ языка: Проблемы интенциональных и прагматических контекстов. - М.: Наука, 1989. - С. 269-282.
376. Паллайтис Л. Аккузатив и род // Вопр. языкознания. - 1979. - №4. - С. 90-100.
377. Панфилов В.З. Типология грамматической категории числа и некоторые вопросы ее исторического развития // Вопр. языкознания. - 1976. - №4. - С. 18-38.

378. Панфилов В.З. Философские проблемы языкознания. Гносеологические аспекты. - М.: Наука, 1977. - 293 с.
379. Панькевич І. Українські говори Підкарпатської Русі і суміжних областей. - Прага, 1938. - Ч. 1. - 108 с.
380. Пауль Г. Принципы истории языка. - М.: Изд-во иностр. лит., 1960. - 499 с.
381. Перевлеский П. Славянская грамматика. - Спб., 1894. - 96 с.
382. Петрова О.В. Местоимения в системе функционально-семантических классов слов. - Воронеж: Изд-во Воронеж. ун-та, 1989. - 160 с.
383. Пешковский А.М. Наш язык: Книга для учителя. - 2-е изд. - М.: Работник просвещения, 1925. - 34 с.
384. Пешковский А.М. Русский синтаксис в научном освещении. - 7-е изд. - М.: Учпедгиз, 1956. - 511 с.
385. Плоткин В.Я. Грамматические системы в английском языке. - Кишинев: Штиинце, 1975. - 127 с.
386. Плотников В.А. О форме и содержании в языке. - Минск: Высш. шк., 1989. - 254 с.
387. Плющ М.Я. Відмінок у семантико-синтаксичній структурі речення: Навч. посібник. - К.: Вид-во Київ. пед. ін-ту, 1978. - 107 с.
388. Плющ М.Я. Категорії суб'єкта і об'єкта в структурі простого речення. - К.: Вища шк., 1986. - 176 с.
389. Погиба Л.Г. Формальная и семантическая структура глаголов неполной парадигмы лица и числа в современном украинском литературном языке: Автореф. дис... канд. филол. наук. - К., 1983. - 24 с.
390. Поливанов Е.Д. Статьи по общему языкознанию. - М.: Наука, 1968. - 376 с.
391. Попов А.В. Синтаксические исследования. - I. - Воронеж: В тип. В.И.Исаева, 1881. - 307, III с.
392. Попова З.Д. К теории падежного значения // Вопр. языкознания. - 1970. - №4. - С. 92-101.
393. Поспелов Н.С. Учение о частях речи в русской грамматической традиции. - М.: Изд-во Моск. ун-та, 1954. - 36 с.
394. Поспелов Н.С. Прямое и относительное употребление форм настоящего и будущего времени глагола в современном русском языке // Исследования по грамматике русского литературного языка. - М.: Изд-во АН СССР, 1955. - С. 206-246.
395. Поспелов Н.С. О синтаксическом выражении категории определенности-неопределенности в современном русском языке // Исследования по современному русскому языку. - М.: Изд-во Моск. ун-та, 1970. - С. 182-189.

396. Пospelов Н.С. Мысли о русской грамматике: Избр. труды. - М.: Наука, 1990. - 182 с.

397. Поставной В.В. Морфологические варианты имен существительных в современном украинском литературном языке: Дис... канд. филол. наук. - Запорожье, 1976. - 218 с. - Машинопись.

398. Потенция А.А. Из записок по русской по русской грамматике: В 4 т. - М.: Учпедгиз, 1958. - Т. 1)2. - 536 с.; М.: Просвещение, 1968. - Т. 3. - 551 с.; 1985. - Т. 4. - Вып. 1. - 287 с.; 1977. - Т. 4. - Вып. 2. - 406 с.

399. Приходько В.А. К вопросу о переходности и непереходности русского глагола // Ученые записки Ленингр. ун-та. Сер. филол. наук. - Вып. 38. - №235. - 1958. - С. 173-189.

400. Размусен Л.П. О глагольных временах и об отношении их к видам в русском, немецком и французском языках // Журнал МНП. - 1891. - Июль. - С. 1-56.

401. Ревзин И.И. Модели языка. - М.: Изд-во АН СССР, 1962. - 192 с.

402. Ревзин И.И. Так называемое "немаркированное множественное число" в современном русском языке // Вопр. языкознания. - 1969. - №3. - С. 27-48.

403. Ревзин И.И. Некоторые средства выражения противопоставления по определенности в современном русском языке // Проблемы грамматического моделирования. - М.: Наука, 1973. - С. 121-137.

404. Ревзин И.И. Трансформационное исследование конструкций с субъектным и объектным применным дополнением (Genitivus Subjectivus и Genitivus objektivus) // Проблемы грамматического моделирования. - М.: Наука, 1973. - С. 88-95.

405. Ревзина О.Г. Род и именная классификация (предварительные замечания) // Языковая практика и теория языка. - М.: Изд-во Моск. ун-та, 1974. - Вып. 1. - С. 180-208.

406. Ревзина О.Г. Функциональный подход к языку и категория определенности-неопределенности в славянских и балканских языках. - М.: Наука, 1979. - С. 64-89.

407. Ревзина О.Г., Чанишвили Н.В. Об одном виде взаимодействия категории падежа с глагольными категориями // Структурно-типологические исследования в области грамматики славянских языков. - М.: Наука, 1973. - С. 68-86.

408. Реферовская Е.А. Аспектуальные значения французского глагола // Теория грамматического значения и аспектологические исследования. - Л.: Наука, 1984. - С. 91-109.

409. Реформатский А.А. Введение в языкознание. - М.: Учпедгиз, 1960. - 432 с.

410. Реформатский А.А. Число и грамматика // Вопросы грамматики: Сб. ст. к 75-летию акад. И.И. Мещанинова. - М.; Л.: Наука, 1960. - С. 384-400.

411. Рифтин А.П. Из истории множественного числа // Ученые записки Ленингр. ун-та. Сер. филол. наук. - 1946. - Вып. 10. - С. 37-53.

412. Руденко Д.И. Имя в парадигмах "философии языка". - Харьков: Основа, 1990. - 300 с.

413. Руденко Д.И. От взаимосвязи категорий к взаимопроникновению парадигм // Лингвистика концепций и парадигм. - Харьков: Изд-во Харьков. ин-та мех. и электр. сельск. хоз-ва, 1991. - Вып. 1. - Ч. 2. - С. 354-408.

414. Русанівський В.М. Граматична категорія особи в усному і писемному літературному мовленні // Українське усне літературне мовлення. - К.: Наук. думка, 1967. - С. 192-201.

415. Русанівський В.М. Структура українського дієслова. - К.: Наук. думка, 1971. - 315 с.

416. Русанівський В.М. Структура лексичної і граматичної семантики. - К.: Наук. думка, 1988. - 240 с.

417. Русановский В.М., Жовтобрюх М.А., Городенская Е.Г., Грищенко А.А. Украинская грамматика. - К.: Наук. думка, 1986. - 360 с.

418. Русская грамматика: В 2 т. - М.: Наука, 1990. - Т. 1. - 788 с.; Т. 2. - 709 с.

419. Русская грамматика: В 2 т. - Praha: Academia, 1979. - 1093 с.

420. Сабанеева М.К. О содержании понятия "модальность" // Проблемы синтаксиса простого предложения. - Л.: Наука, 1980. - С. 24-42.

421. Савченко А.Н. Древнейшие процессы в области личных местоимений в праиндоевропейском языке // Изв. АН СССР. Сер. лит. и яз. - 1984. - Т. 43. - №6. С. 26-34.

422. Савченко А.Н., Иоффе В.В. Общее языкознание. - Ростов н/Д: Изд-во Ростов. ун-та, 1985. - 208 с.

423. Самійленко С.П. Нариси з історичної морфології української мови. - Ч. 1. - К.: Рад. шк., 1964. - 234 с.; Вища шк., 1970. - Ч. 2. - 190 с.

424. Селиверстова О.Н. Местоимения в языке и речи. - М.: Наука, 1988. - 152 с.

425. Сепир Э. Язык / Под ред. Р.О.Шор. - М.: Соцэкгиз, 1934. - 222 с.

426. Сильницкий Г.Г. Наклонение и обусловленность // Функционально-типологические проблемы грамматики: Тезисы науч.-

- практ. конференції. - Вологда: Изд-во Вологод. пед. ин-та, 1986. - Ч. II. - С. 17-20.
427. Сімович В. Граматика української мови. - 2-ге вид. - К.; Ляйпціг; Коломия: Укр. накладня, 1919. - 584 с.
428. Скаличка В. Отношение между морфологией и синтаксисом // Языкознание в Чехословакии: Сб. ст., 1956-1974 / Под ред. А.Г.Широковой. - М.: Прогресс, 1978. - С. 69-79.
429. Скобликова Е.С. Очерки по теории словосочетания и предложения. - Куйбышев: Изд-во Саратов. ун-та, 1990. - 144 с.
430. Скорик П.Я. Грамматика чукотского языка. Ч. 1. Фонетика и морфология именных частей речи. - М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1961. - 197 с.
431. Сланский В. Грамматика как она есть и как должна бы быть: Пять научных бесед, предложенных в С.-Петербургском педагогическом музее. - СПб., 1886. - 207 с.
432. Слюсарева Н.А. Проблемы функционального синтаксиса современного английского языка. - М.: Наука, 1981. - 196.
433. Слюсарева Н.А. Проблемы функциональной морфологии современного английского языка. - М.: Наука, 1986. - 215 с.
434. Смаль-Стоцький С., Гартнер Ф. Граматика руської мови. - Відень, 1914. - 200 с.
435. Смирницкий А.И. К вопросу о слове: Проблема "тождества слова" // Труды Ин-та языка АН СССР. - 1954. - Т. IV. - С. 3-49.
436. Смирницкий А.И. Лексическое и грамматическое в слове // Вопросы грамматического строя. - М.: Изд-во АН СССР, 1955. - С. 11-53.
437. Смирницкий А.И. Синтаксис английского языка. - М.: Изд-во иностр. лит., 1957. - 286 с.
438. Смирницкий А.И. Морфология английского языка. - М.: Изд-во иностр. лит., 1959. - 440 с.
439. Смольянинова Е.Н. Основы синтаксической связности (Словосочетание): Автореф. дис... д-ра. филол. наук. - Л., 1982. - 48 с.
440. Соболева П.А. Словообразовательная полисемия и омонимия. - М.: Наука, 1980. - 294 с.
441. Соколов О.М. Імпліцитна морфологія російської мови // Мовознавство. - 1990. - №3. - С. 11-17.
442. Соколова С.О., Шумарова Н.П. Семантика и стилистика русского глагола. - К.: Наук. думка, 1988. - 144 с.
443. Солнцева Н.В., Солнцев В.М. Анализ и аналитизм // Аналитические конструкции в языках различных типов. - М.; Л.: Наука, 1965. - С. 80-88.

444. Соссюр Ф. де. Труды по языкознанию. - М.: Прогресс, 1977. - 695 с.
445. Соссюр Ф. де. Заметки по общей лингвистике. - М.: Прогресс, 1990. - 280 с.
446. Стеблин-Каменский М.И. Грамматика норвежского языка. - М.; Л.: Наука, 1957. - 242 с.
447. Степанов Ю.С. Подлежащее в старых романских языках. Глава из сравнительно-исторического синтаксиса // Вестн. Моск. ун-та. Сер. филология. - 1961. - №4. - С. 30-40.
448. Степанов Ю.С. Структура французского языка. - М.: Наука, 1965. - 236 с.
449. Степанов Ю.С. Проблема классификации падежей: Совмещение классификаций и его следствия // Вопр. языкознания. - 1968. - №6. - С. 36-48.
450. Степанов Ю.С. Основы общего языкознания. - М.: Просвещение, 1975. - 272.
451. Степанов Ю.С. Иерархия имен и ранги субъектов // Изв. АН СССР. Сер. лит. и яз. - 1979. - Т. 38. - №4. - С. 335-348.
452. Степанов Ю.С. Имена. Предикаты. Предложения. - М.: Наука, - 1981. - 360 с.
453. Степанов Ю.С. Текстовая теория русских падежей в описательном и сравнительно-типологическом языкознании // Русистика сегодня: Язык, система и ее функционирование. - М.: Наука, 1988. - С. 31-57.
454. Степанов Ю.С. Индоевропейское предложение. - М.: Наука, 1989. - 248 с.
455. Степанов Ю.С. Концепт "причина" и два подхода к концептуальному анализу языка - логический и сублогический // Логический анализ языка. Культурные концепты. М.: Наука, 1991. - С. 5-14.
456. Степанов Ю.С., Эдельман Д.И. Семиологический принцип описания языка // Принципы описания языков мира. - М.: Наука, 1976. - С. 77-92.
457. Степанова М.Д., Хельбиг Г. Части речи и проблемы валентности в современном немецком языке. - М.: Высш. шк., 1978. - 215 с.
458. Сучасна українська літературна мова. Морфологія / За заг. ред. І.К.Білодіда. - К.: Наук. думка, 1969. - 583 с.
459. Сучасна українська літературна мова. Синтаксис / За заг. ред. І.К.Білодіда. - К.: Наук. думка, 1972. - 515 с.
460. Сучасна українська мова: Підручник. - К.: Либідь, 1991. - 312 с.

461. Тараненко А.А. Языковая семантика в ее динамических аспектах. - К.: Наук. думка, 1989. - 256 с.
462. Телин Н.Б. Вид и способ действия в русском языке // Новое в зарубежной лингвистике. - 1985. - Вып. 15. - С. 250-260.
463. Теньер Л. Основы структурного синтаксиса. М.: Прогресс, 1988. - 654 с.
464. Теория функциональной грамматики. Введение. Аспектуальность. Временная локализованность. Таксис. - Л.: Наука, 1987. - 352 с.
465. Теория функциональной грамматики. Темпоральность. Модальность. - Л.: Наука, 1990. - 264 с.
466. Терещенко Н.М. Очерк грамматики ненецкого языка. - Л.: Изд-во АН СССР, 1947. - 205 с.
467. Тимберлейк А. Косвенно-объектные контролеры рефлексивизации в русском языке // Новое в зарубежной лингвистике. - Вып. XI. - 1982. - С. 111-165.
468. Тимченко Є.К. Українська граматики. - К.: Друк. т-ва Н.А.Гирич, 1907. - Ч. 1. - 179 с.
469. Тимченко Е.К. Функции генетива в южнорусской языковой области. - Варшава: Тип. Варшав. учеб. окр., 1913. - 278 с.
470. Тимченко Є.К. Льокатив в українській мові: З укр. складні. - К.: Вид-во Української АН, 1925. - 71 с.
471. Тимченко Є.К. Номінатив і датив в українській мові. - К.: Вид-во Української АН, 1925. - 64 с.
472. Тимченко Є.К. Акузатив в українській мові: З укр. складні. - К.: Вид-во Української АН, 1928. - 101 с.
473. Тимченко Є.К. Вокатив і інструменталь в українській мові. - К.: Вид-во Української АН, 1928. - 118 с.
474. Тихонов А.Н. Члены видовых корреляций - грамматические формы одного слова // Филол. науки. - 1965. - №2. - С. 95-108.
475. Тронский М.М. Общеиндоевропейское языковое состояние. - М.: Наука, 1967. - 101 с.
476. Трубачев О.Н. История славянских терминов родства. - М.: Изд-во АН СССР, 1959. - 210 с.
477. Трубачев О.Н. Происхождение названий домашних животных в славянских языках. - М.: Изд-во АН СССР, 1960. - 114 с.
478. Уленбек Х.К. Agents и Patiens в падежной системе индоевропейских языков // Эргативная конструкция предложения. - М.: Изд-во иностр. лит., 1950. - С. 101-103.
479. Улуханов И.С. Словообразовательная семантика в русском языке. - М.: Наука, 1977. - 255 с.
480. Улуханов И.С. Грамматический род и словообразование // Вопр. языкознания. - 1988. - №5. - С. 107-122.

481. Ульянов Г. Значения глагольных основ в литовско-славянском языке. - Ч. II. - Основы, обозначающие различия по видам. - Варшава: Тип. Варшав. учеб. окр., 1985. - 341, VII с.
482. Уорф В. Грамматические категории // Принципы типологического анализа языков различного строя. - М.: Наука, 1972. - С. 44-51.
483. Уфимцева А.А. Лексическое значение: Принципы семиологического описания лексики. - М.: Наука, 1986. - 240 с.
484. Ушаков Д.Н. Краткое введение в науку о языке. - 7-е изд. - М.: Работник просвещения, 1925. - 142 с.
485. Фекета І.І. Жіночі особові назви (Творення і вживання): Дис. канд. філол. наук. - Ужгород, 1968. - 207 с. - Машинопис.
486. Филлмор Ч. Дело о падеже // Новое в зарубежной лингвистике. - 1981. - Вып. 10. - С. 369-495.
487. Филлмор Ч. Дело о падеже открывается вновь // Там же. - С. 496-530.
488. Фортунатов Ф.Ф. Избранные труды: В 2 т. - М.: Учпедгиз, 1956. - Т. 1. - 450 с.; 1957. - Т. 2. - 471 с.
489. Фортунатов Ф.Ф. Лекции по сравнительному языковедению. Сравнительное склонение. Курс 1884)1885 года // Вестн. Моск. ун-та. Сер. филология. - 1990. - №2. - С. 61-85; №3. - С. 71-88.
490. Хабургаев Г.А. Очерки по исторической морфологии русского языка. Имена. - М.: Изд-во Моск. ун-та, 1990. - 296 с.
491. Хаймович Б.С. О единицах грамматической сферы // Вопр. языкознания. - 1958. - №6. - С. 26-35.
492. Химик В.В. Категория субъективности и ее выражение в русском языке. - Л.: Изд-во Ленингр. ун-та, 1990. - 184 с.
493. Ходорковская Б.Б. К проблеме вида в латинском глаголе // Вопр. языкознания. - 1981. - №4. - С. 93-104.
494. Холодович А.А. Категория множества в японском в свете общей теории множества в языке // Ученые записки Ленингр. ун-та. - Сер. филол. наук. - 1946. - Вып. 10. - С. 15-36.
495. Холодович А.А. Проблемы грамматической теории. - Л.: Наука, 1979. - 304 с.
496. Храковский В.С. Пассивные конструкции // Типология пассивных конструкций / Под ред. А.А.Холодовича. - Л.: Наука, 1974. - С. 74-96.
497. Храковский В.С. Некоторые проблемы универсально-типологической характеристики аспектуальных значений // Ученые записки Тартус. ун-та. - №537: Аспектуальность... - 1980. - С. 5-23.
498. Храковский В.С. Взаимодействие грамматических категорий глагола (Опыт анализа) // Вопр. языкознания. - 1950. - №5. - С. 18-36.

499. Храковский В.С., Володин А.П. Семантика и типология императива. Русский императив. - Л.: Наука, 1986. - 272 с.
500. Худяков А.А. К вопросу о понятийной основе категории числа имени существительного // Понятийные категории и их языковая реализация. - Л.: Наука, 1989. - С. 74-87.
501. Цейтлин С.Н. Категория вида русского глагола в онтогенезе // Функциональный анализ грамматических форм и конструкций. - Л.: Наука, 1988. - С. 21-31.
502. Чантуришвили Д.С. Система падежей, доминанция падежных систем и дистрибуция винительного падежа в русском языке // Вопр. языкознания. - 1982. - №1. - С. 65-77.
503. Чейф У.Д. Значение и структура языка. - М.: Прогресс, 1975. - 482 с.
504. Чельцова Л.К. Формы множественного числа имени существительного как исходная форма в лексикографии // Грамматика и норма. - М.: Наука, 1977. - с. 47-57.
505. Чернышев В.И. Описательные формы наклонений и времен в русском языке // Избр. труды. - М.: Просвещение, 1970. - Т. 1. - С. 230-259.
506. Чеснокова Л.Д. Выражение категории количества глагольными формами современного русского языка // Вопр. языкознания. - 1983. - №6. - С. 82-90.
507. Чеснокова Л.Д. Русский язык. Трудные случаи морфологического разбора: Учеб. пособие. - М.: Высш. шк., 1991. - 192 с.
508. Чешко Е.В., Ревзин И.И. Соотношение морфологического и синтаксического уровней в категории падежа (падежи старославянского языка) // Славянское языкознание: УП Междунар. съезд лингвистов: Варшава, авг. 1973. Докл. сов. делегации. - М.: Наука, 1973. - С. 435-457.
509. Чинчлей Г.С. Характерные признаки центра и периферии языковых систем // Теоретические и прикладные исследования по романским и германским языкам. - Кишинев: Штиинца, 1985. - С. 4-10.
510. Чинчлей Г.С. Типология категории посессивности. - Кишинев: Штиинца, 1990. - 156 с.
511. Чудинов А.П. Типология варьирования глагольной семантики. - Свердловск: Изд-во Уральск. ун-та, 1988. - 144 с.
512. Шанская Т.В. Родовая принадлежность имен существительных в современном русском языке (нормативно-стилистическая характеристика): Дис... канд. филол. наук. - М., 1964. - 549 с. - Машинопись.
513. Шанский Н.М., Тихонов А.Н. Современный русский язык: Словообразование. Морфология. - М.: Просвещение, 1981. - 272 с.

514. Шапиро А.Б. О залогах в современном русском языке // Ученые записки Моск. гор. пед. ин-та: каф. рус. яз. - Т. V. - Вып. 1. - 1941. - С. 51-67.
515. Шарадзенидзе Т.С. Грамматические категории и морфологические типы языков // Типология грамматических категорий: Мещаниновские чтения. - М.: Наука, 1975. - С. 42-55.
516. Шаранда А.Н. Сравнительная типология категорий предлогов (на материале немецкого, русского и белорусского языков). - Минск: Наука и техника, 1981. - 230 с.
517. Шахматов А.А. Заметки по истории лужицких языков // Изв. ОРЯС. - 1916. - Т. 21. - Кн. 2. - С. 244-259.
518. Шахматов А.А. Синтаксис русского языка. - Л.: Изд-во АН СССР, 1927. - Вып. 2. - 212 с.
519. Шахматов А.А. Синтаксис русского языка. - 4-е изд. - Л.: Учпедгиз, 1941. - 620 с.
520. Швачко С.А. Языковые средства выражения категории количества в современном английском, русском и украинском языках. - К.: Выща шк., 1981. - 144 с.
521. Шведова Н.Ю. Парадигматика простого предложения в современном русском языке (Опыт типологии) // Русский язык: Грамматические исследования. - М.: Наука, 1967. - С. 3-77.
522. Шведова Н.Ю. Входит ли синтаксическое лицо в круг категорий, формирующих предикативность? // Рус. яз. за рубежом. - 1971. - №4. - С. 48-56.
523. Шелякин М.А. О спорных вопросах видо-временных систем русского глагола // Ученые записки Тартус. ун-та. - вып. 524: Труды по русской и славянской филологии. - 1980. - С. 3-20.
524. Шелякин М.А. Категория вида и способы действия русского глагола: Теоретические основы. - Таллин: Валгус, 1983. - 216 с.
525. Шелякин М.А. О единстве функционального и системного описания грамматических форм в функциональной грамматике // Проблемы функциональной грамматики. - Л.: Наука, 1985. - С. 37-47.
526. Шендельс Е.И. Многозначность и синонимия в грамматике (на материале глагольных форм современного немецкого языка). - М.: Высш. шк., 1970. - 208 с.
527. Шендельс Е.И. Совместимость/несовместимость грамматических и лексических значений // Вопр. языкознания. - 1982. - №4. - С. 78-82.
528. Шерстюк П. Коротка українська граматики для школи. - Полтава, 1907. - Ч. 1. - 64 с.
529. Шмелев Д.Н. Современный русский язык. Лексика. - М.: Просвещение, 1977. - 335 с.
530. Шубик С.А. Категория залога и поле залоговости в немецком языке. - Л.: Наука, 1989. - 124 с.

531. Шульга М.В. Унификация русского субстантивного склонения с точки зрения структуры родовых и числовых противопоставлений // *Вопр. языкознания*. - 1983. - №2. - С. 118-122.

532. Шульга М.В. К интерпретации падежной омонимии в русском склонении // *Вопр. языкознания*. - 1985. - №2. - С. 88-97.

533. Шульга М.В. Об эволюции русской падежной системы // *Науч. труды*. - 1991. - Т. 558. Славянская филология. Имя и глагол в исторической перспективе. - С. 58-64.

534. Штелинг Д.А. О неоднородности грамматических категорий // *Вопр. языкознания*. - 1959. - №1. - С. 55-64.

535. Штелинг Д.А. Целенаправленность речи и категория наклонения // *Рус. яз. за рубежом*. - 1973. - №3. - С. 64-70.

536. Щерба Л.В. Восточнолужицкое наречие. - Пг., 1915. - Т. 1. - 194 с.

537. Щерба Л.В. Избранные работы по русскому языку. - М.: Учпедгиз, 1957. - 186 с.

538. Щерба Л.В. Языковая система и речевая деятельность. - Л.: Наука, 1974. - 428 с.

539. Юрченко В.С. Простое предложение в современном русском языке. - Саратов: Приволж. кн. изд-во, 1972. - 274 с.

540. Юрэвіч Е.К. Катэгорыя граматычнага роду назоўнікаў беларускай мове: Дис... канд. филол. наук. - Минск, 1960. - 282 с. - *Машинопись*.

541. Якобсон Я. Шифтеры, глагольные категории и русский глагол // *Принципы типологического анализа языков различного строя*. - М.: Наука, 1972. - С. 95-113.

542. Якобсон Я. Избранные работы. - М.: Прогресс, 1985. - 456 с.

543. Якубинский Л.П. История древнерусского языка / Под ред. В.В.Виноградова. - М.: Учпедгиз, 1953. - 367 с.

544. Янко-Триницкая Н.А. Возвратные глаголы в современном русском языке. - М.: Изд-во АН СССР, 1962. - 247 с.

545. Ярцева В.Н. Историческая морфология английского языка. - М.: Изд-во И СССР, 1960. - 194 с.

546. Ярцева В.Н. Проблемы аналитического строя и формы анализа // *Аналитические конструкции в языках различных типов*. - М.; Л.: Наука, 1965. - С. 58-69.

547. Ярцева В.Н. Иерархия грамматических категорий и типологическая характеристика языков // *Типология грамматических категорий: Мещаниновские чтения*. - М.: Наука, 1975. С. 5-23.

548. Яцкевич Л.Г. Вопросы русского формообразования: функционально-типологический подход в морфологии (На прим. имен существительных). - Минск: Университетское изд-во, 1987. - 128 с.

549. Adam L. De la categorie du genre // *Internationale Zeitschrift für allgemeine Sprachwissenschaft*. - Leipzig, 1884. - B. 1. - S. 218-222.

550. Adamec P. Очерк функционально-трансформационного синтаксиса современного русского языка. 1. Однобазовые предложения. - Praha: Stat. ped. nakl. - Stv; 1974. - 136 s.

551. Admoni W. Der deutsche Sprachbau. - Л.: Просвещение, 1972. - 312 с.

552. Agrell. Aspektänderung und Aktionstartbildung beim polnischen Zeitworte. - Lund, 1908. - 196 S.

553. Arnand A., Lancelot C. Grammaire ge'ne'rale et raisonne'e contenant les foudemens de l'art de parler expliques d'une manie're claire et naturelle; les raisons de ce qui est connun a'toutes des langues, et des principales diff'e're'nces qui s'y reucontent; et plusieurs remarques nonvelles sur la langue francaise. - Paris, 1660. - 276 p.

554. Aronson H.I. Interrelationships between aspect and mood in Bulgarian // *Folia Slavica*. - 1977. - Vol. 1. - P. 9-32.

555. Behaghel O. Die Herstellung der syntaktischen Rahelage im Deutschen // *Indogermanische Forschungen*. - 1903. - B. 14. - S. 189-205.

556. Belicova' H. Se'manticka' structura v'ety a kategorie pa' du (Přispěvek k porovna'va'cí Syntaxi ruské ačeské jednoduche' v'ety). - Praha: Academia, 1982. - 162 s.

557. Boguslavski A. Nazwy pospolite przedmiotowkonkretnych i niekto're wlasciwos'ci ich form lieczbowych // *Liczba, ilos'c miara*. - Wroclaw; Warszawa; Krakow; Gdansk, 1973. - S. 42-56.

558. Boguslavski A. К вопросу о семантической стороне глагольных видов // *Z polskich studiow slawistycznych*. - Ser. 4. Jezykoznavstwo: Prace na VII miedzynarodowy kongres slawistow. - Warszawa, 1972. - S. 36-44.

559. Boguslavski A. On describing accomplished facts with imperefective verbs // *The Slavic verb*. - Copenhagen: Rosenkilde and Bagger, 1981. - P. 34-40.

560. Boman Th. Das hebraische Denken im Vergleich mit Griechischen. - Göttingen, 1965. - 206 S.

561. Bopp F. Vergleichende Grammatik des Sanskrit, Altslavischen, Send, Griechischen, Lateinischen, Litanischen, Göttischen und Deutschen. - Berlin, 1856. - Auf. 2. - B. 1. - 551 S.

562. Breal M. Essai de Semantique. - 1904. - 206 p.

563. Brinkmann H. Die deutsche Sprache. Gestalt und Leistung. - Düsseldorf, 1962. - 305 S.

564. Brøndal V. Theorie des pre'positions: Introduction a' une Semantique rationnelle. - Copenhagen: Munksgaard, 1950. - 145 p.

565. Brugmann K. Das Nominalgeschlecht in den indogermanischen Sprachen // ZAB. - 1899. - H. 4. - S. 100-126.
566. Brugmann K. Kurze vergleichende Grammatik der indogermanischen Sprachen. - Strassburg, 1904. - 777, XVIII, 48 S.
567. Brugmann K., Delbrück B. Grundriss der vergleichende Grammatik der indogermanischen Sprachen. - 2. Auf. - Strassburg; Trüber, 1906. - B. 1. - 687 S.; B. 2. - 997 S.
568. Černý I. O vzniku a vyvoji grammaticky'ch kategorii // Slovo a slovesnost. - XXXI. - 1970. - C. 3. - S. 207-222.
569. Comrie B. Ergativity // Syntactic typology: Studies in the phenomenology of language. - Sussex, 1978. - P. 332-336.
570. Curtius G. Erläuterungen zu meiner griechischen Schulgrammatik. - Prague, 1863. - 496 S.
571. Declerck R. Aspect and the bounded (unbounded) (telic/atelic) distinction // Linguistics. - 1979. - V. 17. - P. 761-794.
572. Der deutsche Sprache: Kleine Enzyklopädie: Um 2 B. - Leipzig, 1970. - 1174 S.
573. Dokulil M. Tvoření Slov včestně . - Sv. 1. - Praha: Nakl. Č. akad. věd., 1962. - 263 s.
574. Dokulil M. a Danes Fr. K t. Sv. významové' a mluvnické' stavbe věty // O vedečkem poznám sondobych jazyku. - Praha, 1958. - S. 28-52.
575. Dostal A. Studie o vidovém systé'mu v staroslovenstine. - Praha, 1954. - 196 s.
576. Dumézil G. Etudes comparatives sur les langues caucasiennes du Nord-Ouest (Morphologie). - Paris, 1932. - 156 p.
577. Dumovo N. La categorie du genre en russe moderne // Revue des Etudes Slaves. - Paris, 1924. - B. 4. - P. 208-221.
578. Eisenberg P. Grundriß der deutschen Grammatik. - Stuttgart: Metzler, 1986. - 504 S.
579. Erben I. Abriß der deutschen Grammatik. - 7. Auf. - Berlin: Akademie verlag, 1964. - 311 S.
580. Finer D.L. The formal grammar of switchreference. - N.-Y.; Leipzig: Garland, 1985. - IX, 214 p.
581. Fläming W. Zum Konjunktiv in der deutschen Sprache der Gegenwart. - Berlin, 1959. - 207 S.
582. Fodor I. The origin of grammatical Gender // Lingua. - 1959. - Vol. VIII. - 1. - P. 1-41; 2. - P. 186-214.
583. Fodor I. La categorie des langues Slaves et le genre grammatical // Славянская филология, - София, 1963. - Вып. III. - С. 96-104.
584. Forsyth I. A grammar of aspect: usage and meaning in the Russian verb (Studies in the Moderne Russian Language, Extra volume). - London; N.-Y.: Cambridge University Press, 1970. - 145 p.

585. Glinz H. Die innere Form des Deutschen. - Bern, 1952. - 504 S.
586. Graur A. Contributions à l'étude du genre personnel en roumain // Bulletin Linguistique. - 1945. - H. 13. - P. 97-105.
587. Grimm J. Deutsche Grammatik. - B. III. - Göttingen, 1831. - 251.
588. Grimm J. Deutsche Grammatik. - T. 4. - Göttingen, 1837. - 965 S.
589. Grimm J. Geschichte der deutschen Sprache. - B. 1. - Auf. 3. - Leipzig, 1968. - 726 S.
590. Groot A.W. de. Classification of Cases and Uses of Cases // For Roman Jakobson: Essays on the Occasion of his Sixtieth Birthday. - Hague, 1956. - P. 187-194.
591. Groot A.W. de. Classification of the Uses of a Case illustrated on the Genitive in Latin // Lingua. - 1956. - Vol. 6. - P. 8-65.
592. Grzegorzczkova R. O generycznym uzy'ciu nazw // Polonica. - 1978. - V. 4. - S. 70-76.
593. Guchmann M. Über die Verbalen analytischen Formen in modernen Deutsch // Beiträge zur Geschichte der deutschen Sprache und Literatur. - B. 82. - Halle, 1961. - S. 115-127.
594. Hadry J. L'emploi des cas en vedique: Introduction à l'étude des cas in indoeuropeen. - Lille, 1978. - 352 p.
595. Haiman J.M. Concessive, conditionale and Verbs of volition // Foundation of Language. - 1974. - VII. - P. 341-359.
596. Haltorf B. Die Aspekte des modernen Russischen // Zeitschrift für Slawistik. - 1967. - B. 12. - S. 735-743.
597. Handel J. Problem rodzaju grammatycznego. - Krakow, 1921. - 107 S.
598. Heine B., Claudi U. On the rise of grammatical categories: Some examples from Moa. - Berlin, 1986. - 206 p.
599. Helbig G. Zu einigen Specialproblemen des Valenztheorie // Detsch als Fremdsprache. - 1979. - H. 2. - S. 65-78.
600. Hirt H. Indogermanische Grammatik. - T. III. Das Nomen. - Heidelberg, 1927. - 360 S.; T. IV. Doppelung, Zusammensetzung Verbum. - Heidelberg; 1928. - 371 S.
601. Hjelmlev L. La catégorie des cas: Etude de grammaire generale. - Aarhus: Univ. - forl., 1935. - XII, 184 p. (Acta Jutlandica Aarsskrift for Aarhus Universitet. B. 7).
602. Holvoet A. Aspect a modalnos'c' w jezyku polskim: Na tle ogo 'noslowian skim. - Wroclaw etc.: Ossolineum, 1989. - 175 s.
603. Hrabě V. Několik posn'ank k pojum predikace // Russko-české studie. - Praha, 1960. - S. 42-86.

604. Imbs P. L'emploi des temps verbaux en français moderne. - Paris, 1960. - 269 p.
605. Jespersen O. A modern English grammar. - Part II: Syntax volume. - Heidelberg, 1914. - 486 p.
606. Jung W. Grammatik der deutschen Sprache. - Leipzig, 1966. - 518 S.
607. Karcevski S. Systeme du verbe russe: Essai de linguistique synchronique. - Prague, 1927. - 167 p.
608. Klemensiewicz Z. Tytuły i nazwy zawodowe kobiet w świetle teorii i praktyki // Język polski. - 1957. - 2. - S. 101-119.
609. Kuryłowicz J. The inflectional Categories of Indo-European. - Heidelberg: Universitätsverlag, 1964. - 246 p.
610. Kuryłowicz J. Problemes de linguistique indo-européenne. - Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdansk, 1977. - 245 p.
611. Lehfeldt W. Спряжение украинского глагола: аналитико-синтетически-функциональный анализ образования словоформ... в современном украинском литературном языке. - München: Verlag ottd Sauer, 1985. - 150 S.
612. Lohman J. Das Kollektivum im Slawischen // Zeitschrift für vergleichende Sprachforschung auf dem Gebiete der Indogermanischen Sprachen. - Göttingen, 1929. - B. 56. - H. 1-2. - S. 46-60; B. 58. - H. 1-2. - Göttingen, 1930. - S. 214-226.
613. Margulies A. Die Verba reflexiva in den slavischen Sprachen. - Heidelberg, 1924. - 115 S.
614. Meinhof G. Grundzüge einer vergleichende Grammatik der Bantusprachen. - Hamburg, 1948. - 384 S.
615. Menautaud H. Le genre plurale tantum inanime' en polonais contemporain // Revue des études Slaves. - 1989. - F. 4. - P. 441-448.
616. Meunier A. Modalité's et communication // Langue française. - 1974. - 21. - P. 35-49.
617. Miko F. Rod, číslo a pad mien. - Bratislava: Vyd-vo Slovenskej Akademie vied, 1962. - 254 s.
618. Moskalskaja O.I. Grammatik der deutschen Gegenwartssprache. - M.: Просвещение, 1975. - 366 S.
619. Oberpfalzer F. Rod jmen v češtině. - Praha, 1933. - 104 S.
620. Olaf Svane Gunar. Grammatik des Slovenischen Schriftsprachen. - Kopenhagen, 1958. - 151 S.
621. Pavlov V.M. Die Substantivische Zusammensetzung im Deutschen als syntaktisches Problem. - München, 1972. - 205 S.
622. Pike K. Grammatic theory // General linguistics. - 1957. - VII. - 2. - P. 35-42.
623. Poldauf I. Evaluative predicatii // Philologica Pragensia. - 1968. - Sv. 11. - 1. - S. 1-12.

624. Pos H.I. Zur Logik der Sprachwissenschaft // Beiträge zur Philosophie. - Heidelberg, 1922. - S. 185-196.
625. Pos H.I. La notion d'opposition en linguistique // Onzième Congrès International de Psychologie. - Paris, 1937. - P. 241-249.
626. Pottier B. Systematique des elements de relation: Etude de morphosyntaxe Structurale romane. - Paris, 1962. - 376 p.
627. Puzynina I. Rzeczowniki zbiorowe jako podstawa formacji jednostkowych // Poradnik językowy. - 1952. - Roc. 4. - S. 14-22.
628. Reichenbach H. Elements of symbolic logic. - N.-Y.: The MacMillan CO., 1947. - 437 p.
629. Reiter N. Slawische Kasus und deutsche Artikel - opposition // Zeitschrift für slawische Philologie. - 1977. - B. 2. - S. 357-372.
630. Rocher K. Grammatický rod a vyvoj českých deklinaci jmenných. - Praha, 1934. - 150 s.
631. Rokoszowa J. Zum Anthropozentrismus in der Sprache: Ein Beitr. zur Unters. des Genus verbi. - Wrocław: Ossolenium, 1986. - 104 S.
632. Rosseti A. Despre genul neutru și genul personal în limba română // Studii Cercetari Linguistice. - 8. - 1957. - S. 407-413.
633. Rosseti A. Remarques sur categorie du genre en romain // Studia Linguistice. - 1959. - 13. - S. 133-136.
634. Rosseti A. Contributii la Studiul neutruului în limba română // Studii Cercetari Linguistice. - 1963. - 4. - S. 433-438.
635. Ruzicka R. Semantik des Verbs und Syntax des Satzes // Zeitschrift für Slawistik. - 1970. - XV. - H. 5. - S. 627-644.
636. Schmidt I. Die Pluralbildung der indogermanischen Neutra. - Weimar, 1889. - 297 S.
637. Schmidt I. Die Sprachfamilien und Sprachkreise der Erde. - Heidelberg, 1926. - 595 S.
638. Sekaninova E. Konfronta'cia a ekvivalenta'cia modifika'cii inchoativnych slovie v ruštině a slovenčine // Slavica Slovaca. - Roc. 25. - 1990. - Č. 1. - S. 17-29.
639. Skalička V. Bemerkungen zur Kongruenz // Sbornik Matice slovenkej. - 1937. - Roc. 15. - Č. 1-2. - S. 35-38.
640. Smal-Stockyj R. Actio intensiva im Ukrainischen // Archiv für Slavische Philologie. - 1902. - B. 36. - S. 415-486.
641. Stankiewicz E. The Grammatical Genders of the Slavic Languages // International journal of Slavic Linguistics and Poetics. - 1968. - 11. - P. 27-41.
642. Stankiewicz E. Declension and Gradation of Russian Substantives in Contemporary standard Russian. - Mouton; The Hague, 1968. - 175 p.
643. Strakova V. Pa'dove' kontrasty (Rusko-česka' konfrontace) // Slavica Slovaca. - 1981. - Roc. 16. - Č. 1. - S. 43-56.

644. Sweet H. A new English grammar Logical and Historical. - P. 1: Introduction, Phonology and Accidence. - Oxford, 1891. - 499 p.; P. 2: Syntax. - Oxford, 1891. - 136 p.
645. Trager G.L. Russian declensional morphemes // Language. - 1953. - Vol. 29. - 3. - P. 326-338.
646. Trybetzkoy's N.S. Letters and notes, Janna linguarum (Series Maior). - The Hague; Paris, 1975. - Vol. 47. - 506 p.
647. Vendler Z. Verbs and times // The Philosophical Review. - 1957. - V. 66. - P. 143-160.
648. Veyrenc J. Sur la double diathe'se des e'nonce's translitifs // BSL. - 1976. - Bd. 71. - F. 1. - P. 142-165.
649. Veyrenc J. Etudes sur le verbe russe. - Paris, 1980. - 296 p.
650. Weisgerber L. Grundzüge der inhaltbezogenen Grammatik. - Düsseldorf, 1962. - 431 S.
651. Wierzbicka A. On the semantics of the verbal aspect in Polish // To honor Roman Jakobson. - The Hague; Paris: Mouton, 1967. - P. 2231-2249.
652. Wierzbicka A. Dociekania Semantyczne. - Wroclaw; Warszawa; Krakow, 1969. - 202 S.
653. Wierzbicka A. The Semantics of grammar. - Amsterdam; Philadelphia: John Benjamins B.V., 1988. - 618 p.
654. Wilmanns W. Deutsche Grammatik. - 3. Ab. - 1. H. - Strassburg, 1906. - 315 S.
655. Włodarczyk H. Descriptivum formelle des e'nonce's a Vocatif en polonais // Revue des études Slaves. - 1988. - 1-2. - P. 453-479.
656. Wundt W. Völkerpsychologie: Eine Untersuchung der Entwicklungsgesetze von Sprache, Mythos und Sitze. - B. 1: Die Sprache. T. 1. - Auf. 3. - Leipzig, 1911. - 695 S.; B. 2: Die Sprache. T. 2. - Auf. 2. - Leipzig, 1904. - 673 S.
657. Zolotova G.A. Грамматика акциональности в поэтическом тексте // Revue des études Slaves. - 1989. - F. 1-2. - P. 497-504.
658. Zuber R. L'aspect verbal Slave et les inférences nou monotones // Revue des études Slaves. - 1989. - F. 1-2. - P. 505-516.

СПИСОК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

- АД - аспект дії.
- ВЖ - Вільне життя (газета), м. Тернопіль.
- ВК - Вечірній Київ (газета), м. Київ.
- ВП - Вінницька правда (газета), м. Вінниця.
- ВХ - Вечірній Харків (газета), м. Харків.
- ГЗ - граматичне значення.
- ГК - граматична категорія.
- грам. - граматичний, -а, -е, -і.
- ГСРЛЯ - Грамматика современного русского литературного языка. - М.: Наука, 1970. - 767 с.
- ГРЯ - Грамматика русского языка. Т. 1. Фонетика и морфология. - М.: Изд-во АН СССР, 1960. - 719 с.
- ГФ - граматична форма.
- Д (дав.в.) - давальний відмінок.
- Док.в. - доконаний вид.
- ж.р. - жіночий рід.
- З (знах.в.) - знахідний відмінок.
- ЛГР - лексико-граматичний розряд.
- ЛЗ - лексичне значення.
- ЛК, ЛК УМ і ІМ - Лексична картотека, Лексична картотека Інституту української мови й Інституту мовознавства НАН України
- ЛМР - лексико-морфологічний розряд.
- М (місц.в.) - місцевий відмінок.
- МГ - Молода гвардія (газета), м. Київ.
- МЗ - морфологічне значення.
- МК - морфологічна категорія.
- МКІ - морфологічна категорія іменника.
- МСДЯ - Срезневский И.И. Материалы для словаря древне-русского языка. - Спб., 1893-1912. - Т. I-III.
- МФ - морфологічна форма.
- Н (назв.в.) - називний відмінок.
- невідм. ім. - невідмінювані іменники.
- недок.в. - недоконаний вид.
- НК - номінативна категорія.
- О (орудн.в.) - орудний відмінок.
- ОСУМ - Офографічний словник української мови. - 2-ге вид. - К.: Наук.думка, 1977. - 856 с.
- Р (род.в.) - родовий відмінок.
- РГ-79 - Русская грамматика: В 2 т. - Прага: Academia, 1979. - 1093 с.
- РГ-80 - Русская грамматика / Н.Ю.Шведова, -Т.1.- Н.Д.Арутюнова, А.В.Бондарко и др. - М.: Наука, 1980. - 783 с.

РУС - Русско-украинский словарь: В 3 т. - 2-е изд. - К.: УРЭ, 1980-1981.

с.р. - середній рід.

СВ - Сільські вісті (газета), м. Київ.

СЛСУМ - Словотвір сучасної української літературної мови. - К.: Наук. думка, 1979. - 406 с.

СУЛМ - Сучасна українська літературна мова. Морфологія / За ред. І.К.Білодіда. - К.: Наук. думка, 1969. - 583 с.

СН - Погрібний М.І. Словник наголосів української літературної мови / За ред. І.О.Варченка. - К.: Рад. шк., 1964. - 639 с.

СУМ - Словник української мови: В 11 т. - К.: Наук. думка, 1970-1980.

ТК К - Театрально-концертний Київ (тижневик), м. Київ.

ТФГ - Теория функциональной грамматики. Введение. Аспектуальность. Временная локализованность. Таксис. - Л.: Наука, 1987. - 352 с.; Теория функциональной грамматики. Темпоральность. Модальность. - Л.: Наука, 1990. - 264 с.

УРЕ - Українська радянська енциклопедія: В 17 т. - К.: УРЕ, 1960-1965.

УРС - Українсько-російський словник: В 6 т. - К.: Вид-во АН СССР, 1953-1963.

ч.р. - чоловічий рід.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

Лексикографічні праці

Англо-український словник / За ред. Ю.О.Жлуктенка. - К.: Рад. шк., 1984. - 445 с.

Бардовіч А.М., Шакун Л.М. Морфемны слоўнік беларускай мовы. - 2-е выд. - Мінск: Вышэйш. шк., 1989. - 718 с.

Ващенко В.С. Словник полтавських говорів. - Харків: Вид-во Дніпропетровського ун-ту, 1960. - 107 с.

Граудина Л.К., Ицкович В.А., Катлинская Л.П. Грамматическая правильность русской речи: Опыт частотно-статистического словаря вариантов. - М.: Наука, 1976. - 454 с.

Даль В.И. Толковый словарь живого великорусского языка: В 4 т. - М.: Рус. яз., 1989-1991.

Дубровський В. Практичний російсько-український словник ділової мови. - К.: Час, 1926. - 544 с.

Етимологічний словник української мови: В 7 т. - К.: Наук. думка, 1982-1991. - Т. 1-3.

Желєхівський Є., Недільський С. Малорусько-німецький словар. - Львів, 1886. - Т. 1-2

Зализняк А.А. Грамматический словарь русского языка: Словоизменение. - М.: Рус. яз., 1977. - 879 с.

Золотова Г.А. Синтаксический словарь: Репертуар элементарных единиц русского синтаксиса. - М.: Наука, 1988. - 440 с.

Колесников Н.П. Словарь несклоняемых слов. - Тбилиси: Изд-во Тбилис. ун-та, 1978. - 215 с.

Кузнецова А.И., Ефремова Т.Ф. Словарь морфем русского языка. - М.: Рус. яз., 1986. - 1135 с.

Інверсійний словник української мови. - К.: Наук. думка, 1985. - 812 с.

Лемцюгова В.П. Українсько-білоруські слоўнік / Пад ред. М.В.Бірылі, А.Я.Супруна. - Мінск: Вышэйш. шк., 1980. - 688 с.

Лисенко О.С. Словник поліських говорів. - К.: Наук. думка, 1974. - 260 с.

Носович И.И. Словарь белорусского наречия. - Спб.: Тип. Императорской АН, 1870. - 756 с.

Онишкевич М.И. Словник бойківських говірок. - К.: Наук. думка, 1984. - Ч. 1. - 515 с.; Ч. 2. - 195 с.

Опыт русско-украинского словаря / Составиль М.Левченко. - К., 1874. - 188 с.

Орфографічний словник української мови. - 20 ге вид. - К.: Наук. думка, 1977. - 856 с.

Пискунов Ф. Словникъ живої народнеї, письменної і актової мови руських югівцян Російської і Австрійсько-Вендерської цесарії. - К.: Въ тип. Е.Федорова, 1875. - 304 с.

Погрібний М.І. Орфоепічний словник. - К.: Рад. шк., 1984. - 629 с.

Попова М. Кратък валентин речник на глаголите в съвременния български книжовен език. - София: Изд-во Българската АН, 1987. - 544 с.

Русско-украинский словарь: В 3 т. - 2-е изд. - К.: Украинская советская энциклоп., 1980-1981.

Сабалдир Г. Практичний російсько-український словник. - К.: Час, 1926. - 436 с.

Сікорська З.С. Українсько-російський словник словотворчий. - К.: Рад. шк., 1985. - 188 с.

Словарь иностранных слов. - II-е изд. - Рус. яз., 1984. - 607с.

Словарь современного русского литературного языка: В 17 т. - М., Л.: Изд-во АН СССР, 1948-1965.

Словарь української мови: В 4 т. / Упор. з дод. власн. матеріалу Б.Грінченко. - К., 1907-1909.

Словник іншомовних слів / За ред. О.С.Мельничука. - К.: УРЕ, 1977. - 775 с.

- Словник скорочень в українській мові / За ред. Л.С.Паламарчука. - К.: Вища шк., 1983. - 512 с.
- Словник староукраїнської мови XIV-XV ст. - К.: Наук. думка, 1977-1978. - Т. 1-2.
- Словник труднощів української мови / За ред. С.Я.Єрмоленко. - К.: Рад. шк., 1989. - 336 с.
- Словник української мови: В 11 т. - К.: Наук. думка, 1970-1980.
- Тимченко Е. Русско-малоросійській словарь. - К.: Тип. Императорского ун-та Св. Владимира Н.Т.Корчак-Новицького, 1897-1899. - Т. 1-2.
- Тихонов А.Н. Словообразовательный словарь русского языка: В 2 т. - М.: Рус. яз., 1985.
- Українсько-російський словник: В 6 т. - К.: Вид-во АН УРСР, 1953-1963.

*
* *

- Матеріали до словника буковинських говірок. - Вип. I-VI. - Чернівці: Вид-во Чернівець. ун-ту, 1971-1979.
- Матеріали Лексичної картотеки Інституту української мови НАН України і Інституту мовознавства НАН України.

Періодична преса

- Вечірній Київ (газета), м. Київ.
- Вечірній Харків (газета), м. Харків.
- Вільне життя (газета), м. Тернопіль.
- Вінницька правда (газета), м. Вінниця.
- Вітчизна (журнал), м. Київ.
- Голос України (газета), м. Київ.
- Дзвін (журнал), м. Львів.
- Донбас (журнал), м. Донецьк.
- Зірка (газета), м. Київ.
- Київ (журнал), м. Київ.
- Кримська правда (газета), м. Сімферополь.
- Культура і життя (тижневик), м. Київ.
- Літературна Україна (тижневик), м. Київ.
- Молода гвардія (газета), м. Київ.
- Молодь України (газета), м. Київ.
- Народна газета (газета), м. Київ.
- Перець (журнал), м. Київ.
- Поступ (тижневик), м. Львів.
- Прапор; Березіль (журнали), м. Харків.

- Радянська Донеччина; Сільська Донеччина, Донеччина (газети), м. Донецьк.
- Радянська освіта; Освіта (газети), м. Київ.
- Радянська Україна (газета), м. Київ.
- Радянське літературознавство; Слово і час (журнали), м. Київ.
- Робітнича газета (газета), м. Київ.
- Сільські вісті (газета), м. Київ.
- Слово (тижневик), м. Київ.
- Слово і час (журнал), м. Київ.
- Спортивна газета (газета), м. Київ.
- Театрально-концертний Київ (тижневик), м. Київ.
- Україна молода (тижневик), м. Київ.
- Франкова криниця (тижневик), м. Львів.

Художні і наукові тексти

- Автомонов П.Ф. Так народжуються зорі. - К.: Дніпро, 1969. - 468 с.
- Алчевська Х. Вибрані твори. - К.: Дніпро, 1990. - 495 с.
- Антоненко-Давидович Б. Смерть. Сибірські новели. Завищені оцінки. - К.: Рад. письменник, 1989. - 559 с.
- Багрянний І. Сед Гетсиманський. - К.: Час, 1991. - 512 с. (а).
- Багрянний І. Тигролови. - К.: Молодь, 1991. - 264 с. (б).
- Бедзик Д.І. Дніпро горить. - К.: Держлітвидав, 1951. - 305 с.
- Бойченко О.М. Молодість. - К.: Молодь, 1949. - 278 с.
- Бондарчук П. Калиновий міст. - Донецьк: Донбас, 1974. - 202 с.
- Брандіс Є. Марко Вовчок. - К.: Дніпро, 1975. - 342 с.
- Бунин И. Избранные произведения. - М.: Худож. лит., 1970. - 286 с.
- Вернигора Л.М. А жито половіє. - Харків: Прапор, 1983. - 123 с.
- Вершигора П.П. Люди з чистою совістю. - К.: Політвидав України, 1974. - 568 с.
- Винниченко В. Краса і сила. - К.: Дніпро, 1989. - 752 с.
- Вишня О. Твори: В 5 т. - К.: Дніпро, 1975. - Т. 5. - 384 с.
- Вільде І. Сестри Річинські. - Львів: Кн.-журн. вид-во, 1958. - 404 с.
- Вовчок Марко. Твори: В 6 т. - Т. 1. - К.: Держлітвидав, 1955. - 483 с., Т. 6. - К.: Держлітвидав, 1956. - 492 с.
- Вовчок Марко. Народні оповідання. - К.: Дніпро, 1978. - 202 с.
- Волошин І.І. Сади цвітуть. - К.: Рад. письменник, 1950. - 123 с.

- Воробкевич С. Вибрані твори. - К.: Дніпро, 1987. - 358 с.
1964. - 188 с.
- Воронько П. До нас наближаються зорі. - К.: Держвидав, 1964. - 188 с.
- Герасимчук В. Віки. - К.: Рад. письменник, 1990. - 47 с.
- Герасим'юк В. Потоки. - К.: Молодь, 1986. - 130 с.
- Гжицький Г. Пролог до осені. - К.: Дніпро, 1978. - 193 с.
- Гірник П. Стартують мрії. - К.: Рад. письменник, 1963. - 175 с.
- Глібов Л. Вибрані твори. - К.: Держлітвидав, 1957. - 246 с.
- Гнатюк І. Нове літочислення. - К.: Рад. письменник, 1990. - 109 с.
- Головко А. Твори: В 2 т. - К.: Держлітвидав, 1957. - Т. 2. - 518 с.
- Головко А. Бур'ян. - К.: Дніпро, 1968. - 316 с.
- Гончар О. Новели. - К.: Держлітвидав, 1952. - 186 с.
- Гончар О. Таврія. - К.: Рад. письменник, 1959. - 367 с.
- Гончар О. Прапороносці: Трилогія. - К.: Дніпро, 1977. - 380 с.
- Гончар О. Берег любові. - К.: Рад. письменник, 1982. - 215 с.
- Гордієнко К.О. Твори: В 2 т. - К.: Держлітвидав, 1959. - Т. 1. - 366 с.
- Гребінка Є. Вибрані твори. - К.: Дніпро, 1977. - 224 с.
- Гримайло Я.В. Кавалер ордена Слави. - К.: Молодь, 1956. - 145 с.
- Грінченко Б. Украла. - К.: Веселка, 1988. - 16 с.
- Грінченко Б. Зернятка. - К.: Веселка, 1989. - 272 с.
- Грушевський М. Історія Русів // Літ. Україна. - 1990. - 26 лип. - С. 8 (а).
- Грушевський М. Предок. - К.: Веселка, 1990. - 247 с. (б).
- Гулак-Артемівський П.П. Твори. - К.: Дніпро, 1978. - 159 с.
- Гуцало Є. Позичений чоловік. Приватне життя феномена. - К.: Рад. письменник, 1982. - 712 с.
- Гуцало Є. Напередодні нинішнього дня. - К.: Рад. письменник, 1989. - 269 с.
- Гуцало Є. Улюмджі // Вітчизна. - 1988. - №4. - С. 56-112(а); №5. - С. 66-139(б).
- Десняк О. Оповідання та нариси. - К.: Рад. письменник, 1951. - 278 с.
- Десняк О. Твори: В 2 т. - К.: Держлітвидав, 1955. - Т. 2. - 416 с.
- Добрянський П. Тонка натура. - К.: Рад. Україна, 1982. - 62 с.
- Довженко О. Вибрані твори. - К.: Дніпро, 1964. - 308 с.

- Довженко О. Кіноповісті. - К.: Рад. письменник, 1966. - 396с.
- Довженко О. Україна в огні. - К.: Дніпро, 1990. - 416 с.
- Донченко О. Твори: В 6 т. - К.: Молодь, 1956. - Т. 1-3.
- Донченко О. Юрко Васюта. - К.: Молодь, 1958. - 176 с.
- Дорошко П.О. Три богатирі. - К.: Молодь, 1959. - 96 с.
- Драй-Хмара М. Вибране. - К.: Дніпро, 1989. - 542 с.
- Журахович С.М. Нам тоді було по двадцять. - К.: Рад. письменник, 1974. - 302 с.
- Забашта Л. Вибране. - К.: Держлітвидав, 1958. - 358 с.
- Загребельний П.А. Диво. - К.: Рад. письменник, 1982. - 701с.
- Загребельний П.А. Роксолана. - К.: Дніпро, 1983. - 581 с.
- Збанацький Ю. Лісова красуня. - К.: Молодь, 1955. - 247 с.
- Збанацький Ю. Малиновий дзвін. - К.: Молодь, 1958. - 405с.
- Збанацький Ю. Кують зозулі. - К.: Дніпро, 1974. - 386 с.
- Збанацький Ю. Доля. - К.: Рад. письменник, 1977. - 490 с.
- Збанацький Ю. На головній вулиці. - К.: Дніпро, 1985. - 402с.
- Земляк В. Лебедина зграя. - К.: Рад. письменник, 1972. - 275с.
- Івасюк В. Водограй. - К.: Муз. Україна, 1989. - 127 с.
- Івасюк М. Серце не камінь. - К.: Дніпро, 1974. - 312 с.
- Івченко М. Робітні сили. - К.: Дніпро, 1990. - 823 с.
- Ілля В. За туманами ковалі. - К.: Рад. письменник, 1989. - 181 с.
- Ірландські прислів'я та приказки. - К.: Дніпро, 1982. - 109 с.
- Йогансен М. Поезії. - К.: Рад. письменник, 1989. - 196 с. (а).
- Йогансен М. Собака, що лазив на дерева. - К.: Веселка, 1989. - 48 с. (б).
- Казки Буковини. - Ужгород: Карпати, 1973. - 239 с.
- Карпенко-Карий І.К. (Тобілевич І.К.) Вибрані п'єси. - К.: Дніпро, 1976. - 519 с.
- Квітка-Основ'яненко Г. Твори: В 6 т. - К.: Держлітвидав, 1956. - Т. 2. - 497 с.
- Киргизькі прислів'я та приказки. - К.: Дніпро, 1977. - 160 с.
- Клен Ю. (Освальд Бургардт) Вибране. - К.: Дніпро, 1991. - 462 с.
- Коваленко М. До співця. Весняна нічка. Елегія. "Щастя! Щастя!" // Українська хата: Поезії 1909-1914 рр. - К.: Молодь, 1990. - С. 84-87.
- Кобилянська О.Ю. Твори: В 3 т. - К.: Держлітвидав, 1956. - Т. 1. - 687 с.
- Кобилянська О.Ю. Земля. - К.: Дніпро, 1984. - 278 с.
- Кобринська Н.І. Вибрані твори. - К.: Дніпро, 1967. - 560 с.
- Козланюк П.С. Юрко Крук. - К.: Держлітвидав, 1960. - 246с.
- Копань Л. Критична маса. - К.: Молодь, 1985. - 185 с.

- Копань Л. Критична маса // Вітчизна. - 1988. - №10. - С. 8-101 (а); №11. - С. 16-126 (б).
- Копиленко О.І. Десятикласники. - К.: Держлітвидав, 1988. - 301 с.
- Кордун В. Славія. - К.: Рад. письменник, 1987. - 142 с.
- Корнійчук В. Притча про сивого Сома // Літ. Україна. - 1985. - 22 серп. - С. 6.
- Корнійчук О.Є. Драматичні твори: В 2 т. - К.: Мистецтво, 1955.
- Косинка Г. Вибрані твори. - К.: Дніпро, 1988. - 606 с.
- Костенко Л. Сад нетанучих скульптур. - К.: Рад. письменник, 1987. - 207 с.
- Костенко Л. Вибране. - К.: Дніпро, 1989. - 559 с.
- Котляревський П. Твори: У 2 т. - К.: Вид-во АН УРСР, 1952. - Т. 1. - 496 с.
- Коцюбинський М.М. Твори: В 3 т. - К.: Держлітвидав, 1955. - Т. 1. - 405 с.; Т. 2. - 502 с.
- Коцюбинський М.М. Вибрані твори. - К.: Дніпро, 1984. - 505 с.
- Кримський А.Ю. Вибрані твори. - К.: Дніпро, 1965. - 267 с.
- Кропивницький М. Вибрані твори. - К.: Дніпро, 1977. - 304 с.
- Кучер В.С. Вогник. - К.: Молодь, 1960. - 186 с.
- Кучер В.С. Голод. - К.: Молодь, 1961. - 204 с.
- Лавріненко П. Хліб таланту // Літ. Україна. - 1985. - 17 січ. - С. 5.
- Лазарчук В. Літораль. - К.: Рад. письменник, 1989. - 236 с.
- Ле Іван. Міжгір'я. - К.: Дніпро, 1972. - 626 с.
- Лепкий Б. Твори: В 2 т. - К.: Дніпро, 1991. - Т. 1. - 862 с. (а); Т. 2. - 719 с. (б).
- Логвиненко В. Давні рани. - Одеса: Кн. вид-во, 1961. - 248 с.
- Логвиненко В. Росава. - К.: Дніпро, 1975. - 206 с.
- Лук'яненко О. Звітна галочка. - К.: Рад. Україна, - 1982. - 63 с.
- Луценко Д. Вибране. - К.: Дніпро, 1978. - 236 с.
- Лупій О. Вибране. - К.: Рад. письменник, 1982. - 356 с.
- Маковей О. Вибране. - Львів: Кн.-журн. вид-во, 1956. - 402 с.
- Маковей О. Вибрані твори. - К.: Дніпро, 1965. - 365 с.
- Мартович Л. Твори. - К.: Держлітвидав, 1954. - 386 с.
- Матушек О. Розімкнуте коло. - К.: Молодь, 1991. - 112 с.
- Мексиканські прислів'я та приказки. - К.: Дніпро, 1988. - 108 с.
- Мельничук Т. Князь роси. - К.: Молодь, 1990. - 152 с. (а)

- Мельничук Я. Саме так усе й було. - Львів: Каменяр, 1990. - 126 с. (б)
- Мирний П. Твори: В 5 т. - К.: Вид-во АН УРСР, 1954. - Т. 1. - 496 с.
- Мирний П. Морозенко. - К.: Дніпро, 1988. - 204 с.
- Мовчан П. Поріг. - К.: Рад. письменник, 1988. - 238 с.
- Нагнибіда М. Вибране. - К.: Держлітвидав, 1952. - 392 с.
- Немирович І. Жовті черевики. - К.: Рад. Україна, 1982. - 63 с.
- Нехода І. Дивлюсь на карту України. - К.: Рад. письменник, 1949. - 386 с.
- Нечуй-Левицький І.С. Твори: В 4 т. - К.: Держлітвидав, 1956. - Т. 1. - 456 с.
- Нечуй-Левицький І.С. Зібрання творів: У 10 т. - К.: Наук. думка, 1965. - Т. 4. - 420 с.; Т. 5. - 1966. - 431 с.
- Нечуй-Левицький І.С. Твори: В 2 т. - К.: Дніпро, 1977. - Т.1. - 520 с.; Т. 2. - 504 с.
- Олесь О. Лірика. - К.: Рад. письменник, - 1989. - 222 с.
- Олесь О. Все навколо зеленіє. - К.: Веселка, 1990. - 318 с. (а).
- Олесь О. Драматичні казки. - К.: Мистецтво, 1990. - 232 с. (б).
- Олесь О. Княжа Україна. Минуле України в піснях. - К.: Веселка, 1991. - 143 с.
- Осьмачка Т. Поезії. - К.: Рад. письменник, 1991. - 252 с.
- Павличко Д.В. Любов і ненависть: Вибране. - К.: Дніпро, 1975. - 423 с.
- Панч П. Гомоніла Україна. - К.: Дніпро, 1967. - 388 с.
- Панч П. Син таращанського полку. - К.: Рад. шк., 1972. - 202 с.
- Первомайський Л.С. Твори: В 3 т. - К.: Держлітвидав, 1958-1959. - Т. 1. 1958. - 305 с.; Т. 2. - 1958. - 302 с.; Т. 3. - 1959. - 456 с.
- Підмогильний В. Повість без назви // Вітчизна. - 1988. - №2. - С. 28-101.
- Підмогильний В. Місто. - К.: Молодь, 1989. - 448 с.
- Підмогильний В. Невеличка драма. - Дніпропетровськ: Промінь, 1990. - 326 с.
- Плужник Є.П. Поезії. - К.: Рад. письменник, 1988. - 415 с.
- Поліщук В. Вибране. - К.: Дніпро, 1987. - 318 с.
- Попович К. Твори. - Львів: Каменяр, 1990. - 214 с.
- Пчілка О. Годі, діточки, вам спати! - К.: Веселка, 1991. - 334 с.
- Рачук М. Стоок. - К.: Молодь, 1991. - 72 с.
- Рильський М. Твори: В 3 т. - К.: Держлітвидав, 1956. - Т. 2. - 545 с.
- Рильський М. Твори: В 10 т. - К.: Держлітвидав, 1961. - Т. 3. - 420 с.

- Рубан В. Химера. - К.: Рад. письменник, 1989. - 190 с.
 Руденко М. Вітер в обличчя. - К.: Держлітвидав, 1958. - 146с.
 Руденко М. Поезії. - К.: Дніпро, 1991. - 413 с.
 Савич І. Вибране. - К.: Дніпро, 1986. - 242 с.
 Савченко П. Червоний вечір. - К.: Рад. письменник, 1991. - 207 с.
 Самбук Р. 1000 в сигаретній пачці. - К.: Рад. письменник, 1979. - 335 с.
 Самчук У. Волинь. - К.: Дніпро, 1993. - Т. 1. - 574 с.; Т. 2. - 334 с.
 Самійленко В. Твори. - К.: Дніпро, 1989. - 686 с.
 Сенченко І. На Батиевій горі. - К.: Держлітвидав, 1960. - 308с.
 Серболужицькі прислів'я та приказки. - К.: Дніпро, 1988. - 134 с.
 Симоненко В. Народ мій завжди буде. - К.: Веселка, 1990. - 159 с.
 Скуратівський В. Погостини, або Дванадцять мандрівок у глибину століть. - К.: Веселка, 1990. - 128 с.
 Слабошпидький М. Марія Башкирцева. - К.: Рад. письменник, 1986. - 302 с.
 Собко В. Зоряні крила. - К.: Молодь, 1950. - 256 с.
 Собко В. Біле полум'я. - К.: Рад. письменник, 1952. - 398 с.
 Собко В. Звичайне життя. - К.: Рад. письменник, 1957. - 278с.
 Сосюра В. Поезії. - К.: Рад. письменник, 1975. - 320 с.
 Смолич Ю. Розмова з читачем. - К.: Рад. письменник, 1953. - 352 с.
 Смолич Ю. Твори: В 6 т. - К.: Держлітвидав, 1959. - Т. 4. - 526 с.
 Смолич Ю. Світанок над морем. - К.: Рад. письменник, 1971. - 308 с.
 Стаменко П.Д. Таємниці китайської гімнастики цигун. - К.: Знання, 1990. - 48 с.
 Стельмах М. Твори: В 5 т. - К.: Держлітвидав, 1962. - т.1. - 604 с.; т.2. - 614 с.
 Стельмах М. Кров людська - не водиця. - К.: Дніпро, 1956. - 356 с.
 Стельмах М. Хліб і сіль. - К.: Рад. письменник, 1972. - 796с.
 Стельмах Я. Вікентій Прерозумний. - К.: Молодь, 1985. - 143 с.
 Стефанік В.С. Повне зібрання творів: У 3 т. - К.: Вид-во АН УРСР, 1949. - Т. 1. - 586 с.
 Стус В. Поезії. - К.: Рад. письменник, 1990. - 222 с.

- Сухомлинський В.О. Сто порад учителю. - К.: Рад. шк., 1988. - 304 с.
 Тарнавський Ю. Без нічого. - К.: Дніпро, 1991. - 285 с.
 Тичина П.Г. В серці у моїм... - К.: Дніпро, 1975. - 303 с.
 Тичина П.Г. Вибрані твори. - К.: Дніпро, 1976. - 386 с.
 Тичина П.Г. Десь на дні мого серця. - К.: Рад. письменник, 1991. - 221 с.
 Трублаїні М. Твори: В 4 т. - К.: Молодь, 1955. - Т. 1. - 426с.
 Тулуб З. Людолови: В 2 т. - К.: Держлітвидав, 1957. - 1095 с.
 Тулуб З. В степу безкраїм за Уралом. - К.: Держлітвидав, 1964. - 508 с.
 Турчинська А. Милона. - К.: Рад. письменник, 1950. - 268 с.
 Турянський О. Поза межами болю. - К.: Дніпро, 1989. - 335с.
 Тютюнник Г. Вир. - К.: Дніпро, 1966. - 622 с.
 Тютюнник Гр. Климко. - К.: Рад. шк., 1984. - 272 с.
 Тютюнник Гр. Степова казка. - К.: Веселка, 1986. - 56 с.
 Українка Леся. Твори: В 5 т. - Т. 1. - К.: Держлітвидав, 1951. - 604 с.; Т. III. - К.: Держлітвидав, 1952. - 617 с.; Т. IV. - К.: Держлітвидав, 1954. - 675 с.; Т. V. - К.: Держлітвидав, 1956. - 788с.
 Українка Леся. Вибрані твори. - К.: Дніпро, 1984. - 680 с. ✓
 Українські прислів'я та приказки. - К.: Дніпро, 1976. - 215 с.
 Фальківський Д. Поезії. - К.: Рад. письменник, 1989. - 175 с.
 Филипович П. Поезії. - К.: Рад. письменник, 1989. - 186 с.
 Франко І.Я. Твори: В 20 т. - К.: Держлітвидав, 1952. - Т. 9. - 506 с.; Т. 10. - 1954. - 402 с.; Т. 19. - 1956. - 456 с.
 Французькі прислів'я та приказки. - К.: Дніпро, 1980. - 126с.
 Хижняк А.Ф. Данило Галицький. - К.: Держлітвидав, 1958. - 408 с.
 Хижняк А.Ф. Тамара. - К.: Рад. письменник, 1959. - 202 с.
 Хоткевич Г.М. Твори: В 2 т. - К.: Дніпро, 1966. - Т. 1. - 644 с.
 Цвид А. Зоря на два голоси. - К.: Рад. письменник, 1990. - 157 с.
 Цюпа І. Грози і роздуми. - К.: Рад. письменник, 1961. - 302с.
 Чемерис В. На планеті Все-нетака // Котигорошкове поле. - Дніпропетровськ: Промінь, 1989. - С. 13-75.
 Черемшина Марко. Твори. - К.: Держлітвидав, 1960. - 446 с.
 Черемшина Марко. Твори: В 2 т. - К.: Наук. думка, 1974. - Т. 1. - 335 с.; Т. 2. - 303 с.
 Черкасенко С. Поезії. - К.: Рад. письменник, 1990. - 292 с.
 Чернявський М. Поезії. - К.: Рад. письменник, 1959. - 478 с.
 Черногуз О. "Аристократ" із Вапнярки. - К.: Рад. письменник, 1978. - 398 с.

- Чорногуз О. Претенденти на папаху. - К.: Рад. письменник, 1983. - 408 с.
- Чумак В. Червоний заспів. - К.: Дніпро, 1991. - 364 с.
- Чупринка Г. Поезії. - К.: Рад. письменник, 1991. - 405 с.
- Шевченко М. ...Я ще живу. - К.: Молодь, 1990. - 104 с.
- Шевченко Т. Кобзар. - К.: Дніпро, 1984. - 606 с.
- Шевченко Т. Поеми та повісті. - К.: Дніпро, 1986. - 452 с.
- Шевчук В. Із вершин та низин. - К.: Дніпро, 1990. - 447 с.
- Шиян А.І. Гроза. Мар'яна. - К.: Держлітвидав, 1956. - 504с.
- Яновський Ю. Твори: в 2 т. - К.: Держлітвидав, 1954. - Т. 1. - 414 с.
- Яновський Ю. Твори: в 5 т. - К.: Держлітвидав, 1958. - Т. 2. - 592 с.
- Яновський Ю. Вершники. Мир. - К.: Рад. письменник, 1976. - 287 с.

ЗМІСТ

Вступ.	3
Розділ I. Системність категоріальних відношень у структурі мови.	12
§ 1. Граматична форма і зміст мовних одиниць	12
§ 2. Типологія мовних форм і граматичних значень	22
§ 3. Корелятивність / некорелятивність морфологічних категорій і лексико-граматичних розрядів	34
§ 4. Взаємодія граматичного роду і лексико-граматичних розрядів іменників	44
§ 5. Міжрівневі граматичні категорії	54
§ 6. Типологія системних і асистемних відношень серед морфологічних категорій	59
§ 7. Основи еволюції морфологічних категорій	72
§ 8. Взаємодія іменних і дієслівних категорій	79
Розділ II. Ієрархія іменних категорій	96
§ 1. Статус семантичної мотивованості морфологічних категорій роду, числа і відмінка.	96
§ 2. Структурні особливості іменних категорій	106
§ 3. Відмінність категорій роду, числа від категорії відмінка	127
Розділ III. Функціонально-семантичні особливості морфологічних категорій іменника	134
§ 1. Граматичний рід іменників	138
1.1. Мотивованість граматичного роду іменників словотворчими суфіксами	142
1.2. Рід іменників на м'який приголосний.	148
1.3. Омонімія граматичних форм роду іменників	152
1.4. Співвідносність іменників чоловічого і жіночого роду.	156
1.5. Граматичне значення середнього роду в структурі категорії роду.	167
§ 2. Категорія числа іменників.	171
§ 3. Граматична категорія відмінка.	173
§ 4. Граматичні категорії невідмінюваних іменників.	176
Розділ IV. Формально-граматична і семантична корелятивність / некорелятивність дієслівних категорій.	189
§ 1. Семантико-граматичні групи дієслів та їх морфологічні категорії.	189
§ 2. Рівні граматичних категорій дієслова.	195

§ 3.	Комунікативна зумовленість взаємодії локативних категорій	209
§ 4.	Лінгвістична природа видових значень	211
§ 5.	Структура морфологічної категорії виду	213
§ 6.	Взаємодія граматичного виду і семантичної категорії аспекту дії	217
§ 7.	Ономасіологічний і семантичний аспект взаємодії морфологічних категорій виду і часу	226
§ 8.	Морфосемантична структура морфологічної категорії часу	232
§ 9.	Формально-граматична і функціонально-семантична парадигматика морфологічних форм способу	240
§ 10.	Відображувальний характер особових значень дієслова	249
§ 11.	Аналітизм у системі дієслівних категорій	257
Розділ V.	Особливості міжривневої граматичної категорії дієслова	268
§ 1.	Статус граматичної категорії валентності дієслова	268
1.1.	Парадигма речення і категоріальні значення валентності	268
1.2.	Семантичний предикат у структурі речення і валентні властивості дієслова	269
1.3.	Взаємодія частиномовної семантики дієслова і міжривневої опосередковано морфологічної граматичної категорії іменника	271
1.4.	Валентність дієслова і відмінок іменника	273
§ 2.	Власнесемантична і формально-синтаксична валентність дієслова	276
§ 3.	Структура граматичної категорії валентності	278
3.1.	Лівобічна валентність дієслова /одновалентність/	278
3.2.	Номінативно-акузативні лексеми у внутрішньокатегоріальній структурі валентності дієслова	279
3.3.	Контрsubj'єкт у структурі дієслівної валентності	284
3.4.	Валентні потенціали акціональних дієслів	285
3.4.1.	Двовалентні дієслова	286
3.4.2.	Тривалентні дієслова	289
3.4.3.	Склад чотири- і п'ятивалентних дієслів	293
3.4.4.	Семи- і шестивалентність як ієрархічно найвищі ланки дієслівної валентності	295
3.5.	Кількісне і якісне структурування дієслів щодо валентних гнізд	296

§ 4.	Місце валентності серед дієслівних категорій.	298
§ 5.	Граматична категорія валентності і словотвірний потенціал дієслова	299
Розділ VI.	Морфологічні категорії в системі предикатності і предикативності речення	300
§ 1.	Семантико-граматичні особливості взаємодії категоріальних значень імені і дієслова в межах речення	301
1.1.	Статус дієслова як лексеми в предикатній структурі речення.	301
1.1.1.	Співвідношення предикативності речення і семантики дієслова.	302
1.1.2.	Структура категорії предикативності.	303
1.2.	Суб'єктно-об'єктні відношення в структурі речення	308
1.2.1.	Основи актуалізації мовних одиниць	309
1.2.2.	Особливості сполучування лексичних одиниць.	311
1.2.3.	Співвідношення синтагматичних і парадигматичних сем у структурі слова	312
1.2.4.	Місце предиката-дієслова в структурі речення	315
1.2.5.	Предикатність і предикативність речення	319
§ 2.	Іменникові категоріальні значення в системі предикатності і предикативності речення	320
2.1.	Віртуально-лексемний характер грамем роду іменників	320
2.2.	Актуально-предикатний потенціал граматичних форм числа	332
2.3.	Семантико-синтаксична сутність відмінкових значень іменника	337
§ 3.	Дієслівні категорії в системі предикатності і предикативності речення	339
3.1.	Віртуально-класифікаційний характер грамем виду дієслова	339
3.2.	Предикативно-інтерпретативна якість граматичних форм часу і способу	341
3.3.	Когнітивно-латентний вияв валентних значень	344
3.4.	Актуально-інтерпретативний характер значень особи	345
Висновки		350
Примітки.		358
Список літератури		383
Список умовних скорочень		421
Список використаних джерел.		422

Наукове видання

Загітко Анатолій Панасович

Теоретична граматика
української мови
Морфологія

Монографія

НБ ПНУС

597955

Підписано до друку 17.01.96 р.
Формат 60x84 1/16 Папір писальний.
Гарнітура літературна. Друк офсетний.
Замовлення № 924-1137-1. Тир. 2000 прим.

Донецький Державний університет. 340055.
м. Донецьк, вул. Університетська, 24.
Поліграфічний комбінат "Спектр".
339014, м. Макіївка, вул. Кронштадтська, 1.